O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

4-son (aprel 2026)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta’lim universiteti)

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 4-son (aprel 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

Xolyigitova Mohigul Naim qizi (Jizzax davlat Pedagogika universiteti o‘qituvchisi)

DIFFERENSIAL TENGLAMALAR SISTEMASI NAZARIYASIDAN BA’ZI MA’LUMOTLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada differensial tenglamalar sistemasi nazariyasining asosiy tushunchalari va ularning amaliy qo‘llanilish jihatlari yoritiladi. Xususan, birinchi va yuqori tartibli differensial tenglamalar sistemalarining umumiy ko‘rinishi, ularning yechimlari mavjudligi va yagonaligi shartlari tahlil qilinadi. Shuningdek, chiziqli va nochiziqli sistemalar, ularning barqarorligi, fundamental yechimlar sistemasi hamda boshlang‘ich shartli masalalar ko‘rib chiqiladi. Matritsali usullar, xos son va xos vectorlar yordamida yechish metodlari haqida qisqacha ma’lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar: *differensial tenglamalar sistemasi, chiziqli sistema, nochiziqli sistema, boshlang‘ich shart, barqarorlik, fundamental yechim, xos son, xos vektor, matritsa usuli, modellashtirish.*

Холигитова Мохигул Наим кизи (преподаватель (Джизакский государственный педагогический университет)

НЕКОТОРАЯ ИНФОРМАЦИЯ ИЗ ТЕОРИИ СИСТЕМ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные понятия теории систем дифференциальных уравнений и их практическое применение. В частности, анализируется общее появление систем дифференциальных уравнений первого и более высоких порядков, условия существования и единственности их решений. Также рассматриваются линейные и нелинейные системы, их устойчивость, фундаментальные решения систем и проблемы начальных условий. Кратко дается информация о матричных методах, методах решения с использованием собственных значений и собственных векторов.*

Ключевые слова: *система дифференциальных уравнений, линейная система, нелинейная системма, начальное условие, устойчивость, фундаментальное решение, собственное значение, собственный вектор, матричный метод, моделирование.*

Kholyigitova Mohigul Naim kizi (Teacher, Jizzakh State Pedagogical University)

SOME INFORMATION FROM THE THEORY OF DIFFERENTIAL EQUATIONS

Annotation. *This article discusses some fundamental concepts of the theory of systems of differential equations and their practical applications. In particular, the general form of first- and higher-order systems, as well as the conditions for the existence and uniqueness of solutions, are analyzed. Linear and nonlinear systems, stability theory, fundamental systems of solutions, and initial value problems are also considered. Matrix methods, eigenvalues, and eigenvectors used in solving linear systems are briefly described.*

Keywords: *System of differential equations, linear system, nonlinear system, initial condition, stability, fundamental solution, eigenvalue, eigenvector, matrix method, mathematical modeling.*

Kirish. Zamonaviy matematikaning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan differensial tenglamalar nazariyasi tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni modellashtirishda alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, differensial tenglamalar sistemasi bir nechta o‘zaro bog‘liq jarayonlarning dinamikasini ifodalashda keng qo‘llaniladi. Mexanika, fizika, biologiya, iqtisodiyot hamda texnika sohalarida yuz beradigan ko‘plab hodisalar aynan sistemali ko‘rinishdagi differensial tenglamalar yordamida tavsiflanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Differensial tenglamalar sistemasi nazariyasining rivojlanishida klassik ilmiy tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Xususan, Y.A.Metropolskiyning asimptotik nazariyaga oid ishlari nochiziqli va nostatsionar tebranish jarayonlarini tahlil qilishda muhim metodologik asos yaratgan.

Shuningdek, S.F.Feshchenko, N.I.Shkil va L.D.Nikolenko tomonidan ishlab chiqilgan asimptotik metodlar chiziqli differensial tenglamalar nazariyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa M.N.Xolyigitova va A.O.Suyarov tomonidan bir jinsli bo‘lmagan differensial tenglamalar sistemasini rezonans va norezonans holatlar uchun yechimlarini tuzish masalalari o‘rganilgan. Ushbu ishlar differensial tenglamalar sistemalarining amaliy yechimlarini aniqlashda muhim ilmiy natijalarni beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qisqacha chiziqli differensial tenglamalarga doir ma`lumotlarga to‘xtalamiz. O‘zgaruvchi koeffitsiyentli differensial tenglamalar sistemasini qaraymiz.

Ma`lumki, chiziqli tenglamalar sistemasi

$$\frac{dx_i}{dt} = \sum_{j=1}^{n} a_{ij}(t)x_j, \qquad i = \overline{1, n},$$

ko‘rinishga ega bo‘lib, uning vektor-matritsali ko‘rinishi

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x \tag{1}$$

dan iborat, bunda $x=(x_1, x_2, \ldots, x_n)$, n-o‘lchovli vektor $A(t)$ (n×n) kvadrat matritsa.

(1) sistemaning koeffitsiyenti $a_{ij}(t)$ funksiyalar, hech bo‘lmaganda, $t\geq t_0$ lar uchun uzluksiz deb qaraymiz. U holda har qanday o‘zgarmas n-o‘lchovli $x_0=(x_{10}, x_{20}, \ldots, x_{n0})$, vektor uchun (1) sistemaning yagona $x(t)= (x_1(t), x_2(t), \ldots, x_n(t))$ vektor yechimi mavjud bo‘lib, $t=t_0$ bo‘lganda, x_0 vektorga teng bo‘ladi. Bu yechimni $x(t, x_0, t_0)$ ko‘rinishda belgilaymiz. Ixtiyoriy o‘zgarmas

$$X_0=\| x_{i_{j_0}} \|, \; i, j = \overline{1, n} \tag{2}$$

matritsani olamiz. U holda (2) matritsaning har bir j-chi ustuni $x_{ik0}\ \left(i = \overline{1, n}\right)$ uchun (1) sistemaning $x_j(t)$ vektor yechimi mavjud bo‘lib, $t=t_0$ bo‘lganda, x_{j_0} ga teng bo‘ladi va uni $x_j(t, t_0, x_{j_0})$ vektorlardan (n×n) tipidagi $X(t)$ matritsani tuzamiz. U holda $X(t)$ matritsaning har bir ustuni (1) sistemani qanoatlantiradi [1;71-b.]. Bu matritsaga (1) sistemaning integrali yoki matritsali yechimi deyiladi va

$$\frac{dX}{dt} = A(t)X(t) \tag{3}$$

ko‘rinishda yoziladi.

Agar $X(t)$ integral matritsa $t=t_0$ bo‘lganda, birlik matritsaga teng, ya’ni, $X(t)=E$ bo‘lsa, u holda unga (1) sistemaning normal integral matritsasi yoki normal matritsali yechimi deyiladi.

(1) sistemaning $X(t)$ matritsali yechimining ustunlari $t\geq t_0$da chiziqli bog‘lanmagan yoki $t\geq t_0$da $\det X(t) \neq 0$ bo‘lsa, bu yechimga sistemaning fundamental matritsali yechimi deyiladi.

Agar X(t) (1) sistemaning fundamental matritsali yechimi bo‘lsa, u holda har bir $x(t,t_0,x_0)$ vector yechimi $X(t)$ matritsa ustunlarining chiziqli kombinatsiyasidan iborat bo‘ladi. Haqiqatan ham,

$$x=XC \tag{4}$$

vektorni qaraylik, bunda C, n-o‘lchovli o‘zgarmas vektor. U holda (1.4.3) ga asosan (4) vektor (1) sistemaning vektor yechimi bo‘ladi, ya’ni

$$\frac{dx}{dt} = \frac{d(XC)}{dt} = A(t)X(t)C = A(t)x(t).$$

Endi (4) tenglikdan (1) sistemaning har qanday vektor yechimi, shuningdek, $x(t,t_0,x_0)$ vector yechimini ham hosil qilish mumkinligini ko‘rsatamiz [2;43-b.]. Buning uchun (4)ga $t=t_0$, $x(t,t_0,x_0)=x_0$ ni qo‘yib,

$$x_0=X(t_0)C,$$

ni va bundan,

$$C=X^{-1}(t_0)x_0 \tag{5}$$

ni hosil qilamiz. (5) ni (4) ga qo‘yib,

$$x(t)=X(t)X^{-1}(t_0)x_0$$

vector yechimini aniqlaymiz. Yechimning yagonaligiga asosan, bu yechim $x(t,t_0,x_0)$ vector yechim bilan bir xil bo‘ladi [2;252-b.].

(4) vector yechimga (1) sistemaning umumiy vector yechimi, undan $C=X^{-1}(t_0)x_0$ hosil bo‘ladigan yechimga xususiy vector yechimi deyiladi.

n-tartibli determinantning hosilasi uchun

$$\frac{d}{dt}\left(\det X(t)\right) = \sum_{j=1}^{n} \det \| x_{i1}(t), \ldots, \frac{dx_{ij}}{dt} x_{ij+1}(t), \ldots, x_{in}(t) \| \tag{6}$$

formula o‘rinli.

Agar X(t) (1) matritsali yechimi sistemaniki bo‘lsa, (6) dan uning determinanti uchun

$$\det X(t) = \det X(t_0) \exp\left(\int_{t_0}^{t} spur X(\sigma) d\sigma \right) \tag{7}$$

formulani hosil qilamiz.

Bundan, agar $X(t)$ matritsali yechimning determinant, hech bo‘lmasa, bitta t_0 nuqtada nolga teng bo‘lmasa, har qanday $t>t_0$ uchun u nolga teng bo‘lmaydi, ya’ni, X(t), (1) sistemaning fundamental matritsali

yechimi bo‘ladi. Agar $x(t_0)$ sifatida x_0 boshlang‘ich holatdagi xos matritsani olsak, u holda (1) sistema $t = t_0$ bo‘lganda, x_0 ga teng bo‘lgan $X(t)$ fundamental matritsali yechimga ega bo‘ladi [4;193–204-b.].

Shunday qilib, $X(t_0)$ sifatida boshlang‘ich X_0 ga teng bo‘lgan xos matritsani olsak, u holda (1) sistema X(t) fundamental matritsali yechimga ega bo‘ladi.

Misol sifatida o‘zgarmas koeffitsiyentli chiziqli differensial tenglamalarning

$$\frac{dx}{dt} = Ax \tag{8}$$

sistemasini qaraymiz, bunda A, (n×n) tartibli o‘zgarmas matritsa. U holda

$$X(t)=e^{A\left(t-t_0\right)} \tag{9}$$

(8) sistemaning integral matritsali yechimi bo‘ladi. Haqiqatan ham,

$$\frac{d}{dt}\left(e^{A(t-t_0)}\right)= Ae^{A(t-t_0)},$$

ya’ni $X(t_0)=E$ bo‘lgani va $X(t)$ matritsa (8) sistemani qanoatlantirgani uchun (7) ga asosan, har qanday $t\geq t_0$da $\det X\left(t\right)\neq 0$ bo‘ladi. Demak, (9) matritsali yechim (8) sistemaning fundamental matritsali yechimi ekan [5;413–416-b.].

Endi (9) matritsaning tuzilishini qaraymiz. Buning uchun quyidagi holga e’tiborni qarataylik.

Tahlil va natijalar. A matritsaning xos qiymatlariga mos keluvchi elementar bo‘luvchilari har xil. Bu hol uchun shunday xos B matritsa mavjudki,

$$A=B\Lambda B^{-1} \tag{10}$$

tenglik o‘rinli, bunda Λ diagonal matritsa:

$$\Lambda=diag(\lambda_1, \lambda_2, \ldots, \lambda_n), \tag{11}$$

λ_i $\left(i=\overline{1,n}\right)$, A matritsaning xos qiymatlari. U holda,

$$X\left(t\right)= e^{B\Lambda B^{-1}} = Be^{\Lambda\left(t-t_0\right)}B^{-1} \tag{12}$$

$e^{\Lambda(t-t_0)}$ matritsa

$$e^{\Lambda(t-t_0)} = diag\left(e^{\lambda_1(t-t_0)}, e^{\lambda_2(t-t_0)},\ldots, e^{\lambda_n(t-t_0)}\right). \tag{13}$$

ko‘rinishga ega. Demak, X(t) normal fundamental matritsali-yechim (12), (13) ga asosan, (13) matritsa ustunlarining chiziqli kombinatsiyasini ifodalar ekan. Quyidagi teorema o‘rinli [4;193–204-b.].

Teorema. Agar A matritsaning xos qiymatlariga mos keluvchi hamda elementar bo‘luvchilari har xil va A matritsaning xos qiymatlari manfiy bo‘lsa, u holda $t \to +\infty$ bo‘lganda, (8) sistemaning hamma yechimlari nolga intiladi (asimptotik turg‘un). Agar $\operatorname{Re}\lambda_i \leq 0, \quad \left(i=\overline{1,n}\right)$ bo‘lsa, u holda (8) sistemaning hamma yechimlari $t\geq t_0$ bo‘lganda chegaralangan bo‘ladi. A matritsaning xos qiymatlari ichida hech bo‘lmasa, bittasi musbat bo‘lsa, (1) sistema cheksiz ko‘p yechimga ega bo‘lai [5;413–416-b.].

Xulosa va takliflar. Differensial tenglamalar sistemasi nazariyasi murakkab jarayonlarni matematik modellashtirish va ularni chuqur tahlil qilish imkonini beruvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Sistemali yondashuv o‘zaro bog‘liq miqdorlar o‘rtasidagi dinamik munosabatlarni aniqlash va prognoz qilishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Chiziqli bo‘lmagan sistemalarni o‘rganish esa yanada murakkabroq bo‘lib, zamonaviy matematik metodlar va sonli hisoblash usullarini talab etadi.

Umuman olganda, differensial tenglamalar sistemasi nazariyasining rivojlanishi ilm-fan va texnikaning ko‘plab sohalarida dolzarb masalalarni hal etishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Метропольский Ю.А. Проблемы асимптотической теории нестационарных колебаний. М., “Наука”, 1964, 432 с.

(2). Фещенко С.Ф., Шкиль Н.И., Николенко Л.Д. Асимптотические методы в теории линейных дифференциальных уравнений. К., “Наукова думка”, 1966, 252 с.

(3). Xolyigitova M.N., Suyarov A.O. Ta’lim jarayonida imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan ishlashda zamo-naviy yondashuv. “Экономика и социум”, 2024, №.1 (128), 2025, с. 532–534.

(4). Тихонов А.Н. О зависимости решений дифференциальных уравнений от малого параметра. Мат.сб. н.с, 1948, 22, вып. 64, 193–204 с.

(5). Xolyigitova M.N., Suyarov A.O. Bir jinsli bo‘lmagan differensial tenglamalar sitemasini “re–onans” va “rezonans” bo‘lmagan hollar uchun yechimlarini tuzish. “Экономика и социум”, 2024, №.10 (125), с. 413–416.

Tursunov Qahor Shonazarovich (Qarshi davlat Texnika universiteti professori)

OLAM DOIMIYLARI VA MASSA BILAN ENERGIYA BOG‘LANISHI

Annotatsiya. *Maqolada, fizikaning rivojlanish bosqichlari insoniyatning tarixan taraqqiyot bosqichlari bilan uyg‘unlashib, tabiat va jamiyatda ro‘y beradigan jarayonlar tabiatning fundamental qonunlari asosida ro‘y berishi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, fundamental fizikaviy nazariyalarning qonunlarini Olam fundamental doimiylari asosida aniqlash mumkinligi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *fizik doimiylar, elektron zaryad, yorug‘lik tezligi, Plank doimiysi, gravitatsiya doimiysi, fundamental nazariyalar.*

Турсунов Кахор Шоназарович (профессор, Каршинский государственный технический университет)

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ПОСТОЯННЫЕ И ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭНЕРГИИ И МАССЫ

Аннотация*. В статье показано, что этапы развития физики совпадают с этапами исторического развития человечества, и что процессы, происходящие в природе и обществе, протекают на основе фундаментальных законов природы. Также показано, что законы фундаментальных физических теорий могут быть определены на основе фундаментальных константы.*

Ключевые слова: *физические константы, заряд электрона, скорость света, постоянная Планка, гравитационная постоянная, фундаментальные теории.*

Tursunov Kakhor Shonazarovich (professor, Karshi State Technical University)

UNIVERSAL CONSTANTS AND THE RELATIONSHIP BETWEEN ENERGY AND MASS

Annotation*. The article demonstrates that the stages of physics' development coincide with the stages of human historical development, and that the processes occurring in nature and society are based on fundamental laws of nature. It also demonstrates that the laws of fundamental physical theories can be determined based on fundamental constants.*

Key words: *Physical constants, electron charge, speed of light, Planck's constant, gravitational constant, fundamental theories.*

Kirish. Fundamental fizikaviy nazariyalar va qonunlarda biz har xil turdagi jarayonlar va materiya turlarining barqarorligini tavsiflovchi doimiylarga duch kelamiz. Asosiy fizikaviy doimiylar – tabiat qonunlarini son jihatdan ifodalovchi, vaqt va makonga bog‘liq bo‘lmagan fundamental kattaliklardir. Bundan tashqari, hozirgi kunda ularni boshqa miqdorlar orqali hisoblash mumkin emas. Shuning uchun ular fundamental fizikaviy doimiylar (FFD) deb ataladi. Ularning asosiy ma’nosi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

●Tabiat qonunlarining universalligi. Asosiy fizikaviy doimiylar vaqtga, makonga, joyga bog‘liq emas, hamma joyda bir xil qiymatga ega. Bu esa tabiat qonunlari butun olamda bir xil amal qilishini ko‘rsatadi.

●Fizik jarayonlarning chegarasini belgilash. Ko‘pgina doimiylar fizik jarayonlarning mumkin bo‘lgan eng yuqori yoki eng kichik qiymatlarini aniqlaydi. Masalan, yorug‘lik tezligi (c)–axborot tarqalishining eng yuqori tezligi, Plank doimiysi (h)–mikroolamda energiyaning uzluksiz emas, kvantlanishini belgilaydi.

●Mikroolam va makroolamni bog‘lash. Asosiy doimiylar turli darajadagi olamlarni o‘zaro bog‘laydi. Bular: kvant fizikasi, klassik mexanika, va nisbiylik nazariyasi o‘rtasida “ko‘prik” vazifasini bajaradi.

●Fizik nazariyalarni yaratishda asos bo‘lishi. Har qanday fundamental fizik nazariya ma’lum doimiylarga tayanadi, ular orqali matematik modellar quriladi. Masalan, G –gravitatsiya nazariyasining, c – nisbiylik nazariyasining, h –kvant mexanikasining asosi va boshqa shu kabilaridir[1,2].

●Tabiatning chuqur mohiyatini ochish. Fizikaviy doimiylar, tabiat tuzilishi, modda va maydonning xususiyatlari haqida eng umumiy axborotni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun ham ular “tabiatning tili” deb ham ataladi.

Asosiy fizikaviy doimiylar–tabiat qonunlarining o‘zgarmasligi, universalligi va chuqur mohiyatini ifodalovchi fundamental kattaliklar bo‘lib, ularsiz zamonaviy fizikani tasavvur qilib bo‘lmaydi. Fundamental fizik doimiylarning aniq bir ro‘yxati, nafaqat vaqt o‘tishi bilan (masalan, qachonlardir erkin tushish tezlanishini ham doimiy deb hisoblanar edi), balki zamonaviy fiziklarning nuqtai nazarlari tufayli ham o‘zgarib turadi. Bunday fundamental fizikaviy doimiylar sirasiga kiritish uchun barcha fiziklar birdek rozi bo‘lgan doimiylar beshta bo‘lib, ular gravitatsiya doimiysi (G); Plank doimiysi (h); elementlar zaryad (elektron zaryadi – e); yorug‘likning vakuumdagi tezligi (c) va Bolsman doimiysi (k) lardir. Maqsad va vaziyatdan kelib chiqib, yuqoridagilar qatoriga, nozik struktura doimiysi, plank qiymatlari va boshqa ayrim kattaliklar kiritish ham mumkin [3]. Lekin bizga nihoyatda FFD ko‘payib ketishi noaniqliklarning ko‘payib

ketishiga sababchi bo‘ladi. Shuning uchun FFD sonini ko‘paytirmasdan, ularni umumlashtirish zarurati mavjud [4,5].

Hozirgi vaqtda quyidagilar asosiy doimiylar hisoblanadi

№	Doimiylar nomi	Belgisi	Qiymati	Asosiy ma’nosi
1	Yorug‘lik tezligi	c	$3\cdot10^{8}\,m/c$	Makon va vaqtning o‘zaro bog‘liqligini belgilaydi, nisbiylik nazariyasining asosiy parametri.
2	Plank doimiysi	h	$6\cdot6310^{-34}\,J\cdot c$	Kvant jarayonlarining miqyosi, mikroolamda klassik tasavvurlar chegarasini ko‘rsatadi.
3	Gravitasiya doimiysi	G	$6{,}67\cdot10^{-11}\,N\cdot m^{2}/kg^{2}$	Massalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir kuchini son jihatdan ifodalaydi.
4	Elektron zaryadi	e	$1{,}6\cdot10^{-19}\,C$	Elektromagnit jarayonlarning elementar asosi.
5	Bolsman doimiysi	k	$1{,}38\cdot10^{-23}\,J/K$	Makroskopik temperaturani mikroskopik energiya bilan bog‘laydi.

Tahlillar va natijalar. Zamonaviy tasavvurlarga ko‘ra, hozirda biz kuzatayotgan Koinot bundan, taxminan, 13 mlrd yil ilgari qandaydir “singulyar” holatdan paydo bo‘lgan. Bu “singulyar” holat temperaturasi $10^{32}K$ (Plank temperaturasi), zichligi $10^{93}\,\frac{g}{cm^{3}}$ (Plank zichligi) bo‘lgan. Portlash sodir bo‘lgandan keyin Koinot to‘xtovsiz kengayib va sovib bormoqda. Xuddi shu jarayonlarni tushunish uchun tarixan fizikaning fundamental nazariyalari yaratilgan. Ular bugungi kunda quyidagilardan iborat deb qaraladi: mexanikaning fizik asoslari, molekulyar fizika, elektr va magnetizm, tebranish va to‘lqinlar fizikasi va kvant fizikasi kabilardir. Fizikaning fundamental nazariyalari asoslarini fundamental fizik doimiylar (FFD) tashkil qilsa, bizga olam doimiylari,

$$G=(1/15)\cdot10^{-6}\,gr^{-1}c^{-2}cm^{3},\quad c=3\cdot10^{10}\,\frac{cm}{c},\quad h=6{,}63\cdot10^{-27}\,erg/c, \tag{1}$$

berilgan bo‘lsa va ta’rifga asosan, kuch $\vec{F}$ va impuls $\vec{p}$ ifodalari,

$$\vec{F}=\frac{d\vec{p}}{dt};\qquad p=m\vec{\vartheta}, \tag{2}$$

ma’lum (1) va (2) asosida Eynshteynning mashhur formulasi $E=mc^{2}$ ni keltirib chiqarish mumkin. (1) doimiylardan massa m_P va energiya E_P ni Yer uchun quyidagi ifodalarni yozib olamiz:

$$m_P^{2}=\frac{hc}{G};\qquad E_P^{2}=\frac{hc^{5}}{G}, \tag{3}$$

kabi ifodalar hosil bo‘ladi. Bu yerda m_P va E_P Plank erasidagi Olamning massasi va energiyasi deyiladi. (3) ifodadan

$$E_P=m_Pc^{2}, \tag{4}$$

ekanligi aniq bo‘lsa, Plank erasi uchun

$$E_P=\frac{c^{4}}{G}L_P, \tag{5}$$

ifodani olamiz, bundan

$$L_P=\left(\frac{hG}{c^{3}}\right)^{1/2}.$$

Bu Plank erasiga tegishli uzunlikdir. Xuddi shunday, Plank erasiga tegishli yana bir ifodani yozaylik,

$$F_P=G\frac{m_P\cdot m_P}{L_P^{2}}=\frac{c^{4}}{G}. \tag{6}$$

Fazo, vaqt va materiya xossalari orasidagi bog‘lanishni aniqlovchi munosabat (4), (5) va (6) faqat Plank erasi uchun o‘rinli bo‘lib qolmay, olamning barcha eralarida, jumladan, hozirgi davrda ham o‘rinli deb olamiz.

U holda bu fundamental munosabatlar (4), (5) va (6) quyidagi

$$E = mc^2, \tag{7}$$

$$E = \frac{c^4}{G} R, \tag{8}$$

$$E = G\frac{m_1 m_2}{R^2}, \tag{9}$$

ko‘rinishni oladi. Bunda (9) ifoda Nyutonning mashhur butun olam tortilish qonunidir. (8) ifodani differensiallaylik, ya’ni orttirmasini o‘zgarishini topaylik.

$$dE = \frac{c^4}{G} dR, \tag{10}$$

bunda, c^4 / G ni kuch F bilan almashtirib, so‘ng (2)ni nazarda tutib, (10) munosabatni umumiy holda, ya’ni, F – kuch bilan R –masofa orasidagi burchak noldan farqli bo‘lganda,

$$dE = \frac{d\vec{p}}{dt} dR, \tag{11}$$

ko‘rinishda yozish mumkin yoki

$$dE = d\vec{p}\frac{d\vec{R}}{dt} = d\vec{p}\cdot\vec{\vartheta} = \vec{\vartheta}\cdot d(m\cdot\vec{\vartheta}) = \vartheta^2 dm + m\vec{\vartheta}\cdot d\vec{\vartheta}, \tag{12}$$

bunda $\vec{\vartheta} = d\vec{R}/dt$ –tezlik. $E = mc^2$ ni differensiallab, olingan ifoda $dE = c^2 dm$ ni (12) bilan solishtirib, quyidagi

$$c^2 dm = \vartheta^2 dm + m\vec{\vartheta}\cdot d\vec{\vartheta}, \tag{13}$$

tenglamani olamiz. Bunda

$$\frac{dm}{m} = \frac{\vartheta\cdot d\vartheta}{c^2 - \vartheta^2}, \tag{14}$$

yozib, so‘ng integrallab,

$$m = \frac{const}{\sqrt{c^2 - \vartheta^2}}, \tag{15}$$

ifodani hosil qilamiz. Bunda $const$ – integral doimiysi. Tezlik $\vartheta = 0$ bo‘lganda maccani m_0 bilan belgilaylik. U holda (15) dan $\vartheta = 0$ bo‘lganda,

$$m_0 = const / c,$$

yoki

$$const = m_0 c,$$

ifoda o‘rinli bo‘ladi. Buni (16) ga qo‘yib, m massa uchun

$$m = \frac{m_0}{\sqrt{1 - \frac{\vartheta^2}{c^2}}}, \tag{16}$$

hammaga ma’lum bo‘lgan ifodani olamiz. Demak, Eynshteyn formulasi $E = mc^2$ da massaning tezlikka bog‘liqligi (16) ifoda bilan ifodalanadi. Natijada esa quyidagi ifoda hosil bo‘ladi

$$E = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1 - \frac{\vartheta^2}{c^2}}}. \tag{17}$$

Shunday qilib, Eynshteyn formulasini nisbiylik nazariyasiga asoslangan an’anaviy metod bilan emas, fundamental fizika doimiylari asosida keltirib chiqarish mumkin ekan.

Jismning tinchlikdagi ($\vartheta = 0$) energiyasi $E_0 = m_0 c^2$ bo‘ladi. Umumiy energiya E dan tinchlikdagi energiya E_0 ni ayirib, jismning harakati bilan bog‘liq bo‘lgan energiyasi, kinetik energiyasi E_k ni aniqlaymiz:

$$E_k = E - E_0 = c^2(m - m_0). \quad (18)$$

Agar tezlik yetarli darajada kichik $\vartheta / c < c$ bo‘lsa, quyidagi

$$\frac{1}{\sqrt{1-\frac{\vartheta^2}{c^2}}} \approx 1 + \frac{1}{2} \cdot \frac{\vartheta^2}{c^2},$$

taqribiy tenglikdan foydalanib, (18) ifodadan

$$E_k \approx \frac{m_0 \vartheta^2}{2},$$

ma’lum ifodani olish mumkin.

Endi energiya E bilan impuls p orasidagi bog‘lanishni aniqlaylik. Buning uchun

$$E = \frac{m_0 \vartheta^2}{\sqrt{1-\frac{\vartheta^2}{c^2}}}$$

ni har ikkala tomonini kvadratga ko‘taraylik, unda

$$E^2\left(1-\frac{\vartheta^2}{c^2}\right) = m_0^2 c^4,$$

yoki

$$E^2 = p^2c^2 + m_0^2c^2. \quad (19)$$

Shunday qilib, hozirgi zamon fizikasining fundamental munosabatlaridan bo‘lgan (16), (17) va (19) ni olam fundamental doimiylari asosida aniqlash mumkin.

Haqiqatdan, buyuk portlashdan oldin Koinot bir jinsli va izotrop muhit bo‘lib u nihoyatda yuqori energiya zichligi, temperatura va bosimga ega bo‘lgan. Koinotning kengayishi va sovishi bilan gazning kondensasiyalanib, suyuqlikka aylanishiga o‘xshash elementar zarralar uchun fazoviy o‘tishlar sodir bo‘lgan. Taxminan, Plank erasi boshlanganidan, $10^{35}c$ vaqt o‘tganidan keyin fazoviy o‘tishi sodir bo‘lgan va u Koinotning eksponensial kengayishini ta’minlagan (Plank vaqti–Katta portlashdan keyingi $10^{43}c$ vaqt oralig‘i bo‘lib, bu vaqt ichida gravitasion o‘zaro ta’sir qolgan 3 ta o‘zaro ta’sirdan ajralib chiqqan). Bu davrda kuchli o‘zaro ta’sir elektrozaif ta’sirdan ajralib chiqqan va kuchli o‘zaro ta’sirlashuvchi kvarklar leptonlar bilan o‘ta kuchsiz ta’sirlashgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Xulosa. Asosiy fizikaviy doimiylar tabiat qonunlarini son jihatdan ifodalovchi, vaqt va makonga bog‘liq bo‘lmagan fundamental kattaliklar hisoblanadi. Ular fizikaning barcha bo‘limlarida – klassik mexanika, elektrodinamika, kvant mexanikasi va nisbiylik nazariyasida – nazariy modellarni qurishda asosiy parametr sifatida xizmat qiladi. Jumladan, yorug‘lik tezligi makon va vaqtning o‘zaro bog‘liqligini belgilab bersa, Plank doimiysi mikroolamda energiyaning kvantlanish xususiyatini namoyon qiladi. Gravitasiya doimiysi esa massalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni son jihatdan ifodalab, makroolam jarayonlarini tushuntirishga imkon beradi. Bolsman doimiysi orqali makroskopik temperatura va mikroskopik energiya o‘rtasidagi bog‘lanish ochib beriladi. Shu tariqa, asosiy fizikaviy doimiylar fizik nazariyalarning universalligi va izchilligini ta’minlovchi fundamental asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Чесноков В.В.. Физические основы измерений. Учеб. пособие, Новосибирск, СГГА, 2008, 101 с.

(2). Бойдадаев А. Табиат кучлари ва олам эволюсияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996, 88-бет.

(3). Korjavov M.J. Asosiy fizikaviy doimiylar va ularning barqarorligi. “Ilm sarchashmalari”, 2-son, 2025, 13–16-betlar.

(4). Турсунов Қ.Ш., Коржавов М.Ж. Оламнинг физик манзараси–умумлаштириш методи сифатида.. “Муғаллим ҳам узликсиз билимлендириў”, № 3, 2021, 84–91-бетлар.

(5). Турсунов Қ.Ш., Тошпўлатов Ч., Коржавов М.Ж. Квант назариясининг пайдо бўлишида Планк ғояларининг тутган ўрни. “Физика, математика ва информатика”, 6-son, 2011, 37–41-бетлар.

Алишер Яхшимуратов (Университет Мамуна), Оллаберган Матёкубов (УрГУ)

РЕШЕНИЯ СИСТЕМЫ КАУПА В ВИДЕ БЕГУЩЕЙ ВОЛНЫ

Аннотация. *В этой работе рассматриваются решения системы Каупа в классе бегущих волн. Задача приводится к нелинейному обыкновенному дифференциальному уравнению с полиномиальной правой частью четвёртой степени. Анализируя это уравнение, найдены все решения системы Каупа в классе бегущих волн. При этом получены решения, выражающиеся через рациональные, гиперболические, тригонометрические, а также эллиптические функции.*

Ключевые слова: *система Каупа, нелинейное уравнение в частных производных, решение в виде бегущей волны, решения выражающиеся через эллиптические функции, солитонное решение.*

Alisher Yaxshimuratov (Ma'mun universiteti), Ollabergan Matyqubov (UrDU)

KAUP SISTEMASINING YUGURUVCHI TO'LQIN KO'RINISHIDAGI YECHIMLARI

Annotatsiya. *Ushbu ishda Kaup sistemasining yuguruvchi to'lqinlar sinfidagi yechimlari qaralgan. Masala o'ng tomonida to'rtinchi darajali polinom bo'lgan nochiziqli oddiy differensial tenglamaga keltirilgan. Ushbu tenglama tahlil qilinib, Kaup sistemasining yuguruvchi to'lqinlar sinfidagi barcha yechimlari topilgan. Ratsional, giperbolik, trigonometrik va elliptik funksiyalar orqali ifodalanadigan yechimlari olingan.*

Kalit so'zlar: *Kaup sistemasi, nochiziqli xususiy hosilali tenglama, yuguruvchi to'lqin ko'rinishidagi yechim, elliptik funksiya orqali ifodalanadigan yechim, soliton yechim.*

Alisher Yakhshimuratov (Mamun University), Ollabergan Matyokubov (UrSU)

SOLUTIONS OF THE KAUP SYSTEM IN THE FORM OF A TRAVELING WAVE

Annotation. *In this paper, we consider solutions to the Kaup system in the class of traveling waves. The problem is reduced to a nonlinear ordinary differential equation with a fourth-degree polynomial right-hand side. By analyzing this equation, we find all solutions to the Kaup system in the class of traveling waves. Solutions, expressed in terms of rational, hyperbolic, trigonometric and elliptic functions are obtained.*

Keywords: *Kaup system, nonlinear partial differential equation, traveling wave solution, solutions ex-pressed in terms of elliptic functions, soliton solution.*

Введение. Одной из важных интегрируемых моделей является система Каупа, представляющая собой связанное уравнение для двух функций $p(x,t)$ и $q(x,t)$. Интегрируемость этой системы в классе убывающих функций впервые показана в работе [1], а в работе [2], получены комплексные конечнозонные многофазовые решения, выражающиеся через тэта-функции Римана, найдены многосолитонные решения, а также изучена асимптотика этих решений. В работе [3] изучены вещественные конечнозонные регулярные решения системы Каупа. В работах [4,5] исследованы система Каупа и ее обобщения с самосогласованным источником в классе периодических по пространственной переменной функций, а в статьях [6,7] рассматривается система Каупа с источником в классе убывающих функций.

Особый интерес представляют решения в виде бегущих волн, которые описывают устойчивые нелинейные структуры, распространяющиеся с постоянной скоростью без изменения профиля. Такие решения лежат в основе теории солитонов и играют важную роль в приложениях. Редукция системы Каупа к обыкновенным дифференциальным уравнениям с использованием анзаца бегущей волны приводит к нелинейному обыкновенному дифференциальному уравнению с полиномиальной правой частью четвёртой степени. Анализ этого уравнения позволяет получить решения, выражающиеся через рациональные, гиперболические, тригонометрические, а также эллиптические функции. В этой работе найдены все решения системы Каупа в классе бегущих волн.

Основная часть. Рассмотрим систему Каупа

$$\begin{cases} p_t = -6pp_x - q_x, \\ q_t = p_{xxx} - 4qp_x - 2pq_x. \end{cases} \tag{1}$$

Ищем все решения этой системы в виде бегущей волны $p = z(x+at)$, $q = y(x+at)$, где a постоянная, которая может принимать как действительные, так и комплексные значения. Для удобства введем обозначение $u = x + at$. Подставляя эти выражения в систему (1) ,получим

$$az' = -6zz' - y', \tag{2}$$

$$ay' = z''' - 4yz' - 2zy'. \tag{3}$$

Из (2) находим, что $y' = -6zz' - az'$, $y = -3z^2 - az - b$. Используя это, перепишем уравнение (3) в виде

$$z''' + 24z^2z' + 12azz' + (a^2 + 4b)z' = 0.$$

Отсюда имеем

$$z'' + 8z^3 + 6az^2 + (a^2 + 4b)z + c = 0.$$

Умножая на $2z'$, находим, что

$$z'^2 = -4P(z), \tag{4}$$

где $P(z) = z^4 + az^3 + \frac{a^2 + 4b}{4}z^2 + \frac{c}{2}z + \frac{d}{4}$ многочлен четвертой степени.

Рассмотрим следующие всевозможные случаи.

1-случай. Пусть многочлен $P(z)$ имеет только один корень кратности 4, т.е. $P(z) = (z - z_0)^4$. Тогда уравнение (4) примет вид $z'^2 = -4(z - z_0)^4$. Отсюда получим, что $z = z_0 \pm \frac{i}{2(u - u_0)}$.

Из теоремы Виета имеем $a = -4z_0$, $b = 2z_0^2$. Поэтому, в этом случае

$$p(x,t) = z_0 \pm \frac{i}{2(x - 4z_0t - u_0)},$$

$$q(x,t) = -3\left(z_0 \pm \frac{i}{2(x - 4z_0t - u_0)}\right)^2 + 4z_0\left(z_0 \pm \frac{i}{2(x - 4z_0t - u_0)}\right) - 2z_0^2.$$

В частности, при $z_0 = -\frac{1}{2}, u_0 = -\frac{1}{2}$, взяв знак плюс, отсюда получим более простое решение

$$p(x,t) = \frac{i}{2x + 4t + 1} - \frac{1}{2},$$

$$q(x,t) = \frac{3}{(2x + 4t + 1)^2} + \frac{i}{2x + 4t + 1} - \frac{1}{4}.$$

Отметим, что только в случае $z_0 = 0$ получим решение, стремящееся к нулю в бесконечности:

$$p(x,t) = \pm\frac{i}{2(x - u_0)},\ q(x,t) = \frac{3}{4(x - u_0)^2}.$$

2-случай. Пусть многочлен $P(z)$ имеет один корень кратности 3 и один простой корень, т.е. $P(z) = (z - z_1)^3(z - z_2)$. Тогда уравнение (4) примет вид $z'^2 = -4(z - z_1)^3(z - z_2)$. Сделаем замену переменных $z = z_1 + \frac{z_1 - z_2}{v^2 - 1}$. Тогда $v'^2 = -(z_1 - z_2)^2$. Поэтому $v = \pm i(z_1 - z_2)(u - u_0)$. Отсюда получим, что $z = z_1 - \frac{z_1 - z_2}{(z_1 - z_2)^2(u - u_0)^2 + 1}$.

Из теоремы Виета имеем $a = -3z_1 - z_2$, $b = \frac{1}{4}(3z_1^2 - z_2^2 + 6z_1z_2)$. Поэтому, в этом случае

$$p(x,t)=z_1-\frac{z_1-z_2}{(z_1-z_2)^2[x-(3z_1+z_2)t-u_0]^2+1},$$

$$q(x,t)=-3p^2(x,t)+(3z_1+z_2)p(x,t)-\frac{1}{4}(3z_1^2-z_2^2+6z_1z_2).$$

В частности, при $z_1=0, z_2=1, u_0=0$ отсюда получим более простое решение

$$p(x,t)=\frac{1}{(x-t)^2+1},\ q(x,t)=-\frac{3}{[(x-t)^2+1]^2}+\frac{1}{(x-t)^2+1}+\frac{1}{4}.$$

3-случай. Пусть многочлен $P(z)$ имеет два различных двукратных корней, т.е. $P(z)=(z-z_1)^2(z-z_2)^2$. Тогда уравнение (4) примет вид

$$z'^2=-4(z-z_1)^2(z-z_2)^2.$$

Отсюда находим, что $z=z_2+\frac{z_2-z_1}{e^{\pm 2i(z_1-z_2)(u-u_0)}-1}$.

Из теоремы Виета имеем $a=-2(z_1+z_2)$, $b=2z_1z_2$. Поэтому, в этом случае

$$p(x,t)=z_2+\frac{z_2-z_1}{e^{\pm 2i(z_1-z_2)[x-2(z_1+z_2)t-u_0]}-1},$$

$$q(x,t)=-3p^2(x,t)+2(z_1+z_2)p(x,t)-2z_1z_2.$$

В частности, при $z_1=1, z_2=0, u_0=0$, взяв знак плюс, отсюда получим более простое решение

$$p(x,t)=\frac{1}{1-e^{2i(x-2t)}},\ q(x,t)=-\frac{3}{(1-e^{2i(x-2t)})^2}+\frac{2}{1-e^{2i(x-2t)}}.$$

При $z_1=-i, z_2=0, u_0=-\frac{1}{2}$, взяв знак плюс, получим решение

$$p(x,t)=\frac{i}{e^{2x+4it+1}-1},\ q(x,t)=\frac{3}{(e^{2x+4it+1}-1)^2}+\frac{2}{e^{2x+4it+1}-1}.$$

4-случай. Пусть многочлен $P(z)$ имеет три различных корня, при этом один корень двукратный, а две остальные простые, т.е. $P(z)=(z-z_1)^2(z-z_2)(z-z_3)$. Тогда уравнение (4) примет вид

$$z'^2=-4(z-z_1)^2(z-z_2)(z-z_3).$$

Сделаем замену переменных $z=z_2+\frac{z_2-z_3}{v^2-1}$. Тогда

$$v'^2=-(z_1-z_2)^2\left(v^2-\frac{z_1-z_3}{z_1-z_2}\right)^2.$$

Решая это уравнение, находим, что

$$v=\text{m}\sqrt{\frac{z_1-z_3}{z_1-z_2}}\cdot ctg\{\sqrt{(z_1-z_2)(z_1-z_3)}(u-u_0)\},$$

$$z=z_2-\frac{z_2-z_3}{\frac{z_1-z_3}{z_1-z_2}ctg^2\{\sqrt{(z_1-z_2)(z_1-z_3)}(u-u_0)\}+1}.$$

Из теоремы Виета имеем

$$a=-(2z_1+z_2+z_3),\ b=\frac{1}{4}(-z_2^2-z_3^2+4z_1z_2+4z_1z_3+2z_2z_3).$$

Поэтому, в этом случае

$$p(x,t)=z_2-\frac{z_2-z_3}{\frac{z_1-z_3}{z_1-z_2}ctg^2\{\sqrt{(z_1-z_2)(z_1-z_3)}[x-(2z_1+z_2+z_3)t-u_0]\}+1},$$

$$q(x,t)=-3p^2(x,t)+(2z_1+z_2+z_3)p(x,t)+\frac{1}{4}(z_2^2+z_3^2-4z_1z_2-4z_1z_3-2z_2z_3).$$

В частности, при $z_1=\frac{1}{\sqrt{3}}, z_2=0, z_3=\frac{4}{\sqrt{3}}, u_0=0$, отсюда получим более простое решение

$$p(x,t)=\frac{4}{\sqrt{3}[3cth^2(x-2\sqrt{3}t)+1]},$$

$$q(x,t)=-\frac{16}{[3cth^2(x-2\sqrt{3}t)+1]^2}+\frac{8}{3cth^2(x-2\sqrt{3}t)+1}.$$

При $z_1=2, z_2=0, z_3=\frac{3}{2}, u_0=0$, отсюда получим более простое решение

$$p(x,t)=\frac{6}{4+ctg^2\left(x-\frac{11}{2}t\right)},$$

$$q(x,t)=-\frac{108}{\left[4+ctg^2\left(x-\frac{11}{2}t\right)\right]^2}+\frac{33}{4+ctg^2\left(x-\frac{11}{2}t\right)}-\frac{39}{16}.$$

5-случай. Пусть многочлен $P(z)$ имеет четыре различных корня, т.е. $P(z)=(z-z_1)(z-z_2)(z-z_3)(z-z_4)$. Тогда уравнение (4) примет вид

$$z'^2=-4(z-z_1)(z-z_2)(z-z_3)(z-z_4).$$

Сделаем замену $z=z_2+\frac{z_2-z_3}{hv^2-1}$, $h=\frac{z_4-z_3}{z_4-z_2}$. Тогда

$$v'^2=(z_4-z_2)(z_3-z_1)(1-v^2)(1-k^2v^2),$$

где $k=\sqrt{\frac{(z_4-z_3)(z_2-z_1)}{(z_4-z_2)(z_3-z_1)}}$. Отсюда имеем

$$\int_0^v\frac{ds}{\sqrt{(1-s^2)(1-k^2s^2)}}=\pm(u-u_0)\sqrt{(z_4-z_2)(z_3-z_1)}.$$

Из определения эллиптической синус-функции Якоби, выводим, что

$$v=sn(\pm(u-u_0)\sqrt{(z_4-z_2)(z_3-z_1)},k).$$

Используя замену переменных, находим,

$$z = z_2 + \frac{z_2 - z_3}{\frac{z_4 - z_3}{z_4 - z_2} sn^2\{(u-u_0)\sqrt{(z_4 - z_2)(z_3 - z_1)}, k\} - 1}.$$

Из теоремы Виета имеем

$$a = -(z_1 + z_2 + z_3 + z_4),$$

$$b = -\frac{1}{4}(z_1^2 + z_2^2 + z_3^2 + z_4^2 - 2z_1z_2 - 2z_1z_3 - 2z_1z_4 - 2z_2z_3 - 2z_2z_4 - 2z_3z_4).$$

Поэтому, в этом случае

$$p(x,t) = z_2 + \frac{z_2 - z_3}{\frac{z_4 - z_3}{z_4 - z_2} sn^2\{[x - (z_1 + z_2 + z_3 + z_4)t - u_0]\sqrt{(z_4 - z_2)(z_3 - z_1)}, k\} - 1},$$

$$q(x,t) = -3p^2(x,t) + (z_1 + z_2 + z_3 + z_4)p(x,t) +$$

$$+\frac{1}{4}(z_1^2 + z_2^2 + z_3^2 + z_4^2 - 2z_1z_2 - 2z_1z_3 - 2z_1z_4 - 2z_2z_3 - 2z_2z_4 - 2z_3z_4).$$

В частности, при $z_1 = -1, z_2 = 0, z_3 = 1, z_4 = 2, u_0 = 0$, получим более простое решение

$$p(x,t) = \frac{2}{2 - sn^2(2x - 4t, \frac{1}{2})},$$

$$q(x,t) = -\frac{12}{[2 - sn^2(2x - 4t, \frac{1}{2})]^2} + \frac{4}{2 - sn^2(2x - 4t, \frac{1}{2})} + 2.$$

Заключение. В этой работе рассматриваются решения системы Каупа в классе бегущих волн. Задача приводится к нелинейному обыкновенному дифференциальному уравнению с полиномиальной правой частью четвёртой степени. Анализируя это уравнение, найдены все решения системы Каупа в классе бегущих волн. При этом получены решения, выражающиеся через рациональные, гиперболические, тригонометрические, а также эллиптические функции.

Список использованной литературы:

(1). Kaup D.J. A higher-order water-wave equation and the method for solving it. Prog. Theor. Phys. 1975, vol. 54, p. 396–408.

(2). Matveev V.B., Yavor M.I. Solutions presque periodiques et a N-solitons de l'equation hydrodynamique nonlineaire de Kaup. Ann. Inst. Henri Poincare, Sect. A. 1979, vol. 31, p. 25–41.

(3). Смирнов А.О. Вещественные конечнозонные регулярные решения уравнения Каупа-Буссинеска. Теор. матем. Физика, 1986, т. 66:1, с. 30–46.

(4). Cabada A., Yakhshimuratov A. The system of Kaup equations with a self-consistent source in the class of periodic functions. Journal of Mathematical Physics, Analysis, Geometry. 2013, vol. 9:3, p. 287–303.

(5). Yakhshimuratov A., Kriecherbauer T., Babajanov B. On the construction and integration of a hierarchy for the Kaup system with a self-consistent source in the class of periodic functions. Journal of Mathematical Physics, Analysis, Geometry. 2021, vol. 17:2, p. 233–257.

(6). Babajanov B.A., Azamatov A.Sh. Integration of the Kaup-Boussinesq system with a self-consistent source via inverse scattering method. Vestnik Udmurtskogo Universiteta. Matematika. Mekhanika. Kompyuternye Nauki. 2022, vol. 32:2, p. 153–170.

(7). Babajanov B.A., Sadullaev Sh.O., Ruzmetov M.M. Integration of the Kaup-Boussinesq system via inverse scattering method. Partial Differential Equations in Applied Mathematics. 2024, vol. 11, p. 100813.

Iminov Begzod Begijonovich (Farg‘ona davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); iminovbegzod7@gmail.com)

AXBOROT XURUJLARINING INSON ONGIGA TA’SIRINING FALSAFIY JIHATLARI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada jadallashib borayotgan davrdan inson onggi va ma’naviyatiga ta’sir qiluvchi axborot xurujlari falsafiy tahlil qilingan. Yangi taraqqiyot bosqichida yoshlarimiz hayotida virtual va vizual axborot tizimlaridan oqilona foydalanish samarodorligi ko‘rsatilgan. Axborot muhitining paydo bo‘lishi, Yer kurrasining har qarich joyi bo‘sh bo‘lmasligi sababli bu muhitni nafaqat taqsimlab olishni, balki unda sodir bo‘layotgan jarayonlarni nazorat qilish va boshqarishni istaganlar paydo bo‘lishiga olib keladi.*

Kalit so‘zlar: *axborot urushi, axborot tizimi, harbiy strategiya, mafkura, siyosiy kuchlar, axborot texnologiyasi, ommaviy madaniyat, virtual va vizual olam, inson-jamiyat-davlat, ommaviy axborot vositalari.*

Иминов Бегзод Бегижанович (доктор философии по философским наукам (PhD), доцент, Ферганский государственный университет; iminovbegzod7@gmail.com)

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ АТАК НА СОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. *В данной статье проведён философский анализ информационных атак, воздействующих на сознание и духовность человека в условиях стремительно ускоряющегося времени. Показана эффективность разумного использования виртуальных и визуальных информационных систем в жизни молодёжи на новом этапе развития общества. Появление информационной среды и то обстоятельство, что на земном шаре практически не осталось ни одного незанятого пространства, приводит к тому, что возникают силы, стремящиеся не только распределить эту среду между собой, но и контролировать и управлять происходящими в ней процессами.*

Ключевые слова*: информационная война, информационная система, военная стратегия, идеология, политические силы, информационные технологии, массовая культура, виртуальный и визуальный мир, человек–общество–государство, средства массовой информации.*

Iminov Begzod Begijonovich (Fergana State University, Associate Professor; iminovbegzod7@gmail.com)

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE IMPACT OF INFORMATION ATTACKS ON HUMAN CONSCIOUSNESS

Annotation. *This article provides a philosophical analysis of information attacks that influence human consciousness and spirituality in an increasingly accelerated era. It highlights the effectiveness of the rational use of virtual and visual information systems in the lives of young people at the new stage of development. The emergence of the information environment, together with the fact that not a single part of the Earth remains outside this environment, has led to the appearance of actors who seek not only to distribute and control this space but also to monitor and manage the processes occurring within it.*

Keywords: *information warfare, information systems, military strategy, ideology, political forces, information technology, mass culture, virtual and visual world, human-society-state relations, mass media.*

Kirish (Introduction). Matbuotda nisbatan yangi «axborot quroli» va «axborotlar jangi» atamalari tez-tez uchraydi, ular mazmunan harbiy san’atda inqilobni anglatadi. Chunki bu atamalar ortida qarama-qarshilikning prinsipial yangi shakli yashirinib yotadi, ularda «g‘alaba», «dushmanni yo‘q qilish» maqsadi, yadro quroli yoki urush olib borish an’anaviy usullari yordamida emas, balki radioelektron vositalar axborot qurolidan ommaviy foydalanish yo‘li bilan erishiladi. Rivojlangan mamlakatlarning ko‘pchilik analitiklari qurolning bu turini «zamonaviy dunyoda egalik qilishning hal qiluvchi omili», deb hisoblaydilar. Shunday qilib, «XXI asrning troyan oti» deb atash odat bo‘lib qolgan «axborot jangi» va «axborot quroli» o‘zi nima?

Axborot muhitining paydo bo‘lishi, Yer kurrasining har qarich joyi bo‘sh bo‘lmasligi sababli bu muhitni nafaqat taqsimlab olishni, balki unda sodir bo‘layotgan jarayonlarni nazorat qilish va boshqarishni istaganlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Buning uchun axborot urushlar deb ataluvchi vositalardan foydalaniladi. Axborot urushi dushmanning ma’lumotlariga va axborot tizimlariga ta’sir ko‘rsatish va bir vaqtning o‘zida o‘z ma’lumotlarini, axborot tizimlarini mustahkamlash yo‘li bilan milliy harbiy strategiyasini ta’minlashda axborot ustunlikka erishishga qaratilgan harakatlardan tashkil topadi [1;64-b.].

XXI asrga kelib, mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko‘proq kuchga ega bo‘lib borayotgani, tabiiyki, ma’lum bir maqsadlarni amalga oshirishda katta-katta korporatsiyalar, turli siyosiy kuchlar va markazlardan tashqari zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari bilan qurollangan ommaviy axborot vositalari muhim rol o‘ynayotgani hech kimga sir bo‘lmay qoldi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Rivojlanib borayotgan dunyo hamjamiyatida axborot xurujlarining inson faoliyatiga ta'siri, virtual va vizual olamda fikrlar qarama-qarshiligining falsafiy jihatdan tahlili va talqinini o'zbek faylasuf olimlari o'rganib kelmoqda. Odamzot qadim-qadimdan ideal jamiyat qurishni orzu qiladi. Ularga o'zicha "yangi dunyo", "adolat olami" deb nom ham qo'yadi. Axboriy jamiyat konsepsiya ko'rinishiga kelgunga qadar ko'plab faylasuflar: J.Lixtaymning «postburjuaziya»si, R.Darendorfning «postkapitalizmi», K.Bouldingning "postsivilizatsiyalashgan jamiyati", G.Kanning «postiqtisodiy jamiyati» va R.Barnetning «postneft»ga oid qarashlari biror ahamiyatga egadek edi go'yo. Axboriy jamiyat ularning mantiqiy davomi sifatida o'rganilsa, «post»larning eng so'nggisi, ya'ni F.Fukuyama iborasi bilan aytganda «tarix intihosi»dir.

Xususan, Q.Nazarov, I.Soifnazarov, A.Oshildiyev, O'.Abilov, M.Qirgizboyev, A.Abdunabiyev, D. Alimova, M.Ortiqov, I.Ergashev, S.Otamurodov, M.Quronov, B.To'rayev, J.Ramatov, A.Erkayev, A. Muminov, B.Aliyev, N.Nazarov, N.Hakimov, M.Mamatov, M.Qahhorova, A.Abdumalikov, A.Sayitxonov va S.Yo'ldoshevlarning maqola va ilmiy ishlarida jamiyat uchun muhim bo'lgan axborot madaniyatning inson falsafasiga ta'siri ko'rsatib o'tilgan [2;103-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Inson–jamiyat–davlat tamoyili asosida mamalakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli ishlarning rivojiga qaratilgan. Axbort xurujidan shaxslarni saqlab qolish va ularning salbiy oqibatlarining oldini olishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda "axborot urushi", uning kishilik jamiyatiga o'tkazayotgan psixologik bosimi haqida ko'p gapirilmoqda. Ma'lumki, antik davrdan boshlab mafkura va psixologik tushunmovchilik kurashi haqida har doim yozib kelishgan. Fikrlar jangi harbiy tushunmovchiliklarni kuzatib yurgan, bunday holatlar tarixda ko'plab sodir bo'lgan. Axborot urushi deganda, nazariyachi S.Padover ko'p ming yilliklar davomida psixologik jang deb, "dushmanlarda kurashish ishtiyoqini so'ndirish uchun barcha kommunikatsiya turlaridan farqli o'laroq, o'zgacha ta'sirni tushunadi" [3; 3-b]. Hozir, gap OAVning roli, birinchi o'rinda televideniya va internet haqida ketmoqda.

XXI asrga kelib, mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko'proq kuchga ega bo'lib borayotgani, tabiiyki, ma'lum bir maqsadlarni amalga oshirishda katta-katta korporatsiyalar, turli siyosiy kuchlar va markazlardan tashqari zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari bilan qurollangan ommaviy axborot vositalari muhim rol o'ynayotgani hech kimga sir bo'lmay qoldi.

Bundan ham xatarlisi ayrim rivojlangan davlatlar axborot urushlarining matematik modellarini takomillashtirishga zo'r bera boshlaganlaridir, AQSHning razvedka bo'yicha hisobotida alohida ta'kidlanganidek, XXI asrga kelib, dunyo urushlarida aynan axborot urushlari hukmronlik qilmoqda. Ma'lumki, «axborot urushi» iborasi birinchi bo'lib 1976-yili Tomas Ronning Boyeing kampaniyasi uchun mo'ljallangan «Qurollar sistemasi va axborot urushi» nomli hisobotida tilga olingan bo'lsa-da, ayni quroldan 1991-yil AQSHning Quvaytga bostirib kirgan Iroqqa qarshi harbiy operatsiyalaridan keyin keng qo'llanila boshlandi [4;54-b.]. Harbiy harakatlar bilan bir qatorda, axborot urushi AQSH armiyasining tashviqot quroliga aylangani bois sobiq Yugoslaviya, Afg'oniston, Iroqqa qarshi amaliyotlar kutilganidan ham yaxshi natijalar berdi. Bu esa jangovar operatsiyalar davrida axborot ta'minotining roli keskin oshganini ham ko'rsatdi. Ammo, keyinchalik, Bolqondagi urush ortida Yevropa Ittifoqining iqtisodiyotini izdan chiqarish intilishi, Iroqqa qarshi kompaniya zamirida esa energetik zaxiralar ustidan nazorat o'rnatish xohishi yotganligi ta'kidlana boshlandi. AQSHda birinchi bo'lib bu tizimni tanqidiy nuqtayi nazardan o'rganish uchun maxsus prezident komissiyasi tuzilganligini ham yoddan chiqarmaslik kerak. Keyin esa ana shu komissiya xulosasi asosida Prezident direktivasi ishlab chiqilib, u 1998-yili hukumatning axborot xavfsizligini ta'minlash siyosatining asosiga ham aylandi. Bu borada karvonboshilik qilayotgan AQSHning milliy mudofaa universitetida axborot urushi va strategiyasi maktabining faoliyat ko'rsatayotgani, Kaliforniyaning dengiz maktabidagi informatsion urush guruhiga esa axborot operatsiyalari tamoyillari, psixologik operatsiya, axborot xuruji, rejalashtirish va baholash, axborot urushini baholash singari mavzular yuzasidan ma'ruzalar o'qish yo'lga qo'yilgani, mamlakatdagi 1300 ga yaqin elektron va bosma ommaviy axborot vositalari u yoqda tursin, 5 ta yangiliklar xizmatini birlashtirgan televideniya, radio, matbuot va internet tizimlaridan iborat agentlikning 200ga yaqin mamlakatda faoliyat ko'rsatayotgani, ular uchun hukumat budjetidan 350–500 million AQSH dollari miqdorida mablag' ajratilayotgani ham misol bo'lishi mumkin [5;86-b.]. Rossiya ham keyingi paytlarda, kechikib bo'lsa-da, mazkur yo'nalishda izchil harakatlarga qo'l urdi. Hatto, mamlakat Mudofaa vazirligining axborot-targ'ibot markazi boshqa vazifalar bilan bir qatorda, dushmanning axborot resurslariga xakerlik hujumlarini amalga oshirish bilan shug'ullana boshladi. Ayrim manbalarga ko'ra, raqibni qo'rqitish, uning axborot aloqalarini yo'q qilish, o'zinikini saqlab qolish, informatsiya va yolg'on axborot tarqatishni tashkil etish, mojarogacha va qurolli ziddiyat davrida birdek jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatish ana shu markazning maqsadi sifatida belgilab olindi.

Ta’kidlash joizki, axborot urushi deganda, bir mamlakat yoki davlatlar birlashmalarining ikkinchi bir mamlakatga qarshi ommaviy axborot vositalari (bosma va elektron matbuot, internet) orqali amalga oshiradigan xurujlari tushuniladi [6;78-b.]. Aksariyat hollarda, hatto g‘oyaviy, siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni ro‘yobga chiqarishda soxta axborotlardan foydalaniladiki, bu oddiy fuqarolarning axborotning rost yoki yolg‘onligini ajrata olmay qolishiga ham olib boradi. Maqsad esa nishonga olingan mamlakat va uning rahbarlari obro‘yiga putur yetkazish, o‘sha mamlakat qurolli kuchlari va tinch aholisini hokimiyatga qarshi qo‘yish, kelajakda qo‘llanish mumkin bo‘lgan harbiy harakatlarni oqlash va dalillash, raqib yoki dushmanning geosiyosiy nafsoniyatlariga monelik qilishdan iboratdir.

Eng yomoni, bunday axborot oqimlari omma tafakkuriga jiddiy ta’sir ko‘rsatmay qolmasligini alohida ta’kidlash joiz. Chunki axborot odamlar ongini zaharlay boshlasa, bu xunuk oqibatlarga olib kelishi muqarrar. Uzoqqa bormaylik, yaqinda Gruziyaning «Imedi» telekanali namoyish etgan ko‘rsatuv Tbilisi aholisini sarosimaga solibgina qolmay, ikki nafar fuqaroning yurak xuruji orqali o‘lim topishi va xalqaro to‘polonlar bilan yakunlanganini bir esga olaylik.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tish kerakki, qo‘poruvchilik harakatlarining real xavf va asoratlarini anglash mumkin, ammo ma’naviyatni buzishga qaratilgan urushlarning xatarini qay darajadaligini tushunib yetish, bilish qiyin. Milliy o‘zlik, qadriyatlar, shunga yarasha tafakkur qilishning buzilishida turli tadqiqotlar, OAV va reklama agentliklari katta rol o‘ynashi bilan bir qatorda, aksincha, mazkur xavfning oldini olish yoki to‘g‘rilashda ham muhim ahamiyatga egadir. Ongni bo‘ysundirish, aqlni buzish, axborot urushlari haqida fikr bildirish kimlar uchundir balandparvozlik, jimjimador gaplar bo‘lib tuyular. Ammo munosabatlarning turli ekanini tabiiy qabul qilish lozim. Shuni ham unutmaslik kerakki, axborot asrida amalga oshirilishi odat tusiga kirib borayotgan turli ayyorliklarni o‘z vaqtida anglab, uni mafkuraviy immunitet chig‘irig‘idan o‘tkazgan har bir odam ma’naviy kompasini qayerga yo‘naltirsa, maqsadga muvofiq bo‘lishini chuqurroq tushunib yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

(1). M.Usmonov. Milliy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi: mafkuraviy immunitetni shakllantirish yo‘llari. Toshkent, 2017, 285-bet.

(2). A.Abdumalikov. Yoshlar ongida axborot madaniyatini shakllantirish. Farg‘ona, 2025, 302-bet.

(3). Padover S.K. Psychological warfare and foreign policy//The theory and practice of international relations. Englewood Cliffs, 1960, p. 238.http://lib.aldebaran.ru

(4). M.M.Kadirov. Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari. Darslik, 2-qism, T., O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2019, 306-bet.

(5). Dadabayeva R.A., Nasriddinova Sh.T., Shoaxmedova N.X., Ibragimova L.T., Ermatov Sh.T. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va tizimlari. O‘quv qo‘llanma, T., “Sano-standart”, 2017, 552-bet.

(6). Kenjabayev A.T., Ikromov M.M., Allanazarov A.Sh. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. Toshkent, 2023, 506-bet.

Iskandarova Shamsiyabonu Ulug‘jonovna (BuxDU tayanch doktoranti (PhD);
e-mail: shamsiyaiskandarova@gmail.com)

BILIM VA BILISH NAZARIYASI – EPISTEMIOLOGIYA TADRIJI

Annotatsiya. *Bilish nazariyasi – epistemiologiya antik davrdan boshlab bugungi kunga qadar turli xil qarashlar, aksiomalar yaratilishiga sabab bo‘lib kelmoqda. Ushbu maqolada o‘z davrining yetuk olimlari, faylasuflari, adiblari tomonidan turlicha talqin qilingan epistemiologik qarashlar tahlil qilinib, ular o‘rtasida o‘xshash hamda farqli jihatlar qiyosiy o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *bilim, Platon, epistemiologiya, modernizm, Kopernik, bilish nazariyasi, Nyuton, Jon Benvill.*

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ – ЭПИСТЕМОЛОГИЯ

Аннотация. Теория познания *– эпистемология, начиная с античных времен и до наших дней, продолжает вызывать различные взгляды и порождать аксиомы. В данной статье анализируются эпистемологические взгляды, интерпретируемые различными выдающимися учеными, философами и литераторами своего времени, и проводятся сравнительные исследования их схожих и отличительных аспектов.*

Ключевые слова: *знание, Платон, эпистемология, модернизм, Коперник, теория познания, Ньютон, Джон Бенвил.*

THE EVOLUTION OF THE THEORY OF KNOWLEDGE – EPISTEMOLOGY

Annotation*. The theory of knowledge – epistemology, from ancient times to the present day, has led to the creation of various views and axioms. This article analyzes the epistemological views interpreted by*

the prominent scholars, philosophers, and writers of their time, comparing their similarities and differences.

Keywords: *knowledge, Plato, epistemology, modernism, Copernicus, theory of knowledge, Newton, John Banville.*

Kirish. Epistemologiya inson bilimining tabiati, kelib chiqishi va chegaralarini o‘rganadigan falsafiy yo‘nalishdir. Epistemologiyaning asl mohiyatini o‘rganishga qaratilgan izlanishlar g‘arb falsafasi tarixida qadimgi yunon olimlaridan boshlab hozirgi zamongacha uzluksiz rivojlanib kelmoqda. Xususan, yunon olimi Platon o‘zining dialektik “Teatet” (“Theaetetus”) asarida bilimning ta’rifini chuqur tadqiq etadi. Unga ko‘ra, “bilim –to‘g‘ri va noto‘g‘rini farqlay oladigan va sababini tushuntira oladigan fikr hisoblanilib, u oddiy fikrdan farqli ravishda aniq va o‘zgarmas bo‘ladi [15;81-b.]. Bundan tashqari, Platonning fikricha, “haqiqiy bilim bizga tanish bo‘lgan moddiy dunyoni bilish emas, aksincha, insonga notanish bo‘lgan va o‘zgarmas hisoblaniladigan “ezgu g‘oyalar” ni bilishdir. Chunki u bilishning eng so‘nggi bosqichi va o‘zgaruvchan hisoblaniladigan moddiy dunyoga tegishli bo‘lgan har qanday narsadagi to‘g‘rilik, go‘zallik va yorug‘likning manbaasi”dir [15;45-b.]. Insonning ruhida azaldan, tug‘ilishidan oldin mavjud bo‘lgan bilimni kishi fikr yuritish va savol berish orqali eslaydi [15;7-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bilim va bilish nazariyasi – epistemologiya masalalari qadimgi davrlardan boshlab ko‘plab faylasuf va olimlar tomonidan tadqiq etilib kelinmoqda. Mazkur masala falsafa tarixida muhim o‘rin egallab, turli davr mutafakkirlarining ilmiy qarashlari orqali boyib borgan. Epistemologik qarashlarning ilk nazariy asoslari qadimgi yunon faylasuflari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, xususan, Platon bilimning mohiyati va manbaini izohlashga alohida e’tibor qaratgan. U o‘zining “Theaetetus” asarida bilimni asoslangan va haqiqatni anglashga qaratilgan fikr sifatida talqin qiladi. Yangi davrga kelib, bilish nazariyasining ilmiy asoslari yanada rivojlandi. Rene Dekart ratsionalizm g‘oyasini ilgari surib, bilimning asosini inson tafakkurida ko‘rdi. Aksincha, Jon Lokk empirizm tarafdori sifatida bilim inson tajribasi orqali shakllanishini ta’kidladi. Bu qarashlar epistemologiya rivojida muhim nazariy yo‘nalishlarni shakllantirdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda epistemologiya rivojini o‘rganishda tarixiy-mantiqiy yondashuvdan foydalanildi. Antik davrdan zamonaviy davrgacha bo‘lgan faylasuflarning qarashlarini tahlil qilishda qiyosiy-tahliliy metod qo‘llanildi. Shuningdek, bilish nazariyasining evolyutsiyasini ochib berishda induktiv va deduktiv usullar hamda sistemali yondashuvdan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali turli davr mutafakkirlarining epistemologik qarashlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar aniqlab berildi.

Tahlil va natijalar. Aristotelning ta’rificha, “haqiqiy bilim – narsalarning umumiy va zaruriy sabablarini anglashdir” [1;8-b.]. Ya’ni, bilim hodisaning yuzaki tasviri emas, balki nega aynan shunday sodir bo‘lishini tushuntiradigan asosli, zaruriy va umumiy qonuniyatdir. “Natijaviy analitika” asarida faylasuf haqiqiy bilim bajarishi kerak bo‘lgan talablarni qo‘yadi [15;34-b.].G‘arb falsafasi va ilohiyotshunosligining taniqli vakillaridan biri avliyo Avgustin Hippo klassik davr falsafasi va xristian ta’limoti o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaruvchi olim sifatida qaralib, uning g‘oyalari “o‘rta asr tafakkuri”ni shakllantirgan [3;304-b.]. Faylasufning bilim tushunchasiga yondashuvi ilohiyot bilan chuqur bog‘liqdir.

G‘oyalar, bilimlar yoki nazariyalarni birlashtirib, yaxlit tizim yaratuvchi olim sifatida tanilgan Foma Akvinskiy o‘rta asrlar Yevropa ilm-fanining ahamiyatli vakillaridan biri hisoblanilgan. Uning “Mohir sintezlovchi” [10;3–5-b.] deb sifatlanishiga sabab u har qanday mavjud falsafiy qarashlarning asl mohiyatini va ahamiyatini chuqur anglagan. Xususan, xristian diniga amaldagi Platoncha qarashlarni tushunib o‘zi xayrixoh bo‘lgan jihatlaridan foydalanib, qarshi bo‘lgan jihatlarining sababini izohlab, dinga Aristotelcha emperik nuqtai nazardan yondashib, Aristotelning qarashlarini rivojlantiradi va mukammal, mantiqiy sistema sifatida shakllantiradi. Aristotel singari Akvinas ham *“Intellektda (aqlda) hech qanday narsa yo‘qki, u avval sezgilarda mavjud bo‘lmagan bo‘lsa”* degan g‘oyani da’vo qiladi. Sezgi orqali vujudga kelgan tasavvur tushunishi uchun ong har safar murojaat qilishi kerak bo‘lgan aniq hissiy ko‘rinish – fantaziya ni vujudga keltiradi. Aslida, ranglarni ko‘zga ko‘rinadigan bo‘lishida yorug‘likning ahamiyati bo‘lganligi singari ilohiy bo‘lgan “agent”tafakkur [5;12-b.] ham fantaziyaning vujudga kelishida asosiy omil hisoblaniladi.

Nikolay Kopernik (1473–1543)ning ham epistemiologik qarashlari antik dunyo nazariyalarini rad etmasdan, ulardagi ta’limotni amalda isbotlashga ulgurdi. U bilimni shakllantirishda matematik model va kuzatuvning roli haqidagi “De revolutionibus orbium coelestium” (1543) asarida katolik cherkovi inkvizitsiyasiga uchrashiga qaramasdan fazoning geliotsentrik modelini bayon etadi. Ya’ni, bu epistemologik nuqtayi nazar nazariy tuzilma (matematik model) haqiqatni anglash uchun zarur vosita bo‘lib, kuzatuvlar esa uni tasdiqlash yoki inkor etish uchun xizmat qilishi lozim. Bu fikr “Mathematica mathematicis scribun-tur” [7;5-b.] tarzida beriladi. Yohan Kepler (1571–1630) fanni faqat empirik hisob-kitoblar vositasi sifatida emas, balki haqiqiy fizika va sabablar izlash yo‘li deb ko‘radi. U go‘yoki Kopernikning matematik modelini

haqiqatni anglash uchun yetarli emas deb hisoblab, o‘zining “Mysterium Cosmographicum” asarida geliotsentrik tizimni shunchaki hisob-kitob model sifatida emas, balki haqiqiy sabablar bilan izohlaydi. Kepler uchun matematika va geometriya – dunyoning mohiyatini anglashi va uni aniqlab berishi mumkin bo‘lgan epistemik vosita. Kepler Kopernikning nazariyasini shunchaki matematik instrument sifatida emas, balki kosmosning haqiqiy tuzilmasi deb ko‘rdi. U skeptik astronomlarga qarshi turib, kosmos haqiqatan ham matematik qonun-tartibotlar bilan boshqarilishini ta’kidladi – bu epistemologik-realistik yondashuv hisoblanadi. Keplerda epistemologik qarashlarning yana bir qismi – “tenglamalarni o‘rganish ruhning faoliyati bilan bog‘liq” degan xitobi bo‘lgan. U tushunish jarayonini faqat sezgidan emas, balki ongning faol ishtiroki bilan bog‘laydi. Qolaversa, Keplerning “temporis filia veritas; cui me obstetricari non pudet” [11;47-b.] fikri uning butun falsafasini mujassam etgandek.

Rene Dekart (1596-1650) ratsionalizm (haqiqiy bilim tajribadan oldin tafakkurga hali tug‘ilmasdan oldin berilgan bo‘ladi) tarafdori bo‘lgan. Olim aniq bilimga erishishda radikal shubha (skeptisizm) [9;135-b.] metodini qo‘llaydi, ya’ni, u oxiri aniq bir xulosa kelib chiqquniga qadar o‘rganilayotgan obyektlarga nisbatan o‘z-o‘ziga savol bilan murojaat qiladi. Xuddi o‘ylanishimizning o‘zi (“Cogito ergo sum”- “Men o‘ylayapman, demak mavjudman”) aniq haqiqat bo‘lgani singari tafakkur qilib ongdan noto‘g‘ri ma’lumotlarni ham chiqarib tashlab aniq haqiqatga erishiladi. Dekart uchun haqiqiy bilishning belgilari – uning aniqligi va farqlanadiganligidir. Ingliz olimi Jon Lokk (1632–1704) ning fikricha, bilim “insonning g‘oyalari o‘rtasidagi muvofiqlik va nomuvofiqlikni anglash”dir [12;19-b.]. Rene Dekarddan farqli ravishda Jon Lok ongni “bo‘sh qog‘oz” (“tabula rasa”) sifatida ko‘radi va uning fikricha, bu qog‘ozni tajriba yozadi ya’ni, kishining ongida Platon, Augusti Hippo va Rene Dekart da’vo qilgan “tug‘ma bilim” bo‘lmaydi, aksincha, bilimga tajriba orqali erishiladi.

O‘z davrigacha bo‘lgan epistemiologik qarashlarni to‘liq o‘zlashtirib, qolaversa, ilmning yangi bosqichini boshlab bergan ingliz olimi Isaak Nyuton (1643–1727) uchun ilmiy bilim bu tajribadan induktiv ravishda chiqarilgan, aniq matematik tarzda ifodalangan va mavhum farazlardan holi qonunlar tizimidir. Nyuton uchun bilim tajriba va matematik isbot birligiga asoslanadi. U spekulyativ (metafizik) tushuntirishlardan qochadi. Uning ilm to‘g‘risidagi umumiy qarashlari o‘zining “Men farazlar ilgari surmayman. Chunki tajribada kuzatilgan hodisalardan mantiqan keltirib chiqarib bo‘lmaydigan har qanday tushuncha faraz hisoblanadi; metafizik, fizik yoki yashirin sifatlar haqidagi bunday farazlar esa eksperimental falsafada o‘z o‘rniga ega emas” [13;504-b.]. Eynshteyn (1879–1955)ning dunyoni o‘rganishga qaratilgan qarashlari makon–vaqt, sababiyat, ilmiy nazariya va haqiqat tushunchalarini tubdan o‘zgartirdi. Eynshteyn na sof empirist, na sof ratsionalist edi. Uning qarashlari, ko‘pincha, tanqidiy realizm va nazariy konstruktivizm sifatida tavsiflanadi.

Xulosa va takliflar. Ayni davrdagi badiiy adabiyotdagi epistemiologik qarashlar ham diqqatga sazovordir. Xususan, yozuvchi Jon Benvil zamonaviy Irland adabiyotining eng nufuzli namoyandalaridan biri bo‘lib, u, asosan, bilim va haqiqatning subyektiv tabiatini o‘rganadi. Benvilning fikriga ko‘ra, haqiqat to‘liq obyektiv bo‘la olmaydi, zero, inson tafakkuri va hissiy tajribasi uni har doim filtrlab oladi, shu sababli u ilm yoki san’atda subyektivlik va intuitsiyaga katta e’tibor beradi. Benvil ilmiy epistemologiyaga bevosita katta e’tibor qaratmaydi, lekin uning qarashlari adabiy epistemologiyaga yaqin. Uning nuqtai nazariga ko‘ra, san’at va adabiyot haqiqatni tushunishning alohida yo‘li bo‘lib, yozuvchi orqali o‘quvchi tajribani qayta ixtiro qiladi, bilimga yaqinlashadi. Shu nuqtayi nazardan, Benvilning epistemologiyasi “bilim–faqat empirik fakt emas, balki subyektiv tafakkur orqali yaratiladigan haqiqat” [6;45-b.] deb tavsiflash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Aristotle. Posterior Analytics. Translated by E.S.Bouchier, B.H.Blackwell, 1901, 231 p.

(2). Aristotle. Nicomachean Ethics. Translated by W.D.Ross, revised by Lesley Brown. Oxford: Oxford University Press, 2009, Book VI, Chapter 3, 650 p.

(3). Augustine, *Confessions*, XII.25, trans. J.G.Pilkinton (*International Collectors Library*, Garden City, N.Y.) 1962, 301 p.

(4). Augustine, Tractates on the Gospel of John 11–27, trans. John W.Rettig, The Fathers of the Church, vol. 79 (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1988), Tract. 30, sec. 3, 567 p.

(5). Aquinas, Thomas. *Summa Theologiae*. Translated by the Fathers of the English Dominican Province. London: Burns Oates & Washbourne, 1911, 92 p.

(6). Banville J. *The Sea*. London, Picador, 2005, 240 p.

(7). Copernikus. *De revolutionibus orbium coelestium.* translated and with notes by Edward Rosen. THE johns hopkins university press. London, 1992, 342 p.

(8). Einstein Albert. Out of My Later Years. Philosophical Library, 1950, 230 p.

(9). Gouhier, Henri. “*Doute méthodique ou négation méthodique?*” *Études philosophiques*, vol. 9, № 2, 1954, 430 p.

(10). Gilson, Étienne. *The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas*. New York, Random House, 1956, 200 p.
(11). Johannes Kepler. Gesammelte Werke, ed. M Caspar et al., Munich, 1937, 321 p.
(12). Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. Book IV, Ch. I, Oxford: [Edition], 1689, 89 p.
(13). Newton I., *The Mathematical Principles of Natural Philosophy.* Translated into English by Andrew Motte. New-York, Daniel Adee, First American Edition, 1848, 504 p.

Ruziyeva Dilnoza Muxtorovna (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti)

O‘ZBEK AYOLINING MA’NAVIY LIDERLIK FENOMENI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada ma’naviy liderlik hamda uning o‘zbek ayoli hayotidagi aksi tahlil etiladi. Ma’naviy liderlik fenomeni tarixiy, madaniy va zamonaviy ijtimoiy jarayonlar kontekstida kompleks o‘rganiladi. Liderlikning ma’naviy-axloqiy mezonlari, shakl va ko‘rinishlari ijtimoiy-falsafiy metodlar asosida tadqiq etiladi. Shuningdek, maqolada o‘zbek ayolining zamonaviy jamiyatdagi ma’naviy liderlik qiyofasi hamda uning oila institutini mustahkamlashdagi ahamiyati ochib beriladi. Ma’naviy liderlik fenomenini shakllanishida milliy qadriyatlar, sharqona an’ana va urf-odatlarning ta’siri tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *liderlik, o‘zbek ayoli, ma’naviy liderlik, gender falsafasi, ms’naviy-axloqiy asos, teng huquqlilik, insonparvarlik, inson qadri.*

ФЕНОМЕН ДУХОВНОГО ЛИДЕРСТВА УЗБЕКСКОЙ ЖЕНЩИНЫ

Аннотация. *В данной статье анализируется духовное лидерство и его отражение в жизни узбекской женщины. Феномен духовного лидерства изучается всесторонне в контексте исторических, культурных и современных социальных процессов. Духовно-нравственные критерии, формы и проявления лидерства исследуются на основе социально-философских методов. В статье также раскрывается образ духовного лидерства узбекской женщины в современном обществе и его значение в укреплении института семьи. Анализируется влияние национальных ценностей, восточных традиций и обычаев на формирование феномена духовного лидерства.*

Ключевые слова: *лидерство, узбекская женщина, духовное лидерство, гендерная философия, ду-ховно-нравственная основа, равенство, гуманность, человеческое достоинство.*

THE PHENOMENON OF SPIRITUAL LEADERSHIP AMONG UZBEK WOMEN

Annotation. *This article analyzes spiritual leadership and its reflection in the lives of Uzbek women. The phenomenon of spiritual leadership is studied comprehensively within the context of historical, cultural, and contemporary social processes. The spiritual and moral criteria, forms, and manifestations of leadership are explored using socio-philosophical methods. The article also explores the image of spiritual leadership among Uzbek women in modern society and its significance in strengthening the institution of the family. The influence of national values, Eastern traditions, and customs on the formation of spiritual leadership is analyzed.*

Key words: *Leadership, Uzbek woman, spiritual leadership, gender philosophy, spiritual and moral foundation, equality, humanity, human dignity.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyatda har bir xalq uchun muhim bo‘lgan ijtimoiy-falsafiy tushunchalardan biri liderlik hisoblanadi. Vaholanki, liderlik tushunchasi jamiyat a’zolarini birlashtira olgan, yagona maqsad sari yetaklashga xizmat qiluvchi zaruriy funksional tushuncha sanaladi. Bugungi kunda zamonaviy lider qiyofasi, uning falsafiy mohiyati, axloqiy-estetik sifatlarini ilmiy-nazariy tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Vaholanki, global taraqqiyot davrida insoniyatni birlashtirish, ezgulik maqsadlariga yo‘naltirish tobora murakkablashib bormoqda. Mamlakatimizda ham ma’naviy-axloqiy saviyasi yuksak rahbarlarni shakllantirish masalasiga davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “Xalqning dardi va tashvishlarini pisand qilmaydigan, el-yurtimiz osoyishtaligi va jamoat tartibini saqlashga, adolat va qonun ustuvorligini ta’minlashga qurbi yetmaydigan har qanday darajadagi rahbarlarga nisbatan jiddiy chora ko‘riladi. Lo‘nda qilib aytganda, bunday loqayd va befarq shaxslarga rahbarlik lavozimlarida mutlaqo o‘rin yo‘q” [1;53-b.]. Bizningcha, davlat rahbari ta’kidlagan adolatlilik, xalqning dardi bilan yashash tuyg‘usi aynan ma’naviy-axloqiy tamoyillar asosidagina shakllanishi mumkin. Bugungi kunda zamonaviy liderlikning ma’naviy-axloqiy mohiyatini anglab yetish muhim vazifalardan biri sifatida talqin etilmoqda. Zero, ma’naviy liderlik deyilganda, shaxsning axloqiy nufuzi, qadriyatlarga sodiqligi va ruhiy ta’sir kuchi orqali boshqalarni ijobiy yo‘nalishga undash qobiliyati tushuniladi. Shu boisdan ma’naviy liderlik hamda uning o‘zbek ayoli hayotidagi o‘rni masalasini falsafiy tahlil etish bugungi kunda zaruriy ahamiyat kasb etadi. Aslida, tarixiy nuqtayi nazardan qaraganda, o‘zbek ayollarida azaldan liderlik qobiliyati shakllangan. O‘zbek jamiyatida ayol tarixan oilaning ma’naviy markazi sifatida qaralib, uning ta’siri faqat xonadon doirasi bilan cheklanmagan. Jamiyat hayotida ham oqila ayollar fikri o‘z ta’siriga ega bo‘lgan. Buni biz tariximizdagi ma’naviy liderlik qiyofasini shakllantira olgan

jasoratli malika Tumaris, aql va donishmandlik timsoli Oybarchin, temuriylar saltanatida ulkan siyosiy nufuz hamda diplomatik mavqega ega bo‘lgan Bibixonim (Saroymulk-xonim), shuningdek, Nodira, Uvaysiy, Dilshodi barno, Anbar Otin kabi ko‘plab ma’rifatparvar o‘zbek ayollari timsolida ko‘rishimiz mumkin. Shuni alohida qayd etish lozimki, o‘zbek ayolining liderlik qobiliyati ma’naviyat, xulq-atvor, nafosat, me’yor hamda ma’lum bir axloqiy chegara doirasida namoyon bo‘lib kelgan. Bundan kelib chiqib, bugungi zamonaviy jamiyatda ham ana shunday ma’naviy lider o‘zbek ayollarini shakllantirish, uning axloqiy-ma’naviy asoslarini tahlil etish dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Liderlik fenomeni jahon miqyosida ko‘p tahlil etilgan falsafiy muammolardan biri sanaladi. Ayniqsa, g‘arb mamlakatlarida mazkur tushuncha turli fanlar doirasida, jumladan tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, psixologik, sotsiologik hamda falsafiy kontekstlarda tadqiq etilgan. Misol uchun, Saymon Vester [9;384-b.] qarashlarida g‘arbdagi yetakchilik g‘oyasi, uning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi hamda mazkur tushunchaga tanqidiy yondashiladi. Piter Northouse [6; 528-b] tadqiqotlarida esa liderlik nazariyasi hamda amaliyoti tushuntirib beriladi. Shuningdek, mazkur ilmiy izlanishlarda liderlik xususiyati, uning konstruktiv va destruktiv tomonlari ham tahlil etiladi. Shuningdek, Sara Sabir [8;28-b.] ilmiy izlanishlarida ta’lim dargohlaridagi liderlarning ma’naviy-axloqiy madaniyatini shakllantirish usullari, R.Ramiez [7;488-b.] tadqiqotlarida rahbarning boshqaruvdagi imidji va estetik madaniyati, lider etikasi falsafiy tahlil etiladi. Y.N.Krivenisheva [3;162-b.] g‘arb va sharq hayotida liderlik fenomeni mohiyatini qiyosiy tahlil etgan bo‘lsa, P.Y.Ovsyankin [5;166-b.] ma’lum bir korxona taraqqiyotida lider faoliyatining ahami-yatini ochib beradi. Mazkur masalada mamlakatimiz olimlari, shuningdek, falsafa ilmi doirasida ham qator il-miy izlanishlar olib borilgan. Ayniqsa, mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotida rahbar kadrlarning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, g‘oyaviy-mafkuraviy salohiyati, ularda ratsional tafakkur va xulq-atvorni shakllantirish mexanizmlari borasida tadqiqotlar olib borgan A.A.Saidov, M.U. Atamuratov, K.S.Aliyeva, U.S.Elmurodov, K.A.Karimov, G.N.Nigmatova, L.U.Ravshanov, X.K.Buriyevlar ilmiy ishlarini alohida qayd etish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan bir qatorda, mazkur masala doirasida B.E.Yuldashev [12;133-b.]ning zamonaviy rahbar ij-timoiy mavqeyi, U.B.Shakarov [11;150-b.]ning rahbar axloqiy qiyofasi, N.T.Kariyeva [2;123-b.]ning rahbar hamda uning boshqaruvidagi insonlar bilan munosabati borasidagi tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Ammo yuqorida keltirilgan tadqiqot ishlarida asosan rahbarlik, liderlik fenomeni hamda uning axloqiy jihatlari umumiy ma’noda falsafiy tahlil etiladi. Bizning tadqiqot ishimizda esa aynan o‘zbek ayollarining ma’naviy liderlik qiyofasi, uni shakllantirish mexanizmlari tadqiq etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot ishida ilmiy bilishning analiz va sintez, tizimli tahlil, obyektivlik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik kabi usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma’lumki, liderlik tushunchasi, asosan, jamiyat a’zolari orasida o‘z o‘rni, nufuzi hamda obro‘siga ega bo‘lgan, kishilarni yagona maqsad yo‘lida birlashtirib, o‘z orti-dan ergashtira olgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladi. Ba’zi manbalarda “Liderlik – jamoa orasida turli vaziyat-lar ta’sirida yuzaga keladigan rahbarlik, lekin bu rahbarda rasmiy vakolat tizimi mavjud emas” [10;46-b.], deya talqin etiladi. Demak, liderlik faqatgina ma’lum bir mansabdorlik, yoxud rahbarlik faoliyati bilan bog‘liq emas, aksincha, liderlar xalq orasida o‘z so‘zini ayta oladigan hamda kishilar ongi va tafakkuriga ta’sir etib, ularni ishontira oladigan kishilardir. Ular oddiy inson bo‘lishi mumkin, ammo xalq unga ishonadi hamda ergashadi. Aynan sharq xalqlarida liderlik fenomeni tushuntirilganda bu fikr yaqqol namoyon bo‘ladi. Vaholanki, o‘zbek xalqi uchun ham asrlar davomida liderlar ma’lum bir rahbarlik, mansab vakolatidan qat’iy nazar, xalq orasida o‘z o‘rniga ega insonlar hisoblab kelingan. Ayniqsa, xalqimizga xos muhim ijtimoiy bo‘g‘inlardan biri bo‘lgan mahalla sistemasida bu holat yaqqol namoyon bo‘lib keladi. Ammo yana boshqa manbalarda liderlik tushunchasining falsafiy mohiyati yetakchilik, rahbarlik, ma’lum bir jamoaviy mas’uliyat faoliyati bilan bog‘liq holatda tushuntirib beriladi.

O‘zbek xalqi hayotida rahbarlarga, boshqaruvchilarga, ya’ni liderlarga munosabat azaldan muhim hisoblanadi. Xalqimizga xos eng muhim xususiyatlardan biri boshqaruvchiga itoatkorlik, ishonch, yuksak hurmat sifatlari lider va uning boshqaruvidagi insonlar munosabatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ammo bugungi zamonaviy jamiyatda liderlik fenomeni ham tobora rivojlanib, yangicha shaklda namoyon bo‘lmoqda. Bugun odamlarni ishontirish, o‘z ortidan ergashtirish oson vazifa emas. Inson tafakkuri yuksalgani sari u ergashadigan liderlarga nisbatan talabi ham ortib bormoqda. Bugungi kunda jamiyat a’zolari kimga ergashishni, kimga ishonish hamda kimning so‘ziga quloq tutishni, asosan, mantiqan tafakkur qilgan holatda hal etishadi. Ammo hizirgi zamonda insonlarni qandaydir bir yovuz maqsadlar yo‘lida birlashtirshga uringan, ularni ishonchiga kirib, ko‘r-ko‘rona ergashtirayotgan liderlar ham borligini qayd etish lozim. Shu boisdan ham zamonaviy liderlarni shakllantirishda axloqiy-ma’naviy asoslarning ahamiyatini aniqlash, bugungi kunda ayniqsa dolzarb hisobla-nadi.

Tadqiqot ishimizning asosiy maqsadi doirasida mulohaza olib borganda bugun mamlakatimiz ijtimoiy hayotida o‘zbek ayolining ma’naviy liderlik fenomenini falsafiy, ilmiy-nazariy asosda tizimlashtirish hamda uning tarixiy va zamonaviy shakllarini aniqlash muhim ahamiyatga egadir. Bu borada ayollarimizning yetakchilik qobiliyati, uning tarixiy, ma’naviy-axloqiy, nazariy asoslarini o‘rganish, ayniqsa dolzarb sanaladi. Zero gender falsafasi tobora mustahkamlanib borayotgan hozirgi dunyoda zamonaviy lider ayol, uning ma’naviy qiyofasi hamda bu qiyofani shakllantirish mexanizmi, usul va vositalarini ishlab chiqish zaruratga aylanib bormoqda. Ma’lumki, ***“Gender*** – psixologiyada (erkak, ayol) tushunchasiga aniqlik kirituvchi ijtimoiy biologik tavsifnoma. Jins biologik kategoriya bo‘lganligi uchun ijtimoiy psixologlar aksariyat hollarda biologik asoslangan gender farqlarni (jinsli farqlar) sifatida qarashadi” [10;27-b.]. Ammo, bizningcha, bu tushunchaning fal-safiy mohiyatiga ham to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Chunki “Odamlar o‘rtasida biologik farqlardan tashqari, ularning ijtimoiy vazifalari, xulqi, ruhiyati va hissiyotida ham muayyan tafovut mavjud. Gender deganda turli jamiyatlarda yashovchi erkak va ayollar xulqini belgilovchi ijtimoiy va madaniy vazifalar me’yorlari majmuasi tushuniladi. Tadqiqotlarda turli jins vakillari xulq-atvoridagi farq (mas.shaxsning psixologik sifatlari, xulq shakllari, faoliyat turlari, erkak va ayollar shug‘ullanadigan kasblar) biologik asosdan ko‘ra ko‘proq ijtimoiy-madaniy me’yorlar bilan belgilanishi aniqlangan. Gender erkak va ayollarga xos ijtimoiy model sifatida jamiyatda shakllanadi va u orqali erkak va ayolning jamiyat va uning turli institutlaridagi mavqeyi belgilanadi” [4;119-b.]. Jamiyatdagi bu mavqeni belgilanishida o‘zbek ayolining ma’naviy-axloqiy xususiyatlari, xulq-atvor elementlari hamda oqilonalik, madaniyatlilik sifatlari alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, uning oiladagi, siyosiy sistemadagi, boshqaruvdagi, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi vazifalariga alohida urg‘u beriladi. O‘zbek ayolining liderlik qiyofasi aynan uning madaniyatida, axloqida, ma’naviyati, ham oiladagi, ham boshqaruvdagi teng va oqilona funksiyalarida hamda aql-idrokida namoyon bo‘ladi. Bizningcha, o‘zbek ayoli uchun liderlik qiyofasini shakllantirish murakkab jarayon sanaladi. Chunki o‘zbek ayoliga xos iffat, hayo, erkaklarga nisbatan ulkan hurmat tuyg‘ulari asrlar davomida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan eng asosiy aksiologik xususiyatlar sifatida ularning faoliyatiga ham ta’sir etadi. Ammo aynan shu qadriyatlar o‘zbek ayolining ma’naviy liderlik qiyofasini shakllantiradi. Bizningcha, o‘zbek ayolida manaviy liderlik fenomenini shakllantirishda quyidagi ma’-naviy-axloqiy mezonlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, o‘zbek ayolida ma’naviy liderlik fenomenini shakllantirish va rivojlantirishda adolat, insonparvarlik, saxiylik, me’yoriylik, bag‘rikenglik, mehr-oqibat, muhabbat kabi ulkan axloqiy sifatlar dolzarb sanaladi.

Bizning nuqtayi nazarimizga binoan, o‘zbek ayolining ma’naviy liderlik fenomeni ham asrlar davomida shakllangan xulq-atvor me’yorlari, an’ana va qadriyatlar, milliy urf-odatlar ta’sirida, ham bugungi kunda to-bora ommalashib borayotgan gender falsafasi doirasida rivojlantirilishi lozim. Bu ikki yo‘nalish uug‘unligi, aniqrog‘i zamonaviy gender falsafasidagi liderlik tamoyillarini an’anaviy liderlik xususiyatlari bilan integrat-siyasi o‘zbek ayolining ma’naviy liderlik fenomenini shakllantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Birinchdan, zamonaviy o‘zbek ayolining ma’-naviy liderlik fenomenini shakllantirish tarixiy tajriba hamda yangicha gender falsafasiga tayanishni taqozo eadi. Bu o‘zbek ayoli ma’naviy liderlik qiyofasini milliy, ma’naviy-axloqiy hamda estetik qadriyatlar asosida shakllanishini ta’minlaydi. Zamonaviy o‘zbek ayoli ma’naviy liderligi fenomeni taraqqiyotida ma’naviy-axloqiy tamoyillar va estetik ko‘nikmalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, o‘zbek ayoli ma’naviy liderlik fenomeni xalqimizga xos eng muhim tarbiyaviy sifatlar hi-soblanuvchi adolat, halollik, insonparvarlik, mehrlilik, shafqat, kechirimlilik kabi ma’naviy-axloqiy tamoyillar asosida shakllanadi, rahbar qiyofasini mukammallashtiradi.

Uchinchidan, o‘zbek milliy qadriyatlari, an’ana va urf odatlari, o‘ziga xos oqilona xulq-atvor normalari zamonaviy o‘zbek ayoli ma’naviy liderlik fenomenini shakllantirishda muhim ma’naviy-axloqiy, nazariy-falsafiy hamda fundamental asos vazifasini bajarib, uning konstruktiv taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Демократик ислоҳотларни чукурлаштириш, барқарор ривожланишни таъминлаш – халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини яратишнинг кафолатидир. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2017.

(2). Кариева Н. Ёш ходимлар ва раҳбарлар орасидаги ишончни шакллантириш механизмлари. Пси. фан. бўй. фалс. док. (PhD)... дисс., Тошкент, O‘RYOIAHYOMO‘IKTI, 2022.

(3). Кривенышева Е.Н. Этические основания лидерства в западной и отечественной культурах. Дис. ...канд. филос. наук, Саранск, 2010.

(4). Назаров Қ ва б. Маънавият: асосий тушунчалар луғати. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2021.

(5). Овсянкин П.Е. Социально-философские аспекты управления развитием организации. Дис. ...канд. филос. наук, Архангельск, 2000.

(6). Piter G. Leadership: Theory and Practice. 2018. ISBN 9781506362298.
(7). Ramirez R. Aesthetics and Leadership: An Essay. Psychoanalytic Inquiry, 41(7),2021.
(8). Sabir S. A study on Ethical leadership perceptions and its impact on teachers' commitment in Pakistan. International Journal of Educational Leadership and Management. 9 (1), 2020.
(9). Simon W. Leadership: A critical text. SAGE, 2013. M09 18 ISBN 9781446294208.
(10). Xalimova M.V. va b. Psixologik atamalar izohli lo'g'ati.Uslubiy qo'llanma. Andijon, Andijon davlat universiteti, 2017.
(11). Шакаров У. Раҳбар ахлоқи ва адолатли бошқарувни ташкил этиш муаммолари. Сиё. фан. бўй. фалс. док. (PhD)... дисс., Тошкент, ТошАҚИ, 2018.
(12). Юлдашев Б. Замонавий раҳбар ижтимоий қиёфасини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий муаммолари. Фалс. фан. бўй. фалс. док. (PhD)... дисс., Самарқанд, ҚарДУ, 2022.

Mo'minov Fazliddin Qobil o'g'li (Samarqand shahar IIO FMB huzuridagi Qo'riqlash xizmati boshlig'i o'rinbosari, katta leytenant; ORCID: 0009-0003-1315-8990; fazliddinmominov213@gmail.com)

MILLIY VA UMUMINSONIY AXLOQIY QADRIYATLAR UYG'UNLIGINING SHAXS MA'NAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISHDAGI IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligining shaxs ma'n-viy immunitetini shakllantirishdagi ijtimoiy-falsafiy asoslari IMRAD metodologiyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi milliy ma'naviy an'analar va umuminsoniy etik tamoyillarning dialektik birligini nazariy jihatdan asoslashdir. Tarixiy-taqqoshlash, dialektik, germenevtik va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, milliy qadriyatlar (vatanparvarlik, sadoqat, an'ana) hamda umuminsoniy qadriyatlar (adolat, insonparvarlik, erkinlik) uyg'unligi shaxsning ma'naviy barqarorligi va axloqiy mustahkamligini ta'minlaydi. Xulosa sifatida mazkur uyg'unlik ma'naviy immunitetning aksiologik poydevori ekani asoslandi.*

Kalit so'zlar: *milliy qadriyat, umuminsoniy qadriyat, axloq, ma'naviy immunitet, aksiologiya, integratsiya.*

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ГАРМОНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНОГО ИММУНИТЕТА ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В данной статье на основе методологии IMRAD анализируются социально-философские основы гармонии национальных и общечеловеческих моральных ценностей в формировании духовного иммунитета личности. Цель исследования – теоретически обосновать диалектическое единство национальных духовных традиций и общечеловеческих этических принципов. Использовались методы историко-сравнительного, диалектического, герменевтического и концептуального анализа. Результаты показали, что сочетание национальных ценностей (патриотизм, верность, традиции) и общечеловеческих ценностей (справедливость, гуманность, свобода) обеспечивает нравственную устойчивость и нравственную силу человека. В заключении утверждалось, что эта гармония является аксиологической основой духовной неприкосновенности.*

Ключевые слова: *национальная ценность, общечеловеческая ценность, мораль, моральный иммунитет, аксиология, интеграция.*

SOCIAL-PHILOSOPHICAL BASIS OF THE HARMONY OF NATIONAL AND UNIVERSAL MORAL VALUES IN THE FORMATION OF INDIVIDUAL SPIRITUAL IMMUNITY

Annotation. *This article analyzes the role of the harmony of national and universal moral values in human spiritual development based on the IMRAD methodology. The purpose of the study is to substantiate the dialectical unity of national spiritual traditions and universal ethical principles from a socio-philosophical perspective. Historical-comparative, dialectical, hermeneutic and conceptual analysis methods were used. The results showed that the harmony of national values (patriotism, loyalty, courage) and universal values (justice, peace, humanity) forms the spiritual immunity of the individual. In conclusion, it was substantiated that this harmony is a philosophical law that ensures a balance between personal duty and freedom, discipline and conscience.*

Keywords: *national value, universal value, morality, spiritual maturity, integration, spiritual immunity.*

Kirish. Globallashuv jarayonlari va mafkuraviy tahdidlar kuchaygan sharoitda shaxs ma'naviy immunetetini shakllantirish dolzarb masalaga aylandi. Ma'naviy immunitet bu shaxsning axloqiy barqarorligi, mafkuraviy mustaqilligi va ijtimoiy mas'uliyatini ta'minlovchi ichki qadriyatlar tizimidir.

Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasiga tayanadi. Umuminsoniy qadriyatlar esa insoniyatning umumiy axloqiy tajribasini ifodalaydi. Muammo shundaki, ayrim konsepsiyalarda milliylik va universallik qarama-qarshi tushunchalar sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot maqsadi – milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligining shaxs ma’naviy immunitetini shakllantirishdagi ijtimoiy-falsafiy mohiyatini asoslash.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida:

•tarixiy-taqqoshlash metodi;

•ijtimoiy-falsafiy tahlil;

•dialektik yondashuv;

•germenevtik interpretatsiya;

•konseptual tahlil usullaridan foydalanildi.

Nazariy asos sifatida quyidagi mutafakkirlarning qarashlari o‘rganildi:

•Hans Küng – global etika konsepsiyasi;

•Emile Durkheim – axloqning ijtimoiy tabiatiga oid nazariya;

•Zygmunt Bauman – global axloqiy mas’uliyat konsepsiyasi;

•Charles Taylor – axloqiy gorizont nazariyasi;

•Abdulla Avloniy – milliy axloqiy tarbiya konsepsiyasi;

•Abu Nasr Forobiy – fazilatli jamiyat g‘oyasi.

Nazariy asos sifatida Sharq va G‘arb mutafakkirlarining qarashlari o‘rganildi. Xususan, Arastu [7], Aflotun [8], Forobiy [9;10-b.], Ibn Sino [11], G‘azzoliy [12], Yusuf Xos Hojib [13], Avloniy [14], MacIntyre [1], Rawls [2], Cassirer [3], Toynbee [4], Jaspers [15], Habermas [16], Nussbaum [17], Walzer [18] va boshqalar-ning ilmiy qarashlari tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida qadriyatlarning ontologik, aksiologik va ijtimoiy mohiyati o‘zaro bog‘liqlikda o‘rga-nildi.

Musulmon sharqida Abu Hamid G‘azzoliy milliy va umuminsoniy axloqiy g‘oyalarning uyg‘unligini “qalb tarbiyasi” konsepsiyasi orqali asoslab, “haqiqiy axloqiylik – bu insonning o‘z nafsini tarbiya qilish orqali jamiyatda ezgulikni qaror toptirishidir” deya ta’kidlaydi.[1] G‘azzoliy konsepsiyasi umuminsoniy etik tamoyillarni muqaddas manbalar bilan bog‘laydi, ammo bu yondashuv ba’zan diniy normativlikning universallashuvi orqali milliy madaniy xususiyatlarning boy xilma-xilligini umumiylikka bo‘ysundirish xavfini tug‘dirishi mumkin. K.Jaspers umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni “axial age” – axial davr g‘oyasi bilan izohlab, “umuminsoniy ma’naviyatning yadro qadriyatlari turli millatlarning ruhiy uyg‘onish jarayonlarida parallel ravishda vujudga kelgan” deya qayd etadi.[2] Jaspersning yondashuvi milliy qadriyatlarning umuminsoniy ildizlarini ko‘rsatadi, ammo har bir xalqning tarixiy-madaniy kontekstini bir xil sxemaga solish xavfini tug‘diradi.

Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi masalasi insonning mazmunli mavjudligini belgilovchi fundamentdir. F.Zero, har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi o‘ziga xos qadriyatlar tizimini yaratadi, ammo bu tizim umuminsoniy axloqiy ufqlar bilan kesishganda, normativ yaxlitlikning yanada boy va universal modelini shakllantiradi. Shuning uchun milliylik va umuminsoniylik bir-biriga qarama-qarshi emas; aksincha, ular falsafiy manoda bir-birini to‘ldiruvchi ma’naviy butunlikning ikki qirrasi sifatida namoyon bo‘ladi. K.Mannheim madaniy qadriyatlarning shakllanishida tarixiy ijtimoiy ongning rolini ta’kidlab, “milliy qadriyatlar tarixiy ong shakllarining muayyan ijtimoiy tajribaga moslashgan ko‘rinishidir” deya yozadi.[3] Mannheimning yondashuvi milliy axloqiy qadriyatlarning tarixiy kontekstga chuqur bog‘langanini ochib beradi, ammo uning ijtimoiy shartlanganlikka haddan tashqari urg‘u berishi milliy qadriyatlarning metafizik-ruhiy ildizlarini soyada qoldiradi. U.Beck esa globallashuv sharoitida aksiyologik uyg‘unlik zaruratini asoslab, “umuminsoniy axloqiy qadriyatlar global xavflarning umumiy mohiyatida shakllanadi” deb ta’kidlaydi.[4] Beckning “xavf jamiyati” konsepsiyasi umuminsoniy muammolarni birgalikda hal qilishga qaratilgan etik birlikni ilgari suradi, biroq milliy madaniyatlarning o‘ziga xos yetik dunyosini soddalashtirib yuborish ehtimolini ham tug‘diradi.

Sharq falsafasida Ibn Miskaveyh milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini fazilatli jamiyat kon-sepsiyasi orqali asoslab, “axloqiy fazilatlar insonning tabiiy quvvatlari uyg‘unlashganda, jamiyatning umumiy ezgulik tamoyillariga mos keladi”,deya qayd etadi.[5] Miskaveyhning ushbu fikri milliy va universal

[1] G‘azzoliy A.H. Ihyo Ulum ad-Din. Qohira, Dar al-Ma’rifa, 2005, 64-bet.

[2] Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, Piper Verlag, 1949, p. 78.

[3] Mannheim K. Ideology and Utopia. London, Routledge, 1952, p. 67.

[4] Beck U. World Risk Society. Cambridge, Polity Press, 1999, p. 38.

[5] Miskaveyh A. Tahzib al-Axloq. Beirut. Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2003, p. 54.

qadriyatlar o‘rtasidagi tabiiy uyg‘unlik asosini ko‘rsatadi, ammo uning modeli tarixiy-siyosiy dinamikani yetarlicha tahlil qilmaydi. Poststrukturalistik falsafada J.Derrida umuminsoniy etikani “turli madaniylarning o‘zaro ochiqligi” bilan izohlab, “umuminsoniylik – bu farqning o‘chirilishi emas, balki farqning muqaddas tan olinishi” deya ta’kidlaydi.[1] Derridaning bu fikri milliy xususiyatlarni universal etik tushunchaga qo‘shishning yangi hermenevtik modelini taklif qiladi, biroq u normativ barqarorlikni haddan tashqari dekonstruksiya qilishi mumkin. A.Sen esa umuminsoniy qadriyatlarni ijtimoiy adolat kontekstida tahlil qilib, “umuminsoniy axloqiy qadriyatlarning mazmuni turli madaniyatlarning ochiq va ko‘p ovozli muloqotida shakllanadi”, deya qayd etadi.[2] Ammo Senning haddan tashqari pluralistik modeli milliy qadriyatlarning mustahkam asoslangan ichki normativ tizimini nisbatan zaif tushuntiradi. Shuningdek, X.Arendt umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni inson faoliyatining umumiy sharti sifatida ko‘rib, “axloqiylik – bu insonning o‘zga bilan birga yashash majburiyatidir”, deya ta’kidlaydi.[3] Arendt yondashuvi universal etikani ijtimoiy mavjudlik bilan bog‘laydi, biroq milliy madaniyatning ruhiymental xususiyatlarini umumlashtirib yuboradi.

Milliy qadriyatlarning ahamiyatini chuqur tahlil qilgan O.Shpengler esa “har bir sivilizatsiya o‘zining ruhiy-madaniy shaklida axloqiy dunyoni yaratadi” deya yozadi.[4] Bu fikr milliy axloqiy dunyoni yirik madaniy makon sifatida tushuntiradi, ammo milliy chegaralarning qat’iyligi global etik umumiylikka qarama-qarshi qo‘yilishi xavfini tug‘diradi. Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurning eng murakkab, shu bilan birga, dolzarb konsepsiyalaridan biridir. Bu uyg‘unlik insoniyatning umumiy ma’naviy ideallarini xalqning tarixiy-madaniy xotirasi, mentaliteti va an’analari bilan dialektik ravishda birlashtiruvchi aksiologik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy qadriyatlar – xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy ongining qatlamlari va ruhiy olamini aks ettiruvchi ma’naviy kodlardir. Umuminsoniy qadriyatlar esa insoniyatning umumiy axloqiy kontsentratini tashkil etadi. Ularning uyg‘unligi nafaqat madaniy integratsiyaning belgisi, balki insonning ma’naviy yetukligi, jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun ham zarur falsafiy asosdir. Bu jarayonni chuqur anglash uchun birinchi navbatda K. Jaspersning “umuminsoniy ma’naviyatning axial davrda bir vaqtning o‘zida turli hududlarda pishib yetilishi” haqidagi fikri e’tiborga loyiq. U shunday deydi: “Umuminsoniy qadriyatlarning ildizi insonning ichki uyg‘onish davrida, madaniy va diniy uyg‘onishlar kesishgan tarixiy nuqtada namoyon bo‘ladi”.[5] Jaspersning konsepsiyasi milliy qadriyatlarning universal mazmun bilan tutashish tarixiy asosini ko‘rsatadi, biroq u moddiy-madaniy sharoitlarning rolini kamroq yoritadi.

Shuningdek, T.Parsons milliy va umuminsoniy axloqiy tizimlar o‘rtasidagi aloqani ijtimoiy tizimlarning integrativ funksiyasi bilan bog‘lab, “har qanday jamiyat universal axloqiy tamoyillarni o‘zining madaniy me’yorlari bilan integratsiya qilgan holda barqarorlikka erishadi” deya ta’kidlaydi.[6] Parsonsning modeli integratsiyaning tizimiy asosini beradi, ammo milliy identitetning ma’naviy-ruhiy o‘ziga xosliklarini sotsiologik strukturaga haddan tashqari bog‘lab qo‘yadi. J.Habermas axloqiy universallikni kommunikativ faoliyat bilan bog‘lab, “umuminsoniy axloqiylik bu barcha uchun maqbul bo‘lgan muloqot predmetidir” deya ta’kidlaydi.[7] Uning fikricha, milliy qadriyatlar ham muloqot doirasida universallik sari ochilishni talab qiladi. Biroq Habermas muloqot uchun zarur bo‘lgan teng sharoitlarning real jamiyatlarda kamdan-kam mavjudligiga yetarlicha e’tibor bermaydi. G.Hofstede esa milliy qadriyatlarning madaniy kod sifatida mustahkamligini asoslab, “milliy qadriyatlar insonning idrok, munosabat va axloqiy tanlovlariga chuqur singigandir” deya qayd etadi.[8] Hofstedtning yondashuvi milliylikning ijtimoiy-psixologik asoslarini chuqurlashtiradi, biroq uning modeli umuminsoniy etik qadriyatlarni psixologik relativizmga haddan tashqari bog‘lab qo‘yishi mumkin. Sharq nuqtayi nazaridan Yusuf Xos Hojib milliy qadriyatlar universallik sari yo‘nalishini adolat orqali asoslab, “adolat – elning bekasi, xalqning to‘qati, davlatning suyanchi”, deb yozadi.[9] Yusuf Xos Hojib qadriyatlarning universallashishini faqat tashqi singdirish emas, balki ichki komillikning tabiiy oqimi sifatida talqin qiladi. Ammo uning qarashi diniy-ma’naviy markazga haddan tashqari tayanishi sababli sekular etik tizimlar bilan integratsiya masalasini cheklangan yoritadi.

---

[1] Derrida J. The Other Heading. Bloomington, Indiana University Press, 1992, p. 117.
[2] Sen A. Identity and Violence. New York, Norton, 2006, p. 142.
[3] Arendt H. The Human Condition. Chicago. University of Chicago Press, 1958, p. 74.
[4] Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. München, Beck, 1922, p. 89.
[5] Jaspers K. The Origin and Goal of History. New Haven, Yale University Press, 1953, p. 41.
[6] Parsons T. The Social System. New York, Free Press, 1951, p. 201.
[7] Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. Cambridge, MIT Press, 1991, p. 82.
[8] Hofstede G. Culture’s Consequences. Thousand Oaks, Sage Publications, 2001, p. 56.
[9] Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Toshkent, “Fan” nashriyoti, 2021, 114-bet.

Birinchidan, milliy qadriyatlar tarixiy-madaniy manbaning konkret ifodasi bo‘lib, ular universal etik ta-moyillarning turli madaniy muhitlarda “milliy ohang bilan yangrashidir”.

Ikkinchidan, umuminsoniy qadriyatlar – inson tabiatiga daxldor oliy tamoyillar bo‘lib, ularning tarixiyligi yo‘q, biroq ularning talqini milliy madaniyatlarda turlicha bo‘ladi.

Uchinchidan, uyg‘unlik jarayoni – milliylikning universallikka singib ketishi emas, balki “milliy ma’naviyatning universal ma’nolarni qayta yaratish qobiliyati”, universal tamoyillarning esa milliy kontekstlarda “mazmuniy chuqurlashuvi”dir.

To‘rtinchidan, bu uyg‘unlik tarixiy dialog, madaniy almashinuv, ma’naviy rezonans va ijtimoiy ong evolutsiyasi orqali vujudga keladigan murakkab, dinamik falsafiy jarayondir. Natijada milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi – insonning ma’naviy kelajagini belgilovchi, milliy o‘zlikni mustahkamlaydigan va global yetik muloqotni rivojlantiradigan fundamental falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

Natijalar. Tahlil natijasida quyidagi ilmiy xulosalar olindi:

1. Milliy qadriyatlar identitet asosidir. Milliy qadriyatlar shaxsning tarixiy va madaniy o‘zligini mustahkamlaydi.

2. Umuminsoniy qadriyatlar normativ mezondir. Adolat, hurmat, inson qadr-qimmati kabi qadriyatlar universal axloqiy gorizontni belgilaydi.

3. Uyg‘unlik – dialektik integratsiya jarayoni. Milliy qadriyatlar universallikni boyitadi, universal qadriyatlar esa milliy an’analarni mazmunan chu-qurlashtiradi.

4. Ma’naviy immunitet shakllanish mexanizmi.

Uyg‘unlik natijasida:

•axloqiy barqarorlik kuchayadi;

•mafkuraviy mustaqillik shakllanadi;

•ijtimoiy mas’uliyat ortadi.

Muhokama. Hans Küng global etik yadroni asoslaydi, biroq milliy kontekst mexanizmlarini yetarli ochmaydi.

Émile Durkheim axloqning ijtimoiy integratsiya vazifasini ta’kidlaydi.

Zygmunt Bauman global javobgarlik g‘oyasini ilgari suradi.

Charles Taylor milliy qadriyatlarni umumiy ma’naviy gorizont ichida talqin qiladi.

Abu Nasr Forobiy fazilatli jamiyatni milliy va universal uyg‘unlik asosida tushuntiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘zaro antagonistik emas, balki aksiologik sintezga asoslangan yaxlit tizimdir.

Xulosa. Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi:

•shaxs ma’naviy immunitetining aksiologik poydevorini yaratadi;

•jamiyat normativ barqarorligini ta’minlaydi;

•global etik muloqotning mustahkam asosini shakllantiradi.

Demak, mazkur uyg‘unlik shaxs ma’naviy yetukligining zarur sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Küng H. Global Responsibility. London, SCM Press, 1991.
(2). Durkheim E. The Division of Labour in Society. New York, Free Press, 1893.
(3). Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. Cambridge, Polity Press, 1998.
(4). Taylor C. Sources of the Self. Cambridge. Harvard University Press, 1989.
(5). Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1913.
(6). Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. Toshkent, 1993.
(7). Küng H. Global Responsibility. In Search of a New World Ethic. London, SCM Press, 1991.
(8). Durkheim E. The Division of Labour in Society. New York, Free Press, 1893.
(9). Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. Cambridge, Polity Press, 1998.
(10). Taylor C. Sources of the Self. Cambridge. Harvard University Press, 1989.
(11). Walzer M. Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad. Notre Dame. University of Notre Dame Press, 1994.
(12). Nussbaum M. Cultivating Humanity. Cambridge, Harvard University Press, 1997.
(13). Gadamer H.-G. Truth and Method. New York, Continuum, 1989.
(14). Hare R.M. Moral Thinking. Oxford, Clarendon Press, 1981.
(15). Elias N. The Civilizing Process. Oxford, Blackwell, 2000.
(16). Geertz C. The Interpretation of Cultures. New York, Basic Books, 1973.
(17). Maritain J. Man and the State. Chicago, University of Chicago Press, 1951.

Davletov Jamshid Bekmatovich (Urganch RANCH Texnologiya universiteti dotsenti, falsafa doktori (PhD); UDK: 316.7. 303.3.173; davletovjamshid7@gmail.com; ORGID https://orcid.org/0009-0005-0338-2272)

ISLOM TA'LIMOTIDA IJTIMOIY ADOLAT VA BAG'RIKENGLIK TAMOYILLARINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islom ta'limotida ijtimoiy adolat va bag'rikenglik tamoyillarining namoyon bo'lishi masalalari yoritilgan bo'lib, ushbu jarayonda adolat va bag'rikenglik tamoyillari davlat va jami-yat barqarorligini ta'minlovchi muhim fenomenlar ekanligi ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Islom dini, diniy qadriyatlar, ijtimoiy adolat, tolerantlik, gumanistik tamoyillar, konfessiyalararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlik.*

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРИНЦИПОВ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ И ТЕРПИМОСТИ В ИСЛАМСКОМ УЧЕНИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается проявление принципов социальной справедливости и терпимости в исламском учении, и в этом процессе анализируется с социально-философской точки зрения, что принципы справедливости и терпимости являются важными явлениями, обеспечивающими стабильность государства и общества.*

Ключевые слова: *Ислам, религиозные ценности, социальная справедливость, толерантность, гуманистические принципы, межрелигиозная терпимость, межэтническая гармония.*

THE MANIFESTATION OF THE PRINCIPLES OF SOCIAL JUSTICE AND TOLERANCE IN ISLAMIC TEACHINGS

Annotation. *This article discusses the manifestation of the principles of social justice and tolerance in Islamic teachings, and in this process, it analyzes from a socio-philosophical perspective that the principles of justice and tolerance are important phenomena that ensure the stability of the state and society.*

Key words: *Islam, religious values, social justice, tolerance, humanistic principles, interfaith tolerance, interethnic harmony.*

Kirish. Dunyoda kechayotgan etnik majoro va to'qnashuvlar fonida har bir mamlakat tinchligi va bar-qarorligini ta'minlashda jamiyatda adolat va bag'rikenglik prinsiplarini qaror toptirish zarurati hal qiluvchi ahamiyat kasb etib bormoqda. Darhaqiqat, adolat va bag'rikenglik g'oyalari insoniyat sivilizatsion taraqqiyotining barcha davrlarida ijtimoiy hayotning turli sohalariga o'zining ta'sirini o'tkazib kelgan. Bag'rikenglik va adolat islom dinining asosiy tamoyillari va axloqiy qadriyatlari sifatida doimo gumanizmni targ'ib qilgan.

O'zbek xalqining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyotiga nazar tashlab aytish mumkinki, xalqimiz o'z e'tiqodida islomiy qadriyat va an'analarga amal qilish jarayonida dinning adolat va bag'rikenglik t-moyillaridan real hayotda unumli foydalanishga jiddiy e'tibor qaratgan. Chunki gumanistik tamoyillar va g'oyalar hamda turli yo'nalishlardagi dunyoqarashning, jumladan, adolat va bag'rikenglik tamoyillarining ham integratsiyalashuv nuqtasi aynan Islom dinida tutashadi hamda umuminsoniy mohiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda milliy va diniy qadriyatlar qadr topayotgan hozirgi davrda Islom diniga va uning gu-manistik mohiyatiga nisbatan adolatli munosabatda bo'lish va uni tolerantlik nuqtai nazaridan tadqiq qilish hamda ilmiy xulosalar berish muhim hisoblanadi. Xususan, xalqimizning 92% dan ortiq qismi e'tiqod qiluvchi Islom dinining ijtimoiy hayotdagi roli va o'rnini tadqiq qilish muhim ahamiyatga egadir. O'zbekiston olimlari, asosan, mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng islom dini va diniy qadriyatlar, islomda adolat va tolerantlik tamoyillarining namoyon bo'lishi bilan bog'liq masalalarga doir ilmiy tadqiqod natijalari, monografiyalar, risolalar va kitoblar e'lon qildilar. Ularni o'rganish ijtimoiy adolat va bag'rikenglik muammolarini diniy qadriyat va an'analar asosida ilmiy tahlil qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi davrda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida adolat va bag'rikenglik tamo-yillarining qaror topishida dunyoviy va diniy ta'limotlarning umummilliy va umuminsoniy tamoyillar bilan uyg'un holda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Adolat va bag'rikenglik tushunchalari ko'p qirrali va murakkab ijtimoiy hodisa bo'lganligidan, uning ob'yektiv va subyektiv omillari, shart-sharoitlari va amalga oshirish imkoniyatlari ilmiy talqinida Islom ta'limotidan unumli foydalanish g'oyat muhimdir. Xususan, Qur'oni karim islomni asosini ifodalab bersa, "Hidoya"[1] va "Al-muvatto"[2] asarlari esa ularning huquqiy mezonlarini belgilab beradi.

Islom dini manbalarida adolat va bag'rikenglik tamoyillarining namoyon bo'lish xususiyatlarini tahlil qilishda aqidaparastlik, mutaassiblik kabi reaksion oqimlarga yon berish o'ta adolatsizlik ekanligini

[1] Бурҳониддин Марғиноний. "Ҳидоя". Тошкент, "Адолат", 2000.
[2] Молик ибн Анас. "Ал-муввато". Қоҳира, Миср нашри. 1348 ҳ/й.

ilmiy isbotlash bugungi kunda hayotiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Istiqloldan so‘ng mamlakatimizda Islom dini mavqeyining qayta tiklanishi, uning gumanistik mazmunini, jumladan, ijtimoiy adolat va bag‘rikenglik tamoyillarini jamiyatda boshqa ijtimoiy ong shakllari va munosabatlar bilan integratsiyalashgan holda o‘rganish za-ruratini keltirib chiqardi.

Jumladan, Alloh taolo aytadi: “Kechirimli bo‘l, yaxshilikka buyur va johillardan yuz o‘gir” (A’rof surasi, 199-oyat). Qur’oni karimning ushbu oyati barchaga birdek bag‘rikeng va adolatli munosabatda bo‘lishni hamda ushbu tamoyilni qabul qilmagan bilimsiz johillarga e’tibor bermaslikka buyuradi. Dinlararo bag‘rikenglik va adolat tamoyili barcha jahon dinlariga xos hisoblanadi. Bunga Qur’oni karimning Hadid surasidagi oyat ham guvohlik beradi: “Darhaqiqat, Biz payg‘ambarlarimizni ravshan(narsa)lar ila yubordik va ular ila Kitob hamda odamlar adolatda turishlari uchun mezon tushirdik” (Hadid surasi, 25-oyat). Islom dini jamiyatdagi adolat mezoni qaysi din vakili bo‘lishidan qat’iy nazar, barchaga birdek barobar ta’minlanishi zarurligini ta’kidlaydi. Jumladan, Alloh taolo aytadi: “Alloh sizlarni din sababli urush qilmagan va diyorlaringizdan chiqarmaganlarga yaxshilik va adolatli muomala qilishdan qaytarmas. Albatta, Alloh adolat qiluvchilarni yaxshi ko‘radir” (Mumtahana surasi, 8-oyat). Yuqoridagi oyati karimalardan ma’lum bo‘ladiki, islom dinlararo bag‘rikenglikni adolat mezoni bilan tartibga solishga buyurib, insonlarning huquqlarini cheklashni qoralagan.

Islomning asosiy manbasi bo‘lgan Hadisi shariflarda ham adolatli bo‘lishga va diniy bag‘rikenglikga chaqirilgan. Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom barchaga bag‘rikeng munosabatda bo‘lish ta’kidlaydi hamda raiyatga nisbatan nafratda bo‘lishdan, adolatsizlikdan, erkinlikni cheklashdan, shuningdek, ularning e’tiqodi, irqi, tana rangi yoki millati sababli zulm qilishdan qaytarganlar.

Aholini ilm va ma’rifatga olib boruvchi ideal jamoa, adolatli jamiyat qurishni orzu qilgan Islom falsafasining yirik vakili Forobiy adolatsizliklarga yo‘l qo‘ymaslikning asosiy sharti – davlat va jamiyatni boshqarishning to‘g‘ri tashkil etilishida, unga har tomonlama yetuk, o‘zida eng yaxshi insoniy fazilat va go‘zal xulqlarni mujassam qilgan kishilarning jalb etilishida deb bilgan. Ana shundagina, jamiyatda adolat qaror topadi, inson o‘zining yaratuvchanlik imkoniyatini namoyon qila olishi uchun sharoit yuzaga keladi, deb yozadi.

Adolat qaror topgan va, aksincha, adolatsizlik hukmron jamiyatlarga xos bo‘lgan xususiyatlarga to‘xtalib: “Madaniy jamiyat yoki madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma teng bo‘ladi, kishilar o‘rtasida ijtimoiy farq bo‘lmaydi, har kim o‘zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug‘ullanadi. Odamlar chin ma’nosi bilan ozod bo‘ladilar, ammo ba’zi shahar (yoki mamlakat) bo‘ladiki, ularda butun xalqning fikri-zikri, aql-idroki boylik to‘plash, mol-dunyo orttirishga qaratilgan bo‘ladi. Ulardan chiqqan rahbarlar ham rahbarlikni mol-dunyoni ko‘paytirishda deb biladilar. Shuning uchun ham ular erta-kech mol-dunyo to‘plash harakatida bo‘ladilar. Bunday rahbarlarning qo‘l ostida ishlagan shahar xalqlarida turli buzuq odatlar, shahvoniy nafs, hasad, bir-birlarini talash, dushmanlik, nizo-janjallar paydo bo‘ladi. Anan shunday shahar xalqlaridan xislatlari, mayllari turlicha bo‘lgan avlod tug‘iladi”[1], deb yozadi.

Sharqning buyuk mutafakkiri Husayn Voiz Koshifiy o‘zining “Axloqi Muhsiniy” nomli asarida inson-larni odamiylik, samimiylik va boshqa go‘zal insoniy fazilatlarni egallash bilan birga, adolatlilikka va bag‘rikenglikka chorlagan. Agar adolat himoya qilinmasa, zaif va kuchsiz odamlar yo‘qolib ketadi. Modomiki, zaiflar qirilib ketar ekan, kuchlilar ham omon qolmaydi, chunki kishilar turmushi bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq. Xullasi kalom, xalqning ahvoli adolatga bog‘liq bo‘lib, usiz yaxshilanmaydi.[2] Umuman, Husayn Voiz Koshifiy insonlarni jamiyat hayotida go‘zal xulqli, ilm-ma’rifatga intiluvchi, adolatsizlikka qarshi kurashuvchi, mard bo‘lishlari haqida uqdirgan. Zero, bugungi kunda ham uning adolat va bag‘rikenglik haqidagi falsafiy, axloqiy qarashlari muhim ahamiyatga egadir.

Islom dini shariatiga asoslanib ishlarini yuritgan Amir Temur: “Men o‘z saltanatim binosini islom dini, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea va ishni to‘ra va tuzuk asosida ado etdim”,[3] deydi. Amir Temurning adolatlilik tamoyiliga asoslangan davlat boshqaruvi siyosatini uning “Kuch – adolatdadir” degan iborasi ham tasdiqlaydi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida keltirilgan mutaffakirlarning fikrlaridan shunday xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, jamiyatdagi adolatsizlikka olib keluvchi asosiy narsa qonunsizlikdir. Ya’ni, qonun

[1] Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 1993, 190–191-бетлар.

[2] Воиз Кошифий. Аҳлоқи Муҳсиний (форс тилида). ЎзРФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 3020, “Адолат” боби. 51–52-бетлар.

[3] Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Караматов тарж., Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 70-бет.

ustuvorligi o‘rnatilmagan jamiyatda adolat o‘rnatish amri maholdir. Ikkinchidan, bu subyektiv omillardir, ya’ni, ta’magirlik, poraxo‘rlik, o‘g‘rilik, rahbar xodimlarning mas’uliyatsizligidir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotida mavjud adolatsizliklarga qarshi kurashish, hamma vaqt ilg‘or fikr egalari rahnamoligida, xalqning diqqat-e’tiborida bo‘lgan. Chunki insonning adolat va bag‘rikenglikka bo‘lgan intilishi uzluksiz jarayon bo‘lib, uning mohiyati, mezonlari tarixan shakllangan ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni insonparvarlashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan va muayyan jamiyatning manfaatlariga mos kelgan.

Islom manbalarida adolatli jamiyat, adolatli boshqaruv, bag‘rikeng siyosat tushunchalari, jumladan, adolat va bag‘rikenglik fenomenlari o‘ziga xos tarzda talqin qilinib, sivilizatsiyaning ijtimoiy, siyosiy, huquqiy adolatlilik va bag‘rikenglik g‘oyalari doimo rivojlantirib borilgan. Aytish lozimki, davlat va jamiyat taraqqiyoti kishilarning adolat va bag‘rikenglik g‘oyalarini qay darajada tushunishlari va ularga ijtimoiy hayotda amal qilishlariga bog‘liq bo‘ladi.

Umuminsoniy prinsip sifatida jamiyat barqaror taraqqiyotining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan bag‘rikenglik borasida 1995-yil 16-noyabrda BMT tizimida fan, ta’lim va madaniyat sohasida ixtisoslashgan tashkilot (UNESKO) Bosh konferensiyasining 28-sessiyasida “Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi” qabul qilindi. Deklaratsiyada irqi, jinsi, millati, kelib chiqishi, tili, dinidan qat’iy nazar, bag‘rikenglikni targ‘ib etish, inson huquqlari va erkinliklariga hurmat bilan qarash kabi majburiyatlar belgilab qo‘yilgan. Deklaratsiyada ta’kidlanganidek, bag‘rikenglik bo‘lmasa tinchlik bo‘lmaydi, tinchliksiz esa adolat va taraqqiyot bo‘lmaydi.

Xulosa. Adolat va bag‘rikenglikning mohiyatini anglash hamma vaqt ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlar bilan belgilangan va davrning hukmron tendensiyalari, tarixiy shaxslarning mavqeyi, maqsad – intilishlari, dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun, hatto buyuk mutafakkirlar ham muayyan tarixiy davr, ijtimoiy-siyosiy tuzumga xos adolatsizliklarga turlicha, hatto radikal qarama-qarshi munosabat bildirganlar. Ayni paytda, odil hukmdor, adolatli jamiyat va unda huquqiy qonunlarning ustuvor bo‘lishini orzu qilishgan.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilib aytganda, islom dini ijtimoiy adolat va bag‘rikenglik g‘oyalarini ibodat darajasiga ko‘targan buyuk ta’limot hisoblanadi. Ijtimoiy adolat va bag‘rikenglik har qanday davrda jamiyat taraqqiyotiga ta’sir qiluvchi muhim tamoyillar bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-mafkuraviy, diniy munosabatlar majmuini qamrab oladi hamda ijtimoiy hayot o‘zgarishi bilan bog‘liq tarzda o‘zgarib, takomillashib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2017.

(2). Бурҳониддин Марғиноний. “Ҳидоя”. Т., “Адолат”, 2000.

(3). Молик ибн Анас. “Ал-муввато”. Қоҳира, Миср нашри. 1348 ҳ/й.

(4). Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., Абдулла Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти, 1993.

(5). Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Караматов тарж., Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

(6). Воиз Кошифий. Аҳлоқи Муҳсиний (форс тилида). ЎзРФА Шарқшунослик институти, қўлёзмалар фонди, инв. № 3020, “Адолат” боби.

(7). Очилдиев А. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили. Т., Тошкент Ислом университети, 2007.

(8). Murtazayeva R.X. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag‘rikenglik. O‘quv qo‘llanma, T., “Universitet”, 2007.

Salayeva Guli Mansurbek qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti Iqtisodiyot yo‘nalishi 2-kurs talabasi)

AHOLI SALOMATLIGINI YAXSHILASH UCHUN YASHIL INVESTITSIYALARNI JALB QILISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada aholi salomatligini yaxshilashda yashil investitsiyalarni jalb etishning ilmiy asoslari, amaliy yo‘nalishlari va O‘zbekiston sharoitida ularni tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida yashil investitsiyalar nafaqat ekologik barqarorlikni ta’minlovchi vosita, balki sog‘liqni saqlash tizimini kuchaytirishga xizmat qiladigan strategik sarmoya ekanligi asoslab berildi. Xalqaro tajribalar, milliy-huquqiy asoslar va mavjud muammolarni chuqur o‘rgangan holda, yashil infratuzilmani rivojlantirish, moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va ekologik salomatlik konsepsiyasini sog‘liqni saqlash siyosatiga integratsiyalash bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ekologik xavfsiz muhitning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *yashil investitsiyalar, aholi salomatligi, ekologik xavfsizlik, sog‘liqni saqlash infratuzilmasi, barqaror rivojlanish, yashil iqtisodiyot, moliyaviy mexanizmlar.*

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ЗЕЛЁНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. *В этой статье проанализированы научные основы, практические направления и возможности привлечения зелёных инвестиций для улучшения здоровья населения в условиях Узбекистана. Исследование обосновывает, что зелёные инвестиции выступают не только инструментом обеспечения экологической устойчивости, но и стратегическим вложением, способствующим укреплению системы здравоохранения. На основе глубокого изучения международного опыта, национальной правовой базы и существующих проблем разработаны научные предложения по развитию зелёной инфраструктуры, совершенствованию механизмов финансирования и интеграции концепции экологического здоровья в политику здравоохранения. Результаты исследования также продемонстрировали решающее значение экологически безопасной среды в формировании здорового образа жизни.*

Ключевые слова: *зелёные инвестиции, здоровье населения, экологическая безопасность, инфраструктура здравоохранения, устойчивое развитие, зелёная экономика, финансовые механизмы.*

ATTRACTING GREEN INVESTMENTS TO IMPROVE POPULATION HEALTH

Annotation. *In this article analyzes the scientific foundations, practical directions, and opportunities for implementing green investments to improve population health in the context of Uzbekistan. The study substantiates that green investments serve not only as a tool for ensuring ecological sustainability but also as a strategic investment contributing to strengthening the healthcare system. Based on a thorough examination of international experiences, national legal frameworks, and existing challenges, scientific proposals have been developed regarding the development of green infrastructure, improvement of financing mechanisms, and integration of the ecological health concept into public health policy. The research findings also demonstrate the decisive importance of an ecologically safe environment in shaping a healthy lifestyle.*

Keywords: *green investments, green finance, population health, public health, ecological safety, environmental health, healthcare infrastructure, sustainable development, green economy, financial mechanisms, sustainable finance.*

Kirish. Bugungi globallashuv va urbanizatsiya sharoitida inson salomatligiga tahdid solayotgan muammolar tobora murakkablashib bormoqda. Aholining sog‘lom turmush tarzini ta’minlash, hayot sifati va umr davomiyligini oshirish har bir davlatning strategik ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Biroq bu maqsadga erishishda faqat tibbiyot xizmatlari ko‘lamini kengaytirish yoki farmatsevtika sohasini rivojlantirish yetarli emas. Sog‘liqni saqlash tizimining samaradorligi ko‘p jihatdan ekologik omillar, atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish madaniyatiga ham bog‘liq.

Yashil investitsiyalar tushunchasi salomatlik siyosatida alohida e’tiborni talab qilmoqda. Yashil investitsiyalar bu ekologik barqarorlikni ta’minlovchi, tabiiy muhitga salbiy ta’sirni kamaytiruvchi va inson salomatligiga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan sarmoyalardir. Ular qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, havo va suv sifatini yaxshilash, chiqindilarni boshqarish va yashil infratuzilmani kengaytirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Aholining ekologik xavfsiz muhitda yashashi esa surunkali va yuqumli ka-

salliklarning kamayishi, ruhiy salomatlikning barqarorlashuvi hamda umumiy hayot sifati ko‘rsatkichlarining yaxshilanishiga olib keladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ekologik barqarorlik va sog‘liqni saqlash sohasida tizimli islohotlar olib borilmoqda. Biroq yashil investitsiyalarni bevosita salomatlik bilan bog‘liq yo‘nalishlarga yo‘naltirish, bu borada moliyaviy va institutsional mexanizmlarni shakllantirish hali ham dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Xususan, global iqlim o‘zgarishlari, havoning ifloslanishi, ichimlik suvi ta’minotidagi muammolar, yirik sanoat obyektlarining atrof-muhitga salbiy ta’siri aholi salomatligiga bevosita xavf tug‘dirmoqda. Ushbu xavflarning oldini olish va sog‘liqni saqlash tizimini ekologik jihatdan integratsiyalashgan holga keltirish uchun yashil investitsiyalarning ahamiyati beqiyosdir.

Ushbu tezis ishining asosiy maqsadi–aholi salomatligini yaxshilashda yashil investitsiyalarning tutgan o‘rni va roli, ularni samarali jalb qilish mexanizmlari hamda O‘zbekiston sharoitida ularning amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari yashil investitsiyalar va salomatlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilish, ekologik sog‘lom muhit yaratish orqali sog‘liqni saqlashni rivojlantirish imkoniyatlarini baholash, yashil investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari va ularning samaradorligini aniqlash, O‘zbekiston sharoitida zamonaviy moliyaviy va institutsional mexanizmlar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Shu tariqa, yashil investitsiyalarni sog‘liqni saqlash siyosati bilan uyg‘unlashtirish orqali barqaror rivojlanish, sog‘lom avlod va ekologik xavfsiz jamiyatni shakllantirishga erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Yashil iqtisodiyot va yashil investitsiyalar bugungi kunda sog‘lom turmush tarzini ta’minlashning muhim omili sifatida qaralmoqda. BMT, UNEP va Jahon banki kabi xalqaro tashkilotlar yashil investitsiyalarni ekologik barqarorlik va aholi salomatligi o‘rtasidagi asosiy ko‘prik deb hisoblaydi. Xususan, “Towards a Green Economy” (UNEP, 2011) hisobotida yashil sarmoyalar atrof-muhitni sog‘lomlashtirish orqali sog‘liqni saqlash xarajatlarini kamaytirishga xizmat qilishi qayd etilgan.[1]

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO, 2016) tadqiqotlariga ko‘ra, har yili millionlab insonlar ekologik ifloslanish sababli sog‘lig‘idan jabr ko‘rmoqda. A.McMichael va H.Frumkin kabi olimlar yashil makonlar, toza havo va suv manbalariga qilingan investitsiyalar yurak-qon tomir va nafas yo‘llari kasalliklarini kamaytirishiga urg‘u berganlar.

O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha 2021-yilda qabul qilingan strategiya va boshqa normativ hujjatlar ekologik xavfsiz muhit yaratish orqali sog‘liqni saqlash tizimini qo‘llab-quvvatlashni maqsad qilgan. M.Qayumov, Z.Karimova kabi mahalliy tadqiqotchilar yashil investitsiyalar va sog‘liqni saqlash o‘rtasidagi iqtisodiy-ijtimoiy bog‘liqlikni tahlil qilganlar.[2]

Xalqaro donorlar–Jahon banki, UNDP, GEF va Osiyo taraqqiyot banki tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar ham sog‘liqni saqlash va ekologiyani uyg‘un rivojlantirishga qaratilgan. Bu tajribalar yashil investitsiyalarni salomatlikni mustahkamlash vositasi sifatida ko‘rib chiqishga asos yaratadi.

Mavjud adabiyotlar yashil investitsiyalar orqali sog‘liqni saqlash tizimini mustahkamlash imkoniyatlari yetarlicha asoslanganini ko‘rsatadi. Biroq bu yo‘nalishda bevosita tahlillarga asoslangan kompleks tadqiqotlar hanuz kam bo‘lib, mavzuning dolzarbligi saqlanib qolmoqda.

Tahlil va natijalar. Yashil investitsiyalarni aholi salomatligini yaxshilash vositasi sifatida o‘rganish natijasida bir qator ilmiy-amaliy xulosalar shakllandi. Tahlillar ko‘rsatdiki, ekologik investitsiyalar, avvalo, yashash muhitini sog‘lomlashtirish orqali kasalliklar xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Atrof-muhit sifati va sog‘liq o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlik mavjud bo‘lib, bu ilmiy jihatdan WHO, UNEP va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan qayd etilgan. Ayniqsa, havo va suvning ifloslanishi, chiqindilarning to‘planishi, yashil hududlarning yetishmasligi kabi omillar aholining yurak-qon tomir, nafas yo‘llari va ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shu bilan birga, ko‘plab xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, sog‘liqni saqlash tizimida profilaktik yo‘nalishda amalga oshirilgan yashil investitsiyalar uzoq muddatda sog‘liqni saqlash xarajatlarini kamaytirishga olib keladi. Ekologik tozalikka qaratilgan sarmoyalar orqali kasalliklarning oldi olinadi, bu esa byudjet xarajatlarining optimallashtirilishiga sabab bo‘ladi. Ayniqsa, shaharlarda toza havo, ekologik transport, energiya tejamkor binolar, yashil parklar va zamonaviy chiqindilarni qayta ishlash tizimlari aholining jismoniy va ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlashda katta ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston sharoitida esa hozirgi paytda yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha asosiy yo‘nalishlar belgilangan bo‘lsa-da, bu yo‘nalish sog‘liqni saqlash tizimi bilan yetarli darajada uyg‘unlashtirilmagan. Ko‘plab ekologik loyiha va dasturlar mavjud bo‘lsa-da, ularning bevosita sog‘liqni saqlashga ta’siri, ularning

[1] https://www.unep.org/resources/report/towards-green-economy

[2] https://lex.uz/ru/docs/5652084

natijalari va salomatlik ko‘rsatkichlariga ta’siri tizimli baholanmagan. Sog‘liqni saqlash sohasida “yashil infratuzilma” tushunchasi hali keng tatbiq etilmagan bo‘lib, ekologik toza shifoxonalar, sog‘lom ekologik makonlarda joylashgan reabilitatsiya markazlari kabi tashabbuslar endigina shakllanmoqda. Bundan tashqari, moliyaviy va huquqiy mexanizmlar, xususan, yashil obligatsiyalar, soliq imtiyozlari, davlat-xususiy sheriklik asosidagi yashil tibbiyot loyihalari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Investitsion muhitda yashil sog‘liqni saqlash loyihalariga alohida e’tibor berilmasligi, ularni moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi bu sohaning taraqqiyotini sekinlashtirayotgan muhim omillardan biridir.

O‘zbekistonda yashil iqtisodiyot va sog‘liqni saqlash integratsiyasi bo‘yicha tahliliy jadval

Yo‘nalish	Hozirgi holat	Mavjud muammolar	Taklif etilayot gan chora-adbirlar	Kutilayotgan natijalar
Yashil infratuzilma	Ekologik loyiha va dasturlar mavjud, ammo sog‘liqni saqlash bilan to‘liq integratsiyalanma-gan.	Yashil shifoxonalar va ekologik reabilitatsiya markazlari kam.	Energiya tejamkor, ekologik toza shifoxonalar qurish va modernizasiya qilish.	Tibbiy xizmat sifati oshadi, ekologik barqarorlik ta’minlanadi.
Ekologik loyihalarning sog‘liqka ta’siri	Loyihalar mavjud, ammo salomatlik ko‘rsatkichlariga ta’siri tizimli baholanmagan.	Monitoring va baholash mexanizmlari yetarli emas.	Sog‘liq indicatorlari asosida baholash tizimini joriy etish.	Aholi salomatligi va ekologik omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi.
Moliyaviy mexanizmlar	Yashil obligatsiyalar va soliq imtiyozlari cheklangan darajada qo‘llanilmoqda.	Maxsus moliyalashtirish instrumentlari yetarlicha ishlab chiqilmagan.	Yashil obligatsiyalar chiqarish, soliq imtiyozlari va grant dasturlarini kengaytirish.	Investitsiyalar hajmi oshadi va barqaror moliyalashtirish shakllanadi.
Davlat-xususiy sheriklik	Alohida loyihalar mavjud, ammo sog‘liqni saqlashda keng qo‘llanilmayapti.	Xususiy sektor uchun rag‘batlar yetarli emas.	DXSH asosida yashil tibbiyot loyihalarini ishlab chiqish.	Innovatsion tibbiy xizmatlar va infratuzilma rivojlanadi.
Investitsion muhit	Yashil sog‘liqni saqlash loyihalariga alohada e’tibor berilmayapti.	Moliyalashtirish manbalari cheklangan.	Strategik dastur va alohida investitsiya platformasini yaratish.	Kompleks rivojlanish va iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, yashil investitsiyalarni sog‘liqni saqlash bilan integratsiyalash orqali aholi salomatligini kompleks ravishda mustahkamlash mumkin. Bu nafaqat tibbiy xizmat sifatining yaxshilanishiga, balki ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikka erishishga ham xizmat qiladi. Shu bois O‘zbekiston sharoitida yashil sarmoyalarni sog‘liqni saqlash infratuzilmasiga jalb qilish bo‘yicha izchil va maqsadli siyosat olib borish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yashil investitsiyalar nafaqat ekologik barqarorlikni ta’minlashda, balki aholi salomatligini mustahkamlashda ham muhim strategik vosita hisoblanadi. Atrof-muhitning ifloslanishi, ayniqsa, havo va suv sifatining yomonlashuvi, chiqindilarning to‘planishi va yashil hududlarning yetishmasligi – yurak-qon tomir, nafas yo‘llari va ruhiy salomatlik kabi asosiy sog‘liq ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Xalqaro tashkilotlar – Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO), BMT Atrof-muhit dasturi (UNEP) va Jahon banki tadqiqotlari asosida yashil investitsiyalar orqali ushbu xavflarni kamaytirish, salomatlikni mustahkamlash va sog‘liqni saqlash xarajatlarini optimallashtirish imkoniyati mavjudligi ilmiy jihatdan isbotlangan.

Xorijiy davlatlar tajribasi, jumladan Germaniya, Janubiy Koreya va Skandinaviya mamlakatlari misolida ko‘rilganidek, ekologik jihatdan qulay infratuzilmalar, yashil transport, energiya samarador binolar va toza texnologiyalar sog‘liqni saqlash tizimining profilaktik yo‘nalishini kuchaytiradi. O‘zbekiston sharoitida yashil iqtisodiyot konsepsiyasi asosida ayrim tashabbuslar boshlangan bo‘lsa-da, ularning sog‘liqni saqlash tizimi bilan integratsiyalashuvi yetarli emas. Ekologik xavfsiz tibbiyot muassasalari, yashil texnologiyalar asosida reabilitatsiya markazlari, va sog‘lom yashash makonlari hali keng rivoj topmagan.

Shuningdek, yashil sog‘liqni saqlash loyihalarini moliyalashtirishda zarur bo‘lgan moliyaviy va institutsional mexanizmlar, xususan, yashil obligatsiyalar, soliq imtiyozlari, davlat–xususiy sheriklik asosidagi tashabbuslar yetarli darajada shakllanmagan. Bu esa yashil sarmoyalarni salomatlik sohasiga jalb qilish imkoniyatlarini cheklab, sohaning kompleks rivojlanishiga to‘siq bo‘lib qolmoqda.

Umuman olganda, yashil investitsiyalarni sog‘liqni saqlash siyosati bilan uyg‘unlashtirish orqali ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va jamoat salomatligini ta’minlash mumkinligi aniqlangan. Bu

esa mamlakatda sog‘lom avlodni shakllantirish va barqaror rivojlanishga erishishning muhim kafolati sifatida baholanadi.

Yuqoridagi ilmiy tahlillar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, sog‘liqni saqlash sohasida yashil infratuzilmani kengaytirish zarur. Bunga ekologik toza energiya manbalaridan foydalanuvchi shifoxonalar, tabiiy muhitga zarar yetkazmaydigan tibbiy obyektlar, shuningdek, yashil hududlarda joylashgan profilaktika va reabilitatsiya markazlari barpo etilishi kiradi.

Ikkinchidan, yashil sog‘liqni saqlash loyihalarini moliyalashtirishni rag‘batlantiruvchi moliyaviy mexanizmlarni joriy etish talab etiladi. Xususan, yashil obligatsiyalarni muomalaga chiqarish, sog‘liqni saqlash sohasidagi yashil tashabbuslar uchun soliq imtiyozlarini yaratish va xususiy sektorni keng jalb etish lozim.

Uchinchidan, sog‘liqni saqlash va atrof-muhit sohalari o‘rtasida institutsional hamkorlikni kuchaytirish, ushbu yo‘nalishlar integratsiyasini ta’minlovchi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish tavsiya etiladi. Sog‘liqni saqlash siyosatiga ekologik xavfsizlik va yashash muhiti sifatiga oid mezonlar kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

To‘rtinchidan, yashil investitsiyalar samaradorligini baholash tizimini ishlab chiqish zarur. Bu orqali ularning sog‘liq ko‘rsatkichlariga ta’siri tizimli tahlil qilinib, strategik qarorlar qabul qilishda ilmiy yondashuv kuchaytiriladi.

Beshinchidan, aholi o‘rtasida ekologik madaniyatni oshirish, yashil turmush tarzini ommalashtirish va fuqarolik jamiyati institutlarini jalb etish orqali yashil sog‘liqni saqlash siyosatining ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlash mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). United Nations Environment Programme (UNEP). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Nairobi, 2011.

(2). World Health Organization (WHO). Preventing disease through healthy environments: A global assessment of the burden of disease from environmental risks. Geneva, 2016.

(3). McMichael A.J., Butler C.D. “Environmentally sustainable health systems: the role of green investment.” Lancet, 2015.

(4). Frumkin H. Environmental Health: From Global to Local. Jossey-Bass, San Francisco, 2016.

(5). World Bank. Investing in Climate, Investing in Health. Washington, D.C., 2020.

(6). OECD. Green Growth and Public Health: Policy synergies. Paris, 2019.

(7). Global Environment Facility (GEF). Annual Report on Green Investments. Washington, D.C., 2020.

(8). Asian Development Bank (ADB). Green Cities: Sustainable Urban Development in Asia. Manila, 2018.

(9). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”-gi qarori, 2021.

(10). Qayumov M. “Yashil investitsiyalar va barqaror rivojlanish: O‘zbekiston tajribasi.” Iqtisodiyot va ta’lim jurnali, 2022, 3-son.

Abduraxmonov Xudoynazar Abdirayimovich (Qarshi davlat Texnika universiteti dotsenti;
E-mail: suhratabdurahmonov120@gmail.com; UO‘K: 811.111'367.622.14)

O‘ZBEK TILIDAGI ABSTRAKT OTLARNING PRAGMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada o‘zbek tilida ot so‘z turkumining leksik-semantik xususiyatlari hamda ularni tasniflash tamoyillari tahlil qilinadi. So‘zlarni turkumlarga ajratishning leksik-semantik, morfologik va sintaktik asoslari yoritilib, otlarning atoqli va turdosh, yakka va jamlovchi, muayyan va mavhum kabi ma’no turlari ilmiy jihatdan tavsiflanadi. Shuningdek, mavhum otlarning ma’noviy guruhlari alohida ko‘rib chiqilib, ularning nutq jarayonidagi qo‘llanishi va pragmatik xususiyatlari izohlanadi. Tadqiqot natijalari otlarni guruhlashtirish jarayonida lug‘aviy ma’noning yetakchi omil ekanini ko‘rsatadi hamda mavhum otlarni tizimli tasniflashning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslaydi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada o‘zbek tilidagi ot so‘z turkumining tasnif tamoyillari hamda mavhum otlarning ma’noviy guruhlari ilmiy tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: abstrakt ot, leksik-semantik tasnif, semantik guruh, ma’noviy guruh, tilshunoslik, pragmatika, semantik talqin, milliy-madaniy component, omil.*

Абдурахманов Худойназар Абдираимович (Каршинский государственный технический университет, доцент)

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются лексико-семантические особенности частей речи существительных в узбекском языке и принципы их классификации. Выделены лексико-семантические, морфологические и синтаксические основы деления слов на категории, научно описаны типы значений существительных, такие как именительный и прилагательный, единственное и собирательный, специфический и абстрактный. Также отдельно рассмотрены семантические группы абстрактных существительных, объяснено их использование в речевом процессе и прагматичесие особенности. Результаты исследования показывают, что лексическое значение является ведущим фактором в процессе группировки существительных и обосновывают теоретическую и практическую значимость систематической классификации абстрактных существительных. С этой точки зрения, в данной статье научно анализируются принципы классификации частей речи существительных в узбекском языке и семантические группы абстрактных существительных.*

Ключевые слова: *абстрактное существительное, лексико-семантическая классификация, семантическая группа, семантическая группа, лингвистика, прагматика, семантическая интерпретация, национально-культурный компонент, фактор.*

Abdurakhmanov Khudoynazar Abdiraimovich (Karshi State Technical University, Associate Professor)

PRAGMATIC AND SEMANTIC PROPERTIES OF ABSTRACT NOUNS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. *This article analyzes the lexical-semantic features of the noun word class in the Uzbek lan-guage and the principles of their classification. The lexical-semantic, morphological and syntactic foundations of dividing words into categories are highlighted, and the types of meanings of nouns such as nominative and adjectival, singular and collective, specific and abstract are scientifically described. Also, the semantic groups of abstract nouns are considered separately, and their use in the speech process and pragmatic features are explained. The results of the study show that the lexical meaning is the leading factor in the process of grouping nouns and substantiate the theoretical and practical importance of the systematic classification of abstract nouns. From this point of view, this article scientifically analyzes the principles of classification of the noun word class in the Uzbek language and the semantic groups of abstract nouns.*

Keywords: *abstract noun, lexical-semantic classification, semantic group, semantic group, linguistics, pragmatics, semantic interpretation, national-cultural component, factor.*

Kirish. Til millatning ma’naviy boyligi, tafakkuri va madaniy merosini o‘zida mujassam etgan muhim ijtimoiy hodisadir. O‘zbek tili ham boy lug‘aviy tarkibi va mukammal grammatik tizimi bilan ajralib turadi. Til tizimida so‘z turkumlarini ilmiy asosda o‘rganish, ularning leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

So‘z turkumlari ichida ot so‘z turkumi alohida o‘rin egallaydi, chunki u borliqdagi predmet, hodisa va tushunchalarni nomlaydi. Xususan, otlarning leksik-semantik jihatdan tasnifi, ularni muayyan va mav-

hum guruhlarga ajratish, shuningdek, mavhum otlarning ma'noviy xususiyatlarini aniqlash nazariy va amaliy ahami-yatga egadir. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi ot so'z turkumining tasnif tamoyillari hamda mavhum otlarning ma'noviy guruhlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari, xususan, ot so'z turkumining grammatik va leksik-semantik xususiyatlari masalasi bir qator olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. So'zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari, ularning nazariy asoslari hamda tasnif mezonlari yuzasidan dastlabki mukammal ilmiy qarashlar akademik Abdurauf Fitrat va keyingi davr tilshunoslari tomonidan ilgari surilgan. Shuningdek, G'afur Abdurahmonov va boshqa tilshunoslarning ilmiy ishlarida otlarning semantik guruhlari, ayniqsa, mavhum otlarning ma'noviy xususiyatlari tahlil qilingan. Ularda mavhumlik kategoriyasi ko'proq falsafiy va mantiqiy tushunchalar bilan bog'liq holda izohlanadi hamda sezgi a'zolari orqali idrok etilmaslik mezoni asosiy belgi sifatida ko'rsatiladi.

Rus tilshunosligida mavhum otlar masalasi kengroq tadqiq qilingan bo'lib, ularning semantik guruhlari, so'z yasalish modellari hamda nutqdagi funksional xususiyatlari alohida o'rganilgan. Masalan, Viktor Vinogradov ishlarida otlarning leksik-grammatik kategoriyalari tizimli ravishda tahlil qilinib, mavhum otlarning nutqdagi uslubiy imkoniyatlariga e'tibor qaratilgan.

Ingliz tilshunosligida ham abstract nouns (mavhum otlar) alohida semantik guruhlarga ajratilib, ularning konseptual va kognitiv xususiyatlari o'rganilgan. Bu yondashuv mavhum tushunchalarning inson tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi hamda ularni semantik maydon doirasida tadqiq etish imkonini beradi.

Tahlil qilingan manbalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida otlarning umumiy tasnifi yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, mavhum otlarning ma'noviy guruhlarga tizimli ravishda ajratilishi hamda ularning prag-matik xususiyatlarini kompleks o'rganish masalasi hali to'liq tadqiq etilmagan. Shu bois mazkur maqolada mavhum otlarni leksik-semantik asosda guruhlashtirish hamda ularning nutq jarayonidagi o'rni va funksional imkoniyatlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilidagi ot so'z turkumining leksik-semantik xu-susiyatlarini aniqlash hamda mavhum otlarni ma'noviy guruhlarga ajratish maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy (deskriptiv) metod asosida otlarning mavjud tasniflari o'rganildi va ilmiy manbalar tahlil qilindi. So'zlarning lug'aviy ma'nosi hamda grammatik xususiyatlarini aniqlashda leksik-se-mantik tahlil usuli qo'llanildi. Muayyan va mavhum otlarning o'xshash hamda farqli jihatlarini ochib berishda qiyosiy-tahliliy metoddan foydalanildi. Mazkur metodlar otlarning ma'noviy tasnifini tizimli ravishda yoritish va mavhum otlarning semantik hamda pragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tahlillar va natijalar. Jahondagi boy, qadimiy va betakror tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy ma'naviyatimiz, o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsolidir. Tilimizni bebaho boylik va buyuk qadriyat sifatida asrab-avaylash, qadrlash va rivojlantirish har bir o'zbekning burchidir. Shu ma'noda, so'zlarni turkumlarga ajratish, ularning leksik-grammatik jihatlariga ko'ra o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash tilshunoslik ilmida muhim ahamiyatga egadir. So'zlarning ma'no va grammatik xususiyatlarining o'xshashligiga qarab guruhlarga ajratilishi so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratish: a) leksik-semantik; b) morfologik; d) sintaktik tamoyillar asosida amalga oshadi. Birinchi tamoyilga ko'ra, so'zlarni guruhlarga ajratish ularning lug'aviy ma'nolariga tayanadi. Bunda shaxs yoki predmetni ifodalovchi so'zlar otlar, ularning belgisini bildiruvchi so'zlar sifatlar, harakat va holatni bildiruv-chi so'zlar fe'llar, uning belgisini bildiruvchi so'zlar ravishlar, miqdorni bildiruvchi so'zlar sonlar kabi turkumlarga ajratiladi. Leksik-semantik tamoyilda yordamchilar lug'aviy ma'noga ega emaslik belgisiga ko'ra guruhlanadi.

So'zlarni turkumlarga ajratishning sintaktik tamoyili ularning gap tarkibida aksariyat hollarda qanday sintaktik vazifa bajarishiga e'tiborni qaratishni anglatadi. Masalan, ot so'z turkumi gap tarkibida, asosan, ega va to'ldiruvchi vazifasida, sifat turkumiga oid so'zlar sifatlovchi-aniqlovchi, ravish turkumiga oid so'zlar hol, fe'l turkumiga oid so'zlar kesim vazifasini bajaradi. Bu so'zlar anglatadigan lug'aviy ma'no va ularning grammatik xususiyatlariga bog'liq, albatta. Ammo bu tamoyil ham so'zlarni turkumlarga ajratish uchun mukammal tamoyil sifatida qaralishi maqsadga muvofiq emas. Chunki konversiya (bir turkum so'zining boshqa turkumga ko'chib o'tishi), bir turkum so'zining boshqa turkum vazifasini vaqtincha bajarishi (otlashish, sifatlashish, fe'lning sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllarining tegishlicha, sifat, ravish va ot vazifasini bajarishi) kabi lingvistik hodisalar bu tamoyilning samaradorligini pasaytiradi.

Tilda mavjud so'zlar uch katta guruhga (mustaqil, yordamchi, alohida olingan so'zlar) ajratilgandan keyin umumiy grammatik ma'nosiga ko'ra, alohida turkumlarga ajratiladi. Natijada so'zlar umumiy grammatik ma'nosiga ko'ra, o'n ikkita turkumga bo'linadi (fe'l, ot, sifat, son, ravish, olmosh,

ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, undov, modal va taqlid so‘zlar). Bu turkumlarning har biri so‘zlarning leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra, muayyan ma’noviy guruhlarga bo‘linadi. Ta’kidlanganidek, bu ma’noviy guruhlarning ba’zilari so‘zning leksik xususiyatlariga tayansa, ba’zilari uning leksik xususiyatlariga asos-lanadi. Xuddi shuningdek, tadqiq qilayotganimiz ot so‘z turkumi ham turli xususiyatlarga ko‘ra bir nechta ma’no turlariga ajratiladi. Otlarni tasniflashda ularning grammatik xususiyatlarni muayyanlashtiruvchi leksik-semantik belgilarga asosiy e’tibor qaratiladi. O‘zbek tilida otlar quyidagicha tasniflanadi:

1) bir turdagi predmetlarning umumiy nomini yoki ulardan faqat bittasini atab kelishiga ko‘ra: a) atoqli otlar; b) turdosh otlar [1]. Bunda atoqli otlar bir turdagi narsalarning bittasini nomlab kelsa (shaxs, narsa-buyum, o‘rin-joy, suv havzalari, samoviy jismlar, hayvonlar kabilarga atab qo‘yilgan nomlar), turdosh otlar bir turdagi narsalarning umumiy nomini bildiradi (odam, o‘simlik, hayvon, narsa-buyumlarning umumiy nomi). Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, atoqli otlar ham, turdosh otlar ham o‘z ichida bir nechta lug‘aviy ma’no turlarga bo‘linadi. Bunda otlarning nimani nomlab kelishi muhim hisoblanadi;

2) bir turdagi predmetning yakka o‘zini yoki ularning majmuini ifodalashiga ko‘ra otlar ikkiga bo‘linadi: a) yakka otlar; b) jamlovchi otlar [2]. Bunda yakka otlar bir turdagi predmetlarning yakka o‘zini ifodalaydi. Masalan, *olma* so‘zi aytilganda yoki yozilganda tinglovchi tasavvurida mevalarning jami gavdalanmaydi, balki bitta meva ko‘z oldiga keladi. Jamlovchi otlar esa bir turdagi predmetlarning jamini bildiradi. Masalan, xalq (odamlarning jami), armiya (askarlarning jami); sinf (o‘quvchilarning jami) kabi so‘zlar shaxslarning yoki narsalarning jamini bildiradi;

3) sezgi a’zolariga ta’siriga ko‘ra, otlar ikki guruhga bo‘linadi: a) muayyan otlar; b) mavhum otlar [3]. Bunda muayyan otlarni sezgi a’zolari yordamida his etish mumkin (ko‘rish, paypaslash) bo‘lsa, mavhum otlarni sezgi a’zolari vositasida his etib bo‘lmaydi. Mavhum otlarni ko‘rish, paypaslash mumkin emas, moddiylikdan xoli predmetlarni anglatadi. Biz otning ma’noviy guruhlarini ajratishda “predmet” so‘zini keng ma’noda qo‘llashni ma’qul topdik. Bu so‘z ba’zi o‘rinlarda shaxsni ham anglatishini ta’kidlab o‘tish lozim.

Ot so‘z turkumini ma’noviy guruhlarga ajratish, bunda asos vazifasini bajaruvchi vositalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tasniflash jarayonida otning nimani anglatishi, ya’ni, leksik jihatlari muhim ahamiyat-ga ega. Bu shuni anglatadiki, otlarni tasniflashda so‘z lug‘aviy ma’nosining u yoki bu jihati (atoqlilik, turdoshlik; yakkalik, jamlovchilik; muayyanlik, mavhumlik) asos vazifasini bajaradi.

O‘zbek tilida muayyan otlar aynan nimani ifodalashiga ko‘ra tadqiqot, darslik va qo‘llanmalarda bir necha turlarga bo‘lingan: “Muayyan ot quyidagi lug‘aviy ma’no turlariga bo‘lindi:

1. Modda nomi: *oltin, kumush, qum, suv.*
2. Shaxs tavsifi nomi: *yigit, chol, o‘zbek, tojik, cho‘loq, kasal, ota, ona*.
3. Buyum nomi: *qalam, kitob, cho‘mich, kosa, gilam, sholcha*.
4. O‘simlik nomi: *daraxt, buta, o‘t, jiyda, ildiz*.
5. O‘rin-joy nomi: *qishloq, shahar, sahro, adir*.
6. Miqdor nomi: *misqol, tonna, botmon, chaqirim*.
7. Tashkilot va muassasa nomlari: *maktab, universitet, do‘kon, bozor*.
8. Vaqt-payt nomi: *kun, kecha, tong, fasl* [3].

Mavhum otlarni ham guruhlarga ajratishda muayyan otlardagi kabi yondashuv maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ya’ni, ot ifodalayotgan tushunchaga, boshqacha aytganda, uning lug‘aviy ma’nosiga e’tibor qaratish lozim. Bunda, shuningdek, xorij tilshunosligi tajribasiga ham tayanish lozim bo‘ladi. Chunki ingliz va rus tilshunosligida mavhum otlar bir nechta guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi [4]. Bu, ayniqsa, ingliz va rus tillari ona tili bo‘lmagan shaxslar uchun ot so‘z turkumi tahsilini yengillashtiradi. Sezgi a’zolariga ta’sir qilmaydigan tushunchalar haqida tasavvurni shakllantiradi, ularni his qilishga ko‘maklashadi. Deyarli, hamma so‘zni tarjima qilish mumkin bo‘lganligi kabi, o‘zbek tilidagi mavhum otlarni guruhlashtirishda ularning tarjimalariga ham e’tibor qaratishga harakat qildik [6]. Sanalganlar asosida o‘zbek tilidagi mavhum otlarni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin bo‘ladi:

1. His-tuyg‘u bildiruvchi mavhum otlar: *sevgi, ishonch, nafrat, qayg‘u, sog‘inch, muhabbat.*
2. Holat (shaxs yoki narsaning doimiy belgisi) bildiruvchi mavhum otlar: *xotirjamlik, sokinlik, rostgo‘ylik.*
3. Intellektual faoliyatni bildiruvchi mavhum otlar: *orzu, g‘oya, tafakkur, tushuncha, tasavvur.*
4. Tabiat bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi mavhum otlar: *gravitatsiya, chaqmoq, fazo, gaz.*
5. Kasallik nomlarini bildiruvchi mavhum otlar: *diabet, tif, sil, kariyes, gripp, saraton.*

6. Ilm-fanga oid atamalarni anglatuvchi mavhum otlar: *kimyo, fizika, matematika, adabiyot, kuch*.

7. Diniy tushunchalarni ifodalovchi mavhum otlar: *shayton, ruh, arvoh*.

8. Faqat tasavvur qilish mumkin bo‘lgan boshqa tushunchalarni ifodalovchi mavhum otlar: *xayol, surur, g‘alaba, mag‘lubiyat, subut, og‘riq, rohat*.

Mavhum otlarni guruhlashtirish dunyoning ko‘pgina tillarida amalga oshirilgan. O‘zbek tilida mavhum otlarni guruhlashtirish ularning jonli nutqning juda ko‘p o‘rinlarida qo‘llanishi sababli juda muhim hisoblanadi. Bu turdagi otlarning har bir nutq uslubida qo‘llanishi mumkinligi masalaning dolzarbligini oshiradi. Tadqiqot davomida mavhum otlarni dastlabki sakkiz guruhga ajratilishi kompyuter dasturlarida tabiiy tilni modellashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tipdagi otlarning, odatda, nutq jarayomnidagi ko‘chma ma’noda qo‘llanishi ularning har bir ma’nosi qaysi nutq vaziyatida, qanday suhbatdoshlar tomonidan qo‘llanishi mumkinligi haqidagi ma’lumotlarning qimmatliligini oshiradi. Shu sababli mavhum otlarni pragmatik nuqtayi nazardan ham tekshirish zarurati paydo bo‘ladi. Shu sababli mavhum otlarni dastlabki guruhlashtirish, lug‘aviy, ma’noviy turlarga ajratish muhim sanaladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tilida ot so‘z turkumini tasniflashda leksik-semantik mezon yetakchi omil ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Otlarning atoqli va turdosh, yakka va jamlovchi, muayyan va mavhum kabi ma’noviy turlarga ajratilishi ularning lug‘aviy ma’nosi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, grammatik xususiyatlarini aniqlashtirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ayniqsa, mavhum otlarni ma’noviy guruhlarga tizimli ravishda ajratish ularning semantik tabiatini chuqurroq yoritish, nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlarini belgilash hamda pragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Mavhum otlarning guruhlanishi ularni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, lingvistik tadqiqotlarni boyitish hamda tabiiy tilni modellashtirish jarayonlarida samarali qo‘llash uchun nazariy zamin yaratadi. Shu bois ot so‘z turkumini, xususan, mavhum otlarni leksik-semantik va pragmatik jihatdan izchil o‘rganish o‘zbek tilshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш. ва бошқ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2001, 182-бет.

(2). Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бухоро, Бухоро университети, 1999, 152-бет.

(3). Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik, Toshkent, “Fan va texnologiyalar”, 2010, 108-бет.

(4). G‘apporov M., Qosimova R. Ingliz tili grammatikasi. Toshkent, “Turon-Iqbol”, 110-бет; http://grammar tei.com. abstraktnye sushhestvitelnye v anglijskom yazyke obrazovanie abstraktnyx sushhestvitelnyx/

(5). Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1992, 213-бет.

(6). https://ru.wikipedia.org/wiki/Гипоним_и_гипероним

(7). http://grammar-tei.com/ abstraktnye sushhestvitelnye v anglijskom yazyke-obrazovanie abstraktnyx sushhest vitelnyx/

(8). https://uz.wikipedia.org/wiki/Abstraksiya

Axrarova Fotima Baxramovna (O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti (PhD)

FRAZEOLOGIK MA’NONING KONNOTATIV TOMONI

Annotatsiya. *Konnotatsiya semantik-pragmatik munosabatlar bilan bog‘liqligi o‘zbek tilidagiga qaraganda fransuz tilida frazeologik holati har tomonlama ahamiyatga ega. Ijtimoiy hayotning murakkablashishi natijasida shaxslararo va ommaviy kommunikatsiyalarning tabiati konnotatsik munosabatlarda o‘zgardi. Matnlarni yetarli darajada tashkil etish va talqin qilish, shuningdek, qabul qiluvchi tomonidan to‘g‘ri tushunish zarurati jamiyatni xabardor qilish, ommaviy qabul qiluvchiga tashqi dunyo to‘g‘risida eng to‘liq va to‘g‘ri rasmiylashtirilgan ma’lumotlarni yetkazish ehtiyojidan kelib chiqadi.*

Kalit so‘zlar*: konnotatsiya, semantik-pragmatik, frazeologiya, kommunikatsiya, subyektiv matn.*

Ахрарова Фотима Бахрамовна (доцент Национального университета Узбекистана (PhD)

КОННОТАТИВНАЯ СТОРОНА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. *Связь коннотации с семантико-прагматическими отношениями является более всеобъемлющей аксиомой фразеологического состояния во французском языке, чем в узбекском. В результате сложностей социальной жизни характер межличностных и массовых коммуникаций изменился в плане коннотационных отношений. Потребность в адекватной организации и интер-*

претации текстов, а также в правильном понимании их получателем возникает из необходимости информировать общество.

Ключевые слова: *коннотация, семантико-прагматический подход, фразеология, коммуникация, субъективный текст.*

Akhrarova Fotima Bahramovna (Associate Professor of the National University of Uzbekistan (PhD)

CONNOTATIVE SIDE OF PHRASEOLOGICAL MEANING

Annotation. *The connection of connotation with semantic-pragmatic relations is a more comprehensive axiom of the phrase logical state in French than in Uzbek. As a result of the complexities of social life, the nature of interpersonal and mass communication has changed in terms of connotation relationships. The need for an adequate organization and interpretation of texts, as well as for their correct understanding by the recipient, arises from the need to inform society, to convey to the mass recipient the most complete and correctly formatted information about the outside world information.*

Keywords: *connotation,semantic-pragmatik approach, phraseology, communication, subjective text.*

Kirish. Konnotatsiya frazeologik ma'noning subyektiv murakkablashishi natijasida shaxslararo va ommaviy kommunikatsiyalarning tabiati o'zgardi. Konnotatsik frazeologiya ma'noning subyektiv matnlarni tashkil etish va talqin qilish, shuningdek, qabul qiluvchi tomonidan to'g'ri tushunish zarurati jamiyatni xabardor qilish, ommaviy qabul qiluvchiga tashqi dunyo to'g'risida eng to'liq va to'g'ri rasmiylashtirilgan ma'lumotlarni yetkazish ehtiyojidan kelib chiqadi.

Konnotatsiya frazeologik ma'noning subyektiv mazmuni sifatida frazeologik ma'no tarkibida mazmunli (obyektiv) ma'noga qo'shimcha ravishda, ma'ruzachining nutq mavzusiga yoki uning o'tish shartlariga befarq bo'lmagan munosabatini ifodalovchi hissiy, baholovchi va stilistik belgilar mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavjud konnotatsiya tushunchalari zamonaviy tilshunoslikda konnotatsiya to'g'risida kelishuv mavjud emas, bu tushuncha tilshunoslikdagi eng noaniq, tarqoq tushunchalardan biridir [1].

U stilistik ma'no sifatida talqin etiladi; stilistik ma'no (T.G.Vinokur, Y.M.Skrebnev nuqtai nazari); hissiy ma'no (L.A.Novikovning so'zlariga ko'ra); pragmatik ma'no (L.A.Kiseleva, V.N.Komissarovning so'zlariga ko'ra), hissiy qatlamlar (akad. D.N.Shmelev), potensial belgilar (V.G.Gakning talqini). Biz E.V.Paduchevaning ta'rifini eng keng, "noaniq" deb hisoblaymiz: konnotatsiyalar tegishli tushunchalar bilan bog'liq bo'lgan uyushmalardir [2].

V.A.Maslova ushbu atamani leksik birliklarga qo'llashda o'ziga xos madaniy ma'noga e'tiborni qaratadi va uning quyidagi ta'rifini taklif qiladi: konnotatsiya – bu so'z bilan bog'liq bo'lgan, ichki shaklga asoslangan, ma'lum bir til, ma'lum bir madaniyat ona tilida so'zlashuvchilarga xos xususiyat [3]. Ba'zi tadqiqotchilar konnotatsiyani nafaqat leksik birliklarga, balki yuqori darajadagi birliklarga, shu jumladan iboralarga ham qo'llashadi. Bu esa tilshunoslar orasida O.S.Axmanova, "so'z yoki iboraning qo'shimcha mazmuni, uning asosiy ma'nosiga qo'shilgan semantik yoki stilistik soyalari, har xil ekspressiv-emotsional-baholovchi ohanglarni ifodalashga xizmat qiladi va bayonotga tantanali, qulaylik, o'ynoqilik, tanishlik va boshqalarni berishi mumkin" degan ma'noni anglatadi [4]. Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, O.S.Axmanova bilvosita bu ma'noning tarkibiga hissiy, baholovchi, stilistik tabiatning kiritilishini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotchi kontekstdan tashqari til birliklariga xos bo'lgan ingerent va kontekstdan hosil bo'lgan adgerent ma'nolarni ajratib ko'rsatadi. Ikki turdagi konnotatsiyaning mavjudligi ikkinchisini lingvistik hodisa deb hisoblash imkonini beradi. Konnotativ tarkibga ega so'zlarni sof stilistik muammolarga qisqartirish mumkin emas, chunki ular har doim ma'lum bir madaniyatda uning tarbiyasi natijasida yuzaga keladigan odamning ba'zi tajribalariga murojaat qilishadi. V.I.Goverdovskiy konnotatsiyaning tilga tashqi tomonga yo'naltirilganligini ta'kidlab, konnotatsiyalarning tarixiy-madaniy turini ajratib ko'rsatdi.

Konnotatsiya deganda belgilangan ob'ektlarning belgilarini emas, balki ma'ruzachining belgilangan yoki nutq shartlariga munosabatini aks ettiruvchi yechimlarning yig'indisi tushunilishi mumkin [5]. Olimlar konnotatsiyaning quyidagi belgilarini aniqlaydi:

- qiymatning denotativ tomoniga qo'shimcha;
- denotatsiya uchun ikkilamchi;
- hissiy, ifodali va baholovchi ma'lumotlarni ifodalash.

Y.D.Apresyan konnotatsiyani chuqur tadqiq qilib, oxirgi tilda aniq tilda qonuniylashtirilgan haqiqat obyektini baholaydi, unda ta'rifning mohiyati yotadi. Olim ushbu til jamoasida voqelikning tegishli faktini (uning nomi til birligi) baholashni aks ettiruvchi til birligi tomonidan ifoda etilgan tushunchaning xususiyatlarini til birligini qo'llash uchun zarur shart-sharoitlarni tashkil etmaydigan ahamiyatsiz ma'nolarni o'zida mujassam etishga e'tibor qaratadi. Shu nuqtayi nazardan, olimlar konnotatsiyani keng ma'noda qisman tushunadi, ikkinchisida predmet konseptual (denotativ), shuningdek, til birligining grammatik tarkibini to'l-

diradigan va unga bog‘liq bo‘lgan ma’lumotlar asosida ekspressiv funksiyani beradigan har qanday tarkibiy qismni ko‘radi.

1) ma’lum bir tilda so‘zlashuvchilarning empirik, madaniy-tarixiy, dunyoqarash bilimlari bilan;

2) nutq subyektlarining belgilangan yoki stilistik registrlarga hissiy yoki qiymat munosabati bilan, nutq shartlari, til faoliyati sohasi, nutq ishtirokchilarining ijtimoiy munosabatlari, uning shakli va boshqalar.

Tahlil va natijalari. Tor ma’noda, konnotatsiya nomning ikkinchi darajali funksiyasida ishlaydigan til birligining tarkibiy qismi ma’no sifatida qaraladi, u nutqda ishlatilganda uning obyektiv ma’nosini nomning ichki shaklini anglash asosida belgilangan voqelik haqidagi assotsiativ-majoziy tushuncha bilan to‘ldiradi, ya’ni, ushbu ifodani qayta ko‘rib chiqishga turtki bo‘lgan iz yoki nutq figurasining keng ma’nodagi qarash bilan bog‘liq belgilar. Bunday holda, konnotatsiyani xalq-madaniy o‘rganish fonda yo‘qoladi va asosiy e’tibor nutqda majoziy ma’noda ishlatiladigan til birligining xususiyatlariga qaratiladi. Ekspressiv rangli ma’no til birligining semantikasiga “hissiy”, subektiv, shaxsan qiziqishning “yutug‘ini” aks ettiradi, bu esa ma’noning ekspressiv ta’sirini va uning tilda maqsadga muvofiqligini tashkil etadi. Tadqiqotchi V.N. Teliusning asarlarida ham ishlab chiqilgan bo‘lib, u konnotatsiyani tor ma’noda ko‘rib chiqadi va ikkinchisini “til birligining semantikasiga kiradigan va nutq predmetining voqelikka hissiy-baholovchi va stilistik jihatdan belgilangan munosabatini ifoda etadigan, ma’lumot asosida ifodali ta’sirga ega bo‘lgan bayonotda bayon etadi” degan tushunchani bergan [6]. Konnotatsiyaning tavsiya etilgan ta’rifi frazeologiya uchun ham amal qiladi. U frazeologik birliklarning qo‘shimcha mazmunini, uning semantik yoki stilistik shakllarini o‘z ichiga oladi hamda murakkab o‘zaro aloqada bo‘lib, hissiy-baholovchi ikkilamchi ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi [7].

Konnotatsiyaning asosiy vazifasi ma’lumot oluvchiga ta’sir qilish funksiyasidir [8]. Bunday holda, konnotatsiya nafaqat mavzuni ko‘rsatadi, balki uning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilashni ham o‘z ichiga oladi. Biroq konnotativ jihat, ko‘pincha, tildan tashqari voqelik elementining haqiqiy belgilarini emas, balki ma’lum bir til va madaniyatning tashuvchisi sifatida unga tegishli bo‘lgan xususiyatlarni o‘z ichiga oladi.

Xulosa va takliflar. Frazeologiya ma’nosining konnotativ belgilarining umumiyligi frazeologik ma’noning “hissiy-ekspressiv tomoni” [9], shuningdek, “inson tomonidan kiritilgan subyektiv tarkib” [10]. bo‘lganligi sababli, ma’no frazeologiyaning paradigmatik ma’nosiga ta’sir qilmaydi. Konnotatsiyada faqat qo‘shimcha frazeologiya mazmuni, uning hamroh soyalari mavjud bo‘lib, ular frazeologik birliklarning umumiy ma’nosi bilan bog‘liq bo‘lib, u bilan murakkab o‘zaro aloqada bo‘lib, hissiy-baholovchi nuanslarni ifodalashga xizmat qiladi [11].

Bundan tashqari, til inventarizatsiyasi birliklari qiymatining tarkibiy qismi sifatida konnotatsiya ixtiyoriydir: unda barcha til elementlari mavjud emas. Hech qanday ma’noga ega bo‘lmagan holda, ikkinchisi nutq predmetining o‘z bayonotiga ekspressiv rangli munosabatini aks ettirmaydi yoki V.N.Teliusning so‘zlariga ko‘ra, “mavzuni uning shaxsiy dunyosi bilan aniqlash uchun vositalarni o‘z ichiga olmaydi”[12]. Frazeologiyada bu holda ular nol pragmatikaga ega bo‘lgan frazeologiya haqida so‘z borganda, ya’ni, nutqda faqat nominativ funksiyada ishlaydigan neytral frazeologiya tushunchasida konnotatsik xarakatda amalga oshiriladi.

Xullas, insonlar nutqida konnotatsiyaning ifodalanishida morfologik birliklar ham alohida o‘rin tutadiga frazeologik munosabatlarni qamrab oladi. Morfologik birliklar sirasiga kiruvchi, ayniqsa, lug‘aviy shakl yasovchilar va affiks yuklamalar faol ishtirok etadigan va insonlar nutqining o‘ziga xos jihatlarini namoyon qiladi tushunchalarini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. АН, ин-т яз-ния. М., “Наука”, 1986, 3 с.

(2). Падучева Я.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Референциальные аспекты семантики местоимений. Отв. ред. В.А.Успенский. М., “Наука”, 1985, 130 с.

(3). Маслова В.А. К построению психолингвистической модели коннотации. № 1, М., “Наука”, 1989, с. 108–108.

(4). Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., “СЭ”, 1969, с. 203–204.

(5). Алефиренко Н.В. Современные проблемы науки о языке. М., “Флинта, Наука”, 2005, 410 с.

(6). Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. АН, ин-т яз-ния, М., “Наука”, 1986, с. 5.

(7). Кольшанский Ж.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. АН ин-т яз-ния, М., “Наука”, 1975, 126 с.

(8 Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. АН, ин-т яз-ния, М., “Наука”, 1986, 21 с.

(9). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб., М., “Высш. шк.”, Дубна, Изд. центр “Феникс”, 1996, 310–381 с.

(11). Шепилова Т.А. Французские фразеологические единицы с компонентом зоонимом: семантический, функционально-стилистический и когнитивный аспекты. Дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук, Воронеж, 2001, 157 с.

(12). Николаева Е.А. Первичное фразообразование в бельгийском варианте французского языка. Семантический аспект, АКД, М., МПГУ, 2006, 18 с.

(13). Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. АН, ин-т яз-ния, М., “Наука”, 1986, с. 34.

Sadullayeva Sapura Batirbek qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi; sapura86325gmail.com)

KOGNITIV LINGVISTIKADA KONSEPT: TIL, TAFAKKUR VA MADANIYAT O‘RTASIDAGI INTEGRATIV YONDASHUV

Annotatsiya. *Maqolada konsept kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ko‘rsatildi. Tadqiqotda semantik tahlil, metafora va metonimiya modellashtirish hamda diskursiy kuzatuv usullari qo‘llanildi. Natijalar konseptning leksik, obrazli va aksiologik qatlamlarini, freym va prototip mexanizmlarini hamda madaniy motivatsiyani ochib beradi. Ilmiy yangilik konsept indikatorlarini tizimlashtirish va ularni amaliy tahlilda qo‘llash mezonlarini taklif qilishda namoyon bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, kognitiv lingvistika, freym, prototip, metafora, metonimiya, diskurs, madaniyat.*

Садуллаева Сапура Батирбек кизи (преподаватель Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; sapura86325gmail.com)

КОНЦЕПТ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД МЕЖДУ ЯЗЫКОМ, МЫШЛЕНИЕМ И КУЛЬТУРОЙ

Аннотация. *Статья посвящена анализу концепта с позиции когнитивной лингвистики, выявлению взаимосвязей между языком, мышлением и культурой. В исследовании использовались семантический анализ, моделирование концептуальных метафор и метонимий, а также наблюдение в дискурсе. Результаты показывают лексический, образный и аксиологический уровни концепта, механизмы фрейма и прототипа, а также культурную мотивацию. Научная новизна заключается в систематизации индикаторов концепта и предложении критериев их практического анализа.*

Ключевые слова: *концепт, когнитивная лингвистика, фрейм, прототип, метафора, метонимия, дискурс, культура.*

Sadullayeva Sapura Batirbek qizi (teacher Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni; sapura86325gmail.com)

CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS: AN INTEGRATIVE APPROACH BETWEEN LANGUAGE, THOUGHT, AND CULTURE

Annotation. *The article analyzes the concept from the perspective of cognitive linguistics, highlighting the interrelations between language, thought, and culture. The study employs semantic analysis, conceptual mapping of metaphor and metonymy, and discourse-based observation. The results reveal the lexical, figurative, and axiological layers of the concept, as well as frame and prototype mechanisms and cultural motivation. The scientific novelty lies in systematizing concept indicators and proposing criteria for their practical analysis.*

Keywords: *concept, cognitive linguistics, frame, prototype, metaphor, metonymy, discourse, culture.*

Kirish. Hozirgi vaqtda tilshunoslikning kognitiv yo‘nalishi jadal rivojlanmoqda, uning maqsadi nafaqat tilni o‘rganish, balki bilishni, ya’ni, insonning aqliy va intellektual qobiliyatlari to‘plami bo’lgan kognitiv jarayonni ham o‘rganishdir. Kognitiv lingvistika tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson tajribasini tartiblaydigan va bilimni tuzadigan kognitiv mexanizm sifatida tadqiq etadi. Shu nuqtayi nazardan konsept kategoriyasi markaziy o‘rin egallaydi, chunki u til birliklari ortida turgan mental tuzilmalarni, tajriba sxemalarini va madaniy ahamiyatni birlashtiruvchi uzel vazifasini bajaradi. So‘nggi yillarda konseptga oid tadqiqotlar ko‘paygan bo‘lsa-da, ilmiy adabiyotda ikki muammo saqlanib qolmoqda: birinchisi, “konsept”ning ta’rifi va chegaralari turli maktablarda bir xil emasligi; ikkinchisi, til, tafakkur va madaniyatning o‘zaro ta’siri konsept tahlilida ko‘pincha parchalanib, alohida yo‘nalishlar doirasida yoritilishi. Natijada konseptni tahlil qilishda mezonlarning barqarorligi, tahlil birliklari o‘rtasidagi nisbat va empirik dalilga tayanuvchanlik masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Konsept” atamasi tarixiga nazar tashlansa, avval, falsafa, psixologiya, psixolingvistika sohalarida keng qo‘llanilgan, keyinchalik, kognitiv tilshunoslik va lingvoma-

daniyatshunoslikda o‘ziga xos ma’no olgan. Konsept (lotincha “conceptus”–“tushuncha” degan ma’noni anglatadi) atamasi fanga, dastlab, o‘rta asrlarda U.Gobbs, P.Abelyar, U.Okkam kabi faylasuflar tomonidan olib kirilgan. Ular konseptni narsalarning belgilarini umumlashtiruvchi va ong tomonidan uning ichki foydalanishi uchun gavdalantirilgan, o‘zida muhim va dolzarb axborotni jamlagan universal omil sifatida izohlaganlar. Lingvistik adabiyotlarda esa bu tushuncha XX asrning birinchi yarmidan paydo bo‘la boshlagan. Mazkur atama ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi S.A.Askaldov-Alekseyev maqolasida qo‘llangan. Biroq shunga qaramay, 70-yillargacha ham u izohtalab mavzulardan biri sifatida alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan [9;53-b.].

Kognitiv ilmiy paradigma konsepsiyani bilimning minimal "g‘ishtchasi" sifatida emas, ko‘p qatlamli, dinamik va kontekstga sezgir tuzilma sifatida ko‘radi. Misol uchun, o‘zbek tilida "mehmondo‘stlik" – lug‘at ma’nosi "mehmonni kutish" bo‘lsa, konseptda non pishirish, dasturxon yoyish va oilaviy issiqlik bilan to‘ldirilgan tajriba sifatida tushuniladi. Konsept ma’no bilan tenglashtirilmaydi: ma’no til tizimida kodlangan bo‘lsa, konsept tajriba, idrok, hissiy baho va ijtimoiy normalar bilan to‘ldirilgan mental modeldir. Shu bois konseptni" so‘z ma’nosi" orqali bevosita chiqarib olish cheklangan, u til, diskurs va madaniy amaliyotlar kesishmasidagi indikatorlar majmuasi orqali tiklanadi. Bu yondashuv Lakoff va Jonsonning konseptual metafora nazariyasi hamda Langakerning kognitiv grammatika qarashlari bilan uyg'unlashadi, chunki ularning ishlari ma’noni qo‘llanish va tajriba bilan bog‘laydi [4;276-b.; 3;516-b.].

Rus kognitiv va lingvomadaniy an’analarida konsept "madaniy mazmun tashuvchi mental birlik" sifatida talqin qilinadi va til birliklarida ijtimoiy qadriyatlar izini qoldiradi [2;477-b,].

Mazkur maqolaning ilmiy muammosi shundan iboratki, konsept talqinini integrativ model sifatida asoslab berish, ya’ni, konseptning kognitiv mexanizmlari bilan birga madaniy motivatsiyasini ham izchil metodologik doirada ko‘rsatish zarur. Tadqiqot bo‘shlig‘i konsept tahlilining amaliy mezonlari va qatlamlarini bir xil tilda ifodalash, ularni diskursiy dalillar bilan asoslash hamda til–tafakkur–madaniyat bog‘liqligini bitta analitik ramkada yig‘ish bilan bog‘liq. Maqolaning maqsadi konseptni kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan talqin qilishning nazariy asoslarini aniqlash va til, tafakkur hamda madaniyat o‘rtasidagi munosabatni konsept tahlili orqali modellashtirishdir. Maqolaning maqsadi konseptni kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan talqin qilishning nazariy asoslarini aniqlash hamda til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni konsept tahlili orqali ko‘rsatishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: konsept haqidagi asosiy talqinlarni tizimlashtirish; konsept tuzilmasining asosiy qatlamlarini ajratib ko‘rsatish; konsept indikatorlarini aniqlash; til birliklari va diskurs kontekstlari orqali konseptualizatsiya jarayonini yoritish. Natijada konsept tahlilini amalga oshirish uchun izchil metodik sxema taklif etiladi.

Metodlar. Mazkur tadqiqot interdisiplinar yondashuvga asoslanadi. Unda kognitiv semantika, lingvomadaniyatshunoslik hamda diskurs tahlili metodlari uyg‘un holda qo‘llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini konseptual metafora va metonimiyani inson tafakkurida ma’no hosil qilishning muhim kognitiv mexanizmi sifatida talqin qiluvchi qarashlar tashkil etadi [1;111–137-b.]. Shuningdek, freym semantikasi hamda prototip nazariyasining asosiy tamoyillaridan foydalanildi.

Konseptni tahlil qilishda bitta manbaga tayanib qolmaslik maqsadida uch turdagi dalillar birlashtirildi:

•Leksik-semantik dalillar, ya’ni, konseptni ifodalovchi asosiy nominatsiyalar hamda ularning sinonimik va antonimik munosabatlari. Masalan, “go‘zallik” o‘zbek tilida *chiroy, latofat, husn, jamol* kabi so‘zlar bilanifodalanadi.

•Diskursiy dalillar, ya’ni, turli nutq janrlarida uchraydigan tipik kollokatsiyalar, baholovchi birliklar va pragmatik kontekstlar. Masalan: *“tabiatning go‘zalligi”, “ichki go‘zallik”, “qalb go‘zalligi”* kabi birikmalar turli diskurslarda konseptning turli qirralarini ochib beradi.

•Madaniy-semiotik dalillar, ya’ni, urf-odatlar, ramzlar, stereotiplar va madaniy qadriyatlarni ifodalovchi barqaror obrazlar.

Masalan, o‘zbek madaniyatida *oydek yuz*, *guldek qiz*, *latofatli kelin* kabi tasvirlar go‘zallik konseptining madaniy obrazlarini ifodalaydi. Empirik material sifatida o‘zbek tilidagi ommaviy axborot vositalari matnlari, badiiy adabiyotdan tanlangan parchalar va izohli lug‘atlarda berilgan ma’no sharhlari tahlil qilindi. Tadqiqotda materiallar qat’iy statistik korpus sifatida o‘lchanmadi, chunki maqolaning asosiy maqsadi miqdoriy natijalarni aniqlash emas, balki konsept indikatorlari va ularning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatishdan iborat. Materiallarni tanlashda takrorlanuvchanlik va janrlararo barqarorlik mezonlariga amal qilindi. Agar biror birlik faqat bitta muallif uslubiga xos bo‘lsa, u konsept indikatoriga kiritilmadi. Shuningdek, qiyosiy-analitik usul yordamida konseptning kognitiv va madaniy qatlamlari ajratildi hamda rus va xalqaro ilmiy adabiyotlarda berilgan talqinlar bilan solishtirildi [2;477-b.;7;27-b.].

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari konsept tuzilmasini uchta asosiy qatlam orqali tushuntirish mumkinligini ko‘rsatdi.

Birinchi qatlam nominativ-semantik qatlam bo‘lib, u konseptning til tizimidagi eng barqaror ifodasini ko‘rsatadi. Bu qatlamda konsept asosiy nomlar, ularning morfologik hosilalari hamda sinonimik qatorlar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, go‘zallik konsepti *go‘zallik, chiroy, latofat, husn, jamol* kabi birliklar orqali ifodalanadi. Ushbu birliklar konseptning lug‘aviy yadrosini tashkil etadi. Biroq faqat nominativ qatlamga asoslangan tahlil konseptning obrazli va qadriyatga oid tomonlarini to‘liq ochib bera olmaydi.

Ikkinchi qatlam *obrazli-assotsiativ qatlam* bo‘lib, u metafora, metonimiya va stereotip obrazlar orqali shakllanadi. Konseptual metaforalar bu qatlamda abstrakt tajribani tartibga solish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida go‘zallikni tasvirlashda quyidagi metaforik obrazlar keng qo‘llanadi: *oydek yuz; guldek qiz; bahordek chiroy;nurli chehra.* Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, go‘zallik ko‘pincha tabiat obrazlari orqali ifodalanadi. Bunday tasvirlar insonning estetik tajribasini madaniy me’yorlar asosida tartibga soladi.

Uchinchi qatlam aksiologik-pragmatik qatlam bo‘lib, unda konseptning baholovchi va ijtimoiy ahamiyatga ega jihatlari namoyon bo‘ladi. Konseptlar nafaqat muayyan ma’noni anglatadi, balki unga nisbatan ijtimoiy munosabatni ham ifodalaydi. Masalan: *ichki go‘zallik tashqi go‘zallikdan muhim; go‘zallik qalb pokligida*

Bu kabi ifodalar go‘zallik konseptining nafaqat estetik, balki axloqiy qadriyatlar bilan ham bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, konsept tuzilmasini freym va prototip mexanizmlari orqali izohlash mumkinligini ko‘rsatdi. Freym konsept bilan bog‘liq tipik vaziyatni ifodalasa, prototip kategoriya ichidagi eng tipik namunani bildiradi. Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, konseptning prototip markazi va periferiyasi diskursga qarab o‘zgarishi mumkin, biroq bu o‘zgarish madaniy me’yorlar bilan chegaralanadi.

Olingan natijalar konseptni faqat lug‘aviy ma’no bilan tenglashtirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Konsept aslida ko‘p qatlamli mental va madaniy tuzilma hisoblanadi.

Lakoff va Jonson konseptual metafora abstrakt tafakkurni tashkil etuvchi muhim mexanizm ekanini ta’kidlaydi [4;276-b.]. Tadqiqot natijalari ham metafora konseptning obrazli qatlamini shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, metafora aksiologik qatlam bilan ham bog‘lanib, muayyan baholashni tabiiy ko‘rinishda ifodalashga xizmat qiladi.

Langaker kognitiv grammatika doirasida ma’noni konseptualizatsiya jarayoni sifatida talqin qiladi va til birliklarining ma’nosi ularning qo‘llanish kontekstiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi [3;516-b.]. Tadqiqot natijalari ham konsept tahlilida diskurs kontekstining muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Rus lingvomadaniyatshunoslik an’anasida konsept madaniyatning muhim mazmuniy birligi sifatida qaraladi. Xususan, Stepanov konseptni madaniyatning “asosiy hujayrasi” sifatida talqin qilgan [8; 992-b]. Ushbu qarash konseptning aksiologik qatlamini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, konseptni faqat qadriyatlar bilan bog‘lash ham yetarli emas. Konseptning nominativ va obrazli qatlamlari ham uning kognitiv tuzilishini shakllantiradi.

Karasik konseptni diskurs va kommunikativ xulq bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarurligini ta’kidlaydi [2;477-b]. Bu yondashuv ham tadqiqot natijalari bilan mos keladi, chunki konsept til tizimi, diskurs va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatni aks ettiradi.

Freym semantikasi doirasida Charles J. Fillmore ma’noni muayyan situativ tuzilma sifatida tushuntiradi. Unga ko‘ra, har bir so‘z ortida ma’lum bir “sahna” yoki vaziyat modeli mavjud bo‘ladi va so‘z ma’nosini tushunish uchun shu vaziyatni ongda tiklash zarur [1;115-b.]. Tadqiqot natijalari freym tahlili konseptning situativ tuzilishini aniqlashda samarali metod ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, ijtimoiy rollar va ijtimoiy kutilmalar bilan bog‘liq konseptlarni o‘rganishda bu yondashuv muhim ahamiyatga ega.Masalan, go‘zallik konsepti bilan bog‘liq freymda quyidagi elementlar namoyon bo‘lishi mumkin:

•tashqi ko‘rinish (chehra, kiyinish, qomat);

•ichki sifatlar (odob, muloyimlik, samimiyat);

•ijtimoiy baholash (maqtov, e’tirof, ideal obraz).

Biroq freym yondashuvi o‘z-o‘zidan baholovchi komponentni to‘liq ochib bera olmaydi. Ko‘pincha, baholash unsurlari diskursiy pragmatika orqali aniqlanadi. Shu sababli freym tahlilini baholovchi indikatorlar bilan birlashtirish konseptni yanada to‘liqroq tavsiflash imkonini beradi.

Shuningdek, Eleanor Rosch tomonidan ishlab chiqilgan Prototype Theory kategoriya chegaralarining qat’iy emasligini va kategoriya ichida markaz hamda periferiyaning mavjudligini asoslab beradi [7;27–48-b]. Tadqiqot natijalari prototip markazi diskursga qarab o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatdi. Shu bois prototipni faqat statik namuna sifatida emas, balki kontekstga moslashuvchi kognitiv tayanch sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, go‘zallik konseptining prototipi turli diskurslarda turlicha namoyon bo‘lishi mumkin:

•badiiy adabiyotda – ruhiy poklik va ichki latofat;

•ommaviy madaniyatda – tashqi ko‘rinish va jismoniy joziba;

•xalq og‘zaki ijodida – tabiat obrazlari bilan bog‘liq estetik tasvirlar.

O‘zbek tilshunosligida semantika va uslubiyat bo‘yicha shakllangan an’analar konsept tahlili uchun muhim tayanch bo‘la oladi, chunki ular ma’no qatlamlari, uslubiy rang va nutqiy muhit masalalarini izchil yoritgan [5;256-b.].

Mazkur natijalar shu an’analarni kognitiv yondashuv bilan integratsiya qilish mumkinligini ko‘rsatadi: masalan, uslubiy rang va baholovchi birliklarni aksiologik qatlam indikatorlari sifatida, frazeologik barqarorlikni esa konseptning madaniy kodlash mexanizmi sifatida ko‘rish mumkin. Rahmatullayevning o‘zbek leksik-semantik tizimi bo‘yicha ishlari nominativ qatlamni tahlil qilishda metodik aniqlik beradi, chunki konseptni rekonstruksiya qilish, ko‘pincha, aynan leksik munosabatlar tarmog‘idan boshlanadi [6;152-b.].

Tadqiqot natijalarini umumlashtirganda, til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi munosabat konsept orqali oddiy “uch bo‘g‘inli” bog‘lanish sifatida emas, balki ko‘p yo‘nalishli tizim sifatida namoyon bo‘lishi aniqlanadi.

•**Til** konseptni kodlaydi va uni ifodalash vositalarini taqdim etadi.

•**Tafakkur** konseptni inson tajribasi asosida shakllantiradi.

•**Madaniyat** esa konseptning baholovchi va ramziy qatlamlarini barqarorlashtiradi.

Biroq bu uch omil o‘zaro mustaqil emas. Ular diskurs jarayonida doimiy ravishda bir-biriga ta’sir qiladi va konsept mazmuni ham shu jarayonda yangilanib boradi.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotda konseptni kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan talqin qilishning nazariy va metodik asoslari ko‘rib chiqildi. Tahlil natijalari konseptni faqat lug‘aviy ma’no bilan cheklab bo‘lmasligini, balki u til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiruvchi ko‘p qatlamli mental tuzilma ekanini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida konsept tuzilmasining nominativ-semantik, obrazli-assotsiativ va aksiologik-pragmatik qatlamlari ajratildi hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi asoslab berildi. Shuningdek, freym va prototip mexanizmlari konsept tuzilmasini tizimli tarzda tushuntirishda samarali nazariy vosita ekani aniqlandi. Leksik birliklar, diskurs kontekstlari hamda madaniy-semiotik belgilarni birgalikda tahlil qilish konseptni yanada to‘liq rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Natijada konsept indikatorlarining majmuasi aniqlashtirildi va konsept tahlilini amalga oshirish uchun integrativ metodik yondashuv taklif qilindi. Ushbu yondashuv keyingi tadqiqotlarda, xususan, muayyan lingvomadaniy konseptlarni, jumladan, go‘zallik konseptini chuqurroq o‘rganishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mum-kin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Fillmore C.J. Frame Semantics. In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul, Hanshin Publishing Company, 1982, p. 111–137.

(2). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, “Перемена”, 2002. 477 с.

(3). Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites. Stanford, Stanford University Press, 1987, 516 p.

(4). Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 2003, 276 p.

(5). Нурмонов А. Умумий тилшунослик. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2001, 256-бет.

(6). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг лексик семантикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1985, 152-бет.

(7). Rosch E. Principles of Categorization. In: Cognition and Categorization. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, 1978, p. 27–48.

(8). Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. Москва, “Академический проект”, 2004, 992 с.

(9). Sharipova O.X. Kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va psixolingvistikada konseptga munosabat masalasi. SCIENCE TIME, 2024, vol. 3, Issue 1. DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.14919640 52–54 p.

Uralov Azamat Begnarovich (Sirdaryo viloyat Pedagogik mahorat markazi, filologiya fanlari doktori (DSc), professor; azamaturalov06@gmail.com)

IJTIMOIY TARMOQLARDA YOZUV MADANIYATI VA STILISTIKA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarda yozuvning kommunikativ, stilistik va pragmatik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Onlayn muloqot shakllari – chat, post, sharh va statuslar an’anaviy yozma nutqdan farqli ravishda tezkorlik, ixchamlik va interaktivlik tamoyillariga asoslanishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Matnda onlayn nutq modeli, fragmental struktura, auditoriyaga moslashuv mexanizmlari hamda stilistik ixchamlashuv jarayonlari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *onlayn yozuv, kommunikativ model, stilistik ixchamlashuv, multimodal nutq, emoji, sleng, auditoriya moslashuvi, til brendlashuvi, normativ va noformal yozuv.*

КУЛЬТУРА И СТИЛИСТИКА ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация. *В данной статье проводится всесторонний анализ коммуникативных, стилистических и прагматических особенностей письменной речи в социальных сетях. Научно обосновано, что формы онлайн-коммуникации – чат, посты, комментарии и статусы, в отличие от традиционной письменной речи, основаны на принципах скорости, лаконичности и интерактивности. В тексте рассматриваются модель онлайн-речи, фрагментарная структура, механизмы адаптации к аудитории и процессы стилистической компактификации.*

Ключевые слова: *онлайн-письмо, коммуникативная модель, стилистическая компактификация, мультимодальная речь, эмодзи, сленг, адаптация к аудитории, языковой брендинг, нормативно-неформальное письмо.*

WRITING CULTURE AND STYLISTICS IN SOCIAL NETWORKS

Annotation. *This article comprehensively analyzes the communicative, stylistic and pragmatic features of writing in social networks. It is scientifically substantiated that online communication forms – chat, posts, comments and statuses, unlike traditional written speech, are based on the principles of speed, conciseness and interactivity. The text covers the online speech model, fragmented structure, audience adaptation mechanisms and stylistic compactification processes.*

Keywords: *online writing, communicative model, stylistic compactification, multimodal speech, emoji, slang, audience adaptation, language branding, normative and informal writing.*

Kirish. Ijtimoiy tarmoqlarda yozuvning kommunikativ xususiyatlari an’anaviy nutqdan sezilarli darajada farq qiladi. Chatlar, postlar, sharhlar va statuslar kabi onlayn muloqot shakllari foydalanuvchiga tezkor, ixcham va interaktiv ifoda vositalarini talab qiladi. Shu sababli onlayn yozuvning asosiy modelini tushunish tilning raqamli davrdagi tabiiy evolyutsiyasini tadqiq etishda muhimdir. Chat, post va sharhlardagi nutq modeli, odatda, ixcham va fragmental bo‘ladi. Uzoq, murakkab jumlalar o‘rniga foydalanuvchilar qisqa, ekspressiv va tez tushunarli iboralardan foydalanadi. Masalan, do‘stlar o‘rtasida muloqotda “Men ham shu fikrni qo‘llayman” o‘rniga “Shu”, “Ha, aynan” kabi qisqa ifodalar ishlatiladi. Shu bilan birga, postlar va sharhlarda auditoriyani jalb qilish uchun savol shaklida iboralar yoki emojilar qo‘llanadi, bu esa nutqning interaktiv xarakterini oshiradi. Tezkor muloqotning matn strukturasi onlayn yozuvning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Foydalanuvchilar bir vaqtning o‘zida bir nechta izoh yoki javob yaratishi mumkin, bu esa nutqni dinamik va ritmik qiladi. Struktur jihatdan, chat va postlar ko‘pincha qisqa paragraf yoki bo‘linmalardan iborat bo‘lib, har bir segment ma’lum bir fikrni yoki hissiy ohangni yetkazishga xizmat qiladi. Shu tarzda, matnning ixchamligi va ritmikligi kommunikativ samaradorlikni oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarda berilishicha interaktiv kommunikatsiya va auditoriya moslashuvi onlayn yozuvning eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Foydalanuvchilar o‘z nutqini auditoriyaning yoshiga, til savodxonligiga va kontekstga moslashtiradi. Masalan, Z.Karimovaning fikricha, yoshlar submadaniyati vakillari o‘rtasida qisqa, sleng va kod-aralashuvli yozuv ishlatilsa, rasmiy blog yoki jamoatchilik postlarida normativ va ixcham tilda yozuv ustunlik qiladi. Shu tarzda, nutqning auditoriyaga moslashuvi interaktiv muloqot samaradorligini ta’minlaydi. Onlayn yozuvning kommunikativ xususiyatlari ijtimoiy tarmoqlarda tezkor, ixcham va interaktiv muloqotni ta’minlaydi. Chat, post, sharh va statuslarda nutq modeli, matn strukturasi va auditoriya moslashuvi internet tilining asosiy tendensiyalarini aks ettiradi hamda foydalanuvchilarga samarali va ekspressiv ifoda vositalarini yaratish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy tarmoqlarda yozuvning asosiy xususiyatlaridan biri stilistik ixchamlashuv hisoblanadi. Onlayn muloqot tezkor va interaktiv bo‘lgani sababli foydalanuvchilar o‘z ifodasini qisqa va samarali shaklda yetkazishga intiladi. Bu jarayon nutqning ritmikligi, ekspressivligi va kreativligini oshiradi hamda internet tilining o‘ziga xos estetikasini shakllantiradi.

Qisqa va ekspressiv ifodalar chat va postlarda eng ko‘p ishlatiladigan stilistik vositalardan biri hisoblandi. Uzoq jumlalar o‘rniga foydalanuvchilar minimal leksik birliklar orqali o‘z fikrini yetkazadi. Masalan, “Bu yangilik juda qiziq” o‘rniga “Zo‘r!”, “Ajoyib!” kabi ixcham iboralar ishlatiladi. Shu bilan birga, takroriylik, emojilar va punktuatsiyalardagi o‘yinlar nutqni yanada ekspressiv va jonli qiladi, matnga hissiy ohang qo‘shadi. Sleng, meme va hashtaglar orqali stilistik o‘zgarish yanada kengayadi. Yoshlar submadaniyati va internet-madaniyatiga xos iboralar, masalan, “lol”, “bruh”, “mood”, memlar va GIFlar matnga xumor, ironik yoki dramatik ohang beradi. Hashtaglar esa matnga semantik qatlam qo‘shadi va kontentni tizimli ravishda kategoriyalash imkonini yaratadi. Shu tarzda, stilistik ixchamlashuv nutqni interaktiv va auditoriyaga mos qiladi, shuningdek, onlayn muloqotning kreativligini oshiradi.

Matnning vizual va semantik dizayni ham stilistik ixchamlashuvda muhim rol o‘ynaydi. Foydalanuvchilar matnni turli usullar bilan bo‘lishadi: bo‘linmalar, punktuatsiya belgilarining ijodiy ishlatilishi, bo‘shliq va emoji kombinatsiyalari orqali vizual ritm yaratishadi. Bu matnni nafaqat o‘qish oson bo‘lishiga, balki auditoriyada kuchli vizual-hissiy ta’sir qoldirishiga yordam beradi. Shu tarzda, matnning vizual va semantik

dizayni stilistik ixchamlashuvni mustahkamlaydi va kommunikativ samaradorlikni oshiradi. Stilistik ixchamlashuv va kreativlik ijtimoiy tarmoqlardagi yozuvning asosiy tendensiyalari hisoblanadi. Qisqa va ekspressiv ifodalar, sleng va hashtaglar, shuningdek matnning vizual-semantik dizayni internet tilini dinamik, interaktiv va auditoriyaga mos qiladi. Ushbu jarayon foydalanuvchilarga tezkor, ekspressiv va kreativ ifoda vositalarini yaratish imkoniyatini beradi hamda tilning raqamli davrdagi tabiiy evolyutsiyasini aks ettiradi.

Ijtimoiy tarmoqlarda yozuvning ajralmas qismi sifatida emojilar, piktogrammalar va multimodal belgilar kommunikativ jarayonga yangi ifoda vositalarini olib kirdi. Ular matnni boyitadi, hissiy ohang qo‘shadi va nutqning ekspressivligini oshiradi. Onlayn nutqda bu belgilar faqat vizual aks ettirish vositasi emas, balki tilning lingvistik funksiyasini ham bajaradi. Ekspressiv belgilar lingvistik funksiyasi turlicha ko‘rinadi. Emojilar oddiy so‘zlarni o‘rnini bosishi, hissiy ohangni kuchaytirishi va murakkab fikrlarni qisqa shaklda yetkazishi mumkin. Masalan, kulayotgan yuz yoki qo‘llar bilan salomlashuvchi piktogramma matndagi emotsional nuqtani aniq ifodalaydi. Shu tarzda, lingvistik va vizual kodlar birlashib, nutqni tez va samarali yetkazish imkonini yaratadi. Emotikon va mem.lar orqali kommunikativ niyat yanada murakkablashadi. Mem.lar nafaqat hazil, ironik yoki sarkastik ohang yaratadi, balki ijtimoiy kontekstni ham ifodalaydi. Misol uchun, ma’lum bir mem bir guruh foydalanuvchilar orasida tez tarqaladi va ular orasida umumiy tushuncha yoki hazil shakllantiradi. Shu bilan birga, emotikonlar va memlar foydalanuvchining niyatini, hissiy reaksiyasini va kontekstga moslashuvini aniqroq ifodalaydi.

Multimodal yozuvning stilistik jihatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Matn, emoji, GIF va boshqa vizual elementlar bir-birini to‘ldiradi va matnga ritm, ohang va ekspressivlik beradi. Multimodal yozuv interaktivlikni kuchaytiradi, chunki foydalanuvchilar matn orqali nafaqat ma’lumot yetkazadi, balki hissiy va stilistik ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, multimodal belgilar tilning evolyutsiyasiga ta’sir qiluvchi innovatsion vosita sifatida xizmat qiladi, yangi kommunikativ normalarni shakllantiradi. Emojilar, piktogrammalar va multimodal belgilar internet-muloqotning asosiy stilistik va lingvistik elementlariga aylangan. Ular nutqning ekspressivligini oshiradi, foydalanuvchining niyatini aniq ifodalaydi va matnni auditoriyaga moslashtiradi. Shu tariqa, multimodal yozuv onlayn kommunikatsiyani dinamik, kreativ va interaktiv qiladi hamda raqamli davrda o‘zbek tilining stilistik evolyutsiyasini aks ettiradi.

Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarga nafaqat ma’lumot almashish imkoniyatini beradi, balki shaxsiy identitetini yaratish va til orqali brendlashuv jarayonini ham shakllantiradi. Bloggerlar, influencerlar va faol ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari o‘z nutqini nafaqat kommunikativ, balki stilistik va strategik maqsadlar uchun ham moslashtiradi. Blogger va influencerlar tili – bu onlayn nutqning eng kreativ va dinamik shakllaridan biridir. Ular kontent orqali o‘z shaxsiy brendini yaratadi, auditoriyani jalb qiladi va o‘zaro interaktiv muloqotni boshqaradi. Nutqning ritmikligi, sleng va kod-aralashuvlardan foydalanish, emojilar va memlar bilan boyitilgan ifodalar influencerlarning shaxsiy uslubini shakllantiradi. Shu bilan birga, ularning tili auditoriya bilan o‘zaro bog‘lanishni kuchaytiradi, foydalanuvchida ishonch va qiziqish uyg‘otadi. Foydalanuvchi identitetini yaratish usullari bir necha qatlamli bo‘ladi. Avvalo, u shaxsiy nutq uslubini tanlaydi: ixcham va ekspressiv jumlalar, emojilar, hashtaglar, memlar orqali o‘z ifodasini shakllantiradi. Ikkinchidan, vizual va multimodal elementlar yordamida matnni boyitadi, bu esa auditoriyaga yanada jozibador bo‘lishini ta’minlaydi. Shu tarzda, har bir foydalanuvchi o‘z “onlayn men” konsepsiyasini yaratadi va uni ijtimoiy tarmoq maydonida faol ravishda ifodalaydi.

Stil va ton tanlovi ham shaxsiy identitetni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Yozuvning rasmiy yoki norasmiy ohangi, hazil, sarkazm, hissiy ekspressivlik va auditoriyaga moslashuv nutqning shaxsiy brendini belgilaydi. Misol uchun, yosh auditoriyaga mo‘ljallangan blog postlarda qisqa, hazilomuz va interaktiv ohang ustun bo‘lsa, rasmiy kontentda normativ, ixcham va professional stil qo‘llaniladi[1].

Ijtimoiy tarmoqlarda nutqning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri normativ va noformal yozuv shakllarining uyg‘unligi va o‘zaro ta’siridir. Internet-muloqotning tezligi, interaktivligi va kreativ tabiati an’anaviy adabiy til me’yorlaridan ma’lum darajada chetlanishga olib keladi. Shu bilan birga, noformal yozuvning o‘ziga xos afzalliklari mavjud bo‘lib, ular foydalanuvchilarga samarali va ijodiy ifoda imkonini yaratadi. Adabiy norma va internet tili o‘rtasidagi tafovut, asosan, yozuvning ixchamlashuvi, sintaktik va morfologik o‘zgarishlarda namoyon bo‘ladi. Masalan, normativ til me’yorlariga muvofiq jumlalar uzun, to‘liq va punktuatsiya bilan aniqlangan bo‘lsa, onlayn yozuvda ular qisqa, fragmental va ekspressiv shaklda bo‘ladi. Shu bilan birga, fonetik yozuv, transliteratsiya va qisqartmalar internet-muloqotning tabiiy vositalariga aylangan. Bu tafovut tilning kreativ va kontekstga moslashuvchan shakllarini yuzaga keltiradi.

Noformal yozuvning kommunikativ afzalliklari, ko‘p jihatdan, uning tezkorligi va auditoriyaga moslashuvchanligida namoyon bo‘ladi. Qisqa, ekspressiv va multikodli iboralar foydalanuvchiga o‘z fikrini tez

[1] Uralov A. Lingvomadaniyat va ijtimoiy tarmoqlar tili. Toshkent, Grand kondor print, 2026, 69-bet.

va aniq yetkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, noformal yozuv ijtimoiy interaktsiyani mustahkamlaydi: sleng, hashtaglar, emojilar va memlar orqali foydalanuvchilar o‘zaro bog‘lanadi, umumiy submadaniyatni shakllantiradi va nutqning hissiy ohangini oshiradi. Yoshlar tilining innovatsion xususiyatlari ham normativ va noformal yozuvning integratsiyasida muhim rol o‘ynaydi. Yoshlar tez-tez yangi leksik birliklar, kod-aralashuv, qisqartmalar va multikodli elementlardan foydalanadi, bu esa onlayn nutqni dinamik, interaktiv va kreativ qiladi. Shu tarzda, yoshlar submadaniyati internet tilining rivojlanishiga va yangi kommunikativ normalarning shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa. Normativ va noformal yozuv shakllari ijtimoiy tarmoqlarda o‘zaro uyg‘unlashib, internet-muloqotning asosiy tendensiyalarini belgilaydi. Adabiy norma va noformal til o‘rtasidagi tafovut, noformal yozuvning kommunikativ afzalliklari va yoshlar tilining innovatsion xususiyatlari internet tilining tezkor, interaktiv va ekspressiv shakllanishini ta’minlaydi. Shu tariqa, foydalanuvchilar nafaqat samarali muloqot qiladi, balki tilning kreativ va zamonaviy evolyutsiyasini ham shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdullayev Sh. Til va raqamli madaniyat. Toshkent, “Fan”, 2019.

(2). Karimova Z. Zamonaviy internet tilining lingvopragmatik xususiyatlari. Toshkent, O‘zMU nashriyoti, 2021.

(3). Kellner D., Share J. Critical Media Literacy. Routledge, 2019.

(4). Mardiyeva X. Ijtimoiy tarmoqlarda til registrlarining shakllanishi va funksiyalari. Formation of psychology and pedagogy as interdisciplinary sciences. Italiya, 2024.

(5). Rustamova M. Ijtimoiy tarmoqlarda norasmiy muloqot va uning tilga ta‘siri. Filologiya masalalari, 2020.

(6). Uralov A. Lingvomadaniyat va ijtimoiy tarmoqlar tili. Toshkent, Grand kondor print, 2026.

Xoliyorova Charosxon Davron qizi (Tadqiqotchi, O‘zbekiston Milliy universiteti; charosxondavronovna@gmail.com)

“PSIXOLINGVISTIKA”NING FAN SIFATIDA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada psixolingvistikaning rivojlanish bosqichlari va uning rivoji uchun hissa qo‘shgan ko‘plab olimlarning fikrlari keltirilgan. Psixolingvistika ko‘plab fanlar bilan uzviy bog‘liqlikda rivojlangan. Uning tadqiqotlari orqali boshqa fanda ham izlanishlar olib borishi bu fikrning yorqin misolidir. Shuningdek, maqolada psixolingvistikaning bir nechta tamoyillari ham keltirib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar*: psixolingvistika, tilshunoslik, nutq, til, ong, tushuncha.*

Холиёрова Чаросхон Даврон кызы (научный сотрудник Национального университета Узбекистана; charosxondavronovna@gmail.com)

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ КАК НАУКИ

Аннотация. *В данной статье представлены этапы развития психолингвистики и взгляды многих ученых, внесших вклад в ее развитие. Психолингвистика развивалась в тесной связи со многими дисциплинами. Ярким примером этой идеи является тот факт, что ее исследования привели к исследованиям в других дисциплинах. В статье также представлены несколько принципов психолингвистики.*

Ключевые слова: *психолингвистика, лингвистика, речь, язык, сознание, концепция.*

Kholiyorova Charoskhon Davron kizi (Researcher, National University of Uzbekistan; charosxondavronovna@gmail.com)

THE STAGES OF FORMATION OF PSYCHOLINGUISTICS AS A SCIENCE

Annotation. *This article presents the stages of development of psycholinguistics and the views of many scientists who contributed to its development. Psycholinguistics has developed in close connection with many disciplines. The fact that its research has led to research in other disciplines is vivid example of this idea. The article also presents several principles of psycholinguistics.*

Key words: *Psycholinguistics, linguistics, speech, language, consciousness, concept.*

Kirish. Til rivojlangani sari jamiyatda ham yuksalish bo‘laveradi va shuning uchun ham tilshunoslik sohasi har doim jamiyatning eng kerakli bo‘ginlaridan biri bo‘lib qolaveradi. Bu sohaning ichida bir qancha sohalar rivojlangan bo‘lib, ushbu maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri hisoblangan psixolingvistika va uning rivojlanish tarixiga e’tiborimizni qaratamiz.

Til jonli nutq jarayoni hisoblanib, nutq so‘zlovchining kayfiyati, ruhiyati bilan bog‘liq holda vujudga keladi. Insonning ruhiyati, ichki holatini o‘rganuvchi fan – psixologiya va tilshunoslik fani birgalikda psixolingvistika fani orqali o‘rganiladi va uning tarixi va uning rivojlanish bosqichlari ham o‘ziga xos jarayonni bosib o‘tgan. 1936-yilda psixolingvistika atamasi ilk bor Jako Robert Kantorning “Grammatikaning obyektiv psixologiyasi” deb nomlangan kitobida qo‘llanilgan [9]. Keyinchalik bu atama boshqa olimlar to-

monidan ham keltirib o‘tilgan. Xususan, 1946-yilda uning shogirdi, amerikalik psixolog Nikoloy Genri Prankoning tomonidan yozilgan “Til va Psixolingvistika: Sharh” deb nomlangan maqolasi bunga yorqin misol bo‘la oladi. Jako Robert Kantorning Indiana universitetidagi hamkasblarining ham bu atamadan unumli foydalanishi yanada psixolingvistika atamasining keng qo‘llanila boshlashi uchun zamin yaratib bergan.

Psixolingvistikaning alohida fan sifatida e’lon qilinishida 1953-yilda AQSHning Blumington shaxridagi Indian universiteti tashkil etgan universitetlararo ilmiy seminar muhim ahamiyat kasb etdi. Seminarda universitet huzuridagi Lingvistika va Psixologiya qo‘mitasi tashkilotchi bo‘ldi va amerikalik mashxur psixologlar Charls Osgud, Djon Kerroll va tilshunos olim Tomas Sibeoklar faol ishtirok etdi. 1954-yilda esa “Psixolingvistika. Nazariya va tadqiqot muammolari ocherki” deb nomlangan to‘plam chop etildi. Unda ilmiy seminar jarayonidagi qabul qilingan psixolingvistikaning nazariy va amaliy muommo va masalalari va eksperimental tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari belgilandi [4;25-b.]. Bu nazariy bilimlar fanlararo psixolingvistik eksperementlarni amalga oshirishda muhim ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Miloddan avvalgi 384–322-yillarda yashab ijod etgan Arestotelning ham psixolingvistika sohasiga doir mavzularda fikr yuritgani, bu fanning qadimda ham rivojlanish bosqichlari mavjud ekanligidan darak beradi. U nutq, tafakkur va mantiqiy fikrlash o‘rtasidagi o‘zoro bog‘liqliklar haqida salmoqli fikrlar keltirib o‘tgan. Uning ta’kidlashicha “so‘zlar tafakkurning belgisi hisoblanadi”. Keltirilgan bu fikrlar, keyinchalik, psixolingvistik qarashlarga asos bo‘lgan.

O‘rta asrlarda esa Abu Ali ibn Sinoning Psixolingvistikaning psixologik poydevori hisoblangan ma’lumotlari keltirib o‘tilgan. Olim ruhiyat, idrok, xotira va nutq jarayonlari haqida fikr yuritib, inson ongida so‘zning qanday shakllanishi haqida so‘z yuritgan.

Germaniyalik dunyodagi birinchi eksperemental psixologiya labaratoriya asoschisi, olim W.Wundt ham psixologiya nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, psixolingvistik nazariyalarni keltirib o‘tgan. U o‘zining “Physiological Psychology Principles” asarida ong, idrok, sezgi, his-tuyg‘u va iroda kabi jarayonlarni ilmiy yo‘l bilan o‘rganadi. Shuningdek, u nutqni psixologik jarayon sifatida o‘rganadi. Olimning yuqoridagi keltirilgan mavzular doirasidagi ilmiy izlanishlari bugungi kunda psixolingvistikaning yaratilishida poydevor sifatida xizmat qilib kelmoqda,

Bu fanning rivoji uchun yana ko‘plab olimlarning izlanishlari asos bo‘lib xizmat qildi. Jumladan, nemis tilshunoslari V.Fon Gumbolt, A.Shleyxer va X.Shtayntal, rus polyak tilshunosi I.A.Boduen de Kurtene, shvetsariyalik tilshunos F.De Sossyur, rus va ukrain filologi va psixologi A.A.Potebnya, amerikalik tilshunos L.Blumfild va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlari yangi soha – psixolingvistikaning yaratilishi uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi tarafdorlari naturalizmni tanqid ostiga oladilar va ular tilning taraqqiyot bosqichini inson tafakkuri va uning ruhiy taraqqiyoti bilan bog‘liq degan g‘oyani ilgari suradilar. Aslida, tilshunoslikka psixologik muommolar logik va naturalistik g‘oyalar orqali kirib kelgan. Bunda esa V.Fon Gumboldning semantik qurilishda nutqiy ijodiy yondashuv xususidagi konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi.

Berlin universiteti professori bo‘lgan Geyman Shteyental V.Fon Gumboldning g‘oyalarini davomchisi hisoblanadi [8;364-b.]. Uning izlanishlarida til va psixologiyaning bog‘liqligi haqidagi ko‘plab ma’lumotlar uchraydi. Uning fikricha “Til–bu psixologik hodisa”. Ya’ni, til – bu grammatik qoidalar yig‘indisi bo‘libgina qolmay, balki inson ongining mahsulidir. Shuningdek, G. Shteyental “Tilni tushunish uchun inson ruhiy holatlarini o‘rganish zarur ekanligi va til qonunlari – psixologik qonunlar bilan bog‘liq ekanligini takidlagan. E’tiborli jihati shundaki, olimning bunday qiziqarli ilmiy faoliyati boshqa bir guruh olimlarning nazaridan chetda qolmadi. Xususan, Potebnya va Poul, B.De Kurtene, Sepir va Shcherbalar til aloqasining shaxs va xalqqa bog‘liqligi ta’limotini qo‘llab-quvvatlaydi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy asoslarning o‘zi orqali psixolingvistika rivojlanib qolmagan. Uning rivoji uchun rus psixalogiya maktabi vakillari L.S.Vigotskiy (1956), A.A.Leontev (1977–1981) va A.R.Luriya (1959–1962–1975–1979) tomonidan ishlab chiqilgan nazariy tamoyillar ham asos bo‘lib xizmat qiladi. “Tafakkur va nutq mustaqil emas, balki rivojlanish jarayonida bir-biriga singib boradi”,deydi rus olimi L.S.Vigotskiy. Olim o‘zining ichki nutq nazariyasi orqali psixolingvistika uchun nutqni ishlab chiqish modelini ko‘rsatib bergan. Uning fikricha, tashqi nutq ichki nutqqa aylanadi, ichki nutq esa o‘z navbatida qisqa, Grammatik jihatdan to‘liq bo‘lmaydi va ma’noga yo‘naltiriladi. Masalan: bola ovozini chiqarib: “Mashinani bu yerga qo‘yaman”, deydi. Keyin esa ichida “kubni…bu yerga”, deydi. E’tibor qilsak, nutq ichkilashuvi sodir bo‘lganda, bola grammatik qoidalarga bo‘ysunmadi va asosiy so‘zlardan foydalanib maqsadini ifodaladi. Shuningdek, L.S.Vigotskiy bugungi kundagi kognitiv psixologiyaning markaziy tamayillaridan biri hisoblangan “Nutq – fikrni shakllantiruvchi asosiy psixologik vosita”, degan fikrni ilgari surgan.

L.S.Vigotskiy maktabining davomchisi sifatida tanilgan A.N.Leontev faoliyat nazariyasining asoschisi hisoblanib, u nutqni faoliyat sifatida talqin qilgan. Uning fikricha “Nutq passiv jarayon emas, balki maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatdir”. Olim nutqni 3 darajaga bo‘ladi:

1. Faoliyat – motiv bilan bog‘liq.
2. Harakat – maqsad bilan bog‘liq.
3. Amal – sharoitga bogliq bo‘ladi.

Yuqoridagi 3 ta daraja bugungi kundagi kommunikativ nazariyaga asos bo‘ladi. Shuningdek, Leontev “Speech activity” tushunchasini ilmiy muomilaga kiritib, psixolingvistikaning yana bir tomonini ochib bergan.

XIX asrning birinchi yarmida va XX asrning boshlarida psixologik maktablar ham vujudga keldi. Ular til va nutq muommolariga bog‘liq bo‘lgan funksional belgilarni hamda, til qurilishi va nutqiy faoliyatni o‘rganishgan. Bu maktab tarafdorlari asosiy e’tiborni tilning ichki tomoniga, jonli nutqqa, nutqiy jarayonga, so‘z va jumlaning ma’nosiga qaratgan. Ular bu orqali asotsativ psixologiya tushunchalarini aniqlashni maqsad qilishgan. O‘rganishlar natijasida esa psixolingvistikaning o‘rganish obyektlariga quyidagilarni kiritishgan.

•Nutqiy faoliyatning vujudga kelish mexanizmi.
•Bolalar nutqini shakllanish jarayoni.
•Muayyan nutqiy vaziyatlarda so‘zlovchi bilan tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlar.
•Nutqning axborot tashish funksiyasini o‘rganish va boshqalar [1;45-b.].

E’tiborlisi shundaki, bugungi kunda ham tilshunoslikning aynan yuqorida keltirilgan yo‘nalishlari ilmiy izlanuvchilarni ko‘proq qiziqtirib kelmoqda.

Taxlil va natijalar. Dastlab, psixolingvistik tadqiqqotlarning asosiy maqsadi matn semantikasini eksperimental o‘rganishga, va matnni qabul qiluvchining matnni qay darajada semantik idrok etishini va matnning mazmunini shakllantirish va tuzilishini o‘rganish edi. A.A.Leontevning tadqiqotlariga e’tibor qaratsak, matnning aloqa aktini ya’ni muloqot holatini biz obyektivlashtirgan holatda tushunamiz. Matnning tarkibiy qismlari esa aloqa predmeti, adresant va adresatlardan tashkil topadi. Bunday vaziyatda matn shakl sifatida va shu shaklda ifodalangan mantiq sifatida qaraladi. Psixolingvistika fani o‘z navbatida tilning haqiqiy psixik muommosi, nutq madaniyati, nutq potologiyasi, fikr va nutq o‘rtasidagi o‘zoro munosabati va barcha nutq bilan bog‘liq bo‘lgan vaziyatlarni o‘rganishni o‘z zimmasiga oladi.

Yana bir tilshunos olim Sharl Ballning izlanishlarida esa his hayajonga to‘la nutq holatlarini o‘rganishga katta ahamiyat berilgan. Olim tilda his-hayajonli vaziyatlarni vujudga kelishini ikki maqsadga bo‘lib ko‘rsatadi.

1. So‘zlovchining his tuyg‘usi va yetkazilayotgan ma’lumotga baho berish.
2. Muloqot ishtirokchilariga nutqiy ta’sir o‘tkazish maqsadida lisoniy vositalardan unumli foydalanish [4;75-b.].

Ushbu ikki madsad bugungi kundagi muloqotimizni maqsadlarini ko‘rsatib bera oladi. Ular hozirda psixolingvistika, pragmalingvistika va tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlarida bir qator muommolarni o‘rganib chiqishda asosiy omillar safiga kiritiladi. Demak, olimning bu keltirib o‘tgan fikr va mulohazalari o‘rinli va diqqatga sazovar bo‘lib qoladi.

Psixolingvistika tilning boshqa hususiyatlarini ham o‘rganadi. Unda aynan til birliklaridan nutqiy faoliyatda foydalanish, ularni shaxsning xususiyatlari, ruhiyati va tafakkuri, xarakteri va kayfiyatini ham asosiy masala sifatida o‘rganadi. Xulosa qiladigan bo‘lsak til va uning elementlarisiz nutq yuzaga kelmaydi.

Psixolingvistikaning obyekti nutqiy hodisalar yoki nutqiy voqealarni o‘zoro birlashuvidir. Psixolingvistikani o‘rganishda nutqiy fanlarga bog‘liq bo‘lgan usullardan foydalaniladi. Ular, asosan, uchta guruhga bo‘linadi.

1. Umumiy metodologiya.
2. Ilmiy metodologiya.
3. Maxsus tadqiqot metodlari [2;57-b.].

Umumiy metadalogiya falsafa hisoblanib, psixolingvistik fikrning ilmiy haqiqat yo‘li tomon baholanishi falsafada kichadi. Ilmiy bilish jarayonida, har bir izlanuvchi u yoki bu konsepsiyani tanlaydi. Psixolingvistikada falsafiy yondoshuv, asosan, dialektik falsafa yo‘nalishida olib boriladi. Shuni esda tutish kerakki, ba’zi holatlarda nutqiy faoliyat o‘zgarib turuvchi ichki aloqalar bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Yuqoridagi fikr mulohazalardan kelib chiqqan holda, psixolingvistikaning bir nechta tamoyillarini ham o‘rganib chiqamiz.

1. Nutqiy faoliyat va nutqsiz faoliyatning o‘zoro bog‘liqligi. Ushbu tamoyil insonning shaxs sifatida rivojlanishi bilan belgilanadi.

2. Nutqning funksional tizim sifatida tan olinishi. Ushbu tizim aniq maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lib, lingvistikaning leksik, semantik jihatlarini umumlashtiradi. Ushbu tamoyilda faoliyatning ichki va tashqi shart-sharoitlariga bog‘langan holda olib boriladi.

3. Nutq faoliyatining to‘lqinligi bo‘lib, nutqiy jarayonlar va uni tavsiflovchi elementlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

4. Bu tamoyil esa o‘zida nutq semantikasini aks ettiradi. Bunday hollarda nutqdan til belgilari ajratib olinadi va nutq ma’nosini belgilab, shakllantirib uzatadi.

5. Nutqiy faoliyatning bevosita shaxs bilan bog‘liqligi. Bunda insonning dunyoqarashi va ijtimoiy yo‘naltirilganligi uning nutqiy faoliyatiga ta’sir etishi bilan ajralib turadi [2;35-b.].

Yuqorida keltirilgan tamoyillar “Psixolingvistika” fanining bugungi kunga qadar fan sifatida rivojlanib kelishini ko‘rsatib beradi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, “Psixolingvistika” fani rivojlanib alohida bir soha sifatida shakllangunga qadar ko‘p davrlarni va fikr mulohazalarni o‘zida jamladi. Psixolingvistika sohasi yuksalgani sari, jamiyatda uning ahamiyati ham ko‘tarilib bormoqda. Muloqot jarayonida inson ruhiy kechinmalari va nutqiy faoliyatning bog‘liqligi psixolingvistika nuqtayi nazaridan o‘rganilishi ham, olimlarning say harakatini qay darajada yuksak ekanligigni ochib bermoqda. Shuni alohida ta’kidlash joizki, psixolingvistika barcha tilshunoslik ilmiga xos bo‘lgan bir nechta yangi sohalar kommunikativ tilshunoslik va matn lingvistikasi, diskurs, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, sotsiolingvistika va boshqa sohalarga doir tadqiqot ishlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Karimov S.A. Nazariy tilshunoslik masalalari. Samarqand, 2012, 60–68-betlar.

[2]. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, 86–87-betlar.

[3]. Yuldashev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol. fan. d-ri... dis., Toshkent, O‘zR FA TAI, 2009, 49–70-betlar.

[–]. Osgood C.E. Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems. The Hague: Waverly Press, 1954, 212 p.

[5]. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). М.,Тривола, 2000, с. 8–13.

[6]. Глухов В.П., Ковшиков В.А. Психолингвистика: Теория речевой деятельности. М., АСТ, Астрель, 2007, с. 10.

[7]. Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность. Аспекты общей и частной теории текста. М., 1982, с. 61–73.

[8]. Steinthal, Heymann. Grammatik, Logik und Psychologie: ihre Prinzipien und ihre Verhältnisse zueinander. Berlin: Ferd. Dümmler’s Verlagsbuchhandlung, 1855, 364 s.

[9]. https://uz.wikipedia.org/wiki/Psixolingvistika

Bafoyeva Roxila Valijon qizi (Osiyo xalqaro universiteti, PhD, tadqiqotchi, tayanch doktorant; rokhilabafaeva050796@gmail.com)

POSTMODERN ADABIYOTDA FRAGMENTATSIYA VA MUALLIFNING NISBIYLASHUVI: RAMZIYLIK VA INTERTEKSTUALLIK ASOSIDA TALQIN

Annotatsiya. *Har bir badiiy asar ijodiy jarayon mahsuli sifatida kitobxon bilan yuzlashgan zahoti yangi ma'nolar qatlamini namoyon etadi. Uning talqini va mazmuniy jilosi kitobxonning badiiy-estetik saviyasi bilan chambarchas bog'liq holda o'zgaradi. Mazkur maqolada modernizm va postmodernizm o'rtasidagi muallif konsepsiyasi farqi tahlil qilinadi: modernizmda muallif markaziy figuraga aylansa, postmodernizmda muallif mavqei nisbiylashib, talqin jarayoni kitobxon tafakkuri bilan belgilanadi.*

Kalit so'zlar: *postmodernizm, fragmentatsiya, intertekstuallik, dekonstruksiya, metafiktsiya, amziylik.*

Бафаева Рохила Валиджон кизи (Азиатский международный университет соискатель степени PhD, докторант базовой докторантуры; rokhilabafaeva050796@gmail.com)

ФРАГМЕНТАЦИЯ И РЕЛЯТИВИЗАЦИЯ АВТОРА В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ОСНОВЕ СИМВОЛИЗМА И ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ

Аннотация. *Каждое художественное произведение как результат творческого процесса при встрече с читателем раскрывает новые смысловые пласты; его интерпретация и содержательная многогранность напрямую зависят от художественно-эстетического уровня читателя. В данной статье анализируется различие авторской концепции в модернизме и постмодернизме: если в модернизме автор занимает центральное место, то в постмодернизме его статус нивелируется, а процесс интерпретации определяется читательским сознанием.*

Ключевые слова: *постмодернизм, фрагментация, интертекстуальность, деконструкция, метафикция, символизм.*

Bafoyeva Roxila Valijon qizi (PhD Candidate (Basic Doctoral Student), Asia International University; rokhilabafaeva050796@gmail.com)

FRAGMENTATION AND THE RELATIVIZATION OF THE AUTHOR IN POSTMODERN LITERATURE: AN INTERPRETATION BASED ON SYMBOLISM AND INTERTEXTUALITY

Annotation. *Every literary work, as a product of the creative process, reveals new layers of meaning when it encounters a reader; its interpretation and semantic richness depend directly on the reader's aesthetic and artistic competence. This article analyzes the difference between the concept of authorship in modernism and postmodernism: while the author occupies a central position in modernism, in postmodernism the author's status becomes relativized, and interpretation is shaped by the reader's consciousness.*

Keywords: *postmodernism, fragmentation, intertextuality, deconstruction, metafiction, symbolism.*

Kirish. Postmodernizm estetikasi voqelikni bevosita bayon etishdan ko'ra, unga ishora qilish tamoyiliga tayanadi. Bu oqimda hech bir hodisa yoki tushuncha qat'iy va yakuniy ma'noda ifodalanmaydi; aksincha, u ramz va ishoralar orqali ochiladigan ko'pqatlamli mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Natijada badiiy asarni anglash jarayonida markaziy o'rin kitobxonga beriladi. O'quvchining tafakkur darajasi, idrok etish salohiyati va estetik tayyorgarligi asarni tushunish yoki tushunarsiz deb baholash mezoniga aylanadi. Agar badiiy asarni yo'l sifatida tasavvur qilsak, postmodernizmga ko'ra, undagi harakatlantiruvchi kuch skriptordir, ya'ni cheksiz lug'atlar va matnlar qatlamidan yangi matn hosil qiluvchi subyektdir. Modernizmda asar yaratuvchisi muallif sifatida markazga qo'yilsa, postmodernizmda yaratuvchi tushunchasi skriptor timsolida talqin qilinadi. Biroq asarni anglash jarayonida asosiy kuch asardan voqelikka tomon harakat qiluvchi kitobxon hisoblanadi. Talqin jarayoni aynan o'quvchining faol ishtiroki bilan yuzaga chiqadi. Postmodernistik asarlarning mazmuni ramziy xarakterga ega bo'lib, u murakkab va ko'pqatlamli tuzilishga ega. Ramz go'yoki kalavalangan ip singari: agar uning to'g'ri uchi topilsa, mazmun qatlamlari izchil ochila boradi va keng ma'no maydonini egallaydi, aks holda, asar ichki sirlarini saqlagan holda anglanmasdan qolishi mumkin. Shu jihatdan qadimdan muhim hisoblangan ramziylik modernizm va postmodernizmda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay, aksincha, yanada chuqurroq mazmun kasb etadi. Postmodernizm ko'plab an'anaviy tushunchalarni inkor etgan bo'lsa-da, ramziy tafakkur tamoyilini saqlab qoldi va uni yangi talqin darajasiga olib chiqdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Postmodern adabiyotga oid ilmiy manbalarda uning estetik va falsafiy mohiyati, avvalo, parchalanish va yaxlitlikning inkori bilan izohlanadi. Tadqiqotchilar postmodern asarni mazmunan sochma, fragmentar tuzilishga ega matn sifatida talqin qiladilar. Shuningdek, u tar-

tibsizlik, intertekstual aloqadorlik va haqiqatga nisbatan shubha kabi mezonlarni postmodern tafakkurning muhim belgilaridan biri sifatida qayd etadi. Jean-Frankois Lyotard esa postmodernizmni “katta rivoyatlar” yoki “meta-rivoyatlar”ga qarama-qarshi hodisa sifatida ta’riflab, bilim va haqiqatning mutlaq shaklini inkor etadi. Uning fikricha, zamonaviy jamiyatda universal haqiqat da’volari o‘z kuchini yo‘qotgan, natijada bilim ko‘plab kichik diskurslar doirasida shakllanadi. Fredrik Jameson postmodernizmni kech kapitalizmning madaniy mantiqi sifatida talqin qilib, uni iste’molchilik jamiyati bilan bog‘laydi. Unga ko‘ra, postmodern madaniyat yuzaki tasvirlar, kollaj va sitatalar orqali ishlaydi hamda tarixiy chuqurlikni yo‘qotgan estetikani namoyon etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot postmodern adabiyotning nazariy tamoyillari va badiiy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks yondashuv asos qilib olindi. Avvalo, postmodernnizm vakillari tomonidan ilgari surilgan haqiqatning nisbiyligi, ko‘p talqinlilik hamda barqaror xarakter konsepsiyasining inkori haqidagi qarashlar nazariy-metodologik tayanch sifatida qabul qilindi. Tadqiqotda har qanday hodisaning yagona talqinga sig‘masligi va matnning ochiq tuzilma ekanligi tamoyili asosiy metodologik prinsip sifatida belgilandi.

Ish jarayonida qiyosiy-tahliliy metod qo‘llanilib, modernizm va postmodernizm o‘rtasidagi estetik farqlar, xususan mualliflik, xarakter, haqiqat va talqin masalalari solishtirildi. Shuningdek, strukturaviy va dekonstruktiv yondashuv asosida matn ichidagi o‘ynoqilik, ishonchsiz hikoyachi hamda metafiksiya unsurlari tahlil qilindi. Bu metod postmodern asarlardagi qatlamlilik, intertekstual bog‘lanish va ramziy ma’no hosil bo‘lish jarayonini ochib berishga xizmat qildi. Nazariy qarashlarni amaliy jihatdan asoslash maqsadida Umberto Ekoning “Il nome della rosa” romani hamda Patrik Süskindning “Das Parfum” asarlari misol tariqasida tanlab olindi. Ushbu asarlar ikki tomonlama kodlashtirish, ya’ni, elitar va ommaviy qatlamning uyg‘unlashuvi tamoyili asosida tahlil qilindi. “Il nome della rosa” romanida detektiv sujet va chuqur falsafiy-ramziy qatlamning uyg‘unligi, shuningdek, o‘rta asr qo‘lyozmalari va intertekstual ishoralar orqali bilim, haqiqat va talqin masalalarining ko‘pqatlamli talqini o‘rganildi. Asardagi ishonchsiz hikoyachi, ironik uslub hamda yashirin semantik strukturalar dekonstruktiv metod asosida sharhlandi.

Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida postmodern adabiyotning asosiy xususiyatlari badiiy matnlar misolida ko‘rib chiqildi. Xususan, Richard Bachning 1970-yilda yaratilgan “Jonathan Livingston Seagull” (Parvoz zavqi) asari ramziy-falsafiy qatlam asosida tahlil qilindi. Asarda qush obrazi va parvoz timsoli insonning erkinlikka intilishi, o‘z qiyofasini saqlab qolish, jamiyatdagi adolatsizlik va yovuzlikka qarshi ichki kurashi sifatida talqin qilindi. Parvoz bu yerda nafaqat jismoniy harakat, balki ruhiy yuksalish, mavjud chegaralarni buzish va o‘zlikni anglash jarayonining badiiy ifodasidir. Natijada asar postmodern ramziylik va allegorik tafakkurning yorqin namunasi sifatida baholandi.

Postmodern adabiyot vakillari orasida Milan Kundera, Italo Calvino va Milorad Pavik kabi ijodkorlar alohida o‘rin tutadi. Ularning asarlarida shaxsiyat, xotira va voqelik o‘rtasidagi murakkab munosabatlar fragmentar tuzilma hamda o‘yin estetikasiga asoslangan holda yoritiladi. Tahlil natijalariga ko‘ra, postmodernizm an’anaviy metodlarni inkor etib, fragmentatsiya, intertekstuallik, dekonstruksiya va ko‘p ma’nolilikni asosiy tamoyil sifatida ilgari suradi. “Muallifning o‘limi” konsepsiyasi, janr chegaralarining buzilishi, ironik va referensial uslub, ikki tomonlama kodlashish kabi xususiyatlar postmodern matnning yetakchi belgilaridir. Postmodern adabiyot namunalari sifatida Tomas Pinchonning “The Crying of Lot 49”, Ulug‘bek Hamdamning “Sabo va Samandar”, Umberto Econing “Il nome della rosa”, Patrick Süskindning “Das Parfum” kabi asarlar ko‘rib chiqildi. Ushbu matnlar umumiy jihatdan ko‘p qatlamli semantika, o‘yin estetikasi va global madaniy kontekst bilan ajralib turadi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, postmodernizm globallashuv, texnologik taraqqiyot va madaniy xilma-xillik sharoitida shakllangan hamda hanuz o‘z ta’sirini yo‘qotmagan adabiy-falsafiy oqimdir. U tartibsizlikni inkor etmaydi, balki uni estetik mezonga aylantiradi, haqiqatni yagona nuqta emas, ko‘p oynali prizma sifatida ko‘radi. Natijada postmodern adabiyot zamonaviy tafakkur, madaniyatlararo muloqot va badiiy tajriba maydonida barqaror ahamiyat kasb etayotgan hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, postmodernizm adabiy oqimi an’anaviy estetik mezonlarni qayta ko‘rib chiqib, haqiqatning nisbiyligi, ko‘p ma’nolilik va fragmentar tafakkurni markazga olib chiqadi. Ushbu oqimda matn yopiq tizim emas, balki ochiq semantik maydon sifatida namoyon bo‘ladi. “Muallifning o‘limi” konsepsiyasi orqali ijodkorning mutlaq hukmronligi cheklanadi va talqin jarayonida kitobxon asosiy subyektga aylanadi.

Tahlil qilingan asarlar, jumladan Richard Bachning “Jonathan Livingston Seagull”, Paulo Coelhoning “The Alchemist”, Umberto Econing “Il nome della rosa”, Patrick Süskindning “Das Parfum” hamda Thomas Pynchonning “The Crying of Lot 49” kabi namunalarda ramziylik, intertekstuallik, ikki tomonlama kodlashish, ironik uslub va janr chegaralarining buzilishi postmodern estetikani belgilovchi asosiy tamoyillar ekanligi aniqlandi.

Takliflar:

1. Postmodern adabiyot namunalarini o‘rganishda dekonstruktiv, semiotik va intertekstual tahlil metodlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2. Modernizm va postmodernizm o‘rtasidagi vorislik va farqlarni aniqlash maqsadida qiyosiy tadqiqotlarni kengaytirish zarur.

3. O‘zbek adabiyotida postmodern unsurlarni aniqlash va ularni jahon adabiyoti kontekstida o‘rganish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

4. Postmodern asarlarni talqin qilishda kitobxon kompetensiyasini oshirishga qaratilgan metodik qo‘llanmalar va o‘quv dasturlarini ishlab chiqish lozim.

5. Globallashuv sharoitida madaniyatlararo intertekstual aloqalarni o‘rganish postmodernizmning yangi qirralarini ochishga yordam beradi.

Shunday qilib, postmodernizm adabiy tafakkur tarixida muhim bosqich bo‘lib, u nafaqat badiiy shakl va mazmunni, balki insonning olamni anglash usullarini ham tubdan yangilagan estetik hodisa sifatida ilmiy tadqiqotlarda izchil o‘rganishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. Routledge (1988), p. 283.

(2). Eco U. Postscript to the Name of the Rose. Harcourt Brace Jovanovich (1984), p. 88

(3). Lyotard J.-F. The Postmodern Condition. A Report on Knowledge (G. Bennington & B. Massumi, Trans.). University of Minnesota Press (1984), p. 114.

(4). Jameson F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press.

(5). (1991), p. 460.

(6). Derrida J. Of Grammatology (G.C.Spivak, Trans.). Johns Hopkins University Press. (1976), p. 354.

Muxammedova Xulkar Eliboyevna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti (Dsc), filologiya fanlari doktori, professor v.b.; E-mail:xulkarmuxammedova@uzswlu.uz)

GOTIK ROMAN JANRI TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Maqola zamonaviy ingliz adabiyotida ijod qilayotgan adiba Syuzen Hill ijodida XIX asr gotika roman janri xususiyatlarining transformatsiyasiga bag‘ishlanadi. Uning ijodida aks etgan gotik roman janriga xos elementlar XIX asr romanlarida tasvirlanganligi bilan e’tirofga loyiq. Uning ijodiga mansub “Qora libosli ayol” asari adabiyotshunoslar tomonidan turlicha baholanganligi kuzatiladi.*

Kalit so‘zlar: *asar, taqdir, obraz, xususiyat, adiba, ingliz, gotik, transformatsiya.*

Мухаммедова Хулкар Элибоевна (УзГУМЯ, доктор филологических наук; E-mail: xulkarmuxammedova@uzswlu.uz

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА ГОТИЧЕСКОГО РОМАНА

Аннотация. *Статья посвящена трансформации особенностей жанра готического романа XIX века в творчестве современной английской писательницы Сьюзен Хилл. Отраженные в её произведениях элементы готического романа заслуживают признания благодаря тому, что они созвучны описаниям в романах XIX столетия. Примечательно, что её произведение «Женщина в чёрном» получает неоднозначные и разносторонние оценки со стороны литературоведов.*

Ключевые слова: *роман, судьба, образ, писательница, англичанин, готический, трансформация.*

Mukhammedova Khulkar Eliboyevna (UzSWLU, associate professor, Doctor of Science; E-mail: xulkarmuxammedova@uzswlu.uz)

THE TRANSFORMATION OF THE GOTHIC GENRE

Annotation. *The article is dedicated to the transformation of 19th-century Gothic novel characterristics in the works of the contemporary English writer Susan Hill. The elements of the Gothic genre reflected in her writing are noteworthy for their alignment with the descriptions found in 19th-century novels. It is observed that her work, The Woman in Black, has been evaluated in diverse ways by literary critics*

Key words: *novel, fate, image, feature, writer, English, gothic, transformation.*

Kirish. Syuzen Hill zamonaviy ingliz adabiyotining gotika janrida ijod qiayotgan adiba hisoblanadi. U klassik gotika an'analarini zamonaviy romanlarda transformatsiya qilganligini kuzatish mumkin. Uning ijodida gotika shunchaki qo‘rqinchli elementlar yig‘indisi emas, balki inson ruhiyatining qorong‘u qatlamlarini ochib beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Yozuvchining “Woman in Black – Qora libosli ayol” asari aynan XIX asrga xos bo‘lgan gotika janri elementlari transformatsiyasini o‘zida aks ettiradi. Gotika roman adabiyotshunoslik lug‘atlarida quyidagicha **“**Gotik roman yoki dahshatlar romani XVIII asrning ik-

kinchi yarmi yoki XIX asr boshlarida G‘arbiy Yevropa va Amerikada paydo bo‘lgan g‘ayri tabiiy kuchlarni va dahshatli voqealarni tasvirlagan roman” [2;73-b.] ta’riflansa adabiyotshunos olim D.Quronov, Z. Mamajonova va M.Sheraliyevalar yaratgan adabiyotshunoslik lug‘atida “Gotik roman bu XVIII asrning ikkinchi yarmi yoki XIX asr boshlarida G‘arbiy Yevropa va Amerika adabiyotlarida ommalashgan g‘ayrioddiy, dahshat va sirlarga to‘liq voqealarni qalamga olishi bilan xarakterlanadi [3;83-b.] deya izoh beriladi.

Yuqorida keltirilgan ta’riflarga asoslanadigan bo‘lsak, gotik roman g‘ayri tabiiy kuchlar va dahshatli voqealar bilan xarakterlanadi. Bunday roman xususiyatlari XIX asr ingliz yozuvchilaridan bo‘lgan opa-singil Brontelar hamda Charlz Dikkensning bir qator romanlarida ko‘rish mumkindir. Mazkur yozuvchilar ijodida gotika xos bo‘lgan sirli voqealar makoni bu uy tasvirida keng aks etadi.Sharlotta Brontening “Jeyn Eyr” asaridagi Tornfild qasri hamda Geytsxolldagi qizil xonada sodir bo‘luvchi sirli hodisalar Emili Brontening “Momaqaldiroq dovoni” asarida ham o‘z aksini topadi. Charlz Dikkensning “Katta umidlar” asarida esa miss Hevishamning katta uyidagi g‘alati muhit, ya’ni qorong‘ilik uy bekasining sirliligidan dalolat berib turardi. Adiba romanida esa botqoqlik o‘rtasidagi yolg‘iz Eel Marsh House uyi tashqi dunyodan uzilganlik va chorasizlik ramzi bo‘libgina qolmay uy bilan bog‘liq bo‘lgan sirli voqea makonidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xorij tadqiqotchisi Jerrold E.Hogle Hill ijodini "Neo-Viktoriya gotikasi" kontekstida o‘rganib, undagi tarixga qaytish motivlarini tahlil qilgan. Tadqiqotchi Gina Wisker esa Hillning ayol qahramonlari va "ona-arvoh" obrazini fojiaviy onalik hamda jamiyat tazyiqi nuqtayi nazaridan tadqiq etgan. Fred Botting "Gothic- Gotika" asarida adibani klassik gotikani, ya’ni, Viktoriya davri an'analarini XX asr oxiri va XXI asr boshiga muvaffaqiyatli transformatsiya qilgan adiba sifatida baholaydi. Susan Hill ijodidni o‘rgana turib, uning gotika janrida yozilganligini ta’kidlagan amerikalik yozuvchi Stefan King "Qora libosli ayol" asarini zamonaviy davrning eng mukammal qo‘rqinchli asarlaridan biri deb atagan va uning "kam vositalar bilan ko‘p qo‘rquv uyg‘otish" uslubini yuqori baholagan. Sara Vaters esa muallifning "The Little Stranger – Kichik mavjudotlar" asari "Qora libosli ayol" asaridagi muhit va psixologik daxshat uslubiga juda yaqinligiga e’tibor qaratgan. tadqiqotchi Hillning uylarni "tirik mavjudot"ga aylantirish mahoratini o‘rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Gotika janri – bu adabiyot va san’atdagi eng sirli, hayratlanarli va o‘ziga xos janrlardan biri. U nafaqat qo‘rqinch, balki inson ruhiyatining eng qorong‘u burchaklarini tadqiq qilish bilan shug‘ullanadi. "Gotika" atamasi, dastlab, me’morchilikka nisbatan ishlatilgan (baland minoralar, rangli shishalar, mahobatli cherkovlar). Adabiyotga esa bu tushuncha XVIII asrning ikkinchi yarmida kirib keldi. Horace Walpole 1764-yilda "Otranto qasri" (The Castle of Otranto) asarini yozib, janrga tamal toshini qo‘ydi. Gotik asarni tahlil qilishda beshta asosiy xususiyat qayd etiladi. Bu xususiyatlarda makon, muhit, g‘ayri tabiiy elementlar, qahramon, o‘tmishning qaytishi namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. Mazkur jadvalda gotika roman xususiyatlari adiba asarlarida quyidagicha transformatsiya bo‘lganligini kuzatish mumkin:

Xususiyat	Klassik gotika	Hill gotikasi
Zamon	Uzoq o‘rta asrlar, Viktorian davri	Zamonaviy davr
Qo‘rquv manbayi	Tashqi dushman, arvohlar	O'tmish xotiralari
Yakun	Yovuzlik ustidan g‘alaba	Fojiaviy yoki ochiq yakun

Hillning mahorati shundaki, u qahramonni asta-sekin o‘z mantiqiy dunyosidan chiqarib, irratsional qo‘rqinchlar dunyosiga olib kiradi. Asar yakunida Kipps g‘alaba qozonmaydi – u yovuzlikning bir qismiga aylanadi, chunki uning o‘z oilasi ham bu la’nat qurboni bo‘ladi. Jadvalda aks etgan xususiyatlar asarda ro‘y beruvchi voqealar jarayonida hikoya qilinadi. Angliyaning sharqiy hududida joylashgan Marsh Ill uyida sirli voqealar bo‘layotganligi haqida turli mishmishlar yosh advokat Artur Kipsni shu uyiga yetaklab keladi. Uydagi qorong‘ilik sababini tushunishga uingan Artur uyning bekasi bo‘lgan miss Drablo bilan bo‘lgan suhbatlashishga urinadi. Biroq uy bekasi bunga unchalik ham ro‘yxushlik bermaydi. Uyda bir necha kun qolishga izn sor‘ragach u uyda begona ayolga tegishli bo‘lgan maktublarni topadi. Bu maktublarda Janet Hamfri va uning o‘g‘li haqida yozilgandi. U bunga izoh so‘raydi. Ammo yosh advokat ko‘plab narsalarga qo‘shnilardan oydinlik kiritadi. Misis Drabloning singlisi Janet Hamfri turmushga chiqib farzandli bolganligi va turli sabablar bilan opasiga bolaga qarab turishi uchun berganligi va natijada bolani qaytarib berishni istamagan misis Drablo singlisini o‘ldirganligini aniqlaydi. Biroq qo‘lida yetarlicha dalillar bo‘lmaganligi sababli uni qattiy ayblay olmaydi va uyiga qaytadi. Kunlardan bir kuni Artur Kipsning xotiniga qora libosli ayol arvohi tashlanadi. Ayol yaxshigina jarohat oladi. Bundan Artur Kips ishni oxirigacha yetkazish kerakligini tushunib yetadi. Artur Kipsni qora libosli ayol taqib qilishini esa muallif quyidagicha tasvirlaydi: “Qora libosli ayol, hatto bu yerda ham meni ta’qib qilayotgandek edi. U go‘yo karvotıмning oyog‘ida o‘tirar, uxlab yotganimda yuzini to‘satdan yuzimga yaqinlashtirib pastga egilardi, men esa dahshat ichida qichqirib uyg‘onib ketardim – The Woman in Black seemed to haunt me even here, to sit on the end of my

bed ,to push her face suddenly down close to mine as I lay asleep, so I awoke crying out in terror" [1;38 p.].Tasvirda muallif tomonidan ishlatilgan "haunt – ingliz gotikasida ham "ta'qib qilish", ham "ruh bo'lib ko'rinish" ma'nosini anglatib, "ta'qib qilish" asardagi ruhiy bosimni yaxshi ifodalaydi, push her face close to mine – bu harakatdagi to'satdan va tajovuzkor yaqinlikni ifodalasa, crying out in terror, shunchaki, "baqirib" emas, balki ichki qo'rquv va vahimani ko'rsatish uchun "dahshat ichida qichqirib" yuborishni ifodalaydi. Mazkur asardan keltirilgan parcha biz tahlil qilayotgan "qo'rquv psixologiyasi" sini ochib berishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Gotik roman xususiyatlarini muvaffaqiyatli transformatsiya qila olgan ingliz adibasi Syuzen Hill zamonaviy gotik romanni yarata olibgina qolmay, ulardan farq qiluvchi xususiyatlarni ham ko'rsatib berganligi bian e'tirofga loyiqdir. "qora libosli ayol" romani o'tmish va xozirgi kun hayoti uzviyligini voqealar jarayonida aks ettiradi. Muallifning bunday mahorati zamonaviy gotika romani janrida ijod qila olishini kitobxonlarga to'la qonli isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Hill S. Woman in Black**.** London, Hamish Hamilton, 1983, 350 p.

(2). Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, "Ўқитувчи", 1979, 250-бет.

(3). Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, "Akademnashr", 2013, 300-бет.

Sabirova Sevara Baxtiyorovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi; e.mail:sevarasabirova09@gmail.com)

MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA FOLKLORIZM POETIKASI: MIFOLOGIK TAFAKKUR VA BADIIY TRANSFORMATSIYA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Matnazar Abdulhakim she'riyatida folklorizm hodisasining poetik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida xalq og'zaki ijodi unsurlarining badiiy matndagi funksional o'rni, mifologik va arxaik obrazlarning semantik qatlamlari, marosim motivlarining poetik transformatsiyasi hamda milliy tafakkur bilan zamonaviy estetik ong o'rtasidagi uzviy bog'liqlik masalalari yoritildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, folklorizm shoir individual uslubining ichki tarkibiy qismi bo'lib, u poetik tizimning konseptual yaxlitligini ta'minlaydi.*

Kalit so'zlar: *folklorizm, poetika, mifologizm, arxaik obraz, ramziylik, milliy mentalitet, badiiy transformatsiya, intertekstuallik.*

Сабирова Севара Бахтиёровна (независимый исследователь кафедры «Узбекский язык и литература» филологического факультета Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона, Беруни; e.mail: sevarasabirova09@gmail.com)

ПОЭТИКА ФОЛЬКЛОРИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ МАТНАЗАРА АБДУЛХАКИМА: МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация. *В статье научно анализируются поэтические особенности фольклоризма в творчестве Матназар Абдулхакима. Исследуется функциональная роль элементов устного народного творчества в художественном тексте, семантика мифологических и архаических образов, художественная трансформация обрядовых мотивов, а также связь национального эстетического мышления с современным художественным сознанием. Делается вывод о том, что фольклоризм является ключевым компонентом индивидуального стиля поэта и обеспечивает концептуальную целостность его поэтической системы.*

Ключевые слова: *фольклоризм, поэтика, мифологизм, архаический образ, символика, национальный менталитет, художественная трансформация, интертекстуальность, эстетическая концепция.*

Sabirova Sevara Bakhtiyorovna (Independent researcher of the Department of "Uzbek Language and Literature" of the Faculty of Philology and Arts of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni; e.mail:sevarasabirova09@gmail.com)

THE POETICS OF FOLKLORISM IN THE WORKS OF MATNAZAR ABDULHAKIM: MYTHOLOGICAL THINKING AND ARTISTIC TRANSFORMATION

Annotation. *This article provides a scholarly analysis of folklorism in the poetry of Matnazar Abdulhakim. The study examines the functional role of folklore elements in poetic texts, the semantic layers of mythological and archaic imagery, and the artistic transformation of ritual motifs. It also explores the relationship between national aesthetic thinking and modern artistic consciousness. The findings*

demonstrate that folklorism serves as a key component of the poet's individual style and ensures the conceptual integrity of his poetic system.

Keywords: *folklorism, poetics, mythologism, archaic image, symbolism, national mentality, artistic transformation, intertextuality, aesthetic concept.*

Kirish (Introduction). Folklorizm zamonaviy adabiyotshunoslikda milliy estetik tafakkurning uzviy davomiyligini ifodalovchi muhim ilmiy kategoriya hisoblanadi. Har qanday milliy adabiyot o‘z shakllanish jarayonida xalq og‘zaki ijodi bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Folklor xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari va estetik ideallarini mujassam etgan murakkab ma’naviy tizimdir. Shu bois yozma adabiyotda folklor unsurlarining qayta talqini milliy identitetni saqlash va estetik izchillikni ta’minlash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Folklorizm zamonaviy adabiyotshunoslikda milliy estetik tafakkurning uzviy davomiyligini ifodalovchi muhim ilmiy kategoriya hisoblanadi. O‘zbek she’riyati tarixida folklorizm, dastlab, bevosita syujet va obraz shaklida qo‘llanilgan bo‘lsa, zamonaviy bosqichda u ramziy, semantik va strukturaviy jihatdan qayta ishlanib, individual poetik tizimning ichki komponentiga aylangan. Bu jarayon folklor materialining oddiy takrorlanishi emas, balki uning badiiy transformatsiyasi bilan xarakterlanadi. Matnazar Abdulhakim ijodi aynan shu jarayonning chuqur va konseptual ifodasidir. Shoir poetikasida folklor unsurlari tashqi bezak emas, balki badiiy tafakkurning ichki mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Arxaik timsollar zamonaviy ruhiy-falsafiy mazmun bilan boyitilib, yangi estetik kontekstda talqin qilinadi. Mifologik obrazlar inson va borliq o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalovchi semantik markaz vazifasini bajaradi. Shu jihatdan, shoir ijodida folklorizm milliy mentalitet va individual estetik qarashlar sintezini yuzaga keltiradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi shoir ijodida folklorizmning poetik funksiyasini aniqlash, uning strukturaviy va semantik xususiyatlarini asoslash hamda milliy estetik tafakkur bilan bog‘liqligini yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Folklorizm hodisasi adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. O‘zbek folklorshunosligida xalq og‘zaki ijodining janriy, poetik va semantik xususiyatlari yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” va “Folklorshu-noslik asoslari” kabi ilmiy manbalarda folklorning estetik tabiati, obrazlar tizimi va marosim motivlarining funksional xususiyatlari yoritilgan. Ushbu tadqiqotlar folklor poetikasining nazariy asoslarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek adabiyoti tarixiga oid ilmiy ishlarda esa yozma adabiyot va folklor o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik masalasi tahlil qilingan. Xususan, zamonaviy she’riyatda folklorizmning ramziy va semantik transformatsiyasi, arxaik obrazlarning yangi estetik kontekstda talqin qilinishi masalalari yoritib berilgan.

Matnazar Abdulhakim ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda shoirning milliylik va zamonaviylik uyg‘unligiga asoslangan poetik tafakkuri qayd etiladi. Biroq uning she’riyatida folklorizmning mifologik tafakkur bilan bog‘liq strukturaviy va semantik xususiyatlari maxsus, tizimli tarzda tadqiq etilmagan. Shu jihatdan, mazkur maqola folklorizmni nafaqat motiv darajasida, balki poetik tizimning konseptual asosi sifatida tahlil qilishni maqsad qiladi. Tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirgan holda, Matnazar Abdulhakim poetikasida folklorizmning estetik strategiya sifatidagi o‘rnini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot kompleks metodologik yondashuv asosida olib borildi. Qiyosiy-tarixiy metod orqali shoir she’rlari xalq og‘zaki ijodi janrlari bilan solishtirildi va obrazlarning tarixiy ildizlari aniqlashtirildi. Bu metod arxaik timsollarning kelib chiqishi hamda ularning zamonaviy talqini o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochishga xizmat qildi. Struktural tahlil yordamida poetik matnning ichki qurilishi, obrazlar tizimi va semantik qatlamlari o‘rganildi. Folklor unsurlarining matn strukturasi ichidagi funksional o‘rni aniqlashtirildi. Intertextuality (intertekstuallik – matnlararo bog‘liqlik) yondashuvi orqali folklor motivlarining yashirin va ochiq ko‘rinishlari tahlil qilindi. Mythological analysis (mifologik tahlil – mif asosidagi semantik o‘rganish) yordamida yer, osmon, daraxt, yo‘l kabi arxaik timsollarning mifologik ildizlari va zamonaviy poetik mazmuni o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib berildi. Estetik tahlil usuli esa shoir individual uslubining shakllanish mexanizmini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Methods). Tadqiqot metodologiyasi tizimli va ko‘p qirrali yondashuv tamo-yiliga asoslandi. Avvalo, badiiy matnni integral butunlik sifatida o‘rganish prinsipi qo‘llanildi. Bu prinsipga ko‘ra, folklor unsurlari alohida motiv yoki detal sifatida emas, balki poetik strukturaning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilindi. Shoir ijodida uchraydigan mifologik obrazlar, marosim motivlari va arxaik timsollar kontekstual birlikda ko‘rib chiqildi.

Shuningdek, semantik maydon tahlili usulidan foydalanildi. Mazkur usul orqali muayyan obraz atrofida shakllangan ma’no qatlamlari aniqlanib, ularning poetik funksiyasi asoslandi. Masalan, yer, ildiz, daraxt, yo‘l kabi timsollar nafaqat mifologik ramz sifatida, balki tarixiy xotira va ruhiy davomiylik konseptlarini ifodalovchi semantik markaz sifatida talqin qilindi. Diskursiv yondashuv yordamida shoir poetikasida milliy mentalitet va zamonaviy estetik ong o‘rtasidagi munosabat o‘rganildi. Bu metod folklorizmni

faqat estetik hodisa sifatida emas, balki madaniy identitetni ifodalovchi ma'naviy fenomen sifatida ko'rish imkonini berdi. Bundan tashqari, tipologik tahlil usuli orqali Matnazar Abdulhakim she'riyati boshqa zamonaviy o'zbek shoirlari ijodi bilan qiyosiy jihatdan ko'rib chiqildi. Natijada folklorizmning individual va umumadabiy xususiyatlari farqlab olindi. Tadqiqot jarayonida nazariy umumlashtirish va konseptual modellashtirish usullari ham qo'llanildi. Bu usullar shoir poetikasida folklorizmning strukturaviy modelini aniqlash va uning badiiy tizimdagi funksional o'rnini belgilashga xizmat qildi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Matnazar Abdulhakim she'riyatida folklorizm ko'p qatlamli estetik tizim sifatida shakllangan. Mifologik qatlamda yer va osmon, yorug'lik va zulmat, daraxt va ildiz kabi timsollar kosmogonik tasavvurlar bilan bog'lanib, insonning ruhiy izlanishlarini ifodalovchi semantik markazga aylanadi. Ritmik-strukturaviy darajada xalq qo'shiqlariga xos takror va parallelizm unsurlari kuzatiladi. Bu she'riy matnning musiqiyligini oshirib, milliy poetik an'ananing davomiyligini ta'minlaydi. Leksik-semantik qatlamda esa maqollarga xos umumlashtirish kuchi seziladi. Marosim va an'ana motivlari shoir ijodida muhim o'rin egallaydi. Hayot va o'lim, ajdod va avlod, xotira va davomiylik g'oyalari folklor asosida ramziy talqin qilinadi. Natijada poetik matnda tarixiy xotira va zamonaviylik o'rtasida uzviy aloqa yuzaga keladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Folklorizm Matnazar Abdulhakim ijodida estetik strategiya sifatida namoyon bo'ladi. Shoir folklor materialini takrorlamaydi, balki uni mazmuniy jihatdan qayta quradi. Arxaik obrazlar zamonaviy ruhiy-falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashib, yangi estetik maydon hosil qiladi. Folklorizm tarixiy xotirani estetik shaklda saqlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ajdodlar dunyoqarashi va kollektiv ong qatlamlari zamonaviy estetik tafakkur bilan tutashadi. Arxaik timsollar ko'p ma'noli semantik struktura hosil qiladi va poetik tafakkurning chuqurlashuviga xizmat qiladi. Folklorizm poetik tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi, ritmik yaxlitlikni ta'minlaydi va shoir individual uslubining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, milliylik va universallik o'rtasidagi muvozanat yuzaga keladi. Shuningdek, shoir poetikasida folklorizm vaqt va makon kategoriyalari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Mifologik tafakkurda makon, ko'pincha, muqaddas hudud sifatida talqin qilinsa, Matnazar Abdulhakim she'riyatida bu makon ruhiy-psixologik maydonga aylanadi. Masalan, "yo'l" timsoli nafaqat harakat yoki safar ma'nosini, balki insonning ichki kamolot jarayonini ham anglatadi. Bu esa arxaik ramzning zamonaviy semantik kengayishini ko'rsatadi. Folklor poetikasiga xos dualistik qarama-qarshiliklar – yorug'lik va zulmat, hayot va o'lim, ildiz va shox, osmon va yer kabi oppozitsiyalar shoir matnlarida falsafiy mazmun kasb etadi. Ushbu qarama-qarshiliklar orqali inson va borliq o'rtasidagi abadiy ziddiyat estetik shaklda ifodalanadi. Natijada folklor unsuri oddiy reminissensiya darajasida qolmay, konseptual tafakkur vositasiga aylanadi.

Shoirning poetik nutqida takror va parallel konstruksiyalar ham folklorizmning muhim ko'rsatkichi sifa-tida xizmat qiladi. Biroq bu takrorlar mexanik emas, balki semantik intensivlikni oshirishga qaratilgan. Ayrim satrlar ohangiy aylanish asosida qurilib, xalq qo'shiqlariga xos musiqiylikni eslatadi. Shu bilan birga, mazkur ritmik tizim zamonaviy erkin she'r strukturasiga moslashtirilgan holda qayta ishlanadi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar Matnazar Abdulhakim she'riyatida folklorizm estetik tizimning markaziy va konseptual unsuri ekanini tasdiqlaydi. Folklor obrazlari poetik strukturaning ichki asosiga aylangan bo'lib, ular orqali milliy tarixiy xotira va zamonaviy ruhiy tafakkur uyg'unlashadi. Folklorizm bir vaqtning o'zida tarixiy davomiylikni ta'minlaydi, obrazlar tizimini murakkablashtiradi va semantik chuqurlikni kuchaytiradi. Arxaik timsollar zamonaviy kontekstda yangi estetik mazmun kasb etadi. Bu jarayon shoir individual uslubining shakllanishida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Natijada Matnazar Abdulhakim ijodida folklorizm milliy estetik tafakkurning zamonaviy talqini sifatida namoyon bo'ladi va o'zbek she'riyatining an'anaviy hamda zamonaviy qatlamlarini birlashtiruvchi konseptual asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Folklorshunoslik asoslari. Toshkent, "Fan", 2012.
(2). O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik, Toshkent, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019.
(3). Matnazar Abdulhakim. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.
(4). Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent, "Akademnashr", 2017.
(5). Karimov N. O'zbek adabiyoti va milliy tafakkur. Toshkent, "Ma'naviyat", 2015.
(6). Rasulov A. Adabiy tahlil metodologiyasi. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2016.
(7). Zamonaviy adabiyot nazariyasi masalalari. Toshkent, Universitet nashriyoti, 2018.
(8). O'zbek folklori va zamonaviy talqin masalalari. Toshkent, "Fan", 2014.
(9). Milliy mentalitet va badiiy tafakkur. Toshkent, "Akademnashr", 2020.
(10). Adabiyotshunoslik metodologiyasi. Toshkent, "Tafakkur", 2021.
(11). Folklor va yozma adabiyot integratsiyasi. Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2013.
(12). Intertekstuallik va poetik tafakkur. Toshkent, Universitet nashriyoti, 2022.

Xayrullayeva Kamola Ravshanovna (Osiyo Xalqaro Universiteti, f.f.f.d. (PhD);
E-mail: khayrullayevakamola95@gmail.com)

A.RUTHERFORD VA P.QODIROV TARIXIY-BIOGRAFIK ROMANLARIDA HUMOYUN MIRZO OBRAZI TALQINI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Boburiy hukmdorlar biri bo‘lgan Humoyun Mirzo tarixiga bag‘ishlab yozilgan Alex Rutherford qalamiga mansub “Empire of the Moghul” hamda Pirimqul Qodirovning “Avlodlar dovoni” tarixiy-biografik romanlari o‘zaro qiyoslanadi, adabiyotshunoslik qonunlari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarlarda Humoyun Mirzo portreti tasviri, yozuvchilar talqini bo‘yicha Boburiy podshoh xarakter-xususiyatlarining berilishi, Humoyunning hayoti, harbiy yurishlari bilan bog‘liq tarixiy haqiqatlarning to‘laligicha qamrab olinishi kabi masalalar o‘zaro qiyoslanadi, o‘xshashlik hamda farqli jihatlari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *Bobur Mirzo, Humoyun Mirzo, Alex Rutherford, Pirimqul Qodirov, Gulbadanbegim, Komron Mirzo, Askariy Mirzo.*

Хайруллаева Камола Равшановна (Азиатский международный университет, кандидат наук (PhD); E-mail: khayrullayevakamola95@gmail.com)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ХУМОЮН МИРЗА В ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИХ РОМАНАХ А.РУТХЕРФОРДА И П.КАДЫРОВА

Аннотация. *В данной статье проводится сравнение историко-биографического романа Алекса Резерфорда «Империя Великих Моголов», посвященного истории одного из правителей династии Бабуров, Хумаюна Мирзы, и романа Пиримкула Кодирова «Переход поколений», а также их анализ с точки зрения законов литературной критики. В работах сравниваются такие вопросы, как изображение Хумаюна Мирзы, черты характера правителя Бабура в интерпретации авторов, а также полнота изложения исторических фактов, связанных с жизнью и военными походами Хумаюна, и выявляются сходства и различия.*

Ключевые слова: *Бабур Мирза, Хумаюн Мирза, Алекс Резерфорд, Пиримкул Кодиров, Гульбаданбегим, Комрон Мирза, Аскарий Мирза.*

Khayrullayeva Kamola Ravshanovna (Asian International University, PhD;
E-mail: khayrullayevakamola95@gmail.com)

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF HUMOYUN MIRZA IN THE HISTORICAL-BIOGRAPHIC NOVELS OF A.RUTHERFORD AND P.KADYROV

Annotation. *This article compares Alex Rutherford's historical-biographical novel “The Empire of the Moghul” written about the history of one of the Baburid rulers, Humayun Mirza, and Pirimqul Qodirov’s “Passage of Generations”, and analyzes them from the point of view of the laws of literary criticism. The works compare issues such as the portrayal of Humayun Mirza, the character traits of the Babur king according to the writers’ interpretation, and the complete coverage of historical facts related to Humayun's life and military campaigns, and identify similarities and differences.*

Keywords: *Babur Mirza, Humayun Mirza, Alex Rutherford, Pirimqul Qodirov, Gulbadanbegim, Komron Mirza, Askariy Mirza*.

Kirish. Dunyo tarixida uzoq muddat davomida hokimiyatni o‘z qo‘lida ushlab turgan eng buyuk sulolalardan biri bu Hindistonda Boburiylar sulolasidir. Boburiy hukmdorlar davlat boshqaruvi davrida mamlakatda juda ko‘p madaniy-ma’rifiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, ularning orasida Bobur Mirzoning taxt vorisi bo‘lgan Humoyun Mirzo Hindistonda olib borgan siyosati alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bobur Mirzoning taxtni egallashidan tortib, Hindistonda buyuk davlatga asos solishi, keyingi Boburiylar avlodlari davridan to bu sulolaning inglizlar tomonidan qulatilishiga qadar bo‘lgan voqealarni o‘zida qamrab olgan 6 kitobdan iborat “The empire of the Moghul” (“Mo‘g‘ul Imperiyasi”) nomli roman-epopeya ikkovlari uchun bir umumiy Alex Rutherford taxallusini qo‘llagan er-xotin yozuvchilar Maykl va Diana Preston tomonidan yozilgan. Roman-epopeyaning ikkinchi kitobi “Brothers at war” (“Aka-ukalar jangi”) deb nomlanadi va bu roman to‘laligicha Humoyun Mirzo hayot yo‘li, boshidan kechirgan yaxshi va yomon kunlari haqidadir. Biz ushbu badiiy asarni mashhur o‘zbek adibi Pirimqul Qodiorvning “Avlodlar dovoni” tarixiy romani bilan bir o‘ringa qo‘yib, qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, analitik, psixologik va kompleks tahlil kabi metodlar qo‘llanildi. Maqolani yozish jarayonida nomlari ko‘rsatilgan va boshqa bir qator o‘zbek hamda jahon adabiyotshunoslarining asarlari e’tiborga olindi, ularga munosabat bildirildi. Tadqiqotimizda boshqa ilmiy ishlardan farqli o‘laroq Bobur va Boburiylar sulolasi vakillaridan bo‘lgan Humoyun Mirzo

obrazi bugungi qiyosiy adabiyotshunoslik qonuniyatlari nuqtai nazaridan qiyosiy aspektda yaxlit badiiy tizim sifatida tadqiq qilindi.

Tahlil va natijalar. "Mo‘g‘ul imperiyasi" asarida yozuvchi Humoyunning jangchilik mahoratiga baho berar ekan, shunday yozadi: *"But from the days of his youth Humayun had been a good wrestler – quick and strong – and the skills hadn't deserted him*" [2;168-b.]. Bizga ma'lum bo‘lishicha, yosh podshoh juda kuchli va tezkor kurashchi bo‘lgan, raqibining kelgusi harakatlarini oldindan ko‘ra olgan, har bir zarbaga oldindan ruhan va jismonan tayyor tura olgan.

O‘zbek adibi Pirimqul Qodirovning asarlariga nazar solsak, Humoyun Mirzo jangchilik mahoratining biroz boshqacharoq talqiniga ko‘zimiz tushadi: *"U yoshlikda ikki qo‘llab qilich chopishga o‘rgangan edi. Qazvinda shohning qarorini kutib, oylar davomida zerikib yurgan paytlarida o‘ng qo‘lini orqasiga bog‘lab qo‘yib, chapaqayiga qilich chopishlarni qayta-qayta mashq qilgan edi"* [1;205-b.]. Yuqoridagi talqindan ko‘rinib turibdiki, Humoyun Mirzo qilichbozlikda ham tengsiz bo‘lgan. Kurash maydonida har xil vaziyat bo‘lishini inobatga olgan podsho har ikkala qo‘lida ham bemalol qilich ko‘tarib dushmanni yenga olishi uchun tinimsiz mashq qilgan. Urush paytida o‘ng qo‘li jarohatlanib qolgudek bo‘lsa, chap qo‘li bilan kurashni davom ettira olishlari uchun bu mashqlar juda qo‘l kelardi, zero bu raqiblar mag‘lubiyatining garovi bo‘lishi mumkin edi.

Yosh hukmdor Humoyun Mirzo otasi Bobur Mirzoning o‘limi oldidan aytgan vasiyatini doimo yodida saqlaydi. O‘gay ukalarining, ayniqsa, o‘zidan atigi bir necha oyga kichkina bo‘lgan Komron Mirzoning butun Hindistonni qo‘lga olish, taxtni egallash uchun qilgan xiyonatlariga qaramasdan, Humoyun Mirzo ularni avf etadi. Bunda Humoyunning tabiatiga xos bo‘lgan sofdillik, rahmdillik xislatlari ukalariga nisbatn g‘azab-nafratdan ustun kelganligi ham sabab bo‘ldi deyishimiz mumkin: *"It is not fitting that we brothers should quarrel. I do not wish to spill the blood of our house into the earth of this new land of ours – it would be a bad omen for our dynasty. Swear your loyalty to me and you shall live. I will also give you provinces to govern which, though part of the empire, you shall rule as your own, subject only to me.* [2;25-b.]. Yuqorida berilgan parchadan ko‘rishimiz mumkinki, Humoyun Mirzo ukalarini qatl ettirish niyatida emasligini, agar ular sadoqat bilan xizmat qilsalar, ba'zi hududlar boshqaruvini ham ularga topshirishini aytib kelishuv taklif qiladi. Ukalari esa faqatgina hukmdor yonidagina sadoqatlarini izhor etib, ko‘zboyamachilik yo‘lini tutadilar. Oqibatda esa ularni ayanchli qismat kutmoqda edi.

"Avlodlar dovoni" romanida esa to‘rt aka-ukaning otasi qabri huzuriga borishlari va shu onda Humoyunning ukalariga ahillikni taklif qilib aytgan so‘zlari shunday beriladi: *"Hazrat otajon, shukur, mana, barcha o‘g‘illaringiz sog‘, omon. Huzuringizga birga kelish orzusida edik. Bugun shu orzuga yetdik. – U inilariga yuzlandi: –Padari buzrukvorning ruhlari oldida ahd qilaylik, Komron, Askariy, Hindol- barchamiz minba'd ahillikni hech buzmaylik! Hech bir kimsa oramizga nifoq sololmasin. Omin!"* [1;265-b.]. Humoyun Mirzo padari buzrukvori Bobur Mirzoga o‘limi oldidan bergan va'dasi tufayli ukalarining qilmishlarini doimo kechirib keladi, rahmdilligi ortidan og‘ir kunlarni boshidan kechirishga majbur bo‘ladi. O‘zaro ichki kurashlar davom etayotgan, yakdillik bo‘lmagan davlatni dushmanlar qiyinchiliksiz fath etadilar. Zaiflashib qolgan Humoyun armiyasi Shershoh hujumiga qarshi borolmaydi, Hindiston taxtidan ayrilgan podshoh esa bir necha yil darbadarlik va sarson-sargardonlikda hayot kechirishga mahkum bo‘ladi. Balkim, avvalboshdan, ukalariga nisbatan qattiq jazo choralarini ko‘rganida edi, davlat boshqaruvini qo‘ldan boy bermagan, hukmdorligi davrida salmoqli ishlarni amalga oshira olgan bo‘lardi.

Bobur Mirzo Hindistonda buyuk davlat tuza oldi, ammo bevaqt o‘lim sabab o‘z hokimiyatini mustahkamlashga ulgura olmadi. Uning vorisi Humoyun Mirzo esa otasi meros qilib qoldirgan davlatni qo‘lida ushlab turish va yanada kengaytirish uchun yetarli darajada aql-zakovatli va kuchli emas edi. S.M.Jaffar yozib qoldirishicha, Humoyun Mirzo muvaffaqiyatsizligida asosiy omil- bu uning ko‘ngli bo‘shligi va yumshoq tabiatligida edi. *"Boburdan Avrangzebgacha bo‘lgan davrda Mo‘g‘ul imperiyasi"* asarida shunday yoziladi: *"His leniency was his mistake and his inconsistency was his blunder. His own brothers were now sufficiently strong to support their own claims to the throne and there was nothing to prevent them from doing that"* [3;65-b.]. Humoyunning rahmdilligi taxtni egallash uchun bosh ko‘targan ukalariga qarshi qilich ko‘tarishiga yo‘l qo‘ymaydi. Oqibatda davlat boshqaruvida parokandalik yuzaga keladi. Bu siyosiy jarayonlar Humoyunning bir necha yil oila a'zolari va o‘ziga sodiq navkarlari bilan bir necha yil Eron shohi Taxmasp saroyida sig‘indi bo‘lib yashashiga, sargardonlikda umr kechirishiga sabab bo‘ldi. Ammo hayotining so‘nggi yillarida qayta taxtni qo‘lga kiritadi, qisqa bo‘lsa-da, odilona siyosat yuritadi.

Humoyun Mirzo tabiatiga xos xarakter-xususiyatlardan bir xususida *"Avlodlar dovoni"* romanining bir o‘rnida shunday deyiladi: *"Aslzodalarga xos nazokat bilan tarbiya ko‘rib o‘sgan Komron, "avomga o‘zingni teng tutsang, darhol tepangga chiqgay",degan e'tiqodda edi. Humoyun esa beg‘ubor, oddiy odamlarga yaqin bo‘lishni yaxshi ko‘rar, o‘g‘li Akbarning to‘yida u, hatto Imomquli degan navkari bilan kurash tushgan edi"* [1;267-b.]. Humoyun Mirzo o‘zining samimiyligi va soddadilligi bilan boshqa aka-ukalaridan

ajralib turardi. O‘zining hukmdor oilasi mansub ekanligini barchaning oldida ko‘z-ko‘z qilishni xush ko‘ruvchi Komron Mirzodan farqli o‘laroq, Humoyun Mirzo zodagon bo‘lsa-da, qo‘l ostidagi navkarlari bilan bir qatorda turishdan, hattoki ular bilan birga vaqt o‘tkazishdan hech qachon orlanmagan. Balkim, uning aynan sodda va ishonuvchan ekanligi boshiga shuncha musibatlar yog‘ilishiga sabab bo‘lgandir.

Komron Mirzoning ayanchli qismati xususida Pirimqul Qodirov o‘z romanlarida so‘z yuritadilar. Humoyun Mirzoning sofdilligi va rahmdilligidan foydalanib kelgan Komron Mirzo akasiga bir necha bor xiyonat qilgan edi. Boburiylarning Sherxon qo‘shinidan mag‘lub bo‘lishlari va Hindiston taxtidan mahrum bo‘lishlariga asosiy sabab ham aynan shahzodalarning yakdillikda harakat qilmaganliklarida edi. Humoyun Mirzo esa doim ukalariga sulh yo‘lini tutishni taklif qilib, ularni kechirib keldi. Jondan aziz merosxo‘ri Akbarning hayotini xavf ostiga qo‘yganida ham, ukasi Hindol Mirzoning bevaqt o‘limiga sabab bo‘lganida ham g‘azabini ichiga yutdi. Ammo sabr kosasi to‘lgan Humoyun Mirzo otasi Bobur Mirzoning esdaliklaridan keltirilgan *“Davlat ishida qattiq turilmasa, murod hosil bo‘lmagay!”* degan fikrlarini yodga oladi va ukasining taqdiri bilan bog‘liq so‘nggi qarorni qabul qiladi.

Humoyun Mirzo bir necha bor xiyonat yo‘liga kirgan ukasini qanday qilib jazolash xususida bir necha kun davomida chuqur o‘ylaydi. Bunday ichiqora va subutsiz ukaning jazosi o‘lim ekanligi, shubhasiz edi. O‘g‘lining dog‘ida yillar davomida kuyib yurgan Hamidabonu ham, tug‘ishgan opasi Gulbadan begim ham Humoyundan Komronni o‘limga hukm qilishni so‘rashadi. Ammo Humoyun Mirzo otasi Bobur Mirzoning *“ukalari shunga munosib bo‘lsalar-da, hech qachon ularning qonini to‘kmaslikni”* so‘rab qilgan vasiyatini yodga oladi. To‘g‘ri yo‘lni topish uchun otasining esdaliklarini qo‘lga oladi. Shunda ulug‘ bobokaloni Amir Temurning ichki kurashlarni kuchaytirmaslik uchun o‘z avlodidan bo‘lgan xiyonatkor beklarning ko‘zini ko‘r qilganligi xususidagi voqeotlarga ko‘zi tushadi. Humoyun ham ukasining qilmishlari uchun bu eng to‘g‘ri tadbir bo‘lishini tushunib yetadi: *“Immediately, Humayun knew that this must be Kamran’s fate. His threat would be extinguished with his sight. No rebellious chief could ever again consider Kamran a rival to Humayun. Yet his half-brother would have time to consider and perhaps to repent before he was called to eternal judgement*” [2;335-b.]. Humoyun Mirzoning shafqatsiz, qonxo‘r bo‘lmaganligini shu satrlarni o‘qib tushunishimiz mumkin. Balkim, bu unga otasi Bobur Mirzodan o‘tgandir. Bobur Mirzo ham taxt uchun unga qarshi kurash olib borgan ukasi Jahongir Mirzoni avf etadi, hatto umrining oxirigacha tinchlik va farovonlikda yashashi uchun o‘z qanoti ostiga oladi. Humoyun Mirzo ham o‘z tug‘ishgan ukasini o‘limga hukm qilishi mumkin edi, ammo boshqa maqbulroq jazo chorasini ko‘rishni afzal ko‘radi. Akasidan avf tilab kelgan Askariy Mirzoning ham hayotini saqlab qoladi, gunohlaridan forig‘ bo‘lishi niyatida Haj safariga xavfsiz borishi uchun ham sharoit yaratadi. Afsuski, Haj safariga borish yo‘lida Askariy Mirzo qaroqchi va talonchilar hujumiga uchrab, halok bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Alex Rutherford qalamiga mansub mashhur tarixiy-biografik romani mutolaa etar ekanmiz, ingliz yozuvchisining Humoyun Mirzo hayot yo‘lini boricha ochib berganligiga guvoh bo‘ldik. Bu dunyoda mukammal inson bo‘lmaganidek, shoh va sarkardaning barcha yutuqlari-yu, kamchiliklari ham to‘laligicha kitobxonlarga havola etilgan. Yozuvchilarning adabiy mahorati, turli badiiy usullardan mohirona foydalanishlari kitobxonlar qiziqishini yanada oshirish tayin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Qodirov P. Avlodlar dovoni. Toshkent, “Adabiyot uchqunlari”, 2018, 671-bet.
(2). Rutherford A. Brothers at war. London, Headline publishing group, 2011, 407 p.
(3). Jaffar S.M. The Mughal Empire from Babur to Aurangzeb. Peshawar, Kissa Khani, 1936, 491 p.
(4). Gulbadanbegim. Humoyunnoma. Toshkent, “Ma’naviyat”, 1988.

Shonazarova Sevinchoy Davronbek qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Lingvistika: fransuz tili mutaxassisligi 2-bosqich magistranti; E-mail: shonazarovasevinchoy67@gmail.com)

STENDALNING “QIZIL VA QORA” ROMANIDA STILISTIK FIGURALARNING BADIIY-ESTETIK VAZIFASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XIX asr fransuz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Stendalning “Qizil va qora” romanidagi stilistik figuralar ya’ni til va uslubga oid retorik qurilmalar, metaforalar, simvolik elementlar va tasviriy vositalarning badiiy-estetik ahamiyati tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor stilistik figuralarning ijodiy vazifasi, ularning ma’no kengaytirish, obrazlarni jonlantirish, psixologik chuqurlikni berish va roman voqealarining dramatik ifodasidagi roliga qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *stilistik figuralar, estetika, patetik ohang, retorika, simvolik tizim, simvolika, ambitsiya, ranglar simvolikasi, contrast, psixologik realism, qahramon ruhiyati, semantik yuklama.*

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ФИГУР В РОМАНЕ СТЕНДАЛЯ «КРАСНОЕ И ЧЁРНОЕ»

Аннотация. *В данной статье анализируется художественно-эстетическое значение стилистических фигур, то есть риторических средств языка и стиля, метафор, символических элементов и изобразительных средств в романе Красное и чёрное французского писателя Стендаля, одного из крупнейших представителей французской литературы XIX века. Основное внимание уделяется творческой функции стилистических фигур, их роли в расширении значения, оживлении художественных образов, передаче психологической глубины и в драматическом выражении событий, происходящих в романе.*

Ключевые слова: *стилистические фигуры, эстетика, патетический тон, риторика, символическая система, символика, амбиция, символика цветов, контраст, психологический реализм, психология героя; семантическая нагрузка.*

THE ARTISTIC AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF STYLISTIC FIGURES IN STENDHAL'S NOVEL "THE RED AND THE BLACK"

Annotation. *This article analyzes the artistic and aesthetic significance of stylistic figures-namely rhetorical devices related to language and style, metaphors, symbolic elements, and expressive means-in the novel The Red and the Black by the French writer Stendhal, one of the major representatives of twentieth-century French literature. The main focus is on the creative function of stylistic figures, their role in expanding meaning, enlivening literary images, conveying psychological depth, and expressing the dramatic nature of the events depicted in the novel.*

Keywords: *Stylistic devices, aesthetics, pathetic (elevated) tone, rhetoric, symbolic system, symbollism, ambition, color symbolism, contrast, psychological realism, character psychology, semantic load.*

Kirish. XIX asr fransuz adabiyoti jahon adabiy jarayonida realizm va romantizm o‘rtasidagi murakkab o‘tish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur davr adabiyotida inson shaxsiyati, uning jamiyat bilan munosabati, ichki ruhiy ziddiyatlari va ijtimoiy muhit ta’siri markaziy masalaga aylanadi. Ana shunday murakkab estetik va ijtimoiy jarayonlar fonida Stendal (Henri Beyle) ijodi shakllanib, u fransuz tanqidiy realizmining yetuk namoyandalaridan biri sifatida adabiyot tarixida mustahkam o‘rin egallaydi.

Stendalning “Qizil va qora” romani (1830) nafaqat ijtimoiy-psixologik roman sifatida, balki stilistik jihatdan ham nihoyatda mukammal asar hisoblanadi. Ushbu roman orqali muallif jamiyatdagi tabaqaviy tengsizlik, ikkiyuzlamachilik, diniy va siyosiy institutlarning soxtaligi hamda shaxsiy ambitsiya bilan axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni badiiy vositalar yordamida chuqur ochib beradi. Asarning markazida turgan Julien Sorel obrazi esa inson ruhiyatining murakkab va ziddiyatli tabiatini ifodalovchi timsol sifatida namoyon bo‘ladi.

Badiiy asarning estetik ta’sirchanligi, avvalo, unda qo‘llanilgan stilistik figuralar bilan chambarchas bog‘liqdir. Metafora, simvol, ironiya, kontrast, ichki monolog kabi stilistik vositalar matnning nafaqat badiiy bezagi, balki uning g‘oyaviy-mazmuniy tayanch nuqtalari hisoblanadi. “Qizil va qora” romanida ushbu figuralar qahramonlarning ruhiy holatini ochish, ijtimoiy muhitni tanqid qilish hamda o‘quvchida kuchli estetik taassurot uyg‘otish vazifasini bajaradi.

Mazkur ilmiy maqolaning maqsadi Stendalning “Qizil va qora” romanida qo‘llanilgan stilistik figuralarning badiiy-estetik vazifasini kompleks tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida metafora, simvolika, ironiya, kontrast va ichki monologlarning romandagi funksional roli, ularning psixologik realizmni shakllantirishdagi ahamiyati hamda ijtimoiy tanqidni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi.

Adabiyotlar sharhi. Stendal ijodi va “Qizil va qora” romani yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar adabiyotshunoslikda salmoqli o‘rin tutadi. Fransuz adabiyotshunoslari ushbu asarni realizm va romantizm sintezi sifatida baholab, undagi psixologik tahlilga alohida e’tibor qaratganlar. Xususan, E.Auerbach “Mimesis” asarida Stendal realizmining asosiy xususiyatlarini ochib berib, uning badiiy tafakkuridagi psixologik chuqurlikni ta’kidlaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda romandagi ranglar simvolikasi, ayniqsa “qizil” va “qora” ranglarning falsafiy va estetik talqini keng o‘rganilgan. M.Scott va N.Li[1] kabi olimlar ranglar orqali Julien Sorelning ichki ziddiyatlari va jamiyat bilan qarama-qarshiligi ifodalanganini ta’kidlaydilar. Shuningdek, romandagi ironiya va satiraning ijtimoiy funksiyasi SparkNotes va CliffsNotes kabi manbalarda umumiy tarzda sharhlangan bo‘lsa-da, ularning lingvopoetik jihatdan chuqur tahlili yetarli darajada amalga oshirilmagan.

O‘zbek adabiyotshunosligida ham Stendal ijodiga qiziqish mavjud bo‘lib, asosan romanning g‘oyaviy-mazmuniy jihatlari va obrazlar tizimi o‘rganilgan. Biroq stilistik figuralarning badiiy-estetik vazifasi

[1] Li, N.Colour Symbolism in Le Rouge et Le Noir.Academy Publication, 2015.

alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Shu jihatdan, mazkur maqola mavzusi dolzarb hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda stilistik tahlil, semantik tahlil va psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Stendalning "Le Rouge et le Noir" romanining fransuzcha asl matni hamda uning tarjimalari o'rganildi. Tadqiqot jarayonida stilistik figuralar matn kontekstida tahlil qilinib, ularning funksional va estetik vazifalari aniqlandi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil metodi orqali romandagi stilistik vositalarning boshqa realizm namunalari bilan umumiy va farqli jihatlari ko'rsatib berildi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda stilistik figuralar faqat badiiy vosita sifatida emas, balki psixologik realizm va ijtimoiy tanqidni shakllantiruvchi asosiy omil sifatida talqin qilinadi.

Stilistik figuralar tushunchasi va tasnifi. Stilistik figuralar bu badiiy matnda ma'no ifodalashni kuchaytiruvchi, nutqqa emotsional va estetik tus beruvchi til vositalaridir. Ular oddiy til birliklaridan farqli ravishda ko'chma ma'no, obrazlilik va assotsiativlik asosida ishlaydi. Adabiyotshunoslikda stilistik figuralar metafora, metonimiya, simvol, ironiya, kontrast, giperbola, ichki monolog kabi turlarga bo'linadi.

Stendal ijodida aynan metafora, simvolika va ironiya yetakchi o'rin egallaydi. Bu figuralar orqali muallif nafaqat voqealarni tasvirlaydi, balki qahramonlarning ichki dunyosini ochadi, jamiyatni tanqid qiladi va o'quvchini fikrlashga undaydi.

Metaforalarning badiiy va psixologik vazifasi. Metafora Stendal uslubining ajralmas qismi bo'lib, u romanda qahramon ruhiyatini ochishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Julien Sorelning ichki holati ko'pincha jang, olov, zulmat kabi obrazlar orqali ifodalanadi. Bu metaforalar qahramonning ichki kurashi, ambitsiya va qo'rquv o'rtasidagi ziddiyatni yoritadi. Masalan, Julienning qalbi "jang maydoni" sifatida tasvirlanishi uning doimiy ichki kurashda ekanini ko'rsatadi. Bu metafora psixologik realizmni kuchaytirib, o'quvchiga qahramon ruhiy holatini chuqurroq his etish imkonini beradi.

Ranglar simvolikasi va ularning estetik vazifasi. Stendalning "Qizil va qora" romani nomining o'ziyoq chuqur ramziy ma'noga ega bo'lib, asar g'oyasining markazida turgan asosiy estetik konsepsiyani ifodalaydi. "Qizil" va "qora" ranglar romanda faqat vizual belgilar emas, balki qahramon ruhiyati va ijtimoiy muhitni aks ettiruvchi murakkab simvolik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ranglar simvolikasi orqali muallif inson ichki kechinmalari va jamiyat o'rtasidagi qarama-qarshilikni badiiy jihatdan ifodalaydi.

Qizil rang romanda ehtiros, jasorat, ambitsiya[1] va idealizm ramzi sifatida talqin qilinadi. Julien Sorel Napoleonga bo'lgan hurmati orqali qizil rang bilan bog'langan harbiy shon-shuhrat va ijtimoiy yuksalish orzularini qalbida saqlaydi. Uning ongida qizil rang jasorat va erkinlik timsoli bo'lib, u past tabaqadan chiqib, jamiyatning yuqori pog'onasiga ko'tarilish istagini ifodalaydi. Qizil rang shu ma'noda Julienning ichki energiyasi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi.

Qora rang esa romanda mutlaqo boshqa estetik va semantik yuklama bilan ishlatiladi. U diniy muhit, jamiyatning qattiq qoidalari, ijtimoiy cheklov va ma'naviy zulmatni ifodalaydi. Julien ruhoniy kiyimini kiygan paytlarda qora rang uning ichki erkinligi cheklanganini, jamiyat talablari oldida o'z orzularidan voz kechishga majbur bo'lganini anglatadi. Shu tariqa, qora rang qahramon uchun ichki qamoq ramziga aylanadi.

Qizil va qora ranglar o'rtasidagi kontrast romanning dramatik tarangligini kuchaytiradi. Bu kontrast orqali Stendal inson ruhiyatidagi ikki qutblilikni – idealizm va realizm, orzu va majburiyat, ehtiros va itoat o'rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi. Ranglar simvolikasi romanning estetik ta'sirchanligini oshirib, o'quvchini qahramon ruhiy holatini chuqurroq anglashga undaydi.

Ironiya va satiraning ijtimoiy funksiyasi. Ironiya Stendal ijodida ijtimoiy tanqidning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. "Qizil va qora" romanida ironik tasvirlar orqali jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik, axloqiy soxtalik va rasmiyatchilik keskin tanqid qilinadi. Muallif ochiq tanqid o'rniga nozik ironiya va satiradan foydalanib, o'quvchini mustaqil xulosa chiqarishga undaydi.

Julien Sorel obrazida ironiya ayniqsa kuchli namoyon bo'ladi. U ruhoniy bo'lishga intiladi, biroq ich-ichidan diniy e'tiqodga ega emas. Bu holat jamiyatdagi diniy institutlarning tashqi ko'rinish bilan ichki mazmun o'rtasidagi ziddiyatini ochib beradi. Julienning ruhoniylik yo'lini tanlashi e'tiqod natijasi emas, balki ijtimoiy yuksalish vositasi sifatida tasvirlanadi. Ana shu holat romandagi kuchli ironik effektni yuzaga keltiradi.

Satira orqali Stendal aristokratiya va ruhoniylar tabaqasining axloqiy inqirozini fosh etadi. Ular diniy va axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilgan holda, amalda o'z manfaatlarini ustun qo'yadilar. Muallif bu holatni keskin fosh etmasdan, balki kinoyali tasvirlar orqali ifodalaydi. Natijada satira estetik zavq bilan birga tanqidiy fikrlashni ham shakllantiradi.

[1] Sthendal. Le Rouge et le Noir. Paris, Levasseur, 1830.

Ironiyaning estetik vazifasi shundaki, u romanni og‘ir didaktik asarga aylantirmasdan, o‘quvchida qiziqish va ichki mulohaza uyg‘otadi. Shu bilan birga, u jamiyatning ichki muammolarini ochib beruvchi kuchli badiiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Kontrast va dramatik taranglik. Kontrast romanning kompozitsion va stilistik tuzilishida muhim o‘rin egallaydi. Stendal qarama-qarshi tushunchalar va holatlarni yonma-yon qo‘yish orqali dramatik taranglikni kuchaytiradi. Julienning ichki olami va tashqi jamiyat, orzular va real hayot, sevgi va manfaat o‘rtasidagi kontrastlar asarning asosiy konfliktini shakllantiradi.

Julienning ichki dunyosi ehtirosli va idealistik bo‘lsa, u yashayotgan jamiyat sovuq va manfaatparast sifatida tasvirlanadi. Ushbu kontrast qahramonning doimiy ichki iztiroblariga sabab bo‘ladi. Ayniqsa, Julienning Madame de Renal va Mathilde de La Mole bilan munosabatlarida sevgi va ijtimoiy ambitsiya o‘rtasidagi qarama-qarshilik yaqqol namoyon bo‘ladi.

Kontrast, shuningdek, ranglar simvolikasida ham o‘z ifodasini topadi. Qizil va qora ranglarning qarama-qarshiligi romanning umumiy estetik konsepsiyasini belgilab beradi. Bu ranglar faqat qahramon ruhiyatini emas, balki butun jamiyatning ikki qutbli tabiatini ham ifodalaydi.

Dramatik taranglik aynan mana shu kontrastlar orqali yuzaga keladi. O‘quvchi qahramonning ichki kurashiga guvoh bo‘lar ekan, romanning estetik ta’siri yanada kuchayadi.

Ichki monologlar va psixologik realism. Stendal psixologik realizmning asoschilaridan biri sifatida qahramon ichki monologlariga katta e’tibor qaratadi. Julien Sorelning ichki fikrlari, o‘z-o‘zi bilan olib boradigan suhbati romanning eng muhim stilistik elementlaridan biridir. Masalan, «Je l’aime… et pourtant je me méprise de l’aimer.L’amour me rend faible et je veux être fort, même contr mon coeur.. ». Tarjimada; «Men uni sevaman…ammo shu sevgim uchun o‘zimni mensimayman. Sevgi meni zaiflashtiradi,men esa hatto yuragimga qarshi bo‘lsa ham kuchli bo‘lishni istayman». Julien Sorelning bu ichki monologi (yoki unga juda yaqin bo‘lgan holat) “Qizil va qora” romanida sevgi va mag‘rurlik (orgueil, fierté, amour-propre) o‘rtasidagi eng chuqur va dramatik ziddiyatni ifodalaydi. Bu Julienning shaxsiyati markazidagi asosiy konflikt: u o‘zini Napoleon davrining qahramonidek ko‘radi, kuchli, mustaqil va jamiyatda yuksalishga qodir deb hisoblaydi, lekin haqiqiy sevgi (ayniqsa, Madame de Renalga bo‘lgan tuyg‘usi) uni “zaif” qiladi deb o‘ylaydi. Ichki monologlar orqali qahramonning haqiqiy yuzini, uning qo‘rquvlari, ambitsiyalari va ruhiy iztiroblari ochib beriladi.

Ichki monologlar Julien obrazini chuqur va tirik qiladi. O‘quvchi qahramonning tashqi harakatlari ortida yashiringan ichki kechinmalarni anglaydi. Bu esa romanning psixologik ishonchliligini ta’minlaydi. Ichki monologlar orqali Stendal qahramonning jamiyatga moslashish jarayonidagi ruhiy iztiroblarini badiiy tarzda ifodalaydi.

Psixologik realizmning estetik vazifasi shundaki, u o‘quvchini qahramon bilan ruhiy jihatdan bog‘laydi. Julienning ichki kurashlari o‘quvchida hamdardlik va tushunish hissini uyg‘otadi. Shu tariqa ichki monologlar romanning badiiy-estetik qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

Narrativ struktura va muallif pozitsiyasi. “Qizil va qora” romanining narrativ tuzilishi Stendalning badiiy mahoratini yaqqol namoyon etadi. Asarda uchinchi shaxsdagi hamma narsani biluvchi (omniscient) narrator qo‘llaniladi, biroq bu narrator mutlaqo betaraf emas. Muallif voqealarni ironik masofadan turib bayon qiladi va shu orqali o‘quvchining voqelikka tanqidiy qarashini shakllantiradi.

Narrator Julien Sorelning ichki dunyosiga tez-tez murojaat qilib, uning ruhiy kechinmalarini chuqur ochib beradi. Shu bilan birga, jamiyat vakillari tasvirida muallif kinoya va istehzo vositalaridan foydalanadi. Bu holat romanning umumiy estetik ohangini belgilaydi va undagi ijtimoiy tanqidni kuchaytiradi.

Narrativ struktura romandagi dramatik taranglikni bosqichma-bosqich oshirib boradi. Julienning ijtimoiy yuksalishi, keyinchalik, fojiali qulashiga olib keluvchi voqealar ketma-ketligi badiiy mantiq asosida qurilgan. Muallif har bir epizodni stilistik figuralar bilan boyitib, syujet rivojiga estetik chuqurlik bag‘ishlaydi.

Personajlararo munosabatlarda stilistik vositalar. Romandagi personajlararo munosabatlar ham stilistik figuralar orqali ifodalanadi. Julien Sorel va Madame de Renal o‘rtasidagi munosabatlar dastlab sof hissiylik bilan boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik, ichki ziddiyat va aybdorlik hissi bilan murakkablashadi. Bu munosabatlar metafora va ichki monologlar orqali chuqur ochib beriladi. Masalan, Madame de Renal xonimning sevgi va aybdorliko’rtasidagi ichki kurashiga misol: Le départ de Julien ne fit point cesser les transports qui l'agitaient malgré elle, et ses combats avec les remords qui la déchiraient. Mon Dieu! être heureux, être aimée... et damnée sans rémission! «Adulteress! Ce mot terrible vint frapper son imagination...».

Tarjimada: «Julienning ketishi uning ichidagi hayajonni to‘xtatmadi va vijdon azobi uni yirtib tashlardi. Xudo yo, baxtli bo‘lish, sevish... va abadiy la’natlangan bo‘lish!»

«Fohisha! Bu dahshatli so‘z uning xayolida chaqnadi...».

Bu parchada «remords qui la déchiraient» (yirtib tashlovchi aybdorlik) metaforasi orqali sevgi baxti va gunoh hissi o‘rtasidagi ziddiyat ochiladi: madam de Rênal sevgi tufayli baxtli, lekin diniy vijdon uni "la’natlangan" deb his qiladi. Bu Julien va uning munosabatlarini murakkablashtiruvchi asosiy ichki konfliktni ko‘rsatadi.

Mathilde de La Mole bilan bo‘lgan munosabatlar esa mutlaqo boshqa estetik ruhda tasvirlanadi. Bu yerda sevgi ehtirosdan ko‘ra ambitsiya va ijtimoiy o‘yin bilan bog‘liq holda ko‘rsatiladi. Julien uchun Mathilde sevgisi maqsadga erishish vositasiga aylanadi. Muallif bu holatni ironik tarzda tasvirlab, jamiyatdagi munosabatlarning sun’iyligini fosh etadi.

Personajlararo munosabatlarda kontrast muhim rol o‘ynaydi. Madame de Renal-samimiylik va tabiiylik timsoli bo‘lsa, Mathilde – sovuqqon aql va aristokratik g‘urur ramzidir. Bu qarama-qarshilik Julienning ichki tanlovlarini yanada murakkablashtiradi.

Lingvopoetik tahlil. Lingvopoetik tahlil romandagi til birliklarining estetik funksiyasini ochib beradi. Stendal tili sodda, lo‘nda va aniq bo‘lib, u ortiqcha bezaklardan qochadi. Shu bilan birga, stilistik figuralar o‘rinli va maqsadli qo‘llanilib, matnning obrazlilik darajasini oshiradi.

Metafora va simvollar romanda asosiy g‘oyaviy yukni ko‘taradi. Ranglar, kiyimlar, makon tasviri lingvopoetik jihatdan muhim elementlar hisoblanadi. Masalan, ruhoniylar makoni qorong‘i va sovuq ranglarda tasvirlanib, jamiyatdagi ma’naviy turg‘unlikni ifodalaydi.

Sintaktik qurilish ham estetik vazifani bajaradi. Qisqa va keskin gaplar Julienning ichki hayajonini ifodalasa, uzun va murakkab jumlalar uning ichki mulohazalarini aks ettiradi. Bu esa romanning psixologik realizmini kuchaytiradi.

Stendal uslubining o‘ziga xosligi. Stendal uslubi realizm va romantizm elementlarining uyg‘unlashuvi bilan ajralib turadi. U romantik ehtiros va idealizmni realist tasvir va psixologik tahlil bilan birlashtiradi. Shu bois uning asarlari o‘quvchini nafaqat hissiy, balki intellektual jihatdan ham jalb qiladi.

Muallif stilistik figuralardan me’yorida foydalanib, asarni ortiqcha patetik ohangdan[1] saqlaydi. Ironiya va kontrast Stendal uslubining eng muhim belgilaridan bo‘lib, ular orqali muallif jamiyat va inson o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi.

Qizil va qora ramzining falsafiy talqini. “Qizil” va “qora” ranglar romanda faqat estetik belgilar emas, balki falsafiy tushunchalar sifatida ham talqin qilinadi. Qizil – harakat, ehtiros va hayotiy energiya ramzi bo‘lsa, qora taqdir, cheklov va muqarrarlik timsolidir. Julien hayoti ushbu ikki kuch o‘rtasidagi kurash maydoniga aylanadi.

Bu ranglar orqali Stendal inson erkinligi va jamiyat qonunlari o‘rtasidagi abadiy ziddiyatni ko‘rsatadi. Qahramonning fojiali taqdiri esa ushbu ziddiyatning yechimsizligini ifodalaydi.

“Qizil va qora” romanining stilistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, Stendal badiiy til vositalaridan tasodifiy emas, balki aniq estetik va g‘oyaviy maqsadlar asosida foydalangan. Metafora, simvolika, ironiya, kontrast va ichki monologlar romanning barcha qatlamlarida sujet, obrazlar tizimi, narrativ struktura va til darajasida faol ishtirok etadi.

Metaforalar orqali qahramonlarning ichki ruhiy holati ifodalanib, psixologik realizm ta’minlanadi. Ranglar simvolikasi esa romanning markaziy g‘oyasini shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatni umumlashtiruvchi estetik model sifatida namoyon bo‘ladi. Ironiya va satira orqali Stendal jamiyatdagi axloqiy inqiroz, diniy va siyosiy institutlarning soxtaligini fosh etadi. Bu tanqid ochiq shaklda emas, balki badiiy kinoya orqali berilgani asarning estetik qiymatini yanada oshiradi.

Kontrast romanning dramatik dinamikasini ta’minlab, qahramon taqdiridagi keskin burilishlarni asoslaydi. Ichki monologlar esa qahramonning ruhiy evolutsiyasini izchil ochib beradi va o‘quvchini qahramon bilan psixologik jihatdan bog‘laydi. Shu jihatdan, Stendal romanini psixologik realizmning yetuk namunasi sifatida baholash mumkin.

Umumiy ilmiy xulosalar. Stendhalning “Qizil va qora” romani fransuz adabiyotidagi psixologik realizmning eng yorqin namunasidir. Unda qahramonning ichki dunyosi, jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik va shaxsiy ambitsiyalar o‘rtasidagi ziddiyatlar stilistik vositalar orqali chuqur va realistik tarzda ochib beriladi. Roman o‘zining murakkab badiiy tizimi bilan ajralib turadi, bu yerda har bir stilistik figura aniq maqsadga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Stendalning “Qizil va qora” romani stilistik figuralar jihatidan boy va murakkab badiiy tizimga ega bo‘lib, ularning har biri aniq estetik va funksional vazifani bajaradi.

2. Metafora va simvolika romanda psixologik realizmni shakllantiruvchi asosiy vositalar hisoblanadi. Ular qahramon ruhiy holatini chuqur ochib, badiiy obrazlarni jonlantiradi. Masalan, roman sarlavhasidagi

[1] Prévost J. La Création chez Sthendal. Paris, 1951.

"qizil" (rouge) rang harbiy shon-shuhrat, ehtiros va Napoleon davri orzusini, "qora" (noir) rang esa ruhoniylik, o‘lim va jamiyat bosimini ramziy ifodalaydi.

«Qizil va qora» – armiya formasining qizil rangi (ehtiros, shon-shuhrat) va cherkovning qora libosi (o‘lim, bosim) ramzi, shuningdek, Julienning ichki kurashini ifodalaydi.

3. “Qizil” va “qora” ranglar romanning markaziy ramzi bo‘lib, ular orqali shaxsning ichki ehtiroslari va jamiyat bosimi o‘rtasidagi qarama-qarshilik ifodalanadi.

4. Ironiya va satira jamiyatdagi ikkiyuzlamachilikni fosh etishda muhim stilistik vosita bo‘lib, asarning tanqidiy ruhini kuchaytiradi. Masalan, Julien Mathilde bilan munosabatda o‘zini "qirolicha quchog‘ida" his qilishi ironik tarzda uning ambitsiyasi va sun’iy "fath"ini ko‘rsatadi.

Fransuzcha: «Tandis qu’il maudissait le caractère de Mathilde, il l’aimait cent fois plus ; il lui semblait tenir une reine dans ses bras».

Tarjimada: «Mathildening xarakterini la’natlagan holda, uni yuz barobar ko‘proq sevardi; unga qirolicha quchog‘ida turgandek tuyulardi». Bu yerda ironiya kuchli: chin sevgi emas, balki ijtimoiy g‘alaba va rol o‘ynash.

5. Kontrast va ichki monologlar romanning dramatik va psixologik chuqurligini ta’minlab, o‘quvchida kuchli estetik taassurot uyg‘otadi. Masalan, Julienning suddagi nutqidagi dramatik kontrast -o‘zini ayblashi va jamiyatni tanqid qilishi.

Fransuzcha: «Mon crime est atroce, et il fut prémédité. J'ai donc mérité la mort, messieurs les jurés. Je n’ai pas l’honneur d’appartenir à votre classe».

Tarjimada: «Mening jinoyatim dahshatli va u oldindan rejalashtirilgan edi. Shuning uchun men o‘limga loyiqman, janoblar... Men sizning sinfingizga mansub bo‘lish sharafiga ega emasman».

Bu yerda patetik ohang kuchli, ammo ironiya ("je n’ai pas l’honneur" – hurmat bilan aytilgan haqorat) bilan muvozanatlashtirilgandek tuyiladi go‘yo.

6. Stendal uslubi realizm va romantizm elementlarining uyg‘unlashuvi bilan ajralib turadi va bu jihat romanni adabiyot tarixida alohida o‘rin egallashiga sabab bo‘ladi.

Mazkur ilmiy maqola Stendal ijodini stilistik jihatdan o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, fransuz adabiyoti, stilistika va lingvopoetika yo‘nalishlarida olib boriladigan tadqiqotlar uchun qo‘shimcha manba bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Auberbach E. Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. Princeton: Princeton University Press, 1953.

(2). Li N. Colour Symbolism in Le Rouge et le Noir. Academy Publication, 2015.

(3). Martineau H. Le Roman de Stendhal. Paris, Le Divan, 1945.

(3). Prévost J. La Création chez Stendhal. Paris, Mercure de France, 1951.

(4). Scott M. C. Symbolic Meanings of Red and Black in Stendhal’s Novel. Theory and Practice in Language Studies, 2015.

(5). Stendhal. Le Rouge et le Noir. Paris, Levavasseur, 1830.

(6). Hamdamov U., Qosimov A. Jahon adabiyoti. Toshkent, “Akademnashr”, 2017.

(7). Latipova J. Qizil va qora romanida inson ruhiyati talqini. Intellectual Education Technological Solutions and Innovative Digital Tools, 2024.

(8). Nurullayeva M. Qizil va qora asaridagi obrazlar tahlili. Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti ilmiy maqolalar to‘plami, 2025.

(9). To‘rabekov H. (tarjima). Qizil va qora. Toshkent, “Yoshlar nashriyot uyi’, 2019.

(10). Yo‘ldoshev J.A. Stendalning “Qizil va qora” romani frazeologizmlari: tarjima va lingvomadaniy tahlil. Modern Science and Research, 2024.

Sulaymonova Hulkar Mo‘minjonovna (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); sulaymonovahulkar17@gmail.com)

ABU BAKR XORAZMIY IJODIY BIOGRAFIYASINING MANBAVIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada X asr Xorazm adabiy muhitining yirik namoyandasi, shoir va nasrnavis Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos al-Xorazmiy (935–993) ilmiy biografiyasini yaratishda asos bo‘ladigan adabiy-bibliografik manbalar tahlil qilinadi. Unda adib zamondoshlari tomonidan yaratilgan tazkiralar, tarixiy bibliografik asarlar, muallif asarlari va zamonaviy sharqshunoslikdagi ilmiy tahlillar asosida Xorazmiyning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati, adabiy muhitdagi o‘rni haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Abu Bakr Xorazmiy, ilmiy biografiya, adabiy manbalar, bibliografik asarlar, tazkira, Abu Mansur Saolibiy.*

Сулаймонова Хулькар Муминжоновна (Докторант Ташкентского государственного университета Узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, доктор философии (PhD) по филологическим наукам)

ИСТОЧНИКОВЫЕ ОСНОВЫ ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ АБУ БАКРА АЛ-ХОРЕЗМИ

Аннотация. *В данной статье анализируются литературно-библиографические источники, которые служат основой для создания научной биографии одного из крупных представителей литературной среды Хорезма X века, поэта и прозаика Абу Бакра Мухаммада ибн ал-Аббаса ал-Хорезми (935–993). На основе тазкире, составленных современниками писателя, историко-библиографических трудов, произведений автора, а также современных ориенталистических исследований рассматриваются сведения о жизненном пути, творческой деятельности и месте ал-Хорезми в литературной среде эпохи.*

Ключевые слова: *Абу Бакр Хорезми, научная биография, литературные источники, библиографические труды, тазкира, Абу Мансур Саолиби.*

Sulaymonova Khulkar Muminjonovna (Doctoral student of Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology)

THE SOURCE BASIS OF ABU BAKR AL-KHWARIZMI'S CREATIVE BIOGRAPHY

Annotation. *This article examines the literary and bibliographical sources that serve as the foundation for constructing the scholarly biography of Abu Bakr Muhammad ibn al-'Abbas al-Khwarazmi (935–993), a prominent poet and prose writer of the 10th-century Khwarazm literary milieu. Drawing on tadhkiras compiled by his contemporaries, historical and bibliographical works, the author's own writings, and modern Orientalist research, the study provides information on al-Khwarazmi's life, creative activity, and his place within the literary environment of his time.*

Keywords: *Abu Bakr al-Khwarazmi, scholarly biography, literary sources, bibliographical works, tadhkira, Abu Mansur al-Thaʿalibi.*

Kirish (Introduction). Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikda muallif biografiyasini o'rganish shunchaki yordamchi ma'lumot to'plash emas, balki matn tarixini o'rganishda, aksariyat hollarda, asosiy kalit vazifasini bajaradi. Chunki har bir adabiy manba ortida muayyan shaxs, uning taqdiri, ruhiy va ijtimoiy tajribasi turadi. Shu bois ijodkor hayot yo'lini tiklash, uning fikriy evolusiyasini ko'rsatib berish, u yashagan ijtimoiy, madaniy muhitni aniqlash matn tahlilining mazmundor va xolis bo'lishiga bevosita xizmat qiladi.

O'rta asrlarga xos bo'lgan manba va uning muallifi biografiyasini o'rganishning o'ziga xos mashaqqatlari mavjud. Chunki bu jarayonda atributsiya (matn muallifini aniqlash) va ateteza (biror asar, matn) muallifi noto'g'ri ko'rsatilgan holda, uni noo'rin mualliflikdan himoya qilish) bilan bog'liq chalkashliklar va bir-biriga zid ma'lumotlar tez-tez uchrab turadi. Shuning uchun bu jarayonda manbalarni solishtirish, tahlil qilish, haqiqiy biografik qiyofani tiklash nafaqat yakka shaxsni, balki butun bir davr adabiy-ilmiy muhitni qayta kashf etish imkonini berishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos al-Xorazmiy o'z zamonasining yetakchi qalam ahli, nasr va nazmda faol ijod qilgan adiblardan biri bo'lishiga qaramay, uning hayoti va ijodi o'zbek tadqiqotchilari tomonidan hali o'rganilmagan. Hatto, rus va Yevropa sharqshunosligida ham, kichik hajmli informatsion maqolalarni hisobga olmaganda, adib ijodiga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlarni uchratmadik. Biroq arab olimlarining quyidagi tadqiqotlarida Abu Bakr Xorazmiy ijodi birmuncha o'rganilgan:

1. هند حسين طه. الادب العربي في إقليم خوارزم (منذ الفتح العربي (93ه) حتى سقوط الدولة الخوارزمية) بغداد: وزارة الاعلام، 1976.
2. عائض سعد الحارثي . أبو بكر الخوارزمي : حياته وأدبه.1977.
3. أحمد أمين مصطفى. أبو بكر الخوارزمي : حياته وأدبه. الهيئة المصرية العامة للكتاب.1985 .
4. السيد ابراهيم محمد الدد. أبو بكر الخوارزمي : حياته، شعره، رسائله. القاهرة .1985.
5. مامون ابن محيي الدين الجنان. أبو بكر الخوارزمي : بين نثره وشعره. بيروت: دار الكتب العلمية.1993.
6. أبو بكر الخوارزمي وآثاره الأدبية . احمد العوض الحسن. مكة المدينة.1977 .

Ammo, ta'kidlash kerakki, mazkur tadqiqotlarda Xorazmiy biografiyasi va ijodiy merosi xususida bir-biriga qarama-qarshi fikrlar, isbotlanishi talab etiladigan jihatlar bir talay. Bu kabi holatlar shu paytgacha olib borilgan tadqiqotlarni yangi aniqlangan ishonchli manbalar bilan solishtirib, tanqidiy qayta ko'rib chiqishni taqozo qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolada tarixiy tahlil, biografik tahlillar bor.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Matnshunos olim Sh.Amonov muayyan ijodkor biografiyasini yaratishda manbalarni quyidagicha guruhlashni taklif qilgan:

1) shoir zamondoshlari tomonidan tuzilgan tarixiy va tazkira asarlar;

2) ijodkorning o‘z asarlari;

3) antologiyalar, akademik tadqiqotlar, darslik va dissertatsiyalar.

Albatta, mazkur tasnif ijodkor biografiyasini yaratishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tasnifni ma’qullagan holda, biz muayyan ijodkor biografiyasini mukammal o‘rganishda xronologik usuldan foydalanish ham maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Sababi, xronologik yondashuv ma’lumotlar manbai va kontekstni vaqt jihatdan tartiblash orqali, ijodkor hayoti va faoliyatini o‘rganishdagi davriy o‘zgarishlarni to‘liq va mantiqiy izchillikda tahlil qilish imkonini beradi. Shunday qilib, jahon adabiyoti va islomiy adabiy an’analar doirasida Abu Bakr al-Xorazmiy va uning adabiy merosiga bag‘ishlangan tadqiqotlarni shartli ravishda uch asosiy bosqichga ajratish mumkin:

1-bosqich. Abu Bakr Xorazmiy zamonasidan XIX asrgacha bo‘lgan davr. Bu bosqich Xorazmiy hayotiga bevosita guvoh bo‘lgan yoki unga yaqin davrda yashagan muarrixlar, tazkiranavislar va adabiyotshunoslar tomonidan berilgan ma’lumotlar bilan ifodalanadi. Jumladan, As-Sam’oniy, Ibn Xallikan, As-Sa’alabiy, Yaqut al-Hamaviy kabi mualliflarning asarlarida Xorazmiy shaxsiyati va ijodiy merosi haqidagi ma’lumotlar o‘rin olgan. Bu ma’lumotlar, avvalo, biografik faktlarni qayd etish va ilk adabiy baholash nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

2-bosqich. XIX–XX asrlarda xorazmiyshunoslikning rivojlanishi. Bu davrda Xorazmiy merosi Osiyo va Yevropadagi sharqshunoslar, islomshunoslar va adabiyot tarixchilari diqqat markaziga tusha boshlaydi. Uning asarlari aniqlanib, asta-sekin ilmiy muomalaga kiritiladi, ba’zi manbalar qiyosiy tahlil qilinadi. Bu davrdagi tadqiqotlar, ayniqsa, Yevropa, rus va turk sharqshunoslari, shuningdek, islom madaniyatini o‘rganuvchi ilmiy muhit vakillari tomonidan amalga oshirilgan. Bu bosqichda Xorazmiy faoliyati umumiy islomiy adabiy an’analar doirasida o‘rganiladi, lekin tadqiqotlar, asosan, manbashunoslik va bibliografiya darajasida qoladi.

3-bosqich. XXI asrda Xorazmiy faoliyati haqidagi yangi tadqiqotlar. Hozirgi zamonda Xorazmiy shaxsiyati va ijodi yangi ilmiy yondashuvlar asosida o‘rganila boshlandi. Tadqiqotlar tarixiy, adabiy, uslubiy, tilshunoslik va madaniy-mazmun jihatidan keng qamrovda olib borilmoqda. Xususan, Xorazmiyning «Divan ar-Rasoil» va «Divan ash-Shi’r» kabi asarlarining janr tabiati, uslubi, badiiy qadri va tarixiy ahamiyati masalalari ilmiy bahs mavzusiga aylanmoqda. Shuningdek, Xorazmiyning nasriy va nazmiy merosi umumsharq adabiy an’analari konteksida ko‘rib chiqilmoqda. Xorazmiy ijodiga qiziqish va e’tibor o‘z zamonasidayoq boshlangan bo‘lib, ko‘plab zamondosh ijodkorlar uning nomini faxr bilan tilga olgan. Adib zamondoshlaridan eng ishonchli ma'lumotlarni taqdim etuvchi bu uning eng yaqin shogirdi va do‘sti Abu Mansur Saolibiy (961–1038)dir. Saolibiy o‘zining eng mashhur asari “Yatimad ud-dahr” tazkirasida ustoziga “Zamonasining eng donosi, adab dengizi, nasr va nazmning tug‘i, fazl va idrok olami” [Saolibiy, 1976; 227] deya yuksak ta’rif bergan. Abu Bakr Xorazmiyning «Devon ash-shi’r» (She’rlar devoni), «Ar-rasail» (Maktublar), “Amsal” (Maqollar) kabi asarlaridan ko‘plab nazmiy va nasriy namunalarni taqdim qilgan. Bundan tashqari, biroz keyinroq, As-Sam’oniy (1113–1167) o‘zining *“Kitab al-ansob” asarida* Xorazmiy haqida ikki o‘rinda to‘xtalib o‘tgan. “Abu Bakr Muhammad ibn Abbos al-Xorazmiy at-Tabarxaziy taniqli shoirlardan. Otalari Tabaristondan, onalari Xorazmdan. Shuning uchun ikki nisbat bir qilinib, qisqartma shaklda «At-Tabarxaziy» deyilgan. Bu nisbat bilan ham shuhrat qozonganlar. Men bu zotni «xo» harfida eslatgan edim. Lekin bu nisbat bilan ham tanilganlari uchun yana «itqi to» harfida zikr qildim. Bu Abu Bakr al-Xorazmiydir. Arab tilshunosligi va uning usullarini yoddan bilardilar. Zabardast shoir edilar. Bag‘dodda Abu Ali Ismoil ibn Muhammad as-Saffor, Abu Bakr Ahmad ibn Komil al-Qozi va boshqalardan hadis ilmidan ta'lim olganlar. Hijriy 383 (milodiy 994) yilning ramazon oyida Nishopurda vafot etganlar”, [Al-Ansob: (Movarounnahr ulamolari)] deya muhim biografik ma'lumotlar, uning ijodiy merosi haqida qaydlarni beradi. Uning ma'lumotlariga ko‘ra, Abu Bakr Xorazmiy lug‘atshunoslikda, arablarning nasablari, kunyalari borasida juda kuchli olim bo‘lgan va o‘z salohiyati bilan ko‘plab zamondoshlarini hayratga solgan. Sam'oniy keltirgan rivoyatga ko‘ra, Abu Bakr bir kuni vazir va shoir Sohib ibn Abbodning nufuzli majlisida ko‘rimsiz va eski kiyimda hozir bo‘ladi. Buni ko‘rgan majlisdagilar uning ustidan kulmoqchi bo‘ladilar. Bir kishi Xorazmiyni arab tilini bilmasa kerak, deb o‘ylab, “Bu it kim bo‘ldi?”, deydi. Abu Bakr Xorazmiy shu zahotiyoq arabchalab: –Aslida, haqiqiy it bu yigirma tilni bilmadigan kishidir, deydi. Bu bilan Abu Bakr o‘zining 20 tilni bilishiga, shu bilan birga, uni kamsitgan kishining johilligiga ishora qilgan edi. Shoirning zakosidan ta’sirlangan majlis ahli darrov uning hurmatini o‘rniga qo‘yadilar. Shuningdek, Sam'oniy al-Hakim Abu Abdullohning “Nishopur tarixi” kitobiga asoslanib, Abu Bakrning Bag‘dodda Abu Ali Ismoil ibn Muhammad as-Saffor va uning zamondoshlaridan ilm olganini yozib qoldirgan [Kamoliddinov, 1991].

Ibn Xallikan*“Vafayat al-ayan” asarida* Abu Bakr Xorazmiy haqidagi ma’lumotlarni yozishda Sam’-oniyning yuqoridagi kitobiga tayangan. Biroq u Xorazmiyning buyuk iste’dodi haqidagi boshqa bir rivo-yatni keltirgan. Unga ko‘ra, Abu Bakr vazir Sohib ibn Abbod huzuriga kirmoqchi bo‘lib izn so‘raydi.

Xiz-matchi chiqib, vazir faqat badaviy arab shoirlari she'rlaridan 20 ming bayt o'qiy oladigan kishini qabul qila olishini ma'lum qiladi. Bunga javoban Abu Bakr: 20 ming bayt shoirlarning ijodidan bo'lsinmi yoki shoira-larningmi? deydi. Buni eshitgan Sohib ibn Abbod: "Bu, albatta,Abu Bakr al-Xorazmiy bo'lishi kerak! Uni darhol kiriting – deb, shoirni katta hurmat bilan kutib olgan ekan [William MacGookin de Slane, 1868; 108–110].

Ibn al-Asir "Al-komil fit-tarix" kitobi hoshiyasida Abu Bakr to'g'risida qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan [Tornberg C.J., 1867;523–524].

1219-yilda Xorazmga kelgan Yoqut Hamaviy *"Mu'jam ul-udabo" kitobida ko'plab xorazmlik ijodkorlar qatorida Abu Bakr Xorazmiy nomini ko'p marta tilga olib*[ياقوت الحموي , 1993]*, uning biografiyasi va ijodi haqida qaydlarni qoldirgan.* Mazkur asar Xorazmdagi adabiy muhit va unda Xorazmiyning o'rni, uslubi va taniqli shaxslar bilan aloqasi haqida ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir. Mashhur turk biografi Xoja Xalifa (Katib Chalabey) "*Kashf az-zunun" asarida* Xorazmiy asarlari va ularning mazmuni haqida bibliografik ma'lumotlarni taqdim etgan.

Xorazmiy zamonasidan XIX asrgacha bo'lgan asarlarda asosan adibning sha'niga olqish va maqtovlar, kitoblaridan she'riy iqtiboslar keltirilgan bo'lib, ularda ilmiy-tanqidiy fikrlar deyarli kuzatilmaydi. Ammo, XX asrda Xorazm madaniyati haqida ensiklopedik ruhdagi asar muallifi falastinlik olima Hind Husayn Toha Abu Bakr Xorazmiy shaxsiyatiga alohida e'tibor qaratdi. U "Al-Adab al-arabiy fi iqlimi Xovarazm" ("Xorazm diyorida arab adabiyoti") nomli kitobida Abu Bakr Xorazmiy hayoti va ijodiga ikki o'rinda to'xtaladi. Nazm va nasrdagi merosini alohida tadqiq qiladi. Hind Husayn Toha o'zining magistrlik dissertasiyasi uchun mazkur mavzuni tanlashiga ikki sababni ko'rsatadi, birinchidan u talabalik davridayoq Xorazm adabiyotiga alohida qiziqish bilan qaragan, shu sababli unga doir har qanday ma'lumotni hijjalab yig'ib, astoydil o'rgangan, turli manbalarni qiyinchilik bilan qidirib topgan. Qolaversa, bu mavzu ancha jiddiy va o'ziga xos dolzarblik kasb etishiga qaramay ko'p vaqtlar tadqiqotchilarning nazaridan chetda bo'lib kelgan. Hind Husayn Tohaning ko'p yillik sermashaqqat mehnati mahsuli o'laroq, "Al-Adab al-arabiy fi iqlimi Xovarazm" nomli 519 betdan iborat kitob 1976-yili Bag'dodda nashr etildi. Xorazm adabiy muhiti haqidagi bu muhtasham asar bilan o'zbek o'quvchisini birinchi bo'lib Ismatulla Abdullaev tanishtirdi [Abdullayev, 2002]. Olim "Xorazm adabiyoti haqida yirik tadqiqot" nomli maqolasida arab olimasining Xorazm adabiyoti, tarixi, va madaniyatiga qiziqishi va bu boradagi mehnatlarini shunday olqishlaydi: "Biz, o'zbek olimlari ham diyorimizdan minglab chaqirim masofada bo'lgan, Xorazm yurtini ko'rmay, uning adabiyotiga mehr qo'yib, necha yillar ranj-u zahmat chekib, ushbu adabiyotimiz tarixi uchun nihoyatda qimmatli asarni ro'yobga chiqargan falastinlik olima haqiqatdan katta savobli ilmiy ishga qo'l urib, uning uddasidan chiqa olganiga iqror bo'lishimiz va Hind Husayn Tohaga minnatdorchilik izhor etishimiz kerak" [Abdullayev, 2008;359–360]. Darhaqiqat, arab olimasining mazkur tadqiqoti Xorazm arablar tomonidan fath etilgan 712-yildan to Xorazmshohlar davlati tugatilgan 1230-yilgacha bo'lgan 518 yillik adabiy hayot xususida bo'lib, unda shu davr ichida Xorazmda yozilgan arab tilidagi she'riy va nasriy asarlar chuqur o'rganilgan, ayrim shoir va adiblar ijodi keng yoritib berilgan. Olimaning arab adabiyotida rasail janrining eng chiroyli namunalarini yaratgan Abu Bakr Xorazmiy, arab olamida "Faxr-ul Xavarazm" ("Xorazm faxri") nomi bilan tanilgan Abulqosim Mahmud Zamaxshariylarning she'riyati va nasriy asarlari haqidagi izlanishlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Chunonchi, kitobning 1-bob 2-fasli hamda 2-bob 3-fasllarida Abu Bakr Xorazmiyning nazm va nasrdagi ilmiy adabiy merosi nihoyatda sinchkovlik va hassoslik bilan yoritilgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, arab adabiyotshunoslari orasida Abu Bakr Xorazmiy ijodiga e'tibor aynan Hind Husayn Tohaning "Xorazm diyorida arab adabiyoti" kitobidan keyin ancha kuchaydi va keyingi davrda adib hayoti va ijodiy biografiyasini o'rganish borasida salmoqli maqolalar yozildi.

Ammo shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, Abu Bakr Xorazmiy biografiyasining eng ishonchli manbasi bu, albatta, uning umri davomida zamondoshlariga (shoh, amir, vazir, davlat amaldorlari, shoir, olim va adiblar)ga turli munosabat bilan yozgan xatlaridan tuzilgan "Rasail ul-Xorazmiy" (Xorazmiy maktublari) asaridir. Adib o'z maktublarida adresatga murojaat qila turib, o'z biografiyasiga oid ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi. Masalan, u "Xorazmshohga" sarlavhali maktubida shunday yozadi: Amir yaxshi biladiki, marhum otam shunday boylik qoldirganki, agar uni bir shahar ahliga berganida, ularga kifoya qilardi. Agar uni dunyodagi barcha kambag'allarga ulashganida edi, ularni boy qilardi. Ammo hayotning qilmishlari meni Xorazmda yuzma-yuz qo'yib, ochiqdan ochiq urush qildi, yashirincha nayranglar ishlatdi. Oqibatda men u yerdan qo'limda hech vaqo yo'q holda chiqib ketdim. Oldinlari men boylikda Ka'ba kabi mashhur edim, endi esa tosh kabi kambag'al bo'lib qoldim. Oldin bayram kunidek hurmatda edim, endi esa ehrom kiygan muhtoj kabi kambag'alman [Al-Khuwārizmī, 1970;186–187]. Bundan ma'lum bo'ladiki, ayrim tadqiqotchilar keltirganidek, adibning onasi emas, otasi xorazmlik bo'lib, boy-badavlat, obro'li kishi sifatida tanilgan. Shuningdek, ayrim xorazmiyshunoslar ta'kidlaganidek, Abu Bakr "ilm talabida" emas, balki nohaqlik va turli sinovlar tufayli ota yurtini tark etishga majbur bo'lgan. Vaholanki, Abu Mansur Saolibiyning dalolat

qilishicha, u Xorazmdan chiqib ketgunga qadar ko‘plab ilmlarni egallab, shuhrat topishga ulgurgan edi. Shundan keyin boshlangan g‘urbat yillarida u turli shaharlarda adabiy majlislarda qatnashadi, Nishopurda bir qancha muddat muallimlik qilib, ko‘plab mashhur kishilarni tarbiyalaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Abu Bakr Xorazmiy hayoti va ijodiy biografiyasini qayta tuzishda adibning mualliflik asarlari, uning zamondoshlari tomonidan yaratilgan bibliografik asarlar va tazkiralarda keltirilgan ma’lumotlarga tayanish, shuningdek, keyingi davrlarda amalga oshirilgan tadqiqotlarga tanqidiy yondashish, faktlarni qiyosiy tahlil qilish va o‘zaro solishtirish aniq hamda ishonchli xulosalar chiqarishga asos bo‘ladi. Bunday kompleks yondashuv nafaqat Xorazmiy shaxsiy biografiyasining xolis ilmiy manzarasini tiklashga, balki uning ijodiy merosini davr adabiy-ilmiy muhiti bilan uzviy bog‘liq holda baholashga, shu orqali o‘rta asr Xorazm adabiyoti tarixini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Tornberg C.J. (Ed.). (1867). *Ibn al-Athir. Chronicon quod perfectissimum inscribitur* (Vol. 10, pp. 523–524). Leiden, E.J.Brill.

(2). Ibn Khallikan. (1868). *Biographical Dictionary* (Vol. 3, pp. 108–110). (W. MacGuckin de Slane, Trans.). Paris, Oriental Translation Fund.

. (3) . هند، حسين طه. (1976). *الأدب العربي في إقليم خوارزم منذ الفتح العربي (93هـ) حتى سقوط الدولة الخوارزمية*. بغداد: وزارة الإعلام.

(4). Abu Mansur as-Saolibiy. (1976). *Yatimat ad-dahr*. I. Abdullayev (tahq., tarj., izoh.). Toshkent, “Fan”.

(5). عائض، سعد الحارثي. (1977). *أبو بكر الخوارزمي: حياته وأدبه*.

(6). أحمد أمين مصطفى. (1985). *أبو بكر الخوارزمي: حياته وأدبه*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

(7).السيد إبراهيم محمد الدد. (1985). *أبو بكر الخوارزمي: حياته، شعره، رسائله*. القاهرة.

(8). Kamoliddinov Sh. (1991). Svedeniya Sam’ani ob uchenix i poetax Xorezma. *Materiali po istorii i istorii nauki i kulturi narodov Sredney Azii.* Tashkent, “Fan”.

(9). ياقوت الحموي . (1993). *معجم الأدباء = إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب*(إحسان عباس, Ed.). بيروت: دار الغرب الإسلامي.

(10). Abdullaev I. (2002). Xorazm adabiyoti haqida yirik tadqiqot. “*Sharq” mash’ali,* 1-son.

(11). Abdullaev I. (2008). *Meros va talqin* (maqolalar to‘plami). Toshkent, “Fan”, 359–360-betlar.

(12). Al-Khuwārizmī A.B. M. ibn al-‘Abbās. (1970). *Rasā’il Abī Bakr al-Khuwārizmī* (N.W.Khāzin, Ed.). Bayrūt: Dār Maktabat al-Ḥayāh.

Xakimova Komila Kobiljon qizi (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti; komilaxakimova65@gmail.com),

Xasanova Mashhura Jumanovna (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, PhD)

“QISASI RABG‘UZIY” VA “TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARLARIDA ODAM ATO NA’TI VA ODAM A.S. QISSASI MANBALARI

Annotatsiya. *Na’t tushunchasi, Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” va Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlarida Odam ato na’ti, na’tlarning turlari, ularning manbalarini tahlil qilish.*

Kalit so‘zlar*: na’t, she’riy na’t, nasriy na’t, “Qisasi Rabg‘uziy”, “Tarxi anbiyo va hukamo”, Qur’on, Tavrot, Odam, Havvo, Iblis.*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ АДАМА И ИСТОКИ ИСТОРИИ АДАМА (МИР ЕМУ БЛАГОСЛОВЕНИЕ АЛЛАХА) В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «КИСАС РАБГУЗИЙ» И «ТАРИХИ АНБИЙО ВА ХУКАМО»

Аннотация. *Понятие наът, наът Адама в произведениях Насируддина Бурхониддина Рабгузи «Кисаси Рабгузий» и Алишера Навои «Тарихи анбийы ва хукамо», виды натов, анализ их источников.*

Ключевые слова*: наът, поэтический наът, прозаический наът, «Кисас Рабгузи», «Тарх анбия ва хукамо», Коран, Тора, Адам, Ева, Иблис.*

THE ORIGIN OF ADAM AND THE SOURCES OF THE STORY OF ADAM (PBUH) IN THE WORKS “QISAS RABGUZIY” AND “TARIHI ANBIYO VA HUKAMO”

Annotation. *The concept of na't, the na’t of Adam in the works of Nasiruddin Burhoniddin Rabguziy “Qisas Rabguziy” and Alisher Navoi “Tarihi anbiyy va hukamo’, types of na’ts, analysis of their sources.*

Keywords: *na’t, poetic na’t, prose na’t, “Qisas Rabghuziy”, “Tarkh anbiyyah va hukamo”, Quran, Torah, Adam, Eve, Iblis.*

Kirish (Introduction). Na’tlar mumtoz adabiyotimizning an’anaviy va ajralmas tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ular ushbu davr adabiyotini o‘rganish va u haqida chuqurroq tasavvur hosil qilishga yordam beruvchi asosiy vositalardan biridir. Na’tlar, asosan, payg‘ambarlar sha’niga aytiladigan maqtovlardan ibo-

rat bo‘lib, ko‘pgina mumtoz she’riy asarlarda uchraydi [7]. U haqida Shayx Ahmad Xudoydod Taroziy o‘zining “Funun ul-balog‘a asarida shunday ta’rif beradi: “Bu o‘n nav she’rkim, zikr qilduq, har qoysida agar Tengri azza va jallaga hamd aytsalar, oni tavhid derlar. Agar Muhammad Mustafo alayhissalot vas-salomni vasf qilsalar, na’t derlar. Agar Tengri hazratinda tazarru’ qilsalar, munojot o‘qurlar” [8]. Taroziy fikriga qaraganda, na’tlarda asosan Muhammad Mustafo alayhissalot vas-salom vasf qilinadi. Ammo ko‘pgina mumtoz asarlarda faqat Muhammad (s.a.v) emas, boshqa payg‘ambarlar vasf qilingan o‘rinlarni ham ko‘rishimiz mumkin. Xususan, Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” va Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlari shular jumlasidandir. Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida jami yigirma to‘rtta payg‘ambar qissasi she’riy va nasriy na’t bilan boshlanadi. Payg‘ambarlar ta’rifining asosiy manbalari esa muqaddas diniy kitoblar–Qur’on va Tavrotdir. “Qisasi Rabg‘uziy” va “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlaridagi ilk alqov birinchi inson va payg‘ambar bo‘lmish Odam a.s haqidaki, undagi nasriy na’t ham ohangdorligi, saj’dan unumli foydalanilganligi bilan musiqiylik kasb etgan va asarning o‘qishliligini orttirgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Na’tlar haqida asosiy ma’lumotlar Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning “Funun ul-balog‘a asari, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”da uchraydi. So’nggi yillarda ushbu mavzuda ish olib borgan tadqiqotchilardan Ziyoda G’afforovani ko’rsatishimiz mumkin. Ziyodova G‘afforova “Navoiyning hamd va na’t g‘azallari tahlili” mavzusida nomzodlik disssertatsiyasini himoya qilgan.

Tadqiqot metadologiyasi (Research Methodology). Mazkur maqolani tadqiq etishda Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” va Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlaridagi Odam ato alqovlari qiyosiy tahlil etildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “Qisasi Rabg‘uziy”da nabiylar ta’rifi odamlar avvali va payg‘ambarlar sarvari Odam alayhissalom alqovi bilan boshlanadi. Asarning “Qissai Odam safiy” alayhissalom” qismida quyidagicha na’t berilgan:

“U tuproqdin yaratg‘an, qudrat birla to‘ritgan[1], adiz[2] ko‘kka og‘g‘an,[3] ujmoh[4] ichra kirgan, Havvotek juft berilgan, Iblis vasvasasiga ilingan, yoruq[5] ujmohdin azrilg‘an[6], qorong‘u dunyoga ingan[7], uch yuz yil rabbana zalamna anfusana teb[8] yig‘lag‘an[9] va va la takraba xazixiash-shajarata[10] xitobin eshitgan, summaij tabahu rabbuhu[11] tojin boshing‘a urgan, inna-lloha istafa Aadama[12] xil’atin qizgan, usjudu li Aadama[13] karomati birla mukarram bo‘lg‘an va allama Aadama al-asma’a kullaxa[14] tashrifin bo‘lgan Odam safiy[15], xalifai vafiy”[16] [7].

Ushbu alqovda odamning tuproqdan yaratilgani, qudrat bilan bezatilgani, ulug‘ ko‘kka ko‘tarilgani, Jannatga kiritilgani, Havvodek juft berilgani, Iblisning vasvasasiga ilinib yorug‘ jannatdan haydalgani va qorong‘u dunyoga tushgani aytilmoqda. Odam yerga haydalgandan so‘ng uch yuz yil davomida “Rabbbana zalamna anfusana”, ya’ni, “Ey parvardidor, biz o‘zimizga o‘zimiz zulm qildik”, deb yig‘laydi. Va ko‘kdan “va la takraba xazixiash-shajarata” degan xitob keladi. Bu “Yaqinlashmanglar mana bu daraxtga” degan ma’noni anglatadi. So‘ngra summaij tabahu rabbuhu tojini boshiga, inna-lloha istafa Aadama libosini egniga kiyadi. Bu yerda Allohning Odamni afv etgani va tanlab olgani haqida gap ketmoqda. So‘ngra quyidagi oyat keltiriladi: “Usjudu li Aadama”–sajda qilinglar, ta’zim qilinglar odamga. Alloh ushbu karomati birla Odamni mukarram qiladi. Aadama al-asma’a kullaxa–Tangri taolo unga barcha narsaning nomini o‘rgatadi.

---

[1] To‘ritmoq–yaratmoq, bezamoq.
[2] Adiz–ulug‘.
[3] Og‘di–ko‘tarildi.
[4] Ujmoh–Jannat.
[5] Yoruq I.–yo‘riq, muomala, II.– ochiq va aniq. Matnda yorug‘ ma’nosida kelyapti
[6] Azrilg‘an–ajralgan ma’nosida
[7] Ingan–tushgan, yuqoridan pastga tushish, bu yerda Odamning Iblis vasvasasiga uchib Jannatdan yerga tushirilganiga ishorat qilinmoqda.
[8] Teb–deb
[9] Rabbana zalamna anfusana-ey parvardigorimiz, biz o‘zimizga o‘zimiz zulm qildik
[10] Va la takraba xazixiash-shajarata–yaqinlashmanglar mana bu daraxtga
[11] Summaij tabahu rabbuhu-keyin tanlab oldi uni parvardigori
[12] inna-lloha istafa Aadama–haqiqatdan, Olloh Odamni tanlab oldi
[13] Usjudu li Aadama-sajda qilinglar, ta’zim qilinglar odamga
[14] Aadama al-asma’a kullaxa–va o‘rgatdi Olloh Odamga hamma narsalarning otlarini
[15] Safiy–toza, pokiza, sara, tanlangan, yoxud samimiy do‘st, oqko‘ngil
[16] Vafiy–tugal, to‘liq, yetarli, komil

Rabg‘uziy Odamni “Odam safiy, xalifai vafiy” deb ataydi. Safiy odamning Alloh tomonidan tanlanganligiga, xalifai vafiy esa uning to‘liq xalifa, o‘rinbosar ekanligiga ishoratdir.

Nasriy na’tdan so‘ng she’riy na’t ham keltiriladiki, u Odam alayhissalom haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Taxtini ko‘tarub Farishta ujmoh ichra kivurub,
Tezginurda chiqmadilar hargiz aning erkidin.[1]
Chiqdi Havvo birla bo‘lub xush tana’um[2] *qildilar,*
Ichtilar ujmoh sharobin, yedilar et erkidin.
Bildi asmo ilmini[3] *ul et-u berdi belguluk,*[4]
Barcha tillar birla so‘zlar tozi forsiy turkidin.
Mundi ujmohning buroqin[5] *kezdi aning tegrasin,*[6]
Hulla[7] *kizdi egniga ham boshg‘a urdi bo‘rkidin,*[8]
Ozdi Iblis makri birla biruk erdi yolg‘uzin,
Ikki bug‘doy yedi chiqti sekkiz ujmoh mulkidin.[9]

Birinchi baytda quyidagilar haqida fikr yuritilmoqda: Alloh taolo odamni yaratgandan so‘ng qizil oltindan bir taxt tayyorlatadi, gavhar bilan bezattiradi. Taxtning balandligi “Masjid ul-Harom” cha, taxt ustidagi kursining balandligi esa Ka’ba balandligicha edi. Shohona liboslarni, oltin tojni boshiga kiyib odam bu taxtga o‘tiradi. Uch yuz ming farishta kelib taxt oldida tiz cho‘kadilar. Taxtni ko‘tarib jannatga kirgizadilar.

Chiqdi Havvo birla bo‘lub xush tana’um[10] *qildilar,*
Ichtilar ujmoh sharobin, yedilar et erkidin.

Farishtalar odamni jannatga kirgizganlaridan so‘ng ne’matlarni, hurlarni ko‘rdi, ammo o‘ziga o‘xshaydigan birini topmagani uchun o‘zini yolg‘iz his qiladi. Mavlo taolo odamni uyquga ko‘madi. Uyquli-uyqusiz holida uning qovurg‘asidan Havvoni yaratadi. Havvo g‘oyat go‘zal edi. Alloh taolo go‘zallikni yuzga bo‘lib, to‘qson to‘qquzini Havvoga, bir qismini butun dunyoga beradi. Odam va Havvo Jannat sharobi va go‘shtidan tanavvul qilib, Jannat ichra baxtli yashaydilar.

Bildi asmo ilmini ul et-u berdi belguluk,
Barcha tillar birla so‘zlar tozi forsiy turkidin.

Bir kun farishtalarga Odam taxtini ko‘tarib, hamma yerni aylantirish buyrug‘i berildi. Undan keyin Alloh “Asmo ilmi”ni odamga o‘rgatdi. Asmo ilmi bu ism qo‘yish ilmidir. Barcha narsalarni farishtalarga ko‘rsatib: “Agar to‘g‘ri so‘zli bo‘lsangiz bu narsalarning nomi nima, menga ayting”, dedi. Farishtalar ojiz bo‘lib: “Sen o‘rgatgan narsalardan boshqasini bilmaymiz”, dedilar. So‘ng odamdan narsalarning nomini so‘radi. Odam bu daraxt, bu tosh, bu suv deb dunyoda mavjud barcha tillarda javob beradi.

Mundi ujmohning buroqin[11] *kezdi aning tegrasin,*[12]
Hulla[13] *kizdi egniga ham boshg‘a urdi bo‘rkidin.*

Ushbu baytda Buroqning Odam alayhissalom atrofida aylanganligi, Odamning egniga hulla, boshiga bo‘rk kiyganligi aytilmoqda. Barchamizga ma’lumki, Buroq islom rivoyatlarida Muhammad (s.a.v) ni Isro va Me’roj kechasida Makkadan Quddusga, so‘ngra arshga olib chiqqan oq rangli, qanotli otdir. Buroq “barq”–chaqmoq so‘zidan olingan bo‘lib, juda tez uchuvchi degan ma’noni anglatadi [9].

Ozdi Iblis makri birla biruk erdi yolg‘uzin,
Ikki bug‘doy yedi chiqti sekkiz ujmoh mulkidin

---

[1] Erk–erk, podshohlik va buyruq o‘tkirligi
[2] Tana’um–ne’matlanish, bahramand bo;lish
[3] Asmo ilmi–ism qo‘yish ilmi
[4] Belguluk– belgilik, ma’lum; belguluk neng-belgilik narsa
[5] Buroq-afsonaviy uchar ot, diniy e’tiqodga ko‘ra go‘yo Muhammad alayhissalom Me’roj tuni unga minib Makkadan Quddusga va u yerdan arshga ko‘tarilgan emish
[6] Tegra–tevarak, atrof
[7] Hulla–bezakli kiyim, ziynat libosi; nafis matodan tikilgan kiyim
[8] Bo‘rk–bosh kiyim; qalpoq, telpak, bo‘rk
[9] Nosiruddin Rabg‘uziy.Qisasi Rabg‘uziy. T., “Yozuvchi”,1990, 16-bet.
[10] Tana’um–ne’matlanish, bahramand bo‘lish
[11] Buroq–afsonaviy uchar ot, diniy e’tiqodga ko‘ra, go‘yo Muhammad alayhissalom Me’roj tuni unga minib Makkadan Quddusga va u yerdan arshga ko‘tarilgan emish
[12] Tegra–tevarak, atrof
[13] Hulla–bezakli kiyim, ziynat libosi; nafis matodan tikilgan kiyim

Iblis jannatdan haydalgandan so‘ng, ko‘nglida adovat barq urib boraveradi va Odam va Havvoni ham jannatdan chiqarishga harakat qiladi. U vaqtlar ilon chiroyli bo‘lib tuyaga o‘xshaydigan hayvon edi, uning qizil, yashil, turli bezakli qanotlari bor edi. Havvo ilonning go‘zalligiga mahliyo bo‘lib, u bilan gaplashishni yaxshi ko‘rar edi. Iblis ilonning og‘ziga yashirinib jannatga kirishga muvaffaq bo‘ladi. Avval, Odamni oldiga kelib so‘zlaydi, lekin Odam uni eshitmaydi, keyin ayollarning ko‘ngli yumshoq bo‘ladi deb Havvoga deydi: “Bilasanmi, nega tangri taolo sizlarga bu daraxtdan yeyishni taqiqladi, chunki, kim bu mevadan yesa jannatda mangu qoladi, o‘lim ko‘rmaydi”. Bu so‘zlarni eshitib Havvo bug‘doydan yeydi va Odamga yeyishni so‘raydi. Odam Allohga bergan va’dasini unutadi, bug‘doyni og‘ziga solidi, chaynaydi, yutadi, ammo bo‘g‘ziga tiqiladi. Shu vaqt bergan va’dasi esiga tushadi. Ichkariga kirgizishni ham, tashqariga chiqarishni ham bilmaydi. Bo‘g‘zida yumaloq bo‘lib qoladi. Erkaklar bo‘g‘zida yumaloq bo‘lishini va ayollarnikida bo‘lmasligining sababi budir. Shunday qilib, Odam va Havvo ikki dona bug‘doy yeb sakkiz jannatdan ajraladilar.

Alisher Navoiy ham “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Rabg‘uziy tutgan yo‘lni tutadi. U ham she’riy, nasriy na’tlardan foydalanadi. “Tarixi anbiyo va hukamo” da Odam alayhissalom ta’rifi shunday boshlanadi:

“Odam Salavatulloh alayh xilqati Odamning kuniyati Bulbashardur va laqabi Safiyullohdur. Chun irodatulloh aning xilqatig‘a muqtaziy bo‘ldi, Jabroilga amr bo‘ldikim, bir miqdor tufrog‘ aning tiynati taxammuri uchun ul yerdinki, holo Makka aning o‘rnidadur” [3].

Navoiy ham Odamning laqabi, tuproqdan yaratilishi, havvoning unga juft qilib berilishi, taqiqlangan mevani yeb jannatdan quvilishi va undan keying voqealarni hikoya qiladi. Navoiy asarlarida ham she’riy ta’riflar mavjud:

Odamki, haq lutf ila mavjud etti,
Majmu’i mulk xaylig‘a masjid etti.
Oxir tanidin ruhni manqud[1] *etti,*
Ul nav’ki, nobud edi, nobud etti [3].

Bu yerda Odamning Alloh lutfi bilan vujudga kelgani, butun olam ahliga masjid etganligi, ya’ni Odamning birinchi inson va payg‘ambar ekanligi ta’kidlanmoqda. Oxir tanidan ruhni ozod etgani, bu bilan asli yo‘q bo‘lgan narsani yana yo‘qlikka qaytarganligi aytilmoqda. Zero, yo‘qdan bor qiluvchi, va bordan yo‘q qiluvchi zot Alloh taolodir.

Rabg‘uziy ta’riflarida ham Navoiy ta’riflarida ham asosan Qur’oni karim oyatlaridan foydalaniladi. Masalan Rabg‘uziyda: “Rabbana zalamna anfusana”, “Va la takraba xazixiash-shajarata”, “Summaij tabahu rabbuhu”, “Inna-lloha istafa Aadama”, “Usjudu li Aadama”, “Va allama Aadama al-asma’a kullaxa” kabi oyatlar keltirilsa, Navoiyda “Xammartu tiynati Odama biyyadaya arabina sabohan”[2], “Allama Odamaal asmoa kullaho”,[3] “Fasajadal maloikatu kulluho‘m ajmaunillo iblisa”,[4] “Va inna alaykal-la’nati ilo yavmiddin”,[5] “Yo Odamun, uskun anta va zavjuka al-jannata”[6] kabi oyatlar keltiriladiki, bular Rabg‘uziy va Navoiy asarlari, asosan, Qur’oni karimga tayanilganligini ko‘rsatadi. Lekin Qur’ondan tashqari boshqa diniy kitoblardan foydalanilgan bo‘lib, bu haqida Rabg‘uziy shunday she’riy parcha keltiradi:

Nafsut tuqa al-mushtara
Val mushtara rabbul vara
Va jinanuhu asmanuh-u
Val Mustafa dilalux-u
Lakin sakkahu Tavrat-u,
Injil-u, Zabur-u, Furqanh-u [6]
Ma’nosi quyidagicha:
Sotiladigan narsa taqvodorning joni
Uning xaridori insoniyatning parvardigori
Uning bahosi Ollohning Jannati
Uning dalili Ollohning muxtor elchisi
Isbotlagan uni Tavrot
Injilu, Zaburu, Qur’oni ham.

---

[1] Manqut–nuqtalangan, nuqta qo‘yilgan
[2] Xammartu tiynati Odama biyyadaya arabina sabohan–Odamning loyini qirq kun(tong) o‘z qo‘lim bilan qordim
[3] Allama Odamaal asmoa kullaho–Va u zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o‘rgatadi
[4] Fasajadal maloikatu kulluho‘m ajmaunillo iblisa
[5] Va inna alaykal-la’nati ilo yavmiddin-va albatta, to jazo (qiyomat) kunigacha senga (barchaning) la’nati bo‘lur
[6] Yo Odamun, uskun anta va zavjuka al-jannata-ey, odam, sen esa jufting (Havvo) bilan jannatni maskan tutib…

Navoiy esa payg‘ambarlar ta’rifida nafaqat diniy kitoblarga, balki tarixiy asarlarga ham tayanadi: “Ammo mavlono sharaful milla vaddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” muqaddimasida aytibdurkim, Odam a.s. ni Shis g‘usl berib, namoz qildi va Hindistonda dafn qildi”. Ko‘rib turganimizdek Navoiy Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asaridan foydalangan.

Odam a.s ta’rifi deyarli barcha diniy kitoblarda bir-biriga o‘xshash holda tasvirlangan. Xususan, “Tavrot” ning birinchi kitobi bo‘lish “Ibtido”ning to‘rt bobida Odam haqida fikrlar mavjud. “Ibtido” ning 2-bobi “Adan bog‘i” ta’rifida odamning yaratilishi haqida quyidagicha fikr bildiriladi:

“Shunday qilib, Parvardigor egamiz, yerning tuprog‘idan odamni yasadi va uning burun teshigidan puflab, jon ato etdi. Shunday qilib, odam tirik jon bo‘ldi” [5].

“Tavrot”da Odamning Adan bog‘ini parvarish qilish uchun u yerga joylashtirilishi, bog‘dagi barcha mevadan yeyishi mumkinligi, ammo yaxshilik va yomonlikni bilish mevasidan yemasligi, yesa o‘lishi aytiladi.Parvardigor Odamni yolg‘iz qo‘ymaslik uchun unga sherik yaratmoqchi bo‘ladi. Turli xil hayvonlarni yaratadi, Odam ularga nom beradi, ammo Parvardigor ularni Odanga munosib ko‘rmaydi. Bir kun Odamni qattiq uxlatib qo‘yadi va uning qovurg‘asidan xotin kishini yaratadi. “Tavrot” Odam va Havvoni ilon yo‘ldan uradi. Bog‘ o‘rtasidagi daraxt mevasidan yesangiz, Xudoga o‘xshab qolasizlar, deydi. Havvo mevadan yeydi, Odamga ham beradi, ular uyatni his qila boshlashadi. Parvardigor Odam va Havvoning mevadan yeb yaxshi va yomonning farqiga boradigan bo‘lib qolganidan so‘ng, hayot mevasidan ham yemasin deb ularni jannatdan quvadi.

“Qur’on”ga “Tavrot”dagi voqealar deyarli bir-biriga yaqin bo‘lib, Rabg‘uziy va Navoiy ular bilan tanish bo‘lganligi, voqealar rivojini berishda muqaddas diniy kitoblarga tayanganligi va fikrni dalillashda Qur’on oyatlaridan foydalanganligi asarlarning ishonchliligini orttirgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, mumtoz adabiyotda na’tlar alohida o‘ringa ega. “Qisasi Rabg‘uziy” va “Tarixi anbiyo va hukamo” asarlaridagi Odam a.s alqovi ham o‘zining chuqur tarixiy genezisi, badiiyati bilan ajralib turadi. Uning she’riy va nasriy na’t qismlaridan tarkib topishi, Qur’on oyatlari bilan bezatilishi, nasriy na’tda sajdan unumli foydalanganligi, baytlarning shunchaki estetik ta’sir qilib qolmay, balki o‘quvchi diniy bilimini kengaytirishi, muqaddas kitoblardagi ma’lumotlar chuqur o‘rganilib ishonchli ma’lumotlar asos qilib olinganligi bilan o‘quvchi ma’naviy olamini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotar ro‘yxati:

(1). Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at. 1-jild, T., “Sharq", 2016.
(2). Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at. 2-jild, T., “Sharq”, 2016.
(3). Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. www.ziyouz.com kutubxonasi
(4). Девону луғотит турк (индекс луғат). T., “Фан”, 1967
(5). Ibtido. Muqaddas kitobni tarjima qilish institute. 2016. www.ibt.org.ru
(6). Nosiruddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. T., “Yozuvchi”, 1990.
(7). O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000
(8). Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балога. T., “Хазина”, 1996.
(9). Wikipedia.uz internet sayti

Otaxonova Intizor Norimboy qizi (Urganch davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; e-mail: intizornorimboyevna@gmail.com)

OLIY TA'LIM TIZIMIDA KREDIT-MODUL TIZIMINING JORIY QILINISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida kredit-modul tizimini joriy etish jarayoni, uning maqsad va vazifalari, shuningdek, amaliy natijalari tahlil qilinadi. Avvalo, kredit-modul tizimining mazmuni, kredit va modul tushunchalari, talabaning o'quv yuklamasini baholash va reyting asosida nazorat qilish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, O'zbekiston oliy ta'limida kredit-modul tizimiga bosqichma-bosqich o'tishning huquqiy-me'yoriy asoslari, talaba mustaqil ta'limini kuchaytirish va akademik mobillikni ta'minlashdagi o'rni ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda xorijiy tajriba va mahalliy oliy ta'lim muassasalari amaliyoti qiyosiy tahlil qilinib, o'qituvchi va talabalarning kredit-modul tizimiga moslashuvi, yuzaga kelayotgan asosiy muammolar (o'quv yuklamasining qayta taqsimlanishi, baholashning shaffofligi, mustaqil ta'limga tayyorgarlik) hamda ularni bartaraf etish muammolari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *kredit-modul tizimi, oliy ta'lim, ta'lim islohoti, baholash tizimi, akademik mobillik, mustaqil ta'lim.*

Отахонова Интизор Норимбой қизи (Базовый докторант Ургенчского государственного педагогического института; e-mail: intizornorimboyevna@gmail.com)

ВНЕДРЕНИЕ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируется процесс внедрения кредитно-модульной системы в системе высшего образования Узбекистана, а также рассматриваются её цели и задачи и практические результаты. Прежде всего раскрывается сущность кредитно-модульной системы, освещаются понятия кредита и модуля, а также механизмы оценки учебной нагрузки студента и контроля на основе рейтинговой системы. Кроме того, показаны нормативно-правовые основы поэтапного перехода высших учебных заведений Узбекистана к кредитно-модульной системе, а также её роль в усилении самостоятельной работы студентов и обеспечении академической мобильности. В исследовании на основе сравнительного анализа рассматриваются зарубежный опыт и практика отечественных высших образовательных учреждений. Также освещаются вопросы адаптации преподавателей и студентов к кредитно-модульной системе, основные возникающие проблемы (перераспределение учебной нагрузки, обеспечение прозрачности оценивания, готовность к самостоятельному обучению) и пути их решения.*

Ключевые слова: *кредитно-модульная система, высшее образование, реформа образования, система оценивания, академическая мобильность, самостоятельное обучение.*

Otakhonova Intizor Norimboy kizi (Basic doctoral student at Urgench State Pedagogical Institute; e-mail: intizornorimboyevna@gmail.com)

IMPLEMENTATION OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article analyzes the process of introducing the credit-module system in the higher education system of Uzbekistan, as well as its goals, objectives, and practical outcomes. First of all, the essence of the credit-module system is revealed, including the concepts of credit and module, as well as the mechanisms for assessing students' academic workload and monitoring it through a rating-based evaluation system. In addition, the article highlights the legal and regulatory foundations for the gradual transition of higher education institutions in Uzbekistan to the credit-module system, as well as its role in strengthening students' independent learning and ensuring academic mobility. The study also provides a comparative analysis of international experience and the practices of local higher education institutions. Furthermore, it examines the adaptation of teachers and students to the credit-module system, the main challenges arising in the process (such as the redistribution of academic workload, ensuring transparency in assessment, and readiness for independent learning), and possible ways to address these issues.*

Keywords: *credit-module system, higher education, education reform, assessment system, academic mobility, independent learning.*

Kirish. Taraqqiyotning yangi bosqichida oliy ta'lim tizimining sifatini oshirish, uning xalqaro talablarga mosligini ta'minlash va kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirish ustuvor vazifa sifatida yuzaga keldi. Ushbu jarayon oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tizimli va izchil tarzda tashkil etish, talabalar mustaqil o'qishini rivojlantirish va ta'lim jarayonini qulayligini ta'minlash talab etardi. Shuningdek, kredit-modul tizimi oliy ta'lim jarayonida o'quv dasturlarini modul va kreditlar asosida shakllantirish, ta-

labalarning o‘quv faoliyatini individuallashtirish va ta’lim sifatini oshirish uchun samarali vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda oliy ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar oliy ta’lim muassasalarini modernizatsiya qilish, ta’lim sifatini oshirish va xalqaro tajribalarni keng joriy etishga qaratilgan. Shu nuqtayi nazardan, kredit-modul tizimini joriy etish jarayoni oliy ta’limning sifatli rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu tizim nafaqat o‘quv jarayonini yaxshilash, balki talabalarning o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil shakllantirishga, hamda o‘quv dasturlarini moslashuvchan va samarali rejalashtirishga yordam beradi.

Hududiy nuqtayi nazardan, kredit-modul tizimining amaliy samaradorligini aniqlash dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Xorazm viloyatidagi oliy ta’lim muassasalari tajribasi tizimning tashkil etilishi, uning samaradorligi, ijobiy va salbiy jihatlari hamda istiqbollari ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qiziqarli natijalar beradi. Ushbu maqolada kredit-modul tizimining oliy ta’lim tizimiga joriy etilishi, uning pedagogik va tashkiliy-huquqiy asoslari, shuningdek, hududiy misol, Xorazm viloyati oliy ta’lim muassasalari faoliyati doirasida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada kredit-modul tizimining xalqaro tajribalar bilan integratsiyasi, zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashuvi va ta’lim sifatini oshirishdagi ijobiy ta’siri ham ko‘rib chiqiladi. Bu esa ilmiy tadqiqotning dolzarbligini oshiradi va oliy ta’limda kredit-modul tizimini takomillashtirish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Adabiyotlar sharhi. 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan **“Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun**, shuningdek, unga qo‘shilgan normativ-huquqiy hujjatlar orqali kredit-modul tizimini oliy ta’lim muassasalariga joriy etish rasmiylashtirildi. Bu tizim talabalarning o‘quv yuklamasini modul va kreditlar asosida rejalashtirish, mustaqil o‘qish faoliyatini rag‘batlantirish hamda o‘quv jarayonini xalqaro talablar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi [2]. Shu bilan birga, kredit-modul tizimi oliy ta’limning akademik va tashkiliy-huquqiy asoslarini mustahkamlash, ta’lim sifatini oshirish va talabalar faoliyatini tizimli baholashda muhim vosita hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risi”dagi qarorida oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash va kredit-modul tizimi alohida izohlab o‘tilgan. Nizomda **GPA (Grade Point Average)** akademik mobillik, mobillik dasturi, kredit, oliy ta’lim muassasasi kreditlarni berish, kreditlarni ko‘chirish, kredit to‘plash, talabaning shaxsiy ta’lim trayektoriyasi, ta’lim dasturi, ta’lim dasturi katalogi, ta’lim natijalari, o‘qish yuklamasi ro‘yxatga olish xizmati, ta’lim elementlari va transkript kabi tushunchalar izohlari batafsil yoritilgan [3].

Sh.Tadjimovaning “O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida kredit modul tizimining roli” nomli maqolasida O‘zbekiston oliy ta’limida kredit-modul tizimi ning joriy etilishi va ta’sirini o‘rganadi. Muallif tadqiqoti natijalari shuni ko‘rsatadiki kredit modul tizimi o‘qituvchiga yo‘naltirilgan ta’limdan talabaga yo‘naltirilgan ta’limga o‘tishni rag‘batlantiradi, mustaqillik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Solishtirma jadval an’anaviy va modul tizimlari o‘rtasidagi asosiy farqlarni ko‘rsatadi. Talabalar va o‘qituvchilardan olingan so‘rovnoma ushbu tizimga o‘tishning foydalari va dastlabki qiyinchiliklarini tasdiqlaydi [4].

I.Rasulovning “Oliy ta’lim tizimida kredit modul tizimini joriy qilishning muammo va yechimlari” nomli maqolasida O‘zbekiston oliy ta’limida kredit-modul tizimining joriy etilishi rivojlangan davlatlar tajribasi asosida qamrab olishga, boshqa so‘z bilan aytganda, ushbu tizimni kompyuter fanlari ta’limida qo‘llashga qaratilgan. Muallif modul – bu alohida ta’limiy fan (yoki uning bir qismi) bo‘lib, unda tegishli bilimlar va kasbiy jihatlar haqida ma’lumotlar keltiriladi deya izohlaydi. Modul tizimi talabalar fan dasturini o‘rganish natijasida shakllangan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni nazorat qilishning tegishli turini o‘z ichiga oladi. Masalan, talabalar bilim darajasi va fanlarni egallash darajasi davlat ta’lim standartlariga muvofiqligini ta’minlash maqsadida joriy, o‘rta va yakuniy nazorat turlari o‘tkaziladi. Modul asosidagi ta’lim tartibli ta’limni anglatadi. Ushbu ta’limiy material bir o‘quv mashg‘uloti doirasida, bir fan yoki fan bo‘limi darajasida, ba’zan esa ta’limiy fanning katta qismi, ya’ni bloklar uslubida o‘qitilishi mumkin [5].

A.Rahimjonovaning “Kredit-modul tizimida oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni tashkil qilish” nomli maqolasida taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida respublikamizda 33 dan ortiq OTMlar kredit-modul tizimi faoliyati yo‘lga qo‘yilganligi alohida ta’kidlanadi. Shuningdek, kredit-modul tizimining afzallik tomonlari tahlil qilinib, dars mashg‘ulotlarini nafaqat o‘qitishni innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida olib borish, balki asosiy e’tibor talabaning mustaqil ta’lim olishiga qaratilgandigi izohlab o‘tiladi. Muallif ushbu maqolada kredit modul tizimida oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda mustaqil ta’limni tashkil etishning nazariy masalalarini ham alohida yoritib bergan[6].

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta’lim tizimiga kredit modul tizimini joriy qilish jarayonlarini o‘ganishda asosan qiyosiy tahlil usuli samaraliroq hisoblanadi. Xususan, mahalliy oliy ta’lim tashkilotlarini ushbu tizimga o‘tkazish jarayonlarida xalqaro tajriblarni o‘rganish, qanday tartibda ushbu jarayon olib borili-

shini va natijalarini tahlil qilish maqsadga muofiqdir. Xususan xorijiy mamlakatlar misolida tahlil qilinganda, Yaponiya universitetlarida talabalar bakalavr darajasini olishi uchun tizimlashtirilgan uslubdan foydalanishadi, ya'ni fanlar majburiy va tanlov fanlarga ajratilgan. Ushbu tajribalarni yana Xitoy universitetlari misolida ham ko'rish mumkin. Shuningdek, Amerika, Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasida joylashgan davlatlarida ECTS (University credit transfer system) joriy qilinga bo'lib, aynan Yaponiya va Xitoy ushbu uzatish tizimidan foydalanmaydilar [7].

Oliy ta'lim tashkilotlarida kredit-modul tizimini joriy qilish borasida qilinayotga uslohotlar bugungi kunda nodavlat universitetlari faoliyatiga ham bevosita kirib bormoqda. Ushbu tizim universitetlar faoliyatini aniq, shaffof va ishonchligini taminlashda asosiy o'rinni egallaydi. Bu tizim talabalarni ortiqcha yuklamadan xalos qiladi. Shuningdek, o'qitish tizimini samarali tashkil qilishga va talabalarga mutaxassislik fanlarini yanada chuqur o'zlashtirishga va tartibga solingan modul tizimi orqali bilim samaradorligini oshirishga qaratilgan ushbu tizim oliy ta'lim tashkilotalri faoliyatini chuqur isloh qilinganlini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda kredit-modul tizimi joriy qilina boshlagandan keyin 2020–2021-o'quv yilining o'zida 35 ta, 2021-yildan boshlab esa, yana ko'plab oliy ta'lim muassasalarini ushbu tizimga o'tkazish uchun ECTS (European credit transfer system) tizimining joriy etilishi ko'zda tutilgan edi. Yangi tizim, dastavval, 1-kurs, keyinchalik, barcha kurslar o'quv dasturlarida joriy etilishi rejalashtirilgan. Kredit tizimning asosiy tamoyillari va elementlari O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimiga uzoq vaqt davomida innovatsiyalar shaklida tatbiq qilib kelindi va bu jarayon hozir ham davom qilmoqda. Masalan kadrlar tayyorlashda ikki bosqichli oliy ta'lim–bakalavriat va magistratura hamda ikki bosqichli doktorantura yo'lga qo'yildi. O'quv rejalari tanlov fanlari joriy qilindi. Mustaqil ta'lim turlari va ularning hajmi aniq belgilab qo'yildi. Haftalik o'quv yuklamalari 30 soatgacha qisqartirildi. Amaliy mashg'ulotlar va malakaviy amaliyotlar hajmi oshirildi, akademik almashinuv dasturlari yo'lga qo'yildi. Shuningdek, mtaxassislikka aloqador bo'lmagan fanlar soni qisqartirildi. Ushbu ko'rilgan chora tadbirlar oliy ta'lim tizimining qiyinchiliklarsiz kredit-modul tizimiga o'tishiga yordam beradi [7].

Xulosa. Oliy ta'lim tizimida kredit-modul tizimining amaliyotga tadbiq iqlinishi ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini samarali olib borish va talabani intilish va yondashuvlarini kuchaytirishda muhimrol o'ynaydi. Mazkur tizim talabalarga fanlarni erkin tarzda tanlash, individual ta'limni yanada yaxshilash va akademik mobillik imkoniyatlaridan samarali foydalanishga sharoit yaratib berdi. Shu bilanbir qatorda, ushbu tizim talabalardan zamonaviy va ilg'or pedagogik yondashuvlar va natijasi yuqori bo'lgan baholash mezonlarini amalda qo'llashni talab etadi. Demak, mazkur tizimning samaradorligini oshirishda normativ hujjatlar, professor-o'qituvchilar salohiyati va muntazam monitoring muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 8-oktabrdagi "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni// https://lex.uz

(2). O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni https:// lex. uz

(3). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risi"dagi qarori//https:// lex. uz

(4). Sh.Tadjimova. "The role of the credit-module system in higher education system in Uzbekistan". Pubmedia Jurnal Penelitian Tindakan Kelas Indonesia. Vol. 2, № 4, 2025, p. 1–7.

(5). I.M.Rasulov."Problems and solutions of teaching In credit-module system in higher education institutions". "The American journal of social science and education innovations", 2021.

(6). A.Rahimjonova. "Kredit modul tizimida oliy ta'lim tashkilotlarida mustaqil ta'limni tashkil qilish". "O'zbekiston milliy universitet xabarlari", 2024.

(7). I.Umarov. "Xorijiy davlatlar va mamlakatimiz kredit-modul tizimining qiyosiy tahlili". "Belarus–O'zbekiston" ilmiy-metodik jurnal. 2022.

Xoljigitov Dimlurod (O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali assistenti)

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA KOMPYUTERLI MATEMATIK TIZIMLARNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kompyuterli matematik tizimlarning didaktik imkoniyatlari, ularning matematika ta'limidagi o'rni hamda raqamli ta'lim muhitida qo'llashning pedagogik asoslari tahlil qilingan. Shuningdek, kompyuterli matematik tizimlarning matematik modellashtirish, vizuallashtirish va hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirishdagi imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kompyuterli matematik tizimlar matematik bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga, talabalarning analitik fikrlashini rivojlantirishga hamda mustaqil ilmiy faoliyatini rag'batlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kompyuterli matematik tizimlar, matematika ta’limi, raqamli ta’lim muhiti, matematik modellashtirish, vizuallashtirish, didaktik imkoniyatlar.*

Холджигитов Дилмурод (Ассистент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана)

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЬЮТЕРНЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СИСТЕМ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В данной статье проанализированы дидактические возможности компьютерных математических систем (КМС), их роль в обучении математике, а также педагогические основы их применения в цифровой образовательной среде. Рассмотрены возможности КМС в математическом моделировании, визуализации и автоматизации вычислительных процессов. Согласно результатам исследования, компьютерные математические системы способствуют более глубокому усвоению математических знаний, развитию аналитического мышления студентов и стимулированию самостоятельной научной деятельности.*

Ключевые слова: *компьютерные математические системы, обучение математике, цифровая образовательная среда, математическое моделирование, визуализация, дидактические возможности.*

Kholjigitov Dilmurod (Assistant at the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan)

DIDACTIC POTENTIAL OF COMPUTER MATHEMATICS SYSTEMS IN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

Annotation. *This article analyzes the didactic potential of computer mathematics systems (CMS), their role in mathematics education, and the pedagogical foundations of their application within a digital learning environment. The capabilities of CMS in mathematical modeling, visualization, and the automation of computational processes are examined. According to the research results, computer mathematics systems facilitate a deeper mastery of mathematical knowledge, foster students' analytical thinking, and encourage independent scientific activity.*

Keywords: *computer mathematics systems, mathematics education, digital learning environment, mathematical modeling, visualization, didactic potential.*

Kirish. Hozirgi davrda ta’lim tizimining raqamlashtirilishi o‘quv jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etishni talab qilmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonini tashkil etishning yangi shakllari va metodlari shakllanmoqda. Ayniqsa, matematika fanini o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish talabalarning bilimlarini yanada chuqurlashtirish imkonini bermoqda. Matematika fani ko‘plab abstrakt tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli talabalarga matematik nazariyalarni tushuntirish jarayonida ko‘rgazmali vositalardan foydalanish muhim hisoblanadi. Kompyuterli matematik tizimlar matematik jarayonlarni grafik, animatsion va modellashtirilgan ko‘rinishda tasvirlash imkonini beradi.

Kompyuterli matematik tizimlar bu matematik hisoblashlar, modellashtirish va grafik tasvirlarni amalga oshirish uchun mo‘ljallangan maxsus dasturiy vositalar majmuasidir. Ushbu tizimlarga Maple, MATLAB, Mathematica, Mathcad kabi dasturlar kiradi. Ular matematik masalalarni analitik va sonli usullar yordamida yechish, matematik modellarni qurish hamda ularni tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish matematik ta’limning sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli kompyuterli matematik tizimlarning didaktik imkoniyatlarini o‘rganish va ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli ta’lim muhitida kompyuterli matematik tizimlarning o‘rni va ularning didaktik imkoniyatlari ko‘plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni uchta asosiy guruhga bo‘lish mumkin:

Nazariy-metodik asoslar. I.V.Robert [1] va uning izdoshlari axborotlashtirilgan ta’lim muhitining didaktik prinsiplarini ishlab chiqqanlar. Ular AKTning interaktivlik, vizuallashtirish va o‘quv eksperimentlarini avtomatlashtirish kabi imkoniyatlarini ta’lim sifatini oshiruvchi asosiy omillar sifatida ko‘rsatishadi.

Sistemali yondashuv (Maple, MATLAB, Mathcad). Muhandislik ta’limida S.A.Dyachenko [2] va boshqa olimlar matematik paketlarning (KMT) o‘rni haqida to‘xtalib, ularni shunchaki hisoblash vositasi emas, balki “fikrlash quroli” deb atashadi. Ularning fikricha, KMT talabani zerikarli va bir xil turdagi hisobkitoblardan xalos qilib, asosiy e’tiborni masalaning matematik modelini yaratishga qaratishga imkon beradi.

Vizuallashtirish va modellashtirish. Matematik tushunchalarni grafik ko‘rinishga keltirish bo‘yicha N.X.Rozov [3] va boshqa pedagog-olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Ular kompyuterli vizuallashtirish orqali mavhum tushunchalarni (masalan, ko‘p o‘lchovli fazolar, murakkab sirtlar) dinamik tarzda ko‘rsatish talabalarning fazoviy tasavvurini va mantiqiy fikrlashini keskin rivojlantirishini isbotlashgan.

Mahalliy tadqiqotlar. O‘zbekistonlik olimlardan akademik M.M.Kamilov, dotsent U.Sh. Begimkulov [4] va boshqalar ta’limni axborotlashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini tadqiq etganlar. Ular raqamli muhitda talabalarning mustaqil ishini tashkil etishda kompyuterli tizimlarning roli yuqori ekanligini ta’kidlashadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda biz tizimli yondoshuv va pedagogik eksperiment metodlaridan foydalangan holda amaliy matematika yo‘nalishi 1-kurs talabalariga “Chiziqli algebra va analitik geometriya” fanidan “Tekislik tenglamalari” mavzusini o‘qitishda an’anaviy va raqamli o‘qitish usullari qiyosiy tahlil qilindi.

1. An’anaviy usulda. Talabalar doskada chizilgan 2D tasvirlar orqali tekislikning fazodagi holatini, uning normal vektori va koordinata o‘qlari bilan kesishishini tasavvur qilishda qiynaladilar.

2. Kompyuterli matematik tizimlar yordamida yechim (Mathcad yoki GeoGebra misolida). Dinamik modellashtirish. Talaba tekislikning umumiy tenglamasidagi ($Ax + By + Cz + D = 0$) koeffitsiyentlarni o‘zgartirgan zahoti, tizim ekranda tekislikning fazodagi holati qanday o‘zgarishini (burilishini yoki siljishini) ko‘rsatadi.

Vizuallashtirish. Bir nuqtadan o‘tuvchi va berilgan vektorga perpendikular bo‘lgan tekislik modeli yaratiladi. Bunda normal vektor va tekislik o‘rtasidagi 90 darajali burchakni barcha tomondan aylantirib ko‘rish imkoniyati yaratiladi.

3. Tajriba-sinov jarayoni. Topshiriq. Ikki tekislik orasidagi burchakni topish va ularning o‘zaro holatini aniqlash. Tajriba guruhi (KMT bilan): talabalar dasturda ikkita tenglamani kiritadilar va ularning kesishish chizig‘ini vizual kuzatadilar. Bu ularga formuladagi kosinus qiymati nimani anglatishini geometrik tushunishga yordam beradi [5].

Kompyuterli matematik tizimlarning didaktik imkoniyatlari [6]. Matematik jarayonlarni visuallashtirish. Kompyuterli matematik tizimlarning eng muhim didaktik imkoniyatlaridan biri matematik jarayonlarni vizuallashtirishdir. Ko‘plab matematik tushunchalar abstrakt xarakterga ega bo‘lib, ularni tasavvur qilish talabalarga qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Kompyuterli matematik tizimlar yordamida funksiyalar grafiklarini qurish, uch o‘lchovli sirtlarni tasvirlash, parametrik grafiklarni yaratish hamda matematik jarayonlarning dinamik o‘zgarishini ko‘rsatish mumkin. Bu esa talabalarning matematik tushunchalarni yanada aniqroq anglashiga yordam beradi.

Murakkab hisoblashlarni avtomatlashtirish. Kompyuterli matematik tizimlar murakkab matematik hisoblashlarni tez va aniq bajarish imkonini beradi. Natijada talaba ko‘p vaqtini mexanik hisoblashlarga sarflamaydi, balki matematik modelni tahlil qilishga ko‘proq e’tibor qaratadi.

Matematik modellashtirish imkoniyati. Zamonaviy fan va texnikaning ko‘plab sohalarida matematik modellashtirish muhim o‘rin egallaydi. Kompyuterli matematik tizimlar bu jarayonni ancha soddalashtiradi. Talabalar real jarayonlarni matematik modelga keltirib, kompyuter yordamida ularni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Talabalarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Talabalar mustaqil ravishda matematik tajribalar o‘tkazishlari, turli parametrlarning ta’sirini o‘rganishlari hamda o‘z ilmiy xulosalarini shakllantirishlari mumkin. Bu jarayon talabalarning ijodiy fikrlashini va ilmiy izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalar bilimini nazorat qilish tizimining avtomatlashganligi. Testlar va elektron topshiriqlar yordamida talabalarning bilimi muntazam tekshirib boriladi. Tizim natijalarni inson omilisiz, xolis baholaydi. Kompyuter dasturlari kim qaysi mavzuda qiynalayotganini ko‘rsatib beradi. Bu esa o‘qituvchiga har bir talaba bilan alohida ishlashga sharoit yaratadi. Talabalar o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirib, xatolari ustida ishlashlari mumkin. Bu ularni darsdan tashqari vaqtlarda ham izlanishga o‘rgatadi.

Muhokama va natijalar. Raqamli ta’lim muhiti ta’lim jarayonini tashkil etishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan kompleks foydalanishni nazarda tutadi. Bunday muhitda kompyuterli matematik tizimlar o‘quv jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Raqamli ta’lim muhitida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

•interaktiv o‘qitish jarayonini tashkil etish;

•matematik tajribalarni kompyuter yordamida o‘tkazish;

•masofaviy ta’lim jarayonida matematik modellashtirishni amalga oshirish;

•talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash.

Bunday yondashuv talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligini oshiradi hamda bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning pedagogik afzalliklari:

•matematik tushunchalarni ko‘rgazmali tarzda tushuntirish imkoniyati;

•murakkab hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish;

•matematik modellashtirishni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish;
•talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirish;
•talabalarning mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish.

Shuningdek, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish matematik ta’limni zamonaviy ilmiy va texnologik talablar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Natijada nazorat guruhidagi talabalardan tajriba guruhi talabalari mavzuni yaxshiroq o‘zlashtirishdi. Biz buni quyidagi diogrammada beramiz:

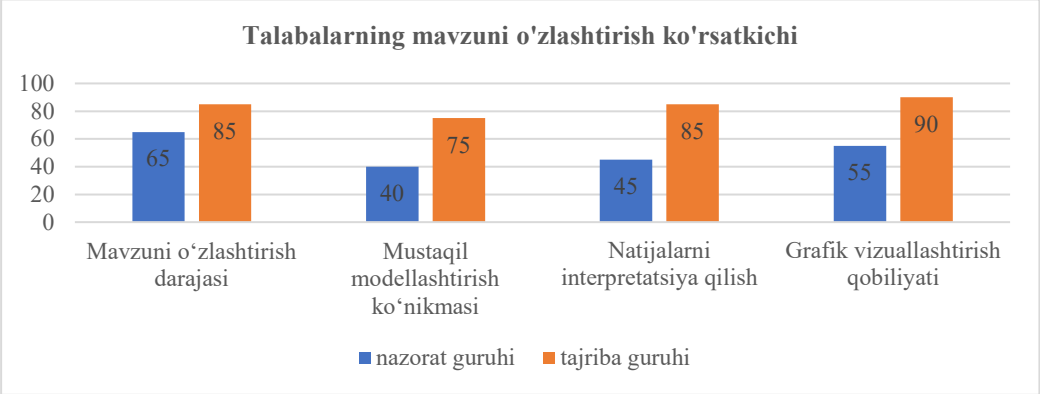

Xulosa. Kompyuterli matematik tizimlar matematika ta’limini modernizatsiya qilishda muhim vosita hisoblanadi. Ularning didaktik imkoniyatlari matematik jarayonlarni vizuallashtirish, murakkab hisoblashlarni avtomatlashtirish hamda matematik modellashtirishni amalga oshirish imkonini beradi. Kompyuterli matematik tizimlardan samarali foydalanish talabalarning matematik bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning analitik fikrlashini rivojlantiradi va ilmiy tadqiqot faoliyatini rag‘batlantiradi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida matematika fanini o‘qitishda kompyuterli matematik tizimlardan keng foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Robert I.V. Modern information technologies in education: didactic problems; perspectives of use. Moscow, School-Press, 1994, 205 p.

(2). Dyachenko S.A. Didactic possibilities of computer mathematics systems. Bulletin of RUDN. Series. Informatization of Education. 2012, № 3, p. 92–96.

(3). Potapova S.I. Visual modeling of geometric objects in the GeoGebra environment. Mathematics in school. 2015, № 5, p. 44–48.

(4). Kamilov M.M., Begimkulov U.Sh. Ta’lim jarayonini axborotlashtirishning pedagogik asoslari. Toshkent, “Fan”, 2006, 158-bet.

(5). Golovkova A.S. Use of the Mathcad system in teaching the course of analytical geometry and linear algebra // Information technologies in science and education. 2018, p. 112–115.

(6). Hohenwarter M., Fuchs K. Combination of Dynamic Geometry, Algebra and Calculus in the Software System GeoGebra. Florida Atlantic University, 2004.

(7). Холжигитов Д.Х. Талабаларнинг математик тизимлар билан ишлашга оид компетенцияларини ривожлантиришнинг дастурий-методик таъминоти. Касб-ҳунар таълими: илмий-услубий, амалий, маърифий журнал, 2025, 10-son, 101–104-бетлар.

(8). Холжигитов Д.Х., Холманова К.Я., Алимов С.Х. Математик тизимлар ва уларнинг таълим жараёнидаги ўрни. Компьютер илмлари ва муҳандислик технологиялари халқаро илмий-техник анжуман материаллари, 2025.

Kenjabayeva Dilafruz Adisalimovna (Termiz davlat universiteti “Fakultetlararo chet tillari” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); kenjabaevadilafruz605@gmail.com)

AXBOROTLASHGAN TA’LIM SHAROITIDA PEDAGOGIK ESTETIKANI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada axborotlashgan ta’lim muhitida pedagogik estetikani rivojlantirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonining raqamlashtirilishi sharoitida pedagogik estetikaning mazmuni, uning didaktik asoslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydala-nish jarayonida estetik komponentlarning ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot davomida pedagogik estetikani rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik tamoyillar, metodlar va vositalar aniqlanib, ularning ta’lim sifati va talabalarning estetik tafakkurini shakllantirishdagi o‘rni asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *axborotlashgan ta’lim, pedagogik estetika, didaktik asoslar, raqamli ta’lim muhiti, ta’-lim sifati, estetik kompetensiya.*

DIDACTIC BASIS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL AESTHETICS IN INFORMATION EDUCATION

Annotation. *This article analyzes the issues of developing pedagogical aesthetics in an information education environment from a scientific, theoretical and practical perspective. The content of pedagogical aesthetics in the context of the digitalization of the educational process, its didactic foundations, and the importance of aesthetic components in the use of information and communication technologies are highlighted. During the study, didactic principles, methods and tools serving the development of pedagogical aesthetics are identified, and their role in the quality of education and the formation of students' aesthetic thinking is substantiated.*

Keywords: *information education, pedagogical aesthetics, didactic foundations, digital educational environment, quality of education, aesthetic competence.*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭСТЕТИКИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы развития педагогической эстетики в информационно-образовательной среде с научной, теоретической и практической точек зрения. Выделено содержание педагогической эстетики в контексте цифровизации образовательного процесса, ее дидактические основы и важность эстетических компонентов при использовании информационно-коммуникационных технологий. В ходе исследования определены дидактические принципы, методы и инструменты, способствующие развитию педагогической эстетики, и обоснована их роль в качестве образования и формировании эстетического мышления учащихся.*

Ключевые слова: *информационное образование, педагогическая эстетика, дидактические основы, цифровая образовательная среда, качество образования, эстетическая компетентность.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlariga chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborotlashgan ta’lim muhiti nafaqat bilimlarni uzatish vositasi, balki shaxsning intellektual, ma’naviy va estetik rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik faoliyatda estetik yondashuvni shakllantirish va rivojlantirish dolzarb masalalar-dan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik estetika o‘qituvchining nutqi, vizual materiallardan foydalanishi, dars dizayni, raqamli resurslarning estetik jihatdan mukammalligi orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Axborotlashgan ta’lim sharoitida bu jarayon yanada murakkablashib, didaktik asoslarni ilmiy jihatdan asoslab berishni talab etadi. Pedagogik texnologiyani tushunishning asosiy yo‘li aniq belgilangan maqsadlarga qaratish, ta’lim oluvchi bilan muntazam o‘zaro aloqani o‘rnatish, pedagogik texnologiyaning falsafiy asosi hisoblangan ta’lim oluvchining xatti-harakati orqali o‘qitishdir. O‘zaro aloqa pedagogik texnologiya asosini tashkil qilib, o‘quv jarayonini to‘liq qamrab olishi kerak. Pedagogik texnologiya atamasiga har bir didakt olim o‘z nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda ta’rif bergan. Hali bu tushunchaga to‘liq va yagona ta’rif qabul qilinmagan. Ushbu ta’riflar ichida eng maqsadga muvofig‘i UNESKO tomonidan berilgan ta’rif sanaladi [1;825-b.].

Onlayn loyihalar orqali rivojlantirilgan axloqiy mas’uliyat va estetik sezgirlik nafaqat o‘quv muhiti bilan cheklanib qolmay, balki sinf amaliyotida ham faol aks etadi. Raqamli loyihalarga asoslangan o‘qitish bilan shug‘ullanadigan kelajakdagi o‘qituvchilar rivojlangan ijodkorlik, chuqurroq madaniy ong va kuchli axloqiy mas’uliyat hissini namoyish etadilar. Bu fazilatlar pedagogik kompetentsiyani axloqiy va estetik qadriyatlar bilan birlashtirgan yaxlit professional shaxsni shakllantirishga hissa qo'shadi [2;208-b.].

Mazkur tadqiqotning maqsadi–axborotlashgan ta’lim sharoitida pedagogik estetikani rivojlantirishning didaktik asoslarini aniqlash va ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini asoslab berishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida ilmiy izlanishning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda bir qator o‘zaro uyg‘un metodlardan foydalanildi. Xususan, pedagogik va falsafiy-adabiyotlarni tahlil qilish metodi orqali pedagogik estetikaning mazmun-mohiyati, uning ta’lim jarayonidagi o‘rni hamda rivojlanish tendensiyalari nazariy jihatdan o‘rganildi.

Shuningdek, axborotlashgan ta’lim muhitida qo‘llanilayotgan didaktik yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish orqali turli pedagogik modellar va texnologiyalarning estetik imkoniyatlari aniqlanib, ularning samaradorligi baholandi. Ta’lim jarayonini kuzatish metodi o‘quv faoliyatining real sharoitdagi holatini tahlil qilish, pedagogik estetikaning amaliy namoyon bo‘lish shakllarini aniqlash imkonini berdi.

Ilg‘or pedagogik tajribalarni umumlashtirish metodi esa zamonaviy ta’lim amaliyotida samaradorligi is-botlangan yondashuvlarni tizimli ravishda tahlil qilishga xizmat qildi. Bundan tashqari, nazariy umumlashtirish va tizimlashtirish metodlari asosida olingan ma’lumotlar mantiqiy izchillikda qayta ishlanib, pe-

dagogik estetikani rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy didaktik omillar aniqlandi. Mazkur metodlar majmuyi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini ta’minladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, axborotlashgan ta’lim muhitida pedagogik estetikani shakllantirish va rivojlantirish jarayoni bir qator o‘zaro uzviy bog‘liq didaktik omillar ta’siri ostida amalga oshadi. Jumladan, vizual didaktika komponenti raqamli ta’lim resurslarida ranglar uyg‘unligi, grafik dizaynning didaktik maqsadlarga mosligi, animatsiya hamda multimedia elementlaridan o‘rinli va me’yorida foydalanish orqali o‘quv axborotining idrok etilishini yengillashtiradi hamda estetik qabul qilish jarayonini faollashtiradi.

Pedagogik muloqot estetikasi o‘qituvchining nutq madaniyati, muloqot jarayonida etik va estetik me’yorlarga rioya etishi, onlayn hamda oflayn ta’lim shakllarida professional va madaniy kommunikatsiyani ta’minlashi bilan tavsiflanadi. Ushbu omil ta’lim subyektlari o‘rtasida ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [3;1054-b.].

Bundan tashqari, interaktivlik va estetik muhit ta’lim platformalari hamda elektron kurslarning foydalanuvchi uchun qulay interfeysga ega bo‘lishi, dizayn jihatidan jozibadorligi va funksional samaradorligi bilan belgilanadi. Bu holat talabalarning o‘quv jarayoniga faol jalb etilishiga hamda mustaqil ta’lim faoliyatining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Didaktik texnologiyalar uyg‘unligi esa zamonaviy pedagogik texnologiyalarni estetik yondashuv bilan integratsiyalash orqali ta’lim mazmuni va shakli o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi. Natijada aniqlangan didaktik omillar talabalarning estetik tafakkurini rivojlantirish, o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish hamda o‘quv materialini samarali o‘zlashtirish jarayoniga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborotlashgan ta’lim muhiti pedagogik estetikani rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq bu imkoniyatlardan samarali foydalanish o‘qituvchining didaktik kompetensiyasi va estetik madaniyatiga bevosita bog‘liq.

Pedagogik estetika ta’lim jarayonida faqat tashqi bezak emas, balki mazmun va shakl uyg‘unligini ta’minlovchi muhim omil sifatida qaralishi lozim. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda estetik tamoyillarga amal qilinmasligi ta’lim sifati pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida pedagogik estetika masalalariga alohida e’tibor qaratish zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, axborotlashgan ta’lim sharoitida pedagogik estetikani rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining barqaror rivojlanishi va sifat ko‘rsatkichlarini oshirishda muhim pedagogik-didaktik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Raqamli ta’lim muhitining kengayib borishi pedagogik faoliyatga estetik yondashuvni tizimli ravishda joriy etishni taqozo etadi, chunki estetik jihatdan puxta tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quv axborotining samarali idrok etilishi, ta’lim subyektlari o‘rtasida ijobiy muloqot muhitining shakl-lanishi hamda talabalarning bilishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik estetikani rivojlantirishning didaktik asoslari, avvalo, vizual, kommunikativ va texnologik omillarning o‘zaro uyg‘unligi orqali amalga oshadi. Mazkur omillarning integratsiyasi ta’lim mazmuni va shakli o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlab, ta’lim jarayonining metodik jihatdan samarali hamda estetik jihatdan jozibador bo‘lishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, pedagogik estetikaga asoslangan yondashuv talabalarda estetik tafakkur, madaniy idrok va raqamli muhitda samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini shakllantirishga zamin yaratadi.

Mazkur tadqiqotda ilgari surilgan nazariy xulosalar va amaliy tavsiyalar pedagogik jarayonni takomillashtirish, raqamli ta’lim resurslarini loyihalashda estetik tamoyillarni hisobga olish, shuningdek, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida metodik asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Tadqiqot natijalari oliy va umumiy o‘rta ta’lim tizimida axborotlashgan ta’lim muhitini samarali tashkil etishga qaratilgan keyingi ilmiy izlanishlar uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Adiba Shamshidin qizi Isoqova (2021). Axborot texnologiyalaridan ta’lim jarayonini tashkillashtirishda foydalanish. Scientific progress, 2 (4), p. 823–828.

(2). Kenjabayeva D.A. (2025). The role of online projects in forming the ethical and aesthetic views of future lan-guage teachers. “Экономика и социум”, (10-1 (137)), p. 207–209.

(3). Kamola Erkin Qizi Djalilova (2021). Xorijiy tillarni o‘rganishda o‘qituvchi mahoratining roli. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 1), p. 1051-1056.

(4). Karshiyeva B. (2023). Solving complex communicative-knowledge tasks based on integrated bilingual education in English. Interpretation and Researches, 1(18). https://interpretationandresearches.uz/index.php/iar/article/view/1538

Avezmetov Jaxongir Sheraliyevich (UzDJTU 1-Ingliz tili fakulteti "1-Ingliz tili amaliy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi; https://orcid.org/0009-0006-2369-6217)

WEB-LUG'ATLAR ASOSIDA INGLIZ TILI LEKSIKASINI O'QITISHNING INTERAKTIV MODELI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada birinchi bosqich talabalariga ingliz tili leksikasini web-lug'atlar asosida o'qitishning interaktiv modeli ishlab chiqiladi va ilmiy-metodik jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda raqamli leksikografiya imkoniyatlari, multimodal lug'at komponentlari, korpus texnologiyalari hamda interaktiv platformalarning ta'lim jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi. O'qitish modeli uch bosqichli (tanishtiruv, analitik, produktiv) tizim asosida ishlab chiqilgan bo'lib, talabalarda leksikografik kompetensiya, kollokatsion tafakkur va mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Maqolada eksperimental metod asosida modelning samaradorligi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *web-lug'at, leksikografik kompetensiya, interaktiv model, raqamli ta'lim, kollokatsiya, korpus texnologiyasi.*

ИНТЕРАКТИВНАЯ МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКЕ НА ОСНОВЕ ВЕБ-СЛОВАРЕЙ

Аннотация*. В статье разрабатывается и научно-методически обосновывается интерактивная модель обучения английской лексике на основе веб-словарей для студентов первого курса. Анализируются возможности цифровой лексикографии, мультимодальные компоненты словарных статей, корпусные технологии и интерактивные платформы в образовательном процессе. Модель обучения построена на трёхэтапной системе (ознакомительный, аналитический, продуктивный этапы) и направлена на формирование лексикографической компетенции, коллокационного мышления и навыков самостоятельной работы. Эффективность модели подтверждается результатами экспериментального обучения.*

Ключевые слова: *веб-словарь, лексикографическая компетенция, интерактивная модель, цифровое обучение, коллокация, корпусные технологии.*

AN INTERACTIVE MODEL OF TEACHING ENGLISH VOCABULARY BASED ON WEB DICTIONARIES

Annotation. *The article develops and scientifically substantiates an interactive model of teaching English vocabulary based on web dictionaries for first-year university students. The study analyzes the potential of digital lexicography, multimodal dictionary components, corpus technologies, and interactive platforms in the educational process. The proposed teaching model is structured into three stages (introductory, analytical, and productive) and aims to develop lexicographic competence, collocational aware-ness, and independent learning skills. The effectiveness of the model is confirmed through experimental teaching results.*

Keywords: *web dictionary, lexicographic competence, interactive model, digital learning, collocation, corpus technology.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar asosida til o'qitish metodikasi yangi bosqichga ko'tarildi. An'anaviy bosma lug'atlardan farqli ravishda web-lug'atlar multimodal, interaktiv va tezkor ma'lumot manbayi sifatida talabaning mustaqil o'rganish faoliyatini faollashtiradi. Xususan, Oxford Learner's Dictionaries, Cambridge Dictionary kabi zamonaviy raqamli lug'atlar talaffuz, kollokatsiya, uslubiy belgi va real kontekst namunalarini taqdim etadi. Shu sababli web-lug'atlar asosida ingliz tili leksikasini o'qitishning interaktiv modelini ishlab chiqish metodika fanining dolzarb masalalaridan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literatura review). Web-lug'atlar asosida ingliz tili leksikasini o'qi-tish masalasi zamonaviy leksikografiya, korpus lingvistikasi va raqamli pedagogika kesishgan nuqtada shakll-angan ilmiy yo'nalishdir. Mazkur muammo bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, avvalo, zamonaviy leksikogra-fiya nazariyasining rivojlanishi bilan bog'liq. Ingliz leksikografiyasi tarixiy va nazariy asoslari A.P.Kauining *"Oxford History of English Lexicography"* (2009) asarida tizimli ravishda yoritilgan bo'lib, unda lug'at maqolasi tuzilishi, semantik tavsif prinsiplari va foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashuv jarayoni ilmiy asoslangan. Ushbu tadqiqot web-lug'atlar strukturasi va ularning interaktiv xususiyatlarini tushunishda nazariy tayanch vazifasini bajaradi.

Tilni o'qitishda leksik birliklarning kollokatsion tabiatiga e'tibor qaratish zarurligi Maykl Lyuisning "The Lexical Approach" (1993) asarida ilmiy asoslangan. Muallif tilni alohida so'zlar yig'indisi sifatida emas, balki tayyor leksik bloklar tizimi sifatida o'rganish samaraliroq ekanini ta'kidlaydi. Bu nazariya web-lug'atlarda mavjud kollokatsion bloklar va real qo'llanish namunalari orqali o'qitish modelini ishlab chi-

qishda muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi. Korpus lingvistikasi asoschisi sifatida e’tirof etilgan Jon Sinkler real til qo‘llanishiga asoslangan lug‘at tuzish prinsiplari zarurligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Uning ishlari natijasida lug‘atchilikda autentik kontekstga tayanish tamoyili shakllandi, bu esa bugungi web -lug‘atlarning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Korpus lingvistikasi metodologiyasining rivojlanishida Daglas Bayberning tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi. U til birliklarini statistik va funksional jihatdan o‘rganish metodlarini ishlab chiqib, leksik birliklarning real nutqdagi qo‘llanish chastotasi va kontekstual xususiyatlarini aniqlash imkonini yaratdi. Ushbu yondashuv zamonaviy elektron lug‘atlar, xususan, Corpus of Contemporary American English asosida ishlab chiqilgan resurslarda o‘z ifodasini topgan.

Raqamli leksikografiya yo‘nalishida Pedro A.Fuertes-Olivera elektron lug‘atlarning foydalanuvchi eh-tiyojlariga moslashuvi, qidiruv mexanizmlari va giperhavolalar tizimini ilmiy jihatdan tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida elektron lug‘atlarning interaktiv tabiati va o‘quv jarayonidagi afzalliklari asoslab berilgan. Bugungi kunda keng qo‘llanilayotgan *Oxford Learner’s Dictionaries* hamda *Cambridge Dictionary* kabi web-lug‘atlar multimodal elementlar–audiotalaffuz, kollokatsiya bloklari, real misollar–orqali o‘quvchi uchun qulay va interaktiv muhit yaratadi.

Raqamli pedagogika sohasidagi tadqiqotlar web-resurslar talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirishini ko‘rsatadi. Xususan, *Quizlet* platformasi leksik birliklarni takrorlash va mustahkamlash jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy leksikografiya foydalanuvchi markazlashgan va funk-sional yondashuvga asoslanadi, korpus lingvistikasi lug‘at maqolasining autentikligini ta’minlaydi, raqamli lu-g‘atlar esa multimodal va interaktiv imkoniyatlari bilan didaktik samaradorlikni oshiradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Leksikografiya tilshunoslikning amaliy va nazariy yo‘-nalishlaridan biri bo‘lib, lug‘at tuzish, lug‘at maqolasining tuzilishini ishlab chiqish, so‘z ma’nosini izohlash, uning grammatik, stilistik va funksional xususiyatlarini tavsiflash bilan shug‘ullanadi. Mazkur soha nafaqat lug‘at yaratish texnologiyasini, balki lug‘atdan foydalanish madaniyatini ham o‘rganadi. Leksikografiya nazariy jihatdan semasiologiya, leksikologiya va korpus lingvistikasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, til birliklarini tizimli va ilmiy asosda tavsiflashni maqsad qiladi.

Lug‘atchilik amaliyoti qadimiy sivilizatsiyalar davriga borib taqaladi. Eng qadimgi lug‘aviy ro‘yxatlar Mesopotamiya hududida miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda paydo bo‘lgan bo‘lib, ular, asosan, so‘zlar ro‘yxati shaklida tuzilgan. Antik davrda yunon va lotin tillari bo‘yicha izohli va tarjima lug‘atlari shakllangan. O‘rta asrlarda esa ikki va ko‘p tilli lug‘atlar ilmiy va diniy matnlarni tushuntirish ehtiyoji bilan bog‘liq ravishda rivojlangan. Ingliz leksikografiyasi tarixida 1755-yilda chop etilgan Samuel Jonson lug‘ati muhim bosqich hisoblanadi, keyinchalik, XIX–XX asrlarda ilmiy prinsiplarga asoslangan izohli lug‘atlar paydo bo‘ldi. Zamonaviy ilmiy leksikografiyaning shakllanishi, ayniqsa, korpus lingvistikasi taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lib, real nutq namunalari asosida lug‘at tuzish tamoyili ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab pedagogik leksikografiya yo‘nalishi shakllandi. Bu jarayonda lug‘at o‘quvchi ehtiyojlariga moslashtirilgan holda tuzilishi kerakligi asoslab berildi. Leksik birlikni faqat izohlash emas, balki uning qo‘llanish muhitini, kollokatsion imkoniyatlarini va stilistik belgisini ko‘rsatish muhimligi ta’kidlandi. Mazkur yondashuv ayniqsa ingliz tilini xorijiy til sifatida o‘qitish amaliyotida keng qo‘llanildi. Hozirgi bosqichda elektron va web-lug‘atlar pedagogik leksikografiyaning asosiy vositalaridan bi-riga aylandi, chunki ular multimodal elementlar, tezkor qidiruv va real kontekst namunalari orqali ta’lim jara-yonini interaktivlashtiradi.

Leksikografiyani o‘qitish masalasi tilshunoslik va metodika fanlari kesishgan nuqtada qaraladi. An’-anaviy yondashuvda lug‘at bilan ishlash ko‘nikmasi yordamchi vosita sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvda u mustaqil o‘quv kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Talaba lug‘at maqolasining strukturaviy elementlarini – sarlavha so‘z, transkripsiya, so‘z turkumi, izoh, misol, kollokatsiya, stilistik belgi va qo‘llanish sohasi – tahlil qila olishi zarur. Bunday ko‘nikma talabaning semantik tafakkurini rivojlantiradi va so‘zning funksional imkoniyatlarini to‘g‘ri anglashga yordam beradi.

Leksikografiyani samarali o‘qitish bosqichma-bosqich tashkil etilishi lozim. Dastlabki bosqichda lug‘at maqolasi tuzilishini tushuntirish va undagi belgilar tizimini izohlash maqsadga muvofiqdir. Bu jarayonda ko‘rgazmali va reproduktiv metodlar qo‘llanadi. Keyingi bosqichda analitik yondashuv asosida bir so‘zning turli lug‘atlardagi talqinini qiyoslash, sinonimik qatorni aniqlash, kollokatsion imkoniyatlarni tahlil qilish samarali hisoblanadi. Ushbu bosqich talabaning tanqidiy va kontekstual tafakkurini rivojlantiradi. Yakuniy bosqichda esa produktiv faoliyat tashkil etilib, talabalar mustaqil ravishda minilug‘at maqolasi tuzish, glossariy yaratish yoki korpus ma’lumotlari asosida leksik tahlil o‘tkazish kabi topshiriqlarni bajaradilar.

Zamonaviy sharoitda web-lug‘atlar asosida o‘qitish ayniqsa samarali deb hisoblanadi. Chunki electron resurslar so‘zning talaffuzi, kollokatsiyasi, real qo‘llanish namunasi va stilistik xususiyatini bir vaqtning o‘zida taqdim etadi. Multimodal taqdimot eslab qolish jarayonini kuchaytiradi, interaktiv qidiruv tizimi esa talabaning mustaqil izlanish faoliyatini rag‘batlantiradi. Korpus asosidagi yondashuv orqali so‘zning nutqdagi real chastotasi va tipik sintaktik muhitini aniqlash mumkin bo‘ladi, bu esa semantik nozikliklarni anglashga yordam beradi.

Quyida zamonaviy web-lug‘atlarning metodik imkoniyatlari bo‘yicha qiyosiy jadval taqdim etiladi:

Mezoni	Oxford Learner’s Dictionaries	Cambridge Dictionary	Merriam-Webster	Corpus of Contemporary American English
Maqsadli auditoriya	Ingliz tilini o‘rganuvchilar	O‘quvchilar va akademik foydalanuvchilar	Amerika ingliz tili foydalanuvchilari	Til tadqiqotchilari va ilg‘or o‘quvchilar
Izoh tili	Soddalashtirilgan, o‘quvchiga mos	Aniq va kontekstual	Nisbatan murakkab, batafsil	Izoh bermaydi, real kontekst ko‘rsatadi
Talaffuz	Britan va Amerikan variantlari (audio)	Britan va Amerikan variantlari (audio)	Asosan Amerikan variant	Talaffuz funksiyasi mavjud emas
Kollokatsiyalar	Maxsus kollokatsion bloklar	Kollokatsion misollar mavjud	Cheklangan kollokatsiya	Real matnlarda tabiiy kollokatsiya
Grammatik ma’lumot	So‘z turkumi, shakllar, modellari	Grammatik izoh va qo‘llanish	Grammatik tavsif mavjud	Grammatik naqshlarni kontekstda ko‘rsatadi
Etimologiya	Qisqa ma’lumot	Juda qisqa yoki cheklangan	Batafsil etimologiya	Etimologik ma’lumot bermaydi
Akademik yozuv uchun	O‘rta darajada mos	Juda mos (formal/informal farqlari aniq)	Akademik daraja uchun mos	Akademik matn tahlili uchun juda mos
Interaktivlik	Yuqori	Yuqori	O‘rtacha	Yuqori (filtrlash va statistik qidiruv)
Boshlang‘ich bosqich uchun	Juda mos	Mos	Nisbatan murakkab	Tayyorlovsiz qiyin
Ilmiy tadqiqot uchun	Cheklangan	Cheklangan	O‘rtacha	Juda yuqori

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, birinchi bosqich talabalari uchun soddalashtirilgan izoh va aniq struk-tura sababli Oxford va Cambridge lug‘atlari metodik jihatdan qulay hisoblanadi. Merriam-Webster etimologik va tarixiy ma’lumot berish jihatidan ustun bo‘lsa-da, boshlang‘ich bosqichda murakkablik tug‘dirishi mumkin. COCA esa klassik lug‘at emas, balki korpus bazasi bo‘lib, kollokatsion va kontekstual tahlil uchun eng sama-rali vosita hisoblanadi, ammo undan foydalanish maxsus ko‘nikma talab qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mazkur maqolada web-lug‘atlar asosida ingliz tili leksikasini o‘qitishning interaktiv modeli nazariy va amaliy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot davomida leksikografiya fanining shakllanish bosqichlari, uning pedagogik yo‘nalishga integratsiyalashuvi hamda zamonaviy raqamli leksikografiyaning metodik imkoniyatlari tahlil qilindi. O‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, bugungi kunda lug‘at oddiy ma’lumot manbai emas, balki talabaning mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi interaktiv ta’lim vositasiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Bergenholtz H, Tarp S. Manual of Specialised Lexicography: The Preparation of Specialised Dictionaries. Amsterdam, John Benjamins, 1995.

(2). Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

(3). Cambridge University Press. Cambridge Dictionary Online [Internet]. Cambridge: Cambridge University Press, 2024 [cited 2026 Feb 20]. Available from: https://dictionary.cambridge.org

(4). Cowie A.P. editor. The Oxford History of English Lexicography. Oxford, Oxford University Press, 2009.

(5). Fuertes-Olivera PA, Tarp S. Theory and Practice of Specialised Online Dictionaries: Lexicography versus Terminography. Berlin, De Gruyter, 2014.

(6). G‘aniyeva M. Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalar. Toshkent, “Tafakkur”, 2018.

(7). Jackson H. Lexicography: An Introduction. London, Routledge, 2002.

(8). Jalolov J. Chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012.

(9). Oxford University Press. Oxford Learner's Dictionaries [Internet]. Oxford, Oxford University Press, 2024 [cited 2026 Feb 20]. Available from: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com
(10). Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (leksikologiya). Toshkent, "Universitet", 2006.
(11). Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2010.
(12). Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford, Oxford University Press, 1991.
(13). To'xtasinov I. Chet tillarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent, TDPU, 2015.
(14). Xudoyberganova D. O'zbek tilida korpus lingvistikasi asoslari. Toshkent, "Akademnashr", 2020.

Ozodova Odina Qobil qizi (O'zbekiston milliy Pedagogika universiteti 2-kurs tayanch doktoranti, Toshkent, O'zbekiston; odinaarifjanova@gmail.com)

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA GEYMIFIKATSIYA ASOSIDAGI KONSEPTUAL YONDASHUV

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishda geymifikatsiya yondashuvining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida EFL o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida innovatsion metodlarning yetarli darajada integratsiya qilinmaganligi tadqiqot muammosining dolzarbligini belgilaydi. Tadqiqotning maqsadi geymifikatsiya asosida metodik kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan konseptual modelni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil, ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi.*

Kalit so'zlar: *geymifikatsiya, EFL ta'limi, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari, metodik kompetensiya, tea-cher education, konseptual model, oliy ta'lim, pedagogik innovatsiyalar, motivatsiya.*

Озодова Одина (докторант 2-го года обучения Национального педагогического университета Узбекистана, г.Ташкент, Узбекистан; odinaarifjanova@gmail.com)

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические возможности геймификации в развитии методической компетентности будущих учителей английского языка. Актуальность исследования обусловлена необходимостью внедрения инновационных подходов в систему подготовки преподавателей иностранного языка в условиях цифровизации высшего образования. Целью работы является разработка концептуальной модели формирования методической компетентности будущих учителей английского языка на основе геймификации. В ходе исследования применялись методы системного и сравнительно-педагогического анализа, контент-анализа научной литературы и педагогического моделирования.*

Ключевые слова: *геймификация, обучение английскому языку (EFL), будущие учителя англий-ского языка, методическая компетентность, педагогическое образование, концептуальная модель, высшее образование, педагогические инновации, учебная мотивация.*

Ozodova Odina (2nd year PhD student of National pedagogical university of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan; odinaarifjanova@gmail.com)

A GAMIFICATION-BASED CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR DEVELOPING METHODOLOGICAL COMPETENCE IN PRE-SERVICE EFL TEACHERS

Annotation. *This article explores the pedagogical potential of gamification in developing the methodological competence of pre-service EFL teachers. The relevance of the study is determined by the need to integrate innovative instructional approaches into contemporary teacher education within higher education. The aim of the research is to design a gamification-based conceptual framework for enhancing methodological competence in pre-service EFL teachers. The study employs systematic and comparative analysis, content analysis of recent scholarly literature, and conceptual modeling as its main research methods.*

Keywords: *gamification, EFL education, pre-service EFL teachers, methodological competence, teacher education, conceptual framework, higher education, pedagogical innovation, learning motivation.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlash jarayonini takomillashtirish, ularning metodik kompetensiyasini rivojlantirish hamda innovatsion pedagogik yondashuvlarni amaliyotga joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Global ta'lim makonida raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar va o'quvchi markazli yondashuvlar keng qo'llanilayotgan bir paytda, an'anaviy o'qitish usullarining o'zi kelajak o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini to'liq ta'minlab bera olmayapti. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilini o'qitish metodikasiga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, xususan, geymifikatsiya yondashuvini integratsiya qilish zarurati ortib bormoqda.

Geymifikatsiya ta’lim jarayoniga o‘yin elementlari va mexanizmlarini joriy etish orqali o‘quvchilarning faolligini, motivatsiyasini hamda o‘rganish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda ushbu yondashuv umumiy ta’lim jarayonida keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishda geymifikatsiyaning nazariy va konseptual asoslari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, EFL teacher education (o‘qituvchilarning ingliz tilini xorijiy til sifatidagi ta’limi) jarayonida geymifikatsiya elementlarini tizimli ravishda qo‘llashga qaratilgan konseptual model va metodik tavsiyalarni ishlab chiqish muhim ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish, bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini zamonaviy talablarga mos ravishda rivojlantirish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi – bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan geymifikatsiya asosidagi konseptual modelni ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonini takomillashtirish, innovatsion metodlarni joriy etish va ta’lim samaradorligini oshirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida geymifikatsiya yondashuvining pedagogik imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar soni sezilarli darajada ortdi. Yevropa va xalqaro ilmiy adabi-yotlarda ushbu yondashuv o‘quvchilarning motivatsiyasi va ta’lim jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida talqin etiladi. Xususan, M.Sailer va L.Homner tomonidan olib borilgan metatahlil natijalari geymifikatsiya elementlari o‘quvchilarning o‘quv jarayonidagi ishtiroki va motivatesiyasini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlaydi [12]. J.Koivisto va J.Hamari tadqiqotlarida ham geymifikatsiya ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligi hamda o‘zlashtirish natijalarini yaxshilashga xizmat qilishi ta’kidlangan [5].

Yevropa olimlari A.van Gaalen va hamkorlari oliy ta’lim tizimida geymifikatsiyadan foydalanish bo‘yicha tizimli tahlil olib borib, mazkur yondashuv talabalarning o‘quv jarayoniga jalb etilishini kuchaytirishi va refleksiv faoliyatini rivojlantirishga yordam berishini aniqlaganlar [15]. A.Krouska va hamkorlari esa geymifikatsiyaning zamonaviy ta’limdagi o‘rni va uning pedagogik samaradorligi bo‘yicha tadqiqotlar soni ortib borayotganini qayd etadi [6]. Z.Zainuddin va hamkorlarining ilmiy ishlarida oliy ta’lim muassasalarida geymifikatsiya asosida tashkil etilgan ta’lim muhitining talabalarning o‘quv motivatsiyasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’siri ko‘rsatib berilgan [17]. Shuningdek, Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu modeli o‘qituvchilarning raqamli va pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar, jumladan, geymifikatsiya muhim vosita bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi [11].

Rossiya olimlari tomonidan ham chet tillarini o‘qitishda innovatsion metodlardan foydalanish masalalari keng o‘rganilmoqda. E.S.Polat va M.Y.Buxarkina chet tillarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etadi [10]. P.V.Sysoev raqamli texnologiyalar va interaktiv metodlar o‘qituvchining metodik tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qilishini ta’kidlaydi [13]. A.V.Guseva oliy ta’lim tizimida geymifikatsiya elementlarini joriy etish talabalarning o‘quv faoliyatini faollashtirish va o‘qitish samaradorligini oshirishga yordam berishini ko‘r-satadi [2]. E.G.Tareva esa bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida metodik kompetensiyani rivojlanti-rishning zamonaviy yondashuvlarini asoslab beradi [14].

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar ham ingliz tilini o‘qitishda innovatsion metodlarni qo‘llash masalasiga alohida e’tibor qaratmoqda. N.Xodjayeva va D.Abdullayeva ingliz tilini o‘qitishda interaktiv va innovatsion metodlar talabalarning o‘quv faolligini oshirishini ta’kidlaydi [16]. A.Nurmuhamedov oliy ta’lim tizimida raqamli pedagogika va zamonaviy metodlardan foydalanish o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi [8]. U.Karimov bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini asoslaydi [4]. Z.Ismoilova esa chet tillarini o‘qitishda zamonaviy metodlar va pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishini qayd etadi [3].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, geymifikatsiya ta’lim jarayonida o‘quvchilarning motivatsiyasi va faolligini oshirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida keng o‘rganilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida geymifikatsiya asosan o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasi yoki til ko‘nikmalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan o‘rganilgan bo‘lib, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan konseptual yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu bois mazkur tadqiqot geymifikatsiya asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan konseptual modelni ishlab chiqish orqali mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan**.**

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishda geymifikatsiya yondashuvining pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash va konseptual model ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida pedagogik tadqiqotlarning zamonaviy nazariy yondashuvlariga tayangan holda tizimli, kompetensiyaviy va innovatsion yondashuvlar uyg‘unligi asos qilib olindi. Tadqiqotning umumiy falsafasi konstruktivistik va kompetensiyaga yo‘naltirilgan pedagogik qarashlarga tayanadi, asosan, induktiv-deduktiv tahlil asosida amalga oshirildi: mavjud nazariy manbalarni tahlil qilish orqali umumiy xulosalar chiqarildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tizimli va qiyosiy tahlil qilish, kontent-tahlil, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish hamda konseptual yondashuv asosida nazariy konstruksiya yaratish. Ushbu metodlar tadqiqot muammosining mohiyatini chuqur ochib berish, mavjud yondashuvlarni solishtirishga xizmat qildi.

Tadqiqotning obyektini oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoni, predmeti esa mazkur jarayonda geymifikatsiya yondashuvi asosida metodik kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlari tashkil etadi. Tadqiqotda asosan ikkilamchi ma’lumot manbalari – mahalliy va xorijiy ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Mazkur manbalar asosida geymifikatsiya yondashuvining pedagogik imkoniyatlari, metodik kompetensiya tushunchasining tarkibiy komponentlari hamda teacher education tizimida innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga oid ilmiy qa-rashlar umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Kontent-tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, metodik kompetensiya asosan uchta asosiy komponentdan iborat: metodik bilimlar, amaliy metodik ko‘nikmalar va refleksiv faoliyat. Ushbu komponentlar o‘qituvchining darsni rejalashtirish, ta’lim metodlarini tanlash, o‘quv jarayonini tashkil etish va natijalarni baholash kabi kasbiy faoliyatlarini qamrab oladi.

Ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida geymifikatsiya yondashuvining asosiy didaktik elementlari – o‘yin mexanizmlari (ballar, darajalar, badge), muammoli vazifalar, raqobat va hamkorlik elementlari hamda tezkor qayta aloqa tizimi ta’lim jarayonida o‘quv faolligi va motivatsiyani oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Mazkur elementlarning teacher education jarayoniga integratsiyasi metodik kompetensiyani rivoj-lantirishga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyatini tashkil etish imkonini berishi tahlil natijalarida qayd etildi. Tahlil qilingan manbalarda geymifikatsiya asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti talabalarning o‘quv jarayoniga faol jalb etilishi, mustaqil ishlash ko‘nikmalari va refleksiv faoliyatining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ko‘rsatildi.

Tizimli tahlil asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan geymifikatsiya asosidagi konseptual modelning tarkibiy komponentlari aniqlandi. Mazkur model quyidagi asosiy elementlarni o‘z ichiga oladi: maqsadli komponent (metodik kompetensiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan maqsadlar), mazmuniy komponent (metodik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o‘quv mazmuni), jarayon komponenti (geymifikatsiya elementlari asosida tashkil etilgan o‘quv faoliyati), baholash komponenti (formativ va summativ baholash mexanizmlari) hamda natijaviy komponent (metodik kompetensiya darajasining oshishi). Tahlil natijalari ushbu komponentlarning o‘zaro integratsiyasi bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

Modellashtirish natijasida geymifikatsiya elementlarini teacher education jarayoniga joriy etish uchun zarur pedagogik shartlar ham aniqlandi. Ular qatoriga o‘quv jarayonini interaktiv tashkil etish, refleksiv faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, raqamli platformalardan foydalanish va talabalarning o‘quv faoliyatiga individual yondashuvni ta’minlash kiradi. Tahlil natijalariga ko‘ra, ushbu shartlar ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish va metodik kompetensiyani bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantrishda geymifikatsiya yondashuvining nazariy va pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda konseptual model ishlab chiqishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy teacher education tizimida innovatsion yondashuvlar, xususan, geymifikatsiya elementlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish bo‘lajak o‘qi-tuvchilarning metodik tayyorgarligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida metodik kompetensiyaning tarkibiy komponentlari aniqlanib, ularni rivojlantirishda geymifikatsiya yondashuvining didaktik salohiyati asoslab berildi.

Tadqiqot doirasida geymifikatsiya asosida metodik kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan konseptual model ishlab chiqildi. Ushbu model maqsadli, mazmuniy, jarayonli, baholash va natijaviy komponentlarning o‘zaro integratsiyasiga asoslanadi hamda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va refleksiv faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Modelning pedagogik ahamiyati shundaki, u teacher education jarayonida innovatsion o‘qitish texnologiyalarini tizimli ravishda qo‘llash, talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirish va metodik kompetensiyani bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027. Brussels, 2021, 45 p.

(2). Guseva A.V. Gamification in Higher Education: Pedagogical Potential. “Высшее образование в России”, 2022, № 5, c. 120–130.

(3). Ismoilova Z. Chet tillarini o‘qitishda zamonaviy metodlar. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2024, 200-betlar.

(4). Karimov U. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish. “Pedagogik ta’lim” jurnali, 2023, № 2, 45–52-betlar.

(5). Koivisto J., Hamari J. The Rise of Gamification in Education and Its Impact on Student Engagement. Computers in Human Behavior. 2021, vol. 124, p. 1–10.

(6). Krouska A., et al. Gamification in Education: A Systematic Literature Review. Education and Information Technologies. 2022, vol. 27, p. 1–25.

(7). Kuzmina N.V. Professional Competence of Teachers in Digital Education. Moskva, “Yurait”, 2021, p. 240.

(8). Nurmuhamedov A. Oliy ta’limda raqamli pedagogika va innovatsion metodlar. Toshkent, 2022, 150-bet.

(9). Oliy ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent, 2022.

(10). Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Педагогические технологии в обучении иностранным языкам. — Москва: Академия, 2020. 192 с.

(11). Redecker C. Digital Competence of Educators (DigCompEdu) Framework Update. Luxembourg: European Commission, 2020, 100 p.

(12). Sailer M., Homner L. The Gamification of Learning: A Meta-analysis. Educational Psychology Review. 2020, vol. 32, p. 77–112.

(13). Sysoev P.V. Digital Technologies in Foreign Language Teaching. Иностранные языки в школе, 2021, №3, p. 2–9.

(14). Tareva E.G. Professional Training of Future Foreign Language Teachers. “Pedagogika”, 2023, №4, p. 45–52.

(15). Van Gaalen A., et al. Gamification in Higher Education: A Systematic Review. Educational Technology Research and Development. 2021, vol. 69(2), p. 1–23.

(16). Xodjayeva N., Abdullayeva D. Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, “Fan”, 2021, 180-bet.

(17). Zainuddin Z., et al. Gamified Learning in Higher Education: A Review of Recent Trends. Computers & Education, 2023, vol. 190, p. 104600.

(18). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent, 2020.

(19). www.ziyonet.uz

(20). www.natlib.uz

(21). unilibrary.uz

Omonov Bahodir Nurillayevich (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi mudiri, f.f.d. (DSc), professor; E-mail: bakhodiron@gmail.com)

EKOLOGIK TA’LIM VA TARBIYANI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIY-MA’NAVIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ekologik ta’lim va tarbiyani takomillashtirishning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ekologik ta’limning jamiyat barqaror ri-vojlanishidagi o‘rni, shaxsda ekologik ong va mas’uliyatni shakllantirishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Ekologik tarbiyaning ma’naviy-axloqiy mazmuni, uning shaxs kamoloti va ijtimoiy mas’uliyatli fuqarolik pozitsi-yasini rivojlantirishdagi roli ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik ta’lim, ekologik tarbiya, ekologik ong, ekologik madaniyat, ijtimoiy-ma’naviy ri-vojlanish, barqaror taraqqiyot, ekologik mas’uliyat, shaxs kamoloti.*

Омонов Баходир Нуриллаевич (Шахрисабзский государственный педагогический институт, заведующий кафедрой социальных наук; доктор философских наук (DSc), профессор; E-mail: bakhodiron@gmail.com)

СОЦИАЛЬНО-МОРАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. *В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируется социально-духовное значение совершенствования экологического образования и воспитания. Исследовательский процесс подтверждает роль экологического образования в устойчивом развитии общества и его важность в формировании экологического сознания и ответственности у отдельных лиц. Раскрывается духовно-нравственное содержание экологического образования, его роль в личностном развитии и формировании социально ответственной гражданской позиции.*

Ключевые слова: *экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая осведомленность, экологическая культура, социально-духовное развитие, устойчивое развитие, экологическая ответственность, личностное развитие.*

Omonov Bakhodir Nurillayevich (Shahrisabz State Pedagogical Institute, Head of the Department of Social Sciences Doctor of Philosophy (DSc), Professor; E-mail: bakhodiron@gmail.com)

SOCIAL-MORAL SIGNIFICANCE OF IMPROVING ECOLOGICAL EDUCATION AND UPBRINGING

Annotation. *This article analyzes the socio-spiritual significance of improving environmental education and upbringing from a scientific and theoretical perspective.The research process substantiates the role of environmental education in the sustainable development of society and its importance in forming environmental awareness and responsibility in individuals.The spiritual and moral content of ecological education, its role in personal development and the development of a socially responsible civic position, is revealed.*

Keywords: *ecological education, ecological upbringing, ecological awareness, ecological culture, socio-spiritual development, sustainable development, ecological responsibility, personal development.*

Kirish (Introduction). XXI asrda global taraqqiyot jarayonlari fonida ekologik muammolarning kuchayib borishi jamiyatning barqaror rivojlanishiga jiddiy xavf tug‘dirmoqda. Atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayishi, iqlim o‘zgarishi va biologik xilma-xillikning qisqarishi inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatning izdan chiqayotganini yaqqol namoyon etadi [2]. Mazkur jarayonlar ekologik muammolarni faqat texnologik yoki iqtisodiy choralar bilan hal etish yetarli emasligini ko‘rsatib, inson omiliga, xususan, ekologik ong, ekologik madaniyat va ma’naviy mas’uliyatni shakllantirishga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ekologik ta’lim va tarbiya jamiyatda tabiatga ongli munosabatni qaror toptirish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash hamda sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirishning muhim omili sifatida maydonga chiqadi.

Ekologik ta’lim va tarbiya shaxsning atrof-muhit haqidagi ilmiy bilimlarini tizimli rivojlantirish bilan birga, unda tabiatni asrashga yo‘naltirilgan axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi. Globallashuv sharoitida ekologik muammolarning transchegaraviy xarakter kasb etishi ekologik ta’lim va tarbiyaning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu sababli ekologik ta’limni uzluksiz ta’lim tizimi bilan uyg‘unlashtirish, uni fanlararo yondashuv asosida boyitish hamda tarbiyaviy jihatlarini kuchaytirish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi [1]. Mazkur maqolada ekologik ta’lim va tarbiyaning ijtimoiy-ma’naviy mohiyati ilmiy asosda yoritilib, uni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ekologik ta’lim va tarbiya masalalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida yetakchi yo‘nalishlardan biri sifatida keng yoritilgan. Xususan, xorijiy ilmiy adabiyotlarda ekologik ta’lim shaxsning ekologik ongini shakllantirish, atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatni qaror toptirish hamda ekologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan uzluksiz pedagogik jarayon sifatida talqin etiladi [3;4-b.]. J.Palmer hamda D.Tilbury tadqiqotlarida ekologik ta’limning fanlararo xarakteri va uning ijtimoiy hayot bilan integratsiyalashuvi barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim sharti ekanligi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuvlarda ekologik ta’lim faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, shaxsning kundalik xulq-atvori va hayotiy qarorlariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi tarbiyaviy mexanizm sifatida qaraladi.

Shuningdek, J.Fien va E.Leff tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ekologik muammolarning chuqurlashuvi sharoitida ta’lim tizimining axloqiy va ijtimoiy funksiyalarini kuchaytirish zarurligi asoslab beriladi [5;6-b.]. Tadqiqotchilar ekologik tarbiya shaxsda axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas’uliyat va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish bilan uzviy bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar. Mazkur qarashlar ekologik ta’limning uzluksizligi, fanlararo yondashuvi hamda ijtimoiy institutlar bilan integratsiyasini ekologik barqarorlikni ta’-minlashning muhim omili sifatida belgilaydi [4].

Milliy ilmiy adabiyotlarda esa ekologik ta’lim va tarbiya masalalari ko‘proq ijtimoiy-ma’naviy rivojlanish, milliy qadriyatlar va fuqarolik mas’uliyati bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi [7;8-b.]. P.S. Sultonov hamda S.S.Buriyev va hammualliflar tadqiqotlarida ekologik tarbiyaning yosh avlodda tabiatga hurmat, ekologik intizom va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlanadi [7]. Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlar tahlili ekologik ta’lim va tarbiya masalalarini kompleks yondashuv asosida o‘rganish, ularning ijtimoiy-ma’naviy jihatlarini chuqurlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Bu holat mazkur tadqiqotning dolzarbligi va ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot ekologik ta’lim va tarbiyani ta-komillashtirishning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda ijtimoiy-gumanitar fanlarga xos umumilmiy va maxsus tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanil-

di. Xususan, tahlil va sintez metodlari orqali ekologik ta’lim va tarbiya tushunchalarining nazariy mazmuni ochib berildi, induksiya va deduksiya metodlari yordamida ekologik jarayonlar va ijtimoiy-ma’naviy omillar o‘rtasidagi o‘z-aro bog‘liqlik aniqlashtirildi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida ekologik ta’lim va tarbiya jamiyatning barqaror rivojlanish tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqildi hamda ularning ijtimoiy institutlar bilan o‘zaro aloqasi tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida taqqoshlash va umumlashtirish metodlari orqali xorijiy va milliy ilmiy yondashuvlar solishtirildi, ekologik ta’lim va tarbiyaning samaradorligini oshirishga doir nazariy xulosalar ishlab chiqildi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar kontent tahlili asosida o‘rganilib, ekologik ta’limning ijtimoiy-ma’naviy jihatlari baholandi. Tadqiqot natijalarini asoslashda mantiqiy tahlil, ilmiy xulosalash va tavsiyalar ishlab chiqish metodlaridan foydalanildi, bu esa mavzuning dolzarbligini va olingan xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta’minladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ekologik ta’lim va tarbiya tizimini takomillashtirish ijtimoiy-ma’naviy rivojlanish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tahlil natijalariga ko‘ra, ekologik bilimlar shaxsda ekologik ongning shakllanishi uchun zarur asos bo‘lsa-da, barqaror ekologik xulq-atvorni qaror toptirishda ma’naviy qadriyatlar va ijtimoiy mas’uliyat hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ekologik ta’lim jarayonida tarbiyaviy komponentning yetarli darajada integratsiyalashmaganligi ekologik muammolarga nisbatan formal munosabat shakllanishiga olib kelishi mumkin [9]. Shu sababli ekologik ta’limni faqat axborot berishga qaratilgan jarayon sifatida emas, balki shaxsning dunyoqarashi va ijtimoiy pozitsiyasini shakllantiruvchi kompleks tizim sifatida tashkil etish zarurligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari ekologik ta’lim va tarbiyani uzluksiz ta’lim tizimi doirasida amalga oshirish hamda fanlararo yondashuvni kuchaytirish uning samaradorligini oshirishini tasdiqlaydi. Jahon tajribasi va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida aniqlanishicha, amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan, ijtimoiy hamkorlik va jamoatchilik ishtirokiga asoslangan ekologik ta’lim shakllari shaxsda ekologik mas’uliyat va barqaror xulq-atvorni mustahkamlaydi [10]. Olingan natijalar ekologik ta’lim va tarbiyani takomillashtirishda ijtimoiy-ma’naviy yo‘naltirilgan yondashuv ustuvor bo‘lishi lozimligini ko‘rsatib, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy va amaliy faoliyatni rivojlantirish zaruratini asoslab beradi.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari ekologik ta’lim va tarbiyani takomillashtirish jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy rivojlanishida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Tahlillar ekologik muammolarni hal etishda faqat texnik yoki iqtisodiy yondashuvlar yetarli emasligini, balki shaxsda ekologik ong, mas’uliyat va ma’naviy qadriyatlarni shakllantirish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ekologik ta’lim va tarbiya shaxsning tabiatga bo‘lgan munosabatini ongli, axloqiy va ijtimoiy mas’uliyatli asosda shakllantirib, barqaror ekologik xulq-atvorni qaror toptirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot ekologik ta’lim va tarbiyani uzluksiz ta’lim tizimi doirasida, fanlararo yondashuv asosida va ijtimoiy-ma’naviy mazmun bilan boyitilgan holda tashkil etish uning samaradorligini oshirishini ko‘rsatdi. Jahon tajribasi tahlili ekologik ta’limda amaliy faoliyat, jamoatchilik ishtiroki va ijtimoiy hamkor-likka asoslangan yondashuvlar ustuvor ekanligini tasdiqlaydi. Shu bois ekologik ta’lim va tarbiyani takomil-lashtirish jarayonida ma’naviy-axloqiy komponentni kuchaytirish, ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida ekologik qadriyatlarni tizimli singdirish hamda jamiyatning turli ijtimoiy institutlari o‘rtasida hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent, 2020.

(2). Одум Ю. Экология. Москва, “Мир”, 1986, 328 с.

(3). Tilbury D. Environmental education for sustainability. Journal of Environmental Education. 1995, vol. 27, № 2, p. 23–30.

(4). Palmer J.A. Environmental Education in the 21st Century. London, Routledge, 1998, 256 p.

(5). Fien J. Education for the Environment. Critical Curriculum Theorizing and Environmental Educa-tion. Geelong, Deakin University Press, 1993, 214 p.

(6). Leff E. Environmental Rationality. Re-thinking Sustainability. Mexico City, UNAM, 2004, 312 p.

(7). Sultonov P.S. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish asoslari. Darslik, Toshkent, «Musiqa», 2007.

(8). Buriyev S.S., Maxkamova D.A., Sherimbetov V.X. *Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi.* O‘quv qo‘llanma, Toshkent, «Noshir», 2019.

(9). Omonov B.N. Problems and Consequences of Water Deficiency in Central Asia. Turkish Online of Qualitative Inquiry (TOJQI). Volume 12, July 2021, p. 2541–2545.

(10). Omonov B. Ekologik globallashuv va uning O‘zbekistondagi ekologik muhitga ta’siri. T., “Voris”, 2021, 136-bet.

Ubaydova Vazira Erkinovna (Buxoro davlat Texnika universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); amikomjon@mail.ru)

TA’LIM TIZIMIDA SUFIY PEDAGOGIKANING TUTGAN O‘RNI VA TARIXI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta’lim tizimida sufiy pedagogikasining shakllanishi, uning tarixiy ildizlari, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy ta’lim jarayoniga ko‘rsatgan ta’siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tasavvuf oqimlari, xususan, Naqshbandiya, Yassaviya, Kubraviya va Qodiriya tariqatlari tomonidan shakllantirilgan tarbiyaviy tamoyillar sharqona ta’lim va tarbiya tizimida muhim o‘rin tutgani ilmiy dalillar asosida yoritilgan. Maqolada sufiy pedagogikasining ma’naviy poklanish, komillikka intilish, ijtimoiy mas’uliyat, axloqiy-ruhiy tarbiya, murabbiy-murid munosabatlari, shaxsning ichki imkoniyatlarini ochish kabi tamoyillari bugungi zamonaviy pedagogik jarayon bilan solishtiriladi. Tadqiqot natijalari sufiy pedagogikasining hozirgi ta’lim tizimi uchun metodik, ma’naviy va tarbiyaviy jihatdan asoslanadigan boy manba ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *sufiylik, tasavvuf, sufiy pedagogika, Naqshbandiya, Yassaviya, ma’naviy tarbiya, komillik, axloqshunoslik, pedagogik g‘oyalar, sharq ma’rifati.*

Убайдова Вазира Эркиновна (доцент Бухарского государственного технического университета, доктор философии по педагогическим наукам (PhD); amikomjon@mail.ru)

РОЛЬ И ИСТОРИЯ СУФИЙСКОЙ ПЕДАГОГИКИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье научно-теоретически проанализированы формирование суфийской педагогики в системе образования, её исторические корни, этапы развития и влияние на современный образовательный процесс. Показано, что воспитательные принципы, сформированные суфийскими течениями, в частности, тарикатами Накшбандия, Ясавия, Кубравия и Кадирия, занимают важное место в восточной системе обучения и воспитания. В статье сопоставлены основные положения суфийской педагогики – духовное очищение, стремление к совершенству, социальная ответственность, нравственно-духовное воспитание, отношения «мураббий–мурид», раскрытие внутренних возможностей личности–с современными педагогическими подходами. Результаты исследования показывают, что суфийская педагогика является богатым методическим, духовным и воспитательным ресурсом для современной системы образования.*

Ключевые слова: *суфизм, тасаввуф, суфийская педагогика, Накшбандия, Ясавия, духовное воспитание, совершенствование, этика, педагогические идеи, восточное просвещение.*

Ubaydova Vazira Erkinovna (Associate Professor, Department of Bukhara State Technical University, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences; amikomjon@mail.ru)

THE ROLE AND HISTORY OF SUFI PEDAGOGY IN THE EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the formation of Sufi pedagogy within the education system, exploring its historical roots, stages of development, and its influence on contemporary educational processes. The study highlights that the educational principles shaped by Sufi orders–particularly Naqshbandiyya, Yasawiyya, Kubrawiyya, and Qadiriyya–hold a significant place in the traditional Eastern system of education and upbringing. The core concepts of Sufi pedagogy, such as spiritual purification, pursuit of perfection, social responsibility, moral and spiritual education, murabbi-murid relations, and the development of an individual’s inner potential, are compared with modern pedagogical approaches. The findings demonstrate that Sufi pedagogy serves as a rich methodological, spiritual, and educational resource for today’s education system.*

Keywords: *Sufism, tasawwuf, Sufi pedagogy, Naqshbandiyya, Yasawiyya, spiritual education, perfection, ethics, pedagogical ideas, Eastern enlightenment.*

Kirish. Sharq ma’naviyati va ilm-fani ming yillar davomida inson kamoloti, axloqiy tarbiya va komil shaxsni voyaga yetkazish masalasiga alohida e’tibor qaratib kelgan. Ayniqsa, tasavvuf maktablari nafaqat diniy-falsafiy yo‘nalish sifatida, balki axloqiy tarbiya tizimining asosiy manbalaridan biri sifatida shakllangan. Sufiy pedagogikasi Sharqning boy ma’naviy merosi, qadimiy ilmiy maktablari, mutasavvuflarning axloqiy-falsafiy qarashlari asosida rivojlangan bo‘lib, u pedagogik tafakkurning yuksalishida muhim rol o‘ynagan. Zamonaviy ta’lim tizimida ta’limning tarbiyaviy komponentini kuchaytirish, shaxsning ma’naviy-ruhiy kamolotiga e’tibor qaratish, ertangi avlodni komil inson sifatida tarbiyalash dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Ana shu jarayonda sufiy pedagogikasining teran g‘oyalarini ilmiy asosda o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish aktual ahamiyat kasb etadi. Bugungi globallashuv jarayonlari insonning nafaqat intellektual salohiyatini, balki ma’naviy yetukligini ta’minlashni ham talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek xalqi tarixida muhim o‘rin tutgan tasavvufiy ta’limot va uning pedagogik qarashlarini zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tasavvuf nafaqat diniy-falsafiy yo‘nalish, balki insonni komillikka yetaklaydigan tarbiyaviy maktab sifatida shakllangan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Baho-

uddin Naqshband, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar sufiy pedagogikasining asoschilaridan hisoblanadi [1;220–222-b.].

Maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi ta’lim tizimida yoshlar ongida milliy qadriyatlarni mustahkamlash, vatanparvarlik, bag‘rikenglik, axloqiy poklik kabi fazilatlarni kamol toptirishda sufiy pedagogikasining tarbiyaviy qudratini o‘rganish va uni pedagogik jarayonga integratsiya qilish zarurati oshib bormoqda. Ushbu maqolada sufiy pedagogikasining tarixi, tamoyillari, asosiy manbalari va zamonaviy ta’lim mazmunidagi o‘rni tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sufiy pedagogikasining ta’lim tizimidagi o‘rnini aniqlashda Sharq mutafakkirlarining merosi, tasavvuf tarixiga oid risolalar, zamonaviy pedagogik adabiyotlar va ma’naviy tarbiya nazariyalarining o‘rganilishi muhim ahamiyatga ega. Mazkur mavzu bo‘yicha olib borilgan ilmiy-uslubiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tasavvuf faqat diniy-falsafiy yo‘nalish emas, balki mukammal tarbiyaviy tizim sifatida ham shakllangan [2;39–45-b.].

Sharq mutafakkirlari merosida pedagogik qarashlar. Eng qadimgi manbalardan biri bo‘lgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida axloqiy tarbiya, davlat boshqaruvi va komil inson fazilatlari keng yoritilgan bo‘lib, muallif insonning kamolga yetishi uchun “adolat”, “aqil”, “aql-idrok” kabi tushunchalarni markaziy o‘ringa qo‘yadi [3;129–132-b.]. Tadqiqotchilar fikricha, ushbu asar o‘rta asrlar Sharqidagi pedagogik fikr taraqqiyotining yetuk namunasi sifatida baholanadi.

Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”ida esa ruhiy poklanish, nafs bilan kurashish, sabr, tavozu’, halollik kabi fazilatlarning tarbiyadagi ahamiyati ta’kidlanadi. Yassaviy maktabiga oid ilmiy izlanishlar A. Yuldashev, T.Ko‘chqarovning g‘oyalari yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda muhim metodik manba bo‘la olishini ko‘rsatadi.

Bahouddin Naqshbandning “Xilvat dar anjuman”, “Yodkard”, “Nafsni poklash” haqidagi risolalari ta’limda ichki intizom, mehnatsevarlik, ijtimoiy mas’uliyatga urg‘u bergan. Naqshbandiya tariqatini o‘rgangan tadqiqotchilar A.Zunnunov, J.Homidovning pedagogik qarashlari zamonaviy motivatsion yondashuvlar bilan uyg‘un ekanini qayd etadilar [4;35–40-b.].

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Hayrat ul-abror” kabi asarlarida komil inson tarbiyasi, ustoz-shogird munosabatlari, ilmlilik, mehr-oqibat va axloqiy poklik g‘oyalari chuqur falsafiy asoslangan. Navoiy merosini pedagogik nuqtai nazardan o‘rgangan olimlar N.Komilov, A. Abdug‘afforovning asarlarida tamoman tarbiyaviy model mujassam ekanini ta’kidlaydilar.

Tasavvuf falsafasining shakllanishi, rivojlanishi va pedagogik mazmunini o‘rganuvchi asarlar [5;47–48-b.] shuni ko‘rsatadiki, sufiylikda inson kamoloti markaziy g‘oya bo‘lib, unga erishish yo‘lida tarbiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish ilg‘or metod sifatida qaralgan. Zamonaviy sharqshunoslar – Annemari Shimmel, Reziuddin ibn Fazlulloh, K.Hermann, M.Smithlarning tadqiqotlarida tasavvufning umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy mohiyati ilmiy asosda ochib berilgan. Ularning fikricha, tasavvuf inson ruhiyatini tarbiyalashning eng qadimiy psixologik sistemalaridan biridir.

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda sufiy merosning o‘rni. So‘nggi yillarda pedagogika, psixologiya va ma’naviyatshunoslik sohalarida sufiy pedagogikasining o‘rni bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

•S.Karimov, O.Hasanovlar ma’naviy tarbiya sistemasida sufiy tamoyillarining samaradorligini tahlil qilgan;

•R Jo‘rayev komil inson tarbiyasida tasavvufning konseptual rolini o‘rgangan;

•Sh.To‘xtayev esa sufiylikning zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg‘unligini ilmiy asoslagan.

Bu tadqiqotlarda sufiy pedagogikasining zamonaviy ta’limga integratsiya qilish imkoniyatlari, ya’ni, axloqiy tarbiya, ijtimoiy faollik, ma’naviy immunitetni shakllantirish jig‘oyat muhimligi ta’kidlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot quyidagi ilmiy usullar asosida olib borildi:

Tarixiy-tahliliy usul – sufiylik maktablarining shakllanishi, rivojlanishi va ta’limdagi ilmiy merosini o‘rganish.

Qiyosiy-pedagogik usul – sufiy pedagogik tamoyillarini zamonaviy pedagogika tamoyillari bilan qiyoslash.

Kontent-tahlil – sufiy allomalar asarlaridan pedagogik g‘oyalar ajratib olish.

Empirik kuzatuv va so‘rovnoma metodi – ta’lim muassasalarida ma’naviy tarbiya jarayonining holatini o‘rganish.

Pedagogik modellashtirish – sufiy pedagogik yondashuvlarini o‘quv jarayoniga moslashtirish modeli yaratish.

Tadqiqot materiali sifatida tasavvuf ahli – Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Abdulla Ansoriy, Najmiddin Kubro kabi allomalar asarlari hamda zamonaviy pedagogik adabiyotlar tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Sufiy pedagogikasi islom falsafasi va ma'naviy ta'limotlari asosida shakllangan bo'lib, uning ildizlari VIII–IX asrlarga borib taqaladi. Dastlab, sufiylik tarkidunyochilik, ruhiy poklanish, nafsni tiyish g'oyalari asosida rivojlangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan u keng qamrovli axloqiy, falsafiy va pedagogik tizim sifatida shakllandi. Tasavvufning bosh maqsadi – insonni ruhiy kamolotga, ma'naviy yetuklikka erishishga yo'naltirishdir. Sufiy pedagogikasining shakllanishiga Qur'on va Hadisda bayon qilingan axloqiy me'yorlar, mashhur mutasavvuflarning ta'limotlari, tariqatlarning tarbiyaviy tajribasi hamda axloqiy-irfoniy risolalar asos bo'lgan.

Erta sufiy maktablarda shakllangan tarbiyaviy tamoyillar sufiy pedagogikasining poydevorini tashkil etdi. Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Bayazid Bistomiy, Junayd Bag'dodiy kabi mutasavvuflar tomonidan ilgari surilgan nafsni tiyish, halollik, poklik, sabr, tavozu, xizmat orqali komillikka erishish, murabbiy–murid munosabatlari kabi g'oyalar, keyinchalik, sufiy tarbiya maktabining nazariy-metodologik asosiga aylandi [6;134–135-b.]. Ushbu yondashuvlarda shaxsning ichki dunyosini tarbiyalash, o'zini nazorat qilish, axloqiy poklanish kabi holatlar markaziy o'rin egallagan.

Markaziy Osiyo hududida tasavvufning o'ziga xos pedagogik maktablari shakllanib, ular mintaqaning ma'naviy-ma'rifiy rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingan Yassaviya tariqati Turkiston mintaqasida tasavvufni milliy ruh bilan uyg'unlashtirdi. "Hikmatlar" asarida halol mehnat, odob-axloq, murshidga hurmat, muridning burchlari, sabr, diyonat kabi fazilatlar targ'ib qilinadi. Yassaviya tariqatida tarbiya jarayoni amaliy mehnat, shaxsiy namuna va ko'ngil pokligi orqali olib borilgan bo'lib, bu yondashuv bugungi zamonaviy pedagogikadagi faol o'qitish metodlari va tajribaga asoslangan ta'lim bilan mos keladi.

Naqshbandiya tariqati esa sufiylikning pedagogik mazmunini yana-da sayqal berdi. Bahouddin Naqshband tomonidan ilgari surilgan "Dil ba yor-u, dast ba kor" tamoyili ta'lim va tarbiyada ruhiy uyg'oqlik bilan birga amaliy mehnatning ham muhim ekanini ta'kidlaydi [7;50–55-b.]. Naqshbandiylar ta'limotida shaxsning ijtimoiy mas'uliyati, jamiyat hayotidagi faolligi, hushyorlik (hush dar dam), intizom, halollik, qalb pokligi kabi fazilatlar tarbiya markaziga qo'yilgan. Murabbiy va murid o'rtasidagi o'zaro ishonch, hurmat va mas'uliyat Naqshbandiya maktabining asosiy pedagogik munosabatlarini tashkil etadi.

Najmiddin Kubro boshchiligidagi Kubraviya tariqati tasavvufda psixologik yondashuvni rivojlantirdi. Kubro ta'limotida insonning ichki olamini tahlil qilish, ruhiy muvozanat, o'zini anglash jarayoni, o'z-o'zini tarbiyalash mexanizmlari chuqur o'rganilgan. Bu qarashlar hozirgi pedagogik psixologiya – xulq-atvor nazariyalari, emotsional intellekt, refleksiya jarayonlari bilan uyg'unlik kasb etadi. Shuningdek, Qodiriya tariqati ham tarbiyaviy meros qoldirgan. Abdulqodir Giloniy halollik, diyonat, sabr, saxovat, kamtarlik kabi fazilatlarni shaxs tarbiyasining asosiy elementi sifatida ko'rsatadi. Ushbu sifatlarga erishish yo'lida muridning muntazam o'zini nazorat qilishi, irodaviy chiniqishi, murabbiy tavsiyalariga amal qilishi talab etilgan.

Sufiy pedagogikasining umumiy mazmuni komil inson konsepsiyasiga asoslanadi. Komil inson aqliy, ruhiy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxsdir. U bilimli, ma'rifatli, mas'uliyatli, bag'rikeng, halol, sabrli bo'lishi lozim. Bu talqin zamonaviy ta'limdagi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy rivojlanish, ijtimoiy-emotsional o'quv kabi yondashuvlar bilan mos keladi. Shuningdek, sufiy pedagogikasida axloqiy-ruhiy tarbiya yetakchi o'rinda turadi. O'quvchi o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish, boshqalarga yordam berish, yaxshilik qilish, pokiza bo'lish, odoblilik kabi fazilatlarni egallashi shaxs kamoloti uchun zarur deb qaraladi.

Murabbiy–murid munosabatlari sufiy pedagogikasining eng muhim unsurlaridan biridir. Murabbiy nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsiy namuna bo'lgan tarbiyachi sifatida qaraladi. Shuning uchun ustozning shaxsiy fazilatlari, odobi, amal qilishi muridning tarbiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu yondashuv zamonaviy pedagogikada ustoz-shogird maktabi, mentorlik tizimi sifatida davom etmoqda. Sufiylikda o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni ham chuqur rivojlangan bo'lib, inson o'z nafsini yengish, ichki intizomni shakllantirish, ruhiy uyg'oqlikka erishish orqali kamol topadi. Mehnat tarbiyasi ham murakkab pedagogik jarayon hisoblanadi. Sufiylikda mehnat – halollik, sabr, chidamlilik, mas'uliyat, poklikni tarbiyalash vositasi sifatida qaralgan.

Zamonaviy ta'lim tizimida sufiy pedagogikasining o'rni tobora ortib bormoqda. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivoji, ruhiy salomatligi, ijtimoiy mas'uliyati, bag'rikengligi, insoniy fazilatlari muhim o'rin tutadi. Sufiy pedagogikasidagi halollik, mehr-shafqat, sabr, diyonat, ijtimoiy mas'uliyat, o'zini anglash, hushyorlik kabi tamoyillar zamonaviy tarbiyaviy jarayonni boyitadi. Shuningdek, sufiylikdagi ruhiy muvozanat, ichki osoyishtalikni topish, tafakkurni boshqarish, stressni yengish kabi psixologik texnikalar bugungi ta'limda o'quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash uchun juda muhim. Ustoz-shogird an'anasini qayta tiklash, mentorlik tizimini rivojlantirish, o'qituvchining shaxsiy namu-

nasiga asoslangan tarbiya metodlarini kuchaytirish ham sufiy pedagogikasining zamonaviy talqinini tashkil etadi.

Sufiy merosni dars jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari ham keng: ma'naviy-axloqiy suhbatlar, hikmatlardan foydalanish, ruhiy tarbiya mashg'ulotlari, mulohazaga asoslangan bahs-munozaralar, mas'uliyatni oshirishga qaratilgan topshiriqlar, shaxsiy rivojlanishga oid vazifalar – bularning barchasi o'quvchilarda komillik sifatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, sufiy pedagogikasi Sharq ta'limining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning tamoyillari bugungi ta'lim tizimi uchun ham dolzarbligini yo'qotmagan. Tasavvufning ma'naviy-axloqiy g'oyalari, komillikka intilish konsepsiyasi, murabbiy-murid tizimi, o'z-o'zini tarbiyalash tamoyillari zamonaviy ta'lim jarayonida qo'llanishi mumkin bo'lgan pedagogik qadriyatlardir.

Sufiy pedagogikasining mazmuni: yoshlarning ma'naviy-ruhiy yetukligini oshirish; tarbiyaviy ishlarning samaradorligini kuchaytirish; shaxsni komillikka yetaklash; ta'lim jarayonini ma'naviy boyitish kabi yo'nalishlarda muhim ahamiyatga ega. Shu bois sufiy pedagogikasini chuqur ilmiy asosda o'rganish va uni ta'lim tizimiga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb pedagogik vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Ubaydova V.E. Bahouddin Naqshband hunarmandlar piri va halollik piri timsoli. Yengil sanoatda fan-ta'lim va ishlab chiqarishning innovasion yechimlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. 1-tom, Buxoro, 21-aprel 2021, 220–222-betlar.

(2). Navro'zova G.N. Naqshbandiya–kamolot yo'li. Buxoro, «Fan» nashriyoti, 2007, 189-bet.

(3). Xurramova Mohidil Baxtiyorovna. Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik mahoratini oshirish jarayonida refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirishidagi o'ziga xos jihatlari. Research Focus, 2024, № 11, 129–132-betlar.

(4). Zaripova G.K. Milliy merosimizdagi pedagogik texnologiyaga oid g'oyalardan foydalanish. Uzluksiz ta'lim. Toshkent, 2005, 1-son, 35–40-betlar.

(5). Urazova M.B. Bo'lajak kasb ta'lim pedagogini loyihalash faoliyatiga tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish. Pedagogika fan.bo'yicha doktorlik (DSc) diss. avtoreferati, T., 2015, 78-bet.

(6). Ubaydova V.E. Yengil sanoat yo'nalishdagi talabalarda interfaol metodlardan foydalanib Naqshbandiya ta'limotidagi halollik tushunchalarning singdirish. "Fan va jamiyat" ilmiy-uslubiy jurnali, Nukus, №2, 2022,134–136-betlar .

(7). Sharipov Sh.S. O'quvchilar kasbiy ijodkorligining uzviyligini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dokt. ....diss., T., 2012, 264-bet.

Tursunboyeva Mavjudaxon Shukurillo qizi (Andijon davlat Pedagogika instituti "Amaliy xorijiy tillar" kafedrasi o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi; shukurovnamavjuda@gmail.com)

TIL O'QITISHDA KREATIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHDA "GOOGLE CLASSROOM"NING O'RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolaning maqsadi til o'qitish jarayonida o'quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda Google Classroom platformasining pedagogik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida umumta'lim maktablarida chet tilini o'qitish jarayoni, predmeti sifatida esa raqamli ta'lim muhiti orqali kreativ kompetensiyani shakllantirish metodlari belgilandi. Tadqiqot jarayonida tahlil, taqqoslash, pedagogik kuzatuv hamda tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Google Classroom platformasidan maqsadli va tizimli foydalanish o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi, mustaqil va hamkorlikdagi faoliyatni faollashtiradi hamda kommunikativ kompetensiyaning samarali shakllanishiga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kreativ qobiliyat, chet tilini o'qitish, raqamli platforma, Google Classroom, kommunikativ kompetensiya, innovatsion metodlar, interaktiv topshiriqlar, pedagogik tajriba.*

Турсунбоева Мавжудахон Шукурилло кизи (Андижанский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры практических иностранных языков, независимый исследователь; E-mail: shukurovnamavjuda@gmail.com)

РОЛЬ GOOGLE CLASSROOM В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

Аннотация. *Целью данной статьи является определение педагогических возможностей платформы Google Classroom в развитии креативных способностей учащихся в процессе обучения иностранному языку. Объектом исследования выступает процесс обучения иностранному языку в общеобразовательной школе, предметом – методы формирования креативной компетенции в условиях цифровой образовательной среды. В ходе исследования применялись методы анализа, сопоставления, педагогического наблюдения и опытно-экспериментальной работы. Результаты показа-*

ли, что целенаправленное и систематическое использование Google Classroom способствует развитию творческого мышления учащихся, активизации самостоятельной и групповой деятельности, а также формированию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: *креативные способности, обучение иностранному языку, цифровая платформа, Google Classroom, коммуникативная компетенция, инновационные методы, интерактивные задания.*

Tursunboyeva Mavjudaxon Shukurillo qizi (Andijan State Pedagogical Institute Lecturer, Department of Practical Foreign Languages Independent Researcher; E-mail: shukurovnamavjuda@gmail.com)

THE ROLE OF GOOGLE CLASSROOM IN DEVELOPING CREATIVE ABILITIES IN LANGUAGE TEACHING

Annotation. *The purpose of this article is to identify the pedagogical potential of Google Classroom in developing students' creative abilities in foreign language teaching. The object of the research is the process of foreign language teaching in secondary schools, while the subject is the methods of forming creative competence within a digital learning environment. The study employed analysis, comparison, pedagogical observation, and experimental methods. The findings demonstrate that the systematic and purposeful use of Google Classroom enhances students' creative thinking, promotes independent and collaborative learning, and contributes to the effective development of communicative competence.*

Keywords: *creative abilities, foreign language teaching, digital platform, Google Classroom, communicative competence, innovative methods, interactive tasks, experimental research.*

Kirish. Til o‘qitishda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Kreativlik nazariyasining ilmiy asoslari XX asr o‘rtalarida shakllangan bo‘lib, uni tadqiq etishda J.P Guilford divergent tafakkur nazariyasini ilgari surgan. Unga ko‘ra, kreativlik muammoga turli yo‘llar bilan yechim topish qobiliyati bilan belgilanadi. Shuningdek, E.Torrance kreativ fikrlashni rivojlantirish mezonlarini ishlab chiqqan va ta’lim jarayonida ijodiy topshiriqlarning ahamiyatini asoslab bergan. Til o‘qitish metodikasida kommunikativ yondashuv asoschilari – Dell Hymes hamda Michael Canale – kommunikativ kompetensiya tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, tilni real muloqot jarayonida o‘rganish zarurligini ta’kidlaganlar. Bu yondashuv o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi [1;369–370-b.].

Raqamli ta’lim muhiti va innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish masalalari zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. UNESCO hisobotlarida raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning kreativ hamda tanqidiy fikrlashini rivojlantirish omili sifatida qayd etilgan. Google Classroom platformasi esa Google tomonidan ishlab chiqilgan ta’limiy muhit bo‘lib, unda topshiriqlarni boshqarish, interaktiv materiallar joylashtirish, hamkorlikda ishlash va tezkor teskari aloqa berish imkoniyatlari mavjud. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu platforma loyiha asosida o‘qitish, muammoli vaziyatli topshiriqlar va kreativ yozma ishlarda samarali vosita hisoblanadi. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham raqamli ta’lim texnologiyalarini chet tilini o‘qitishda qo‘llash masalalari o‘rganilgan bo‘lib, ularning ishlarida interaktiv metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlangan [2;179–180-b.].

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish va raqamli platformalarni qo‘llash o‘zaro uzviy bog‘liq jarayon bo‘lib, Google Classroom bu jarayonda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kreativlik va raqamli ta’lim muhiti. Til ta’limida kreativ qobiliyatlar o‘quvchining mustaqil fikrlashi, muammo yechimi, nutqiy erkinligi va ijodiy ifoda vositalaridan foydalanishi bilan belgilanadi. Raqamli platformalar bu jarayonni qo‘llab-quvvatlashi yoki noto‘g‘ri tashkil etilganda cheklashi mumkin. Google Classroom mazkur jarayonda vositachi muhit sifatida ishlaydi. Kreativlikni rivojlantirish ijtimoiy hamkorlik va faol ishtirok bilan bog‘liqligini Lev Vygotsky ta’kidlaydi. Google Classroom’ning ta’siri aynan hamkorlik va mustaqillik qanday tashkil etilganiga bog‘liq. Raqamli ta’lim muhiti kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Interaktiv platformalar, multimediya vositalari va onlayn hamkorlik muhiti o‘quvchilarning mustaqil izlanish olib borishiga, muammoni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishiga va innovatsion yechimlar ishlab chiqishiga sharoit yaratadi [3;269–293-b.]. Kreativlikni rivojlantirishda raqamli ta’lim muhiti o‘qituvchining metodik yondashuviga bevosita bog‘liq. Agar raqamli texnologiyalar faqat prezentatsiya yoki nazorat vositasi sifatida qo‘llansa, ularning samaradorligi cheklangan bo‘ladi. Aksincha, loyiha asosidagi ta’lim (project-based learning), kollaborativ topshiriqlar va reflektiv faoliyat bilan integratsiyalashgan holda qo‘llanilganda, raqamli muhit o‘quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini kuchaytiradi. Shu bois metodik yondashuv innovatsion, interaktiv va kompetensiyaga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Metodik nuqtayi nazardan, raqamli muhit faqat texnologik vosita emas, balki kreativ faoliyatni tashkil etuvchi pedagogik maydon sifatida qaralishi lozim.

Shuning uchun topshiriqlar muammoli, tadqiqotga yo‘naltirilgan va ko‘p variantli yechimlarni talab qiluvchi shaklda ishlab chiqilishi zarur. Bu esa o‘quvchilarda kreativ tafakkur, raqamli kompetensiya va innovatsion fikrlashni integrativ ravishda shakllantiradi. Raqamli ta’lim muhiti va kreativ qobiliyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik pedagogik yondashuvning sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Agar raqamli texnologiyalar faqat axborotni yetkazish vositasi sifatida qo‘llansa, kreativ rivojlanish cheklanadi. Aksincha, loyiha asosidagi ta’lim, kollaborativ onlayn faoliyat va reflektiv tahlil bilan uyg‘unlashtirilgan raqamli muhit o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini faollashtiradi. Shu bois metodika moslashuvchan, interaktiv va kompetensiyaga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Nazorat va baholash jarayonida esa nafaqat yakuniy natija, balki ijodiy jarayonning o‘zi ham inobatga olinishi lozim. Natijada raqamli ta’lim muhiti kreativ qobiliyatni tizimli va barqaror rivojlantirish vositasiga aylanadi [4;1–47-b.].

Tahlil va natijalar. Ijobiy jihatlar: kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyatlari. Mustaqil va ijodiy topshiriqlarni tashkil etish. Google Classroom’da ochiq turdagi topshiriqlar (esse, loyiha, taqdimot, videoizoh) joylashtirilishi o‘quvchining ijodiy fikrlashini faollashtiradi. Masalan: O‘quvchilarga “Bir mavzuni 3 xil uslubda (rasmiy, badiiy, so‘zlashuv) yoritish” topshirig‘i beriladi. Har bir o‘quvchi o‘z uslubini tanlaydi. Bu yondashuv kreativlikni o‘rganishda interaktiv muhit muhimligini qayd etgan James Paul Gee qarashlariga mos keladi. Ta’lim jarayonida kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishning asosiy ijobiy jihati shundaki, u o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoni tahlil qilish va innovatsion yechim topish kompetensiyalarini shakllantiradi. Mustaqil va ijodiy topshiriqlarni tizimli ravishda tashkil etish o‘quvchilarni tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki faol bilim yaratuvchi subyektga aylantiradi. Metodik nuqtai nazardan, bunday topshiriqlar ochiq javobli, muammoli vaziyatga asoslangan va bir nechta yechim variantlarini nazarda tutuvchi bo‘lishi lozim. Bu yondashuv o‘quvchilarda reflektiv tafakkur va kreativ yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mustaqil va ijodiy topshiriqlarni samarali tashkil etish ta’limning kompetensiyaviy modeliga mos keladi va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvni ta’minlaydi. Bunda o‘quvchilarga tanlov erkinligi, muammoli vazifalar, loyiha va tadqiqot elementlarini o‘z ichiga olgan faoliyat turlari taklif etilishi muhimdir. Mazkur jarayonda o‘qituvchi fasilitator va yo‘naltiruvchi rolini bajaradi, natijada ta’lim muhiti hamkorlikka asoslangan va ijodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi xarakter kasb etadi. Shu tariqa, kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarishning muhim omiliga aylanadi [5;56-b.].

Xulosa va takliflar. Talabalar bir-birining yozma ishga izoh qoldiradi va muqobil variantlar taklif qiladi. Bu holat kommunikativ va kreativ kompetensiya integratsiyasini asoslagan Michael Canale modeliga mos keladi. Hamkorlik va ijodiy muloqot ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik omil hisoblanadi. Hamkorlikka asoslangan faoliyat o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuvchanlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ijodiy muloqot esa fikrlar almashinuvi jarayonida yangi g‘oya va innovatsion yondashuvlarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Metodik nuqtayi nazardan, guruhli ishlar, munozara, loyiha asosidagi topshiriqlar va reflektiv suhbatlar hamkorlikni tizimli ravishda rivojlantirish vositasi sifatida qo‘llanilishi lozim. Natijada ta’lim jarayoni subyekt-subyekt munosabatiga asoslangan faol hamkorlik muhitiga aylanadi. Hamkorlik va ijodiy muloqotni rivojlantirish o‘qituvchining metodik strategiyasiga bevosita bog‘liqdir. Agar ta’lim jarayoni biryoqlama axborot uzatishga asoslangan bo‘lsa, ijodiy muloqot cheklanadi. Aksincha, dialogik yondashuv, interaktiv metodlar va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va jamoaviy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bois hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan metodika ochiqlik, o‘zaro hurmat va faol tinglash tamoyillariga asoslanishi zarur. Bu esa ta’lim jarayonida kreativ va samarali kommunikativ muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Vizual va multimodal ijod. Google Classroom Google Docs, Slides, video va audio fayllar bilan ishlash imkonini berib, kreativ ifodaning turli shakllarini qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, o‘quvchi she’rni yozma matn emas, balki audio o‘qish yoki vizual slayd ko‘rinishida topshiradi. Multimodal ijod tilni faqat lingvistik emas, balki diskursiv darajada o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Vizual va multimodal ijod zamonaviy ta’lim jarayonida axborotni ko‘p kanalli idrok etish va ifodalash imkonini beruvchi muhim pedagogik yo‘nalish hisoblanadi. Matn, tasvir, audio, video va grafik elementlarning integratsiyasi o‘quvchilarning kreativ tafakkurini faollashtiradi hamda murakkab tushunchalarni chuqurroq anglashga yordam beradi. Metodik jihatdan vizual va multimodal vositalar maqsadga yo‘naltirilgan, mazmun bilan uzviy bog‘langan hamda o‘quv natijalariga xizmat qiladigan tarzda qo‘llanilishi zarur. Bunday yondashuv o‘quvchilarda nafaqat axborotni qabul qilish, balki uni ijodiy qayta ishlab, turli shakllarda taqdim etish kompetensiyasini ham shakllantiradi. Vizual va multimodal ijodni rivojlantirish samaradorligi o‘qituvchining metodik dizayniga bog‘liq. Agar multimodal vositalar faqat ko‘rgazmalilik uchun ishlatilsa, ularning pedagogik ta’siri cheklanadi. Aksincha, loyiha asosidagi topshiriqlar, raqamli hikoya (digital storytelling), infografika yaratish, videotaqdimot tayyorlash kabi faoliyatlar orqali o‘quvchilar ijodiy fikrlash, media savodxonlik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradilar. Shu

bois metodik yondashuv integrativ, interaktiv va kompetensiyaviy tamoyillarga asoslangan bo‘lishi lozim. Natijada vizual va multimodal ijod ta’lim jarayonida innovatsion va samarali o‘quv muhitini shakllantiradi. Google Classroom til o‘qitishda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishda o‘z-o‘zidan ta’sir ko‘rsatuvchi texnologik vosita emas, balki pedagogik yondashuvga bog‘liq holda samaradorlik kasb etuvchi didaktik muhit hisoblanadi [7;223–224-b.]. Platformaning kreativlikka ta’siri uning texnik imkoniyatlarida emas, balki mazkur imkoniyatlar qanday metodik maqsadlar asosida safarbar etilishida namoyon bo‘ladi. Til ta’limida kreativlik o‘quvchining tayyor bilimlarni qabul qilishi bilan emas, balki til orqali mustaqil fikrlashi, muammoni turlicha talqin qilishi va o‘z nutqiy pozitsiyasini erkin ifodalashi bilan belgilanadi. Google Classroom ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega, chunki u ochiq turdagi topshiriqlar, hamkorlikka asoslangan faoliyat va reflektiv ishlash shakllarini tashkil etishga sharoit yaratadi. Bunday muhitda o‘quvchi tilni qoidalar majmui sifatida emas, balki ijodiy muloqot vositasi sifatida o‘zlashtira boshlaydi.

Tadqiqot Google Classroom’dan foydalanish jarayonida kreativlikni cheklovchi omillar ham mavjudligini ko‘rsatdi. Agar platforma faqat topshiriq yuklash, nazorat va baholash mexanizmi sifatida ishlatilsa, ijodiy faoliyat formalizmga aylanadi, o‘quvchi esa ijodkor subyekt emas, balki topshiriq ijrochisi darajasida qolib ketadi. Bunday holatda raqamli muhit kreativlikni rivojlantirmaydi, aksincha, uni standartlashtiradi va shablonlashtiradi. Google Classroom til o‘qitishda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish uchun vosita, emas maqsad sifatida qaralishi lozim. Platformaning haqiqiy ta’limiy qiymati unda ijodiy topshiriqlarni loyihalash, erkin tanlov imkonini berish, muloqot va fikr almashuvni rag‘batlantirish hamda refleksiyani ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylantirish orqali yuzaga chiqadi. Aynan shu sharoitda Google Classroom o‘quvchining nutqiy faolligi va ijodiy tafakkurini rivojlantiruvchi barqaror pedagogik makonga aylanadi [8;309–310-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York, McGraw-Hill, 1967, 370 p.

(2). Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. Lexington, MA. Personnel Press, 1974, 180 p.

(3). Hymes D. On Communicative Competence. Sociolinguistics. Harmondsworth. Penguin, 1972, p. 269–293.

(4). Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics. 1980, № 1, p. 1–47.

(5). UNESCO. Digital Education Transformation Report. Paris, 2021, 56 p.

(6). Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2017, 224-bet.

(7). Xodjayev B. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2019, 310-bet.

Radjapova Feruza Abdullayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi;
e-mail: radjapovaferuza900@gmail.com; **ORCID:**0000-0002-2381-7000)

ADAPTIV SUN’IY INTELLEKT MUHITIDA PEDAGOGIK MADANIYAT TRANSFORMATSIYASI VA O‘QITUVCHINING KASBIY ROLI

Annotatsiya. *Ushbu maqola pedagogik madaniyatning transformatsiyasi hamda o‘qituvchining kasbiy roli adaptiv sun’iy intellekt muhitida qanday o‘zgarayotganini tahlil qiladi. O‘qituvchi algoritmik tavsiyalarni mexanik tarzda bajaruvchi emas, balki sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan ma’lumotlarni pedagogik maqsadlar, ta’limiy qadriyatlar va o‘quvchilarning individual ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtira oladigan mas’uliyatli mutaxassis sifatida talqin etiladi. Tadqiqot ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilishni zamonaviy pedagogik madaniyatning muhim tarkibiy qismi sifatida asoslab beradi. Shuningdek, adaptiv sun’iy intellekt tizimlarida avtomatlashtirilgan fikr-mulohaza va raqamli baholashning didaktik hamda rivojlantiruvchi salohiyatiga alohida e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik madaniyat, adaptiv sun’iy intellekt, raqamli ta’lim muhiti, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish, avtomatlashtirilgan fikr-mulohaza, raqamli baholash, kasbiy kompetensiya, refleksiya.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ АДАПТИВНОЙ СРЕДЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье рассматривается трансформация педагогической культуры и профессиональной роли учителя в условиях адаптивного искусственного интеллекта. Учитель концептуализируется не как механический исполнитель алгоритмических рекомендаций, а как ответственный профессионал, способный интегрировать данные, сформированные искусственным интеллектом, с педагогическими целями, образовательными ценностями и индивидуальными потребностями учащихся. Исследование обосновывает принятие решений на основе данных как ключевой компонент современной педагогической культуры. Особое внимание уделяется дидактическо-*

му и развивающему потенциалу автоматизированной обратной связи и цифровой оценки в адаптивных системах искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *педагогическая культура, адаптивный искусственный интеллект, цифровая образовательная среда, принятие решений на основе данных, автоматизированная обратная связь, цифровая оценка, профессиональная компетенция, рефлексия.*

TRANSFORMATION OF PEDAGOGICAL CULTURE IN AN ADAPTIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ENVIRONMENT AND THE PROFESSIONAL ROLE OF THE TEACHER

Annotation. *This article examines the transformation of pedagogical culture and the teacher's professional role within an adaptive artificial intelligence environment. The teacher is conceptualized not as a mechanical executor of algorithmic recommendations, but as a responsible professional capable of integrating AI-generated data with pedagogical goals, educational values, and students' individual needs. The study substantiates data-informed decision making as a key component of contemporary pedagogical culture. Particular attention is given to the didactic and developmental potential of automated feedback and digital assessment in adaptive AI systems.*

Keywords: *Pedagogical culture, adaptive artificial intelligence, digital learning environment, data-in-formed decision making, automated feedback, digital assessment, professional competence, reflection.*

Kirish. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda sun'iy intellekt ta'lim samaradorligini oshirish, o'quv jarayonini moslashtirish va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish vositasi sifatida baholanadi[1]. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida "katta ma'lumotlar" (big data)dan foydalanish o'qituvchidan ma'lumotlarni pedagogik jihatdan talqin eta olish va ularga asoslanib qaror qabul qilish kompetensiyasini talab etadi[2]. Bu esa pedagogik madaniyat tushunchasini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur jarayon o'qituvchining kasbiy rolini tubdan qayta belgilaydi: u endilikda sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilayotgan tavsiyalarni ko'r-ko'rona yoki mexanik tarzda bajaruvchi ijrochi emas, balki ularni aniq pedagogik maqsadlar, o'quvchining psixologik holati, individual ehtiyojlari hamda tarbiyaviy vazifalar bilan uyg'unlashtira oladigan professional subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik madaniyat raqamli ta'lim muhitida yangi sifat bosqichiga ko'tarilib, ta'lim jarayonida yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qilish, ularni pedagogik jihatdan talqin etish va asosli qarorlar qabul qilishga xizmat qiluvchi ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish (data-informed decision) qobiliyati bilan boyiydi.[3] Mazkur holat o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi an'anaviy rol modelini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Agar ilgari o'qituvchi, asosan, ta'lim mazmunini yetkazuvchi va belgilangan metodik ko'rsatmalarni bajaruvchi subyekt sifatida talqin etilgan bo'lsa, adaptiv sun'iy intellekt muhitida u pedagogik jarayonning faol boshqaruvchisi va muvofiqlashtiruvchisiga aylanadi. Sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilayotgan tavsiyalar, statistik ko'rsatkichlar va algoritmik xulosalar o'qituvchi uchun tayyor qaror emas, balki didaktik tahlilni talab etuvchi axborot manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Bunday sharoitda o'qituvchining kasbiy mas'uliyati sezilarli darajada ortadi. Chunki sun'iy intellekt o'quvchining akademik natijalari va faoliyat dinamikasini qayd eta olgan holda, uning ruhiy holati, ijtimoiy tajribasi, qadriyatlari va individual rivojlanish ehtiyojlarini to'liq qamrab ololmaydi. Shu sababli o'qituvchi algoritmik tavsiyalarni tanqidiy tahlil qilib, ularni pedagogik maqsadlar, tarbiyaviy vazifalar hamda aniq didaktik vaziyat bilan solishtirgan holda qaror qabul qiladi. Bu jarayon pedagogik faoliyatni texnologik ijro dara-jasidan chiqarib, uni ongli va mas'uliyatli kasbiy faoliyat darajasiga ko'taradi[4].

Aynan shu nuqtada pedagogik madaniyatning yangi – raqamli talqini shakllanadi. Pedagogik madaniyat endilikda nafaqat metodlarni bilish yoki texnologik vositalardan foydalanish ko'nikmasi bilan, balki ta'lim jarayonida hosil bo'layotgan ma'lumotlarni anglash, tahlil qilish va ularni pedagogik ma'noda talqin etish qobiliyati bilan belgilanadi. O'qituvchi ma'lumotlar asosida qaror qabul qilar ekan, u raqamli ko'rsatkichlarni mutlaq haqiqat sifatida emas, balki pedagogik mulohaza va refleksiya uchun asos sifatida ko'radi. Shu jihatdan, ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish (data-informed decision) pedagogik madaniyatning zamonaviy tarkibiy qismiga aylanadi. Bu yondashuv o'qituvchidan raqamli ma'lumotlarni tanlash, ularning ishonchliligini baholash, turli manbalarni solishtirish va pedagogik vaziyatga mos xulosalar chiqarishni talab etadi. Bunda pedagogik qarorlar faqat algoritmik tavsiyalar bilan belgilanmaydi, balki o'qituvchining kasbiy tajribasi, pedagogik intuitsiyasi va tarbiyaviy mas'uliyati bilan uyg'unlashgan holda shakllanadi.

---

[1] Luckin et al., 2016; Holmes et al., 2019.

[2] Williamson, 2017; Mandinach & Gummer, 2016.

[3] https://www.researchgate.net/publication/395196621.

[4] Luckin, Rose, Holmes, Wayne, Griffiths, Mark, & Forcier, Laurie B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education.* London, Pearson.

Natijada adaptiv sun'iy intellekt muhitida pedagogik madaniyat o‘qituvchini texnologiyaga bo‘ysunuvchi ijrochi emas, balki texnologiyani pedagogik maqsadlarga xizmat qildira oladigan, tanqidiy fikrlovchi va mas'uliyatli mutaxassis sifatida shakllantiradi. Bu holat bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida pedagogik madaniyatni rivojlantirish masalasini faqat metodik kompetensiyalar bilan cheklab bo‘lmasligini, balki uni raqamli tahlil, refleksiya va tarbiyaviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Adaptiv sun'iy intellekt tizimlarining yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, ular topshiriqlar murakkablik darajasini avtomatik ravishda moslashtiradi hamda o‘quvchiga tezkor fikr-mulohaza (feedback) taqdim etish imkonini beradi. Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, avtomatlashtirilgan feedback o‘quvchilarning bilish faolligini rag‘batlantirish va o‘quv jarayoniga faol jalb etishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Biroq bunday feedbackning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi samarasi faqatgina u o‘qituvchining pedagogik izohi, muloqot madaniyati va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvi bilan uyg‘unlashtirilgan taqdirdagina to‘laqonli namoyon bo‘ladi.[1] Adaptiv sun'iy intellekt tizimlarining muhim didaktik ustunliklaridan biri topshiriqlar murakkablik darajasini avtomatik tarzda moslashtirish hamda o‘quvchiga tezkor fikr-mulohaza (feedback) taqdim etish imkoniyatidir. Bunday mexanizm ta'lim jarayonini statik modeldan chiqarib, uni dinamik va individual xususiyatlarga moslashuvchan tizimga aylantiradi. Natijada o‘quvchi o‘z bilim darajasi, o‘zlashtirish sur'ati va xatolar xarakteriga mos topshiriqlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi, bu esa uning bilish faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, avtomatlashtirilgan feedbackning didaktik ahamiyati faqat tezkorlik yoki aniqlik bilan belgilanmaydi. Ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan, feedback o‘quvchi faoliyatini yo‘naltiruvchi, unga o‘z xatolarini anglash va tuzatish imkonini beruvchi reflektiv vosita sifatida qaraladi. Agar feedback faqat raqamli ko‘rsatkich yoki qisqa texnik izoh ko‘rinishida taqdim etilsa, u o‘quvchining bilim olishi jarayoniga yetarli tarbiyaviy va motivatsion ta'sir ko‘rsata olmaydi. Shu sababli adaptiv sun'iy intellekt tomonidan beriladigan feedback pedagogik jarayonning yagona va mustaqil elementi sifatida emas, balki o‘qituvchi faoliyati bilan uzviy bog‘langan holda talqin etilishi zarur.

Mazkur jarayonda o‘qituvchining pedagogik izohi va muloqot madaniyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi avtomatik feedbackni o‘quvchi uchun tushunarli, rag‘batlantiruvchi va rivojlantiruvchi shaklga keltirib, uni shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik muloqot orqali boyitadi. Aynan shu jarayonda feedback nazorat vositasidan chiqib, o‘quvchining ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlovchi va mustaqil o‘rganishga undovchi didaktik omilga aylanadi. Bu holat pedagogik madaniyatning yuqori darajada shakllanganligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, adaptiv AI tizimlari tomonidan beriladigan tezkor feedback o‘qituvchidan baholash natijalariga reflektiv yondashuvni talab etadi. O‘qituvchi o‘quvchining natijalarini tahlil qilib, nafaqat "nima noto‘g‘ri bajarildi", balki "nima sababdan shunday bo‘ldi" degan savollarga javob topishga intiladi. Bu esa baholash jarayonini faqat yakuniy natijani qayd etish bilan cheklamay, uni rivojlanish dinamikasini tushunishga xizmat qiluvchi pedagogik vositaga aylantiradi.

Shu tariqa, adaptiv sun'iy intellekt muhitida avtomatik moslashuv va tezkor feedback pedagogik madaniyat bilan uyg‘unlashgan taqdirdagina o‘zining to‘laqonli didaktik va tarbiyaviy samaradorligini namoyon etadi. Pedagogik madaniyat ushbu jarayonda texnologik imkoniyatlarni insonparvarlik, muloqot va refleksiya tamoyillari asosida boshqarib, o‘quvchini passiv ijrochi emas, balki ta'lim jarayonining faol va ongli subyekti sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan ICT Competency Framework for Teachers (Version 3) hujjatida ham o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish kompetensiyalari pedagogik maqsadlarga xizmat qildirilishi lozimligi ta'kidlanadi.[2] UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan ICT Competency Framework for Teachers (Version 3) hujjatida o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish kompetensiyalari faqat texnik savodxonlik yoki alohida dasturiy vositalarni o‘zlashtirish bilan cheklanmasligi kerakligi alohida ta'kidlanadi. Mazkur hujjatda raqamli texnologiyalar ta'lim jarayoniga mustaqil maqsad sifatida emas, balki aniq pedagogik vazifalarni hal etishga xizmat qiluvchi vosita sifatida integratsiya qilinishi lozimligi asoslab beriladi. Bu yondashuv raqamli texnologiyalarning ta'limdagi o‘rnini qayta belgilab, ularni pedagogik maqsadlar va ta'lim natijalari bilan uzviy bog‘lashni talab etadi.

Framework konsepsiyasiga ko‘ra, o‘qituvchi raqamli texnologiyalardan foydalanishda ularning funksional imkoniyatlaridan ko‘ra, didaktik salohiyatini chuqur anglab yetishi zarur. Ya'ni, texnologiya o‘quvchilarni faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual ta'lim ehtiyojlarini hi-

[1] UNESCO. *ICT Competency Framework for Teachers (Version 3).* Paris, UNESCO, 2018, p. 6–8.
[2] UNESCO. *AI Competency Framework for Teachers*. UNESCO, 2024.

sobga olish hamda o‘qitish jarayonini yanada moslashuvchan va samarali tashkil etish uchun qo‘llanilishi kerak. Shu nuqtayi nazardan, o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi pedagogik tafakkur, metodik tanlov va baholash strategiyalari bilan uyg‘unlashgan holdagina mazmunli kasbiy sifatga aylanadi.

Mazkur hujjatda, shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonida o‘qituvchining pedagogik mas’uliyati kuchayishi qayd etiladi. O‘qituvchi texnologik vositalarni tanlash va qo‘llashda ularning o‘quvchi shaxsiga ta’sirini, bilish jarayoniga kiritadigan o‘zgarishlarini hamda tarbiyaviy jihatlarini oldindan hisobga olishi lozim. Demak, raqamli texnologiyalarni qo‘llash pedagogik qarorlarning avtomatiklashuviga emas, balki ularning ongli, asosli va maqsadga yo‘naltirilgan holda qabul qilinishiga olib kelishi kerak.

Natijalar va muhokama. Shu tariqa**,** ICT Competency Framework for Teachers (Version 3) hujjatida ilgari surilgan yondashuv o‘qituvchining raqamli kompetensiyalarini pedagogik madaniyatning ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. Raqamli texnologiyalar pedagogik maqsadlarga xizmat qilgan taqdirdagina ular ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarni faol subyekt sifatida shakllantirish va ta’lim jarayonini insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etishga imkon beradi. Bu esa pedagogik madaniyatning zamonaviy talqinida texnologiya va pedagogika o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhim metodologik talab ekanligini ko‘rsatadi.

Shu sababli pedagogik madaniyatning raqamli talqinida baholash jarayoni faqat texnik natijani qayd etuvchi yoki avtomatik hisob-kitobga asoslangan amal sifatida emas, balki ta’lim oluvchining rivojlanish dinamikasini qo‘llab-quvvatlovchi hamda uni o‘quv faoliyatiga ichki jihatdan jalb etuvchi pedagogik jarayon sifatida qaraladi. Raqamli muhitda avtomatlashtirilgan baholash vositalari o‘quvchining xatolari, yutuqlari va faollik darajasini tezkor aniqlash imkonini bersa-da, ushbu ma’lumotlarning tarbiyaviy va motivatsion qiymati ularning qanday pedagogik maqsadda va qaysi shaklda qo‘llanilishiga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa. Pedagogik madaniyat nuqtayi nazaridan baholash o‘quvchini saralash yoki nazorat qilish vositasi emas, balki uning bilish imkoniyatlarini ochish, o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda kelgusi o‘quv harakatlarini ongli ravishda rejalashtirishga yo‘naltiruvchi mexanizm hisoblanadi. Shu ma’noda, raqamli baholash natijalari o‘qituvchi tomonidan izohlanmasa, pedagogik muloqot bilan boyitilmasa va individual rivojlanish nuqtayi nazaridan talqin etilmasa, ular faqat texnik axborot darajasida qolib ketishi mumkin. Demak, raqamli ta’lim muhitida baholashning rivojlantiruvchi xususiyati bevosita pedagogik madaniyat darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Luckin et al., 2016; Holmes et al., 2019.

(2). Williamson, 2017; Mandinach & Gummer, 2016.

(3). https://www.researchgate.net/publication/395196621

(4). Luckin, Rose, Holmes, Wayne, Griffiths, Mark, & Forcier, Laurie B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson.

(5). UNESCO. *ICT Competency Framework for Teachers (Version 3).* P*aris*: UNESCO, 2018, pp. 6–8.

(6). UNESCO. *AI Competency Framework for Teachers*. UNESCO, 2024.

Ergasheva Malohat Tursunovna (A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti dotsenti, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi mudiri, p.f.d. (DSc)

PISA O‘QISH SAVODXONLIGIDA MATNLAR BILAN ISHLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘qish savodxonligining tarkibiy komponentlari–matnni tushunish, talqin qilish, tahlil etish, baholash va refleksiya qilishning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek o‘qish savodxonligini rivojlantirishning mazmun-mohiyati, o‘quvchilardan faqatgina matnni o‘qish emas, balki turli formatdagi matnlar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *chuqur tushunish, transfer kompetensiyasi, tanqidiy va kreativ fikrlash, raqamli savodxonlik, matn ustida ishlash, ravon o‘qish, ma’lumotlarni topish, tushunish.*

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С ТЕКСТАМИ В РАМКАХ PISA-ТЕСТА ПО ЧТЕНИЮ И ГРАМОТНОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются структурные компоненты читательской грамотности – специфические особенности понимания, интерпретации, анализа, оценки и осмысления текста, а также сущность развития читательской грамотности и развитие у учащихся навыков не только чтения текста, но и работы с текстами в различных форматах.*

***Ключевые слова**: глубокое понимание, навыки переноса знаний, критическое и творческое мышление, цифровая грамотность, работа с текстом, беглое чтение, поиск информации, понимание.*

SPECIFIC FEATURES OF WORKING WITH TEXTS IN THE PISA READING LITERACY

***Annotation.** This article discusses the structural components of reading literacy - the specific features of understanding, interpreting, analyzing, evaluating, and reflecting on the text, as well as the essence of developing reading literacy, and the development of students' skills not only to read text, but also to work with texts in various formats.*

***Keywords:** Deep understanding, transfer competence, critical and creative thinking, digital literacy, working with text, reading fluently, finding information, understanding.*

Kirish. O‘zbekistonda, xususan, ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, jumladan, PIRLS va PISA xalqaro baholash dasturlarida muntazam ishtirok etish jarayoni boshlang‘ich va yuqori sinf ta’lim sifatini oshirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Zero, xalqaro baholash mezonlari ta’lim tizimini jahon standartlariga moslashtirish, o‘quvchilarning savodxonlik darajasini oshirish va ularning keyingi ta’lim bosqichlariga tayyorgarligini kuchaytirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi, Shu o‘rinda ta’kidlash o‘rinliki, 2029-yilda o‘tkazilishi rejalashtirilgan PISA tadqiqotida o‘qish savodxonligi ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [1].

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qish savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘qish savodxonligi bu matnni tushunish, undan ma’lumot ajratib olish, tahlil qilish, talqin etish, baholash va o‘z pozitsiyasini asoslash qobiliyatidir.

OECD tomonidan amalga oshiriladigan PISA xalqaro baholash dasturida o‘qish savodxonligi o‘quvchining yozma matnlarni tushunishi, ulardan foydalanishi, ular ustida fikr yuritishi va o‘z maqsadlariga erishish hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etishi uchun ularga munosabat bildira olishi sifatida talqin etiladi[3]. Ushbu ta’rifdan ko‘rinib turibdiki, o‘qish savodxonligi shaxsning ijtimoiy faolligi va hayotiy muvaffaqiyati bilan bevosita bog‘liqdir. Shuningdek, IEA tomonidan tashkil etiladigan PIRLS tadqiqotida o‘qish savodxonligi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining turli matnlarni tushunishi hamda o‘rganish va zavqlanish maqsadida ulardan foydalana olish qobiliyati sifatida izohlanadi [4]. Demak, o‘qish savodxonligi maktab ta’limining ilk bosqichlaridan boshlab shakllantirilishi zarur bo‘lgan uzluksiz jarayondir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Louise Rosenblattning tranzaksion nazariyasiga ko‘ra, o‘qish bu matn va o‘quvchi o‘rtasidagi faol muloqot jarayonidir [6]. U o‘qishning ikki turini ajratadi: estetik (matndan zavqlanish) va efferent (axborot olishga qaratilgan) o‘qish. Bu yondashuv zamonaviy ta’limda o‘quvchining shaxsiy tajribasi va dunyoqarashini matnni tushunish jarayoniga jalb etish zarurligini asoslaydi.

Kognitiv psixologiya yo‘nalishida faoliyat yuritgan Lev Vigotsky o‘qish va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikka e’tibor qaratib, til va tafakkur rivoji ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq ekanini ta’kidlaydi [7]. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi g‘oyasi o‘qish savodxonligini shakllantirishda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikning muhimligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Paulo Freire o‘qish jarayonini tanqidiy ongni shakllantirish vositasi sifatida talqin etgan. Unga ko‘ra, savodxonlik bu shaxsning atrof-muhitni anglash va ijtimoiy adolat uchun faol pozitsiya egallashiga xizmat qiluvchi jarayondir. Freire ta’limni dialog va tanqidiy fikrlash asosida tashkil etishni taklif etadi.

PISA dasturining asosiy tashabbuskorlaridan va ta’lim siyosati bo‘yicha yetakchi ekspertlardan biri Andreas Schleicher o‘z asarlarida zamonaviy ta’limning markazida bilim hajmi emas, balki bilimni qo‘llay olish qobiliyati turishi lozimligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, XXI asrda muvaffaqiyatli bo‘lish uchun o‘quvchilar “nimalarni bilishi”dan ko‘ra, “bilganlarini qanday qo‘llay olishi” muhimroqdir [8]. Schleicher o‘qish savodxonligini global raqobat sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili sifatida baholaydi. Unga ko‘ra, yuqori darajadagi o‘qish savodxonligiga ega o‘quvchilar yangi bilimlarni tezroq o‘zlashtiradi, mustaqil fikr yurita oladi va murakkab muammolarga innovatsion yechim topishga qodir bo‘ladi.

Metodologiya. Zamonaviy ilmiy manbalarda o‘qish savodxonligi bir nechta o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat deb qaraladi. Birinchidan, bu axborotni topish va ajratib olish ko‘nikmasidir. O‘quvchi matndan aniq fakt, g‘oya yoki dalilni topa olishi kerak. Ikkinchidan, matnni tushunish va talqin qilish muhim ahamiyatga ega. Bu bosqichda o‘quvchi matn mazmunini umumlashtiradi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlaydi va muallif pozitsiyasini anglaydi. Uchinchidan, tahlil va baholash bosqichi bo‘lib, bunda o‘quvchi matndagi fikrlarning asoslanganlik darajasini baholaydi, ularni boshqa manbalar bilan solishtiradi va mustaqil xulosa chiqaradi. Shuningdek, zamonaviy yondashuv o‘qish savodxonligini rivojlantirishda metakognitiv ko‘nikmalarga ham alohida e’tibor qaratadi. Bu o‘quvchining o‘qish jarayonini rejalashtira olishi, o‘z tushunishini nazorat qilishi va kerak bo‘lsa, strategiyasini o‘zgartira olish qobiliyatidir.

O‘qish savodxonligi shaxsning intellektual rivojlanishi, mustaqil fikrlashi va qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchi nafaqat ma’lumot oladi, balki o‘z dunyoqarashini kengaytiradi, muammolarga turli nuqtai nazardan qarashni o‘rganadi. Jamiyat miqyosida esa o‘qish savodxonligi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Savodxon aholi yangi texnologiyalarni tezroq o‘zlashtiradi, innovatsion g‘oyalarni ilgari suradi va mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘ladi. Shu bois xalqaro tadqiqotlar natijalari mamlakatlarning ta’lim siyosatini takomillashtirishda muhim mezon sifatida xizmat qiladi.

Tahlil va natija. Bugungi kunga qadar o‘qish savodxonligi masalasi ko‘plab pedagog va psixolog olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Masalan, mashhur amerikalik pedagog olim Jeanne Chall o‘qish jarayonini bosqichma-bosqich rivojlanadigan ko‘nikma sifatida ko‘rib, dastlabki bosqichda texnik o‘qish (dekodlash), keyingi bosqichlarda esa mazmuniy tushunish va tahlil qilish ustuvor ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydi [5]. Uning fikricha, yuqori sinflarda o‘qish savodxonligi bilim olish vositasiga aylanadi.

Ravon o‘qish inson diqqat-e’tiborini va xotiradagi ma’lumotlarni bo‘shatib, bu yuqori saviyada o‘qib -tushunish jarayonlariga yo‘l ochadi. Aksincha, o‘qish rovonligining sayozligi tushunilishi kerak bo‘lgan resurslarni (ma’lumotlarni) bosma matnni qayta ishlash uchun zarur bo‘lgan quyi saviyadagi jarayonlarga o‘zgartirib, o‘qib-tushunish ko‘nikmasini susayishiga olib keladi. Ravonlik va tushunish orasidagi mazkur kuchli bog‘liqlikka e’tibor qaratish orqali AQSHning Milliy o‘qish savodxonligi qo‘mitasi o‘quvchilarning tushunish ko‘nikmalarini yaxshilashda o‘qish rovonligini rivojlantirishni tavsiya etadi.

Ma’lumotlarni topish. Qobiliyatli o‘quvchilar matn ustida mulohaza yuritish va unda ilgari surilgan asosiy mazmunni tushunish uchun uni diqqat bilan o‘qiydilar. Shunga qaramasdan, o‘quvchilar odatda matnlarni o‘qishda o‘zlari uchun kerak bo‘lgan ma’lumotlarni qidirib topishga harakat qiladilar va matnning boshqa qismiga deyarli e’tibor qaratmaydilar [10]. Bundan tashqari, ma’lumotlarni qidirib topish veb sahifalar va boshqa murakkab raqamli ma’lumotlardan foydalanishda o‘qish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. PISA qamrov doirasida o‘quvchilar matnlar ichida va matnlararo ma’lumotlarni topish uchun kerakli bo‘lgan ikki jarayonga e’tibor qaratiladi.

Matn ichidan ma’lumotni qidirib topish va ajratib olish. Jadvallardan, matn bo‘limlaridan yoki butun bir kitoblardan kerakli ma’lumotlarni qidirib topishning o‘zi alohida qobiliyatdir. Ma’lumotlarni qidirib topish o‘quvchining topshiriq shartlarini tushunganligini va matnning tashkiliy qismlari (masalan, sarlavhalar, paragraflar) va matnning muvofiqligini baholash qobiliyati haqida qandaydir ma’lumotga ega ekanini ko‘rsatadi. Ma’lumotlarni qidirib topish qobiliyati o‘quvchining kerakli ma’lumotlar haqida qandaydir xabardorligiga va matnning keraksiz qismini tezda ajrata olish qobiliyatiga bog‘liq.

Bundan tashqari, odatda, o‘quvchilar biror ma’lum ma’lumotni ajratib olish uchun qator paragraflarni tahlil qilishlari (elakdan o‘tkazishlari) kerak bo‘ladi. Bu esa matndagi ma’lumotlarni ajratib olish yoki e’tiborsiz qoldirishda insondan o‘qish tezligi boshqarish, chuqur tahlil etish va qobiliyatini talab etadi[11]. PISA tadqiqotlarida ma’lumotlarni topish va ajrata olish topshiriqlarida o‘quvchilardan bir necha so‘zlar, iboralar yoki raqamli qiymatlardan tashkil topgan asosiy ma’lumotni ajratib olish uchun matnni sinchiklab tahlil etishni talab etadi. Tahlil etilayotgan matnni tushunish uchun uni iboralar darajasida tushunish shart emas. Asosiy ma’lumot matndagi yoki savoldagi so‘ralayotgan so‘z yoki iboraga mazmunan yaqin yoki mos bo‘lgan boshqa so‘z va iborani topsih orqali aniqlanadi, binobarin, ayrim topshiriqlarda so‘z yoki ibora darajasida xulosa chiqarish talab etiladi.

Xulosa. Umumlashgan matnni hosil qilish butun-bir yaxlit matnning alohida gaplari darajasida ishlashni taqozo etadi. O‘quvchi sodda bog‘lovchi xulosalardan (anofora kabi) ancha murakkab bog‘lanishlargacha bo‘lgan (masalan, joy, vaqt, sabab yoki shart bog‘lanishli gaplar) turli xulosalarni hosil qiladi. Xulosalar matnning turli qismlari bir-biriga bog‘lashi mumkin yoki ular matnni savol bilan bog‘laydi. Nihoyat, ba’zi topshiriqlarda o‘quvchidan xulosa chiqarish ham talab etilib, unda o‘quvchi matn uchun yetakchi sarlavha yoki nom topish uchun berilgan matnning yashirin asosiy g‘oyasini aniqlashi kerak bo‘ladi. Agar o‘quvchilar bir necha matnlar bilan ishlashiga to‘g‘ri kelsa, matn oid xulosa chiqarish va umumlashtirish matnning turli qismlarida joylashgan ma’lumotlarga asoslangan bo‘lishi ham mumkin. Matnning turli qismlari yordamida ma’lumotni umumlashtirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yana bir o‘ziga xos muammo shundan iboratki, bu qismlar zid ma’noli yoki nomutanosib ma’lumotlardan iborat bo‘lishi mumkin. Unday hollarda, o‘quvchilar yuzaga kelgan ixtilofni aniqlab, bartaraf etish uchun baholash jarayonini amalga oshirishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ergasheva M. PIRLS va PISA kontekstida o‘qish savodxonligini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari. A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti. “Maktab ta’limi’. Muammolar, izlanishlar, yechimlar. 2025, 5-son.

(2). Ergasheva M. Funksional savodxonlikning tarkibiy qismi sifatida o‘qish savodxonligini baholash orqali ta’limdagi muammolarni aniqlash. “Maktab va hayot”. OAK ilmiy-metodik jurnali, 6-son, Toshkent, 2022.
(3). Mullis I.S, Martin M.O (Eds.). (2019). PIRLS 2021 Assessment Frameworks.
(4). Chall J.S. (1983). Stages of reading development. McGraw-Hill.
(5). Rosenblatt L.M. (1978). The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work. Southern Illinois University Press.
(6). Vigotsky L.S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
(7). Schleicher A. (2018). World class: How to build a 21st-century school system, stronger schools for stronger economies. OECD Publishing.
(8). Kuhn M.R., Stahl S.A. (2003). Fluency: A review of developmental and remedial practices. Journal of Educational Psychology, 95(1).

Urakova Nargiza Salomovna (Xalqaro Innovatsion universitet, falsafa fanlari nomzodi)

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION-PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Zamonaviy ta’lim paradigmasi kontekstida interfaol, loyiha va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining gumanitar fanlar metodologiyasidagi o‘rni tahlil qilinadi. Maqolada pedagogik innovatsiyalar tushunchasi, ularning ijtimoiy-gumanitar ta’limdagi xususiyatlari hamda talabalar intellektual faolligiga ta’siri masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot adabiyotlar tahlili va nazariy sintez metodlariga asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy-gumanitar fanlar, interfaol ta’lim, loyiha metodi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta’lim paradigmasi, kompetensiyaviy yondashuv.*

Уракова Наргиза Саломовна (Международный инновационный университет, кандидат философских наук)

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические основы и практическое значение применения инновационных педагогических технологий в процессе преподавания социально-гуманитарных дисциплин. В контексте современной образовательной парадигмы анализируется роль интерактивных, проектных и информационно-коммуникационных технологий в методологии гуманитарных наук. Особое внимание уделяется понятию педагогических инноваций, их специфике в социально-гуманитарном образовании и влиянию на интеллектуальную активность студентов.*

Ключевые слова: *инновационные педагогические технологии, социально-гуманитарные науки, интерактивное обучение, метод проектов, информационно-коммуникационные технологии, современная образовательная парадигма.*

Urakova Nargiza Salomovna (International Innovation University Candidate of Philosophy)

THE ROLE OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Annotation. *This article examines the theoretical foundations and practical significance of applying innovative pedagogical technologies in the teaching of social and humanities disciplines. Within the context of the modern educational paradigm, the role of interactive, project-based, and information-communication technologies in the methodology of humanities education is analyzed. Special attention is given to the concept of pedagogical innovation, its characteristics within social-humanitarian education, and its impact on students’ intellectual engagement.*

Keywords: *innovative pedagogical technologies, social and humanities disciplines, interactive learning, project method, information and communication technologies, modern educational paradigm*.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi, globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalarning hayotning barcha sohalariga kirib kelishi ta’lim tizimiga yangicha talablar qo‘ymoqda. Xususan, ijtimoiy-gumanitar fanlar: tarix, falsafa, sotsiologiya, psixologiya, iqtisodiyot, huquq kabi fanlarni o‘qitish an’anaviy usullar asosida amalga oshirilganda zamonaviy talaba va o‘quvchilarning intellektual ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaydi. Shu sababli butun dunyo ta’lim hamjamiyati pedagogik jarayonni innovatsion texnologiyalar asosida qayta qurish zaruriyatini tan olmoqda [1]. O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim sohasini isloh qilishga qaratilgan bir qator me’yoriy hujjatlar qabul qilingan bo‘lib, ular o‘quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi [2]. Ijtimoiy-gumanitar fanlar

tabiatan murakkab, ko‘p qirrali va talqin talab qiluvchi bilim sohalari hisoblanadi. Ushbu fanlarni o‘qitishda faqat ma’ruzaviy uslubga tayanish bilimni passiv o‘zlashtirish holatini yuzaga keltiradi, talabalar mustaqil fikrlash, tahlil qilish va baholash ko‘nikmasini yetarli darajada shakllantirolmaydi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar esa ta’lim jarayonini faollashtirish, talabani markaziy subyekt sifatida ko‘rish va kompetensiyaviy yondashuvni amalda tadbiq etish imkonini beradi [3]. Ushbu maqolaning maqsadi ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslarini ochib berish, ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini adabiyotlar tahlili orqali aniqlash va xulosalar shakllantirish hisoblanadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, nazariy sintez, qiyosiy tahlil va umumlashtirish usullariga asoslanadi. "Innovatsion pedagogik texnologiya" tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. G.K.Selevko tomonidan pedagogik texnologiya "barcha shakl, metod, usul, o‘qitish vositalari va didaktik materiallarning tizimli kombinatsiyasi" sifatida ta’riflanadi hamda innovatsion texnologiyalar an’anaviy o‘qitishdan o‘quvchi faolligini ta’minlash orqali farqlanishi ta’kidlanadi [4]. V.A.Slastenin va boshqalar tomonidan tayyorlangan "Pedagogika" darsligida innovatsion texnologiyalar tizimli-faoliyat yondashuvi asosida tahlil qilinar ekan, ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun, ayniqsa, dialogik va muammoli o‘qitish usullari ustuvorligi uqtiriladi [5]. Xalqaro pedagogika nazariyasida J.Dewey va L.Vigotskiyning ilmiy merosi innovatsion ta’lim texnologiyalarining asosi hisoblanadi. Dewey’ning "doing by learning" – amaliy faoliyat orqali o‘rganish konsepsiyasi loyiha texnologiyasining metodologik zaminini tashkil etadi [6]. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi esa interfaol ta’lim texnologiyalarining psixologik asosi bo‘lib, talabaning potensial imkoniyatlarini hamkorlikda amalga oshirish g‘oyasini ilgari suradi [7]. UNESCO tomonidan nashr etilgan "Rethinking Education" hujjatida ta’lim nafaqat bilim uzatish, balki fikrlash madaniyatini shakllantirish jarayoni sifatida qaralishi lozim degan fikr asoslanadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar bu tamoyilni eng to‘liq amalga oshira oladigan soha ekanligi ta’kidlanib, innovatsion texnologiyalar ushbu imkoniyatni kengaytiradi deb ko‘rsatiladi [8].

O‘zbek pedagogikasida B.Ziyomuhammadov "Pedagogika texnologiyasi va pedagogik mahorat" asarida mahalliy ta’lim muhitida innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib beradi. Uning fikricha, o‘zbek ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etishda milliy qadriyatlar va an’anaviy pedagogika an’analarini inobatga olish zarur [9]. R.Mavlonova va M. Usmonovalarning tadqiqotlarida O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda interfaol usullar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati empirik jihatdan asoslanadi [10]. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, xorijiy va mahalliy adabiyotlarda interfaol ta’lim (case-study, debat, rolli o‘yinlar), loyiha texnologiyasi, muammoli ta’lim (problem-based learning), "flipped classroom" (teskari sinf) modeli va raqamli ta’lim platformalari ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun eng samarali innovatsion texnologiyalar sifatida e’tirof etiladi. Biroq adabiyotlarda aksariyat tahlillar umumiy pedagogika kontekstida olib borilgan bo‘lib, ijtimoiy-gumanitar fanlarning xususiyatlarini hisobga olgan maxsus tadqiqotlar hali yetarlicha emas, bu holat ushbu yo‘nalishda yangi ilmiy izlanishlar zaruratini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili asosida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologi-yalarning qo‘llanilish xususiyatlari va natijalariga doir bir qator muhim xulosalar shakllantirildi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar boshqa fan sohalaridan tubdan farqlanuvchi epistemologik xususiyatlarga ega: ular ko‘p qiymatli, kontekstga bog‘liq va talqinga ochiq bilim sohalari hisoblanadi. Bu xususiyat pedagogik texnologiyalar tanlovida ham o‘z aksini topishi zarur. Tabiiy fanlar uchun samarali bo‘lgan ayrim texnologiyalar gumanitar fanlar uchun yetarli darajada mos kelmasligi mumkin, chunki gumanitar bilish jarayonida subyektiv talqin, muloqot va diskursiv fikrlash markaziy o‘rin tutadi. Shu asosda interfaol ta’lim texnologiyalari ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun eng mos innovatsion yondashuv sifatida ajralib chiqadi. "Case-study" metodi, ayniqsa, huquq, iqtisodiyot va sotsiologiya fanlarida o‘ta samarali bo‘lib, talabalarni real vaziyatlar tahlili orqali nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga o‘rgatadi. Debat va rolli o‘yinlar esa tarix va falsafa fanlarida tanqidiy fikrlash hamda argumentation ko‘nikmalarini rivojlantirishning kuchli vositasiga aylanadi [4].

Loyiha texnologiyasi ijtimoiy-gumanitar ta’limda ayniqsa katta ahamiyat kasb etadi, chunki u fanlararo integratsiyani ta’minlaydi, o‘quvchida mustaqil tadqiqot ko‘nikmasini shakllantiradi va bilimni hayotiy kontekstda qo‘llash imkonini beradi. Dewey tomonidan asoslangan amaliy ta’lim konsepsiyasi [6] va zamonaviy tadqiqotlar ko‘rsatishicha, loyiha asosidagi o‘qitishda talabalar bilimni chuqurroq o‘zlashtiradi, motivatsiya darajasi oshadi va ijodiy faollik rivojlanadi. Muammoli ta’lim (problem-based learning) texnologiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun ontologik jihatdan mos keluvchi yondashuv hisoblanadi, chunki bu fanlarning predmeti o‘zi ham jamiyat hayotidagi muammolar, ziddiyatlar va ularning talqinlarini o‘z ichiga oladi. Talabaga tayyor javob berilmasdan, balki muammo qo‘yilib, uni echish yo‘llari izlanishi bu Vigotskiy ta’kidlagan yaqin rivojlanish zonasida ishlashning amaliy namunasidir.

"Flipped classroom" modeli, ya'ni, "teskari sinf" texnologiyasi nazariy materialni talaba tomonidan mustaqil o'zlashtirilishi va auditoriya vaqtini muhokama, tahlil hamda amaliy ishlar uchun sarflanishini nazarda tutadi. Bu yondashuv ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun ayniqsa samarali, chunki ushbu fanlardagi muhokama va fikr almashish jarayoni bilimni bir qolipga kirgizib bo'lmaydigan, chuqur shaxsiy o'sishga undovchi tajribaga aylantiradi [8]. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) ijtimoiy-gumanitar ta'limdagi o'rni ham adabiyotlarda keng tahlil qilinadi. Raqamli platformalar, multimedia resurslar, onlayn diskussiya muhitlari va virtual muzeylar gumanitar fanlar o'qitishini boyitishning zamonaviy vositalariga aylangan. Biroq adabiyotlarda ogohlantiruvchi bir fikr ham ilgari suriladi: AKT vositalar maqsad emas, balki vosita bo'lishi kerak, ular pedagogik maqsadlarga bo'ysundirilgan holda qo'llanilgandagina haqiqiy innovatsion ta'sirga erishiladi [5]. O'zbek ta'lim kontekstida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bir qator o'ziga xos muammolar bilan birga keladi. Ziyomuhammadov [9] ta'kidlaganidek, mahalliy pedagogik madaniyatda an'anaviy, o'qituvchi markazli ta'limdan talaba markazli ta'limga o'tish jarayoni murakkab psixologik va metodologik qayta qurilishni talab qiladi. Bundan tashqari, moddiy-texnik ta'minot, pedagoglarning malaka darajasi va standartlashtirilgan baholash tizimlari bilan innovatsion ta'lim o'rtasidagi ziddiyat mahalliy kontekstda dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Mavlonova va Usmonova [10] tadqiqotlari ko'rsatishicha, innovatsion texnologiyalar qo'llaniladigan hollarda ham ularning samaradorligi o'qituvchining pedagogik kompetentsiyasiga, fanning xususiyatlariga va institutsional muhitga kuchli darajada bog'liq bo'ladi. Bu holat "texnologiya + pedagog + muhit" uchligini yaxlit tizim sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, innovatsion pedagogik texnologiyalar ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda nafaqat metodologik vosita, balki epistemologik tamoyil sifatida ham qaralishi kerak. Ya'ni, bu fanlar uchun mos texnologiyalar talabaning bilimni qurishda faol ishtirokini, tanqidiy fikrlashini va ijtimoiy dialogga kirishishini ta'minlaydigan texnologiyalar bo'lishi lozim.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan qaraladigan bo'lsa, innovatsion pedagogik texnologiyalar ijtimoiy-gumanitar fanlar doirasida talabada bir vaqtning o'zida bir necha turdagi kompetentsiyalarni rivojlantirish imkonini beradi. Xususan, tahliliy va tanqidiy fikrlash kompetentsiyasi, kommunikativ kompetentsiya, axborot bilan ishlash kompetentsiyasi hamda ijtimoiy-madaniy kompetentsiya shular jumlasidandir. An'anaviy ma'ruza shaklida bu kompetentsiyalarning barchasi bir vaqtda shakllantirilishi deyarli mumkin emas, chunki ma'ruza asosan bilimni uzatishga xizmat qiladi, kompetentsiyani esa faqat faoliyat orqali shakllantirish mumkin. Loyiha metodi talabani axborot izlashga, uni tanqidiy baholashga va ijodiy taqdim etishga majbur qilsa, debat va "case-study" metodi uning og'zaki argumentatsiya va tezkor tahlil qobiliyatini rivojlantiradi. "Flipped classroom" modeli esa talabaning o'z-o'zini boshqarish va mustaqil o'qish kompetensiyasini shakllantirishda alohida rol o'ynaydi, bu esa umrboqiy ta'lim – "lifelong learning" konsepsiyasining asosiy talablaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, innovatsion texnologiyalar ijtimoiy-gumanitar fanlar o'qitishida bilim uzatishdan kompetensiya shakllantirishga o'tishning metodologik ko'prigi vazifasini bajaradi.

Xulosa. Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'rni hozirgi zamon ta'lim tizimida tobora ortib bormoqda. Adabiyotlar tahlili ko'rsatdiki, interfaol ta'lim, loyiha texnologiyasi, muammoli ta'lim, "teskari sinf" modeli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ijtimoiy-gumanitar fanlar tabiatiga mos keladigan va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan yondashuvlar hisoblanadi. Bu texnologiyalar talabada mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil, ijodiy yondashuv va kommunikativ kompetentsiya kabi zamonaviy jamiyat talablari asosidagi ko'nikmalarni shakllantiradi. Biroq innovatsion texnologiyalarning samaradorligi avtomatik ravishda ta'minlanmaydi. U pedagogning professional tayyorgarligi, institutsional shart-sharoitlar va texnologiyalarning fanning xususiyatlariga mos qo'llanilishiga bog'liqdir. O'zbek ta'lim tizimida ushbu texnologiyalarni joriy etish milliy pedagogik an'analarni inobatga olgan holda amalga oshirilishi, mahalliy kontekstga moslashtirish esa innovatsiyaning uzviy qismi sifatida ko'rilishi zarur. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun ijtimoiy-gumanitar fanlarning har bir turi uchun alohida moslashtirilgan innovatsion texnologiyalar tizimini ishlab chiqish hamda ularning ta'sirini mahalliy ta'lim muhitida kuzatish yo'nalishida ish olib borish maqsadga muvofiqdir. Bu esa pedagogika fanining nazariy rivojlanishiga ham, amaliy ta'lim sifatini oshirishga ham muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Fullan M. The New Pedagogy: Students and Teachers as Learning Partners. Learning Landscapes, 2013. Vol. 6, № 2, p. 23–29.

(2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4479-qarori, Toshkent, 2019.

(3). Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge. A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record. 2006, vol. 108, № 6, p. 1017–1054.
(4). Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие, М., “Народное образование”, 1998, с. 256.
(5). Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Н, Педагогика. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М., “Академия”, 2002, 576 с.
(6). Dewey J. Experience and Education. New York, “Macmillan”, 1938, 116 p.
(7). Vigotsky L.S. Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, Harvard University Press, 1978, 159 p.
(8). UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? Paris: UNESCO Publishing, 2015, 84 p.
(9). Ziyomuhammadov B. Pedagogika texnologiyasi va pedagogik mahorat. Toshkent, “Akademiya”, 2006, 184-bet.
(10). Mavlonova R., Usmonova M. Oliy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda interfaol usullarning o‘rni. Pedagogika fanlari bo‘yicha ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, TDPU, 2020, 45–49-betlar.

Allanazarov Qo‘ldosh Olimovich (Termiz davlat Muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti assistenti; E-mail: quldosh0616@gmail.com)

“MATERIALLAR QARSHILIGI” FANIDA VIRTUAL LABORATORIYA VA SIMULYATSIYALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muhandislik ta’limining fundamental fani bo‘lgan "Materiallar qarshiligi"ni o‘qitishda virtual laboratoriya va kompyuter simulatsiyalarini qo‘llashning didaktik salohiyati tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – interaktiv simulyatsion vositalarning talabalarning fazoviy tasavvurini, nazariy bilimlarni amaliy tahlil bilan bog‘lash ko‘nikmalarini va muammoni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishga ta’sirini baholashdan iborat. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy laboratoriya ishlarini virtual modellar bilan to‘ldirish o‘quv jarayonining samaradorligini, xavfsizligini va iqtisodiy tejamkorligini oshirib, talabalarning fanni chuqur o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *materiallar qarshiligi, virtual laboratoriya, kompyuter simulyatsiyasi, didaktik imkoniyatlar, muhandislik ta’limi, kompetensiyaviy yondashuv, fazoviy tasavvur, interaktiv ta’lim.*

Алланазаров Колдош Олимович (Доцент, Термезский государственный инженерно-агротехнологический университет; e-mail: quldosh0616@gmail.com)

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ И СИМУЛЯЦИЙ В НАУКЕ О СТОЙКОСТИ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация. *В данной статье исследуется дидактический потенциал использования виртуальных лабораторий и компьютерного моделирования при преподавании фундаментальной дисциплины инженерного образования–«Сопротивление материалов». Основная цель исследования – оценить влияние интерактивных симуляционных инструментов на развитие у студентов пространственного воображения, навыков связи теоретических знаний с практическим анализом и компетенций по решению проблем. Результаты показывают, что дополнение традиционных лабораторных работ виртуальными моделями повышает эффективность, безопасность и экономичность учебного процесса, способствуя более глубокому усвоению дисциплины студентами.*

Ключевые слова: *сопротивление материалов, виртуальная лаборатория, компьютерное моделирование, дидактические возможности, инженерное образование, компетентностный подход, пространственное воображение, интерактивное обучение.*

Allanazarov Qoldosh Olimovich (Assistant Professor, Termez State University of Engineering and Agrotechnology; E-mail: quldosh0616@gmail.com)

DIDACTIC POSSIBILITIES OF USING VIRTUAL LABORATORIES AND SIMULATIONS IN THE SCIENCE OF MATERIALS RESISTANCE

Annotation. *This article explores the didactic potential of using virtual laboratories and computer simulations in teaching "Strength of Materials”, a fundamental discipline in engineering education. The main objective of the study is to evaluate the impact of interactive simulation tools on the development of students’ spatial reasoning, their ability to connect theoretical knowledge with practical analysis, and their problem-solving competencies. The results indicate that supplementing traditional laboratory work with virtual models enhances the efficiency, safety, and cost-effectiveness of the learning process, contributing to a deeper understanding of the subject by students.*

Keywords: *Strength of Materials, virtual laboratory, computer simulation, didactic possibilities, engineering education, competency-based approach, spatial reasoning, interactive learning.*

Kirish: “Materiallar qarshiligi” fani bo‘lajak muhandislar uchun poydevor hisoblanadi, chunki u konstruksiyalarning mustahkamligi, bikrligi va ustuvorligini hisoblash asoslarini o‘rgatadi. Biroq ushbu fanning murakkabligi, ko‘plab mavhum tushunchalar (eplanish, kuchlanish, deformatsiya) va talabalarda rivojlangan fazoviy tasavvurni talab qilishi an’anaviy o‘qitish usullari uchun qator qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Jismoniy laboratoriya ishlari nazariyani amaliyot bilan bog‘lashda muhim rol o‘ynasa-da, ular qimmatbaho uskunalar, xavfsizlik choralari va vaqt cheklovlari kabi muammolar bilan chegaralangan. Shu sababli, ta’lim jarayoniga zamonaviy raqamli texnologiyalarni, xususan, virtual laboratoriya va simulyatsiyalarni joriy etish o‘ta dolzarb vazifadir.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda ta’limda simulyatsiyalardan foydalanish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. De Jong va van Joolingen (1998) simulyatsiyaga asoslangan o‘qitish talabalarda gipotezalarni ilgari surish va tekshirish kabi ilmiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishini ta’kidlagan. Muhandislik ta’limi sohasida, T.G.Wiebe va uning hammualliflari (2004) 3D modellashtirish vositalari talabalarning fazoviy vizualizatsiya qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilashini isbotlagan. "Materiallar qarshiligi" faniga oid tadqiqotlarda esa virtual laboratoriyalar talabalarga materiallarning yemirilish jarayonlarini xavfsiz sharoitda, turli yuklamalar ostida kuzatish imkonini berishi, bu esa nazariyani chuqurroq anglashga yordam berishi ko‘rsatilgan (Tawfik&Kolodner, 2016). Biroq O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida "Materiallar qarshiligi" fanini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini kompleks baholash va ularni o‘quv jarayoniga samarali integratsiya qilish metodikasi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi – "Materiallar qarshiligi" fanida virtual laboratoriya va simulatsiyalardan foydalanishning talabalar kompetensiyalariga ta’sirini eksperimental tarzda o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Metodologiya. Tadqiqotda aralash yondashuvga asoslangan pedagogik eksperiment o‘tkazildi.

Ishtirokchi. Toshkent davlat Transport universiteti "Bino va inshootlar qurilishi" yo‘nalishining 2-kursida tahsil olayotgan 60 nafar talaba ishtirok etdi. Ular tasodifiy tarzda 30 kishidan iborat tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

Tadqiqot jarayoni. Eksperiment "Materiallar qarshiligi" fanining "Cho‘zilish va siqilish deformatsiyasi" hamda "Sof egilish" mavzulari bo‘yicha bir semestr davomida olib borildi.

Nazorat guruhi (n=30). Mashg‘ulotlarni an’anaviy usulda o‘tdi: ma’ruza, amaliy mashg‘ulotlarda masala yechish va jismoniy laboratoriya stendida bitta standart namunani sinash. Tajriba guruhi (n=30): An’anaviy mashg‘ulotlar virtual laboratoriya va simulatsiyalar bilan to‘ldirildi. Talabalar maxsus dasturiy ta’minot (masalan, "MDSolids" yoki shunga o‘xshash simulator) yordamida:

1. Virtual sinovlar. Turli materiallardan (po‘lat, aluminiy, yo ‘och) yasalgan, har xil ko‘ndalang kesimli namunalarni virtual tarzda cho‘zilishga sinab ko‘rdilar va Guk qonunini tekshirdilar.

2. Parametrlarni o‘zgartirish. Namunaning geometrik o‘lchamlarini, qo‘yilayotgan kuch miqdorini o‘zgartirib, kuchlanish va deformatsiya qiymatlarining o‘zgarishini interaktiv grafiklar orqali kuzatdilar.

3. Vizualizatsiya. Egilishdagi to‘sinning epyuralarini (ko‘ndalang kuch, eguvchi moment) qurish jarayonini va neytral chiziqning holatini dinamik tarzda ko‘rdilar.

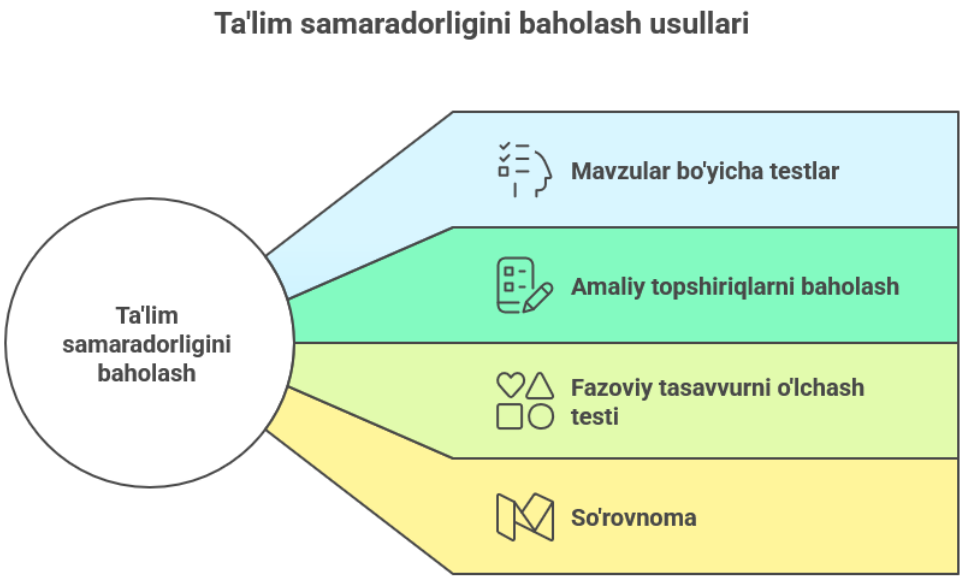

1-rasm. Ta’lim samaradorligini baholash modeli.

Natijalar. Tadqiqot natijalari virtual laboratoriyalardan foydalanishning an’anaviy metodikaga nisbatan bir qator afzalliklarini namoyon etdi.

O‘zlashtirish darajasi. Yakuniy test natijalariga ko‘ra, tajriba guruhining o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi (84.2%) nazorat guruhinikidan (71.5%) statistik jihatdan ishonchli darajada yuqori chiqdi.

Amaliy ko‘nikmalar. Nostandart masalani yechish bo‘yicha tajriba guruhi talabalari yuqoriroq natija ko‘rsatdilar. Ular nazariy formulalarni amaliy vaziyatga tatbiq etishda va olingan natijalarni fizik ma’nosini tushuntirishda kamroq qiyinchilikka duch kelishdi.

Fazoviy tasavvur. Eksperiment yakunida PSVT:R testi natijalari tajriba guruhida fazoviy tasavvur qobiliyati sezilarli darajada o‘sganini, nazorat guruhida esa bu o‘sish ancha past bo‘lganini ko‘rsatdi. Bu simulatsiyalardagi 3D modellar bilan ishlashning ijobiy ta’siridan dalolat beradi.

Muhokama. Olingan natijalar "Materiallar qarshiligi" fanini o‘qitishda virtual laboratoriyalarning yuqori didaktik samarasini tasdiqlaydi.

Birinchidan, simulatsiyalar mavhum tushunchalarni (kuchlanish epyurasi, deformatsiya) "ko‘rinadigan" va "his qilinadigan" jarayonga aylantiradi. Talaba parametrni o‘zgartirib, uning oqibatini darhol ko‘rishi sabab-oqibat bog‘lanishlarini chuqur anglashiga yordam beradi. Bu holat "faol o‘rganish" (active learning) konsepsiyasiga mos keladi, bunda talaba bilimning passiv iste’molchisi emas, balki faol yaratuvchisiga aylanadi.

Ikkinchidan, virtual laboratoriyalar "agar... bo‘lsa, nima bo‘ladi?" (what-if) senariylarini sinab ko‘rish uchun cheksiz imkoniyatlar yaratadi. Talaba jismoniy laboratoriyada qila olmaydigan amallarni (masalan, namunani yemirilish chegarasigacha olib borish, material turini bir lahzada o‘zgartirish) xavfsiz va hech qanday sarf-xarajatsiz amalga oshirishi mumkin. Bu esa tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish uchun qulay muhit yaratadi.

Uchinchidan, virtual vositalar an’anaviy laboratoriya ishlarini inkor etmaydi, aksincha, ularni to‘ldiradi. Talabalar virtual muhitda olgan bilim va ko‘nikmalari bilan jismoniy laboratoriyaga tayyor holda keladilar, bu esa qimmatbaho uskunalardan foydalanish vaqtini samaraliroq qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning cheklovlari. Ushbu metodikani to‘liq joriy etish uchun universitetlarni zamonaviy kompyuter sinflari va litsenziyalangan dasturiy ta’minot bilan ta’minlash talab etiladi. Shuningdek, o‘qituvchilarning o‘zlari ham ushbu vositalardan foydalanish bo‘yicha maxsus malaka oshirishlari zarur.

Xulosa va takliflar. "Materiallar qarshiligi" fanini o‘qitishda virtual laboratoriya va simulyatsiyalardan foydalanish talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog‘lash, murakkab jarayonlarni vizualizatsiya qilish va tahliliy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda kuchli didaktik vosita hisoblanadi. Ular nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki talabalarni zamonaviy muhandislik dasturlari (CAE-tizimlar) bilan ishlashga tayyorlab, mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvni muhandislik ta’limining boshqa fundamental fanlariga ham tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). De Jong T., & van Joolingen W.R. (1998). Scientific discovery learning with computer simulations of conceptual domains. Review of Educational Research, 68 (2), p. 179–201.

(2). Tawfik A.A., & Kolodner J.L. (2016). Systematizing scaffolding for problem-based learning: A view from case-based reasoning. The Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning, 10(1).

(3). Wiebe T.G.,Miller R.L., Satchwell R.E. (2004). The effect of 3-D modeling and visualization software on student learning in an introductory engineering graphics course. Journal of Engineering Education, 93(3), p. 235–241.

(4). Fan bo‘yicha O‘zbekistonda nashr etilgan darslik yoki o‘quv qo‘llanma. Masalan, Rahmatov E.S. (2018). Materiallar qarshiligi. Toshkent, "Fan va texnologiya".

(5). Virtual laboratoriya dasturi haqidagi manba. Masalan, "MDSolids: Educational Software for Mechanics of Materials" (https://mdsolids.com)

(6). Olimovich A.Q. Muhandis-quruvchi talabalarning mustaqil ta’lim kompetensiyalarini jigso va muammoli ta’limga asoslangan metodika orqali rivojlantirish.kasb-hunar ta’limi мундарижа, c. 88.

(7). Olimovich A.Q. Improving the methodology of preparing students for engineering professional activity based on interactive methods.

(9). Алланазаров Қ. Talabalarning tanlagan kasbiy faoliyati va ijodiy qobiliyatlarini interfaol metodlar orqali rivojlantirish //ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/actual problems of humanities and social sciences. 2023, т. 3, №. 9.

(10). Olimovich A.Q. Interfaol ta’lim va uning didaktik imkoniyatlari. Amaliy va fundamental tadqiqotlar jurnali journal of applied and fundamental research. 2024, т. 3, 4-son, 9–15-betlar.

Xo‘janiyozov Fayzulla Maqsud o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti; xojayevfayzulla7@gmail.com),
Yo‘ldashev Jamshid Hamid o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti; jamshidyuldashev13@gmail.com)

O‘QUV JARAYONIDA TALABALAR DIQQATINI TAHLIL QILISH UCHUN NEYRON TARMOQQA ASOSLANGAN MODELNI ISHLAB CHIQISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘quv jarayonida talabalar diqqatini tahlil qilish uchun neyron tarmoqqa asoslangan modelni ishlab chiqishga bag‘ishlangan. Tadqiqot obyekti sifatida auditoriyaga o‘rnatilgan kuzatuv kameralari orqali olingan tasvirlar asosida talabalar diqqat jarayoni o‘rganiladi. Model diqqatli (Focused) va diqqatdan chetlashgan (Distracted) o‘quvchilarni tasniflashga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim monitoringi, sun’iy intellekt, kompyuter ko‘rish, neyron modellar, tasvir tahlili.*

Хўжаниёзов Файзулла Максудович (магистрант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни; xojayevfayzulla7@gmail.com),
Юлдашев Джамшид Хамидович (магистрант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; jamshidyuldachev13@gmail.com)

РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ НА ОСНОВЕ НЕЙРОННОЙ СЕТИ ДЛЯ АНАЛИЗА ВНИМАНИЯ СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена разработке модели на основе нейронной сети для анализа внимания студентов в учебном процессе. Объектом исследования является процесс внимания студентов, изучаемый на основе изображений, полученных с камер наблюдения, установленных в аудитории. Модель направлена на классификацию студентов по двум категориям: внимательные (Focused) и невнимательные (Distracted).*

Ключевые слова: *мониторинг образования, искусственный интеллект, компьютерное зрение, нейронные модели, анализ изображений.*

Khujaniyozov Fayzulla (Master’s student at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; xojayevfayzulla7@gmail.com),
Jamshid Yuldashev (Master’s student at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni; jamshidyuldashev13@gmail.com)

DEVELOPMENT OF A NEURAL NETWORK-BASED MODEL FOR ANALYZING STUDENT ATTENTION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotatsiya. *This article is devoted to the development of a neural network-based model for analyzing student attention in the educational process. The object of the study is the students’ attention process, which is examined through images obtained from surveillance cameras installed in the classroom. The model is aimed at classifying students into two categories: attentive (Focused) and inattentive (Distracted).*

Keywords: *educational monitoring, artificial intelligence, computer vision, neural models, image analysis.*

Kirish. Bugungi kunda sun’iy intellekt ta’lim sohasiga jadal kirib bormoqda. Bu jarayon yoshlarning raqamli texnologiyalarga bo‘lgan ehtiyoji bilan bevosita bog‘liq. Ushbu ilmiy ish orqali dars auditoriyalariga o‘rnatilgan kuzatuv kameralari yordamida talabalarning dars mobaynida diqqat qilish yoki e’tiborsiz o‘tirish jarayonini tahlil qilishning avtomatik yechimi taklif etilgan. Ushbu jarayonni tasvirlovchi muhit quyida 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Talabalarning diqqatini klassifikatsiya qilish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-oktabrdagi PF-189-farmoni mazkur texnologiyalarni rivojlantirish va ta’limga joriy etishga davlat miqyosida yuksak e’tibor berilayotganining amaliy ifodasidir [1].

Tadqiqot natijalari modelning yuqori aniqligini ko‘rsatsa-da, tizimni real o‘quv muhitiga joriy etishda bir qator texnik va etik jihatlarni hisobga olish lozim. Xususan, videotasvirlarni qayta ishlashda talabalarning shaxsiy ma’lumotlari daxlsizligini ta’minlash va ma’lumotlarni anonimlashtirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, turli yoritish darajalari va auditoriyaning arxitekturaviy tuzilishi YOLOv5 va OpenPose algoritmlari samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda kompyuter ko‘rish texnologiyalari yordamida talabalar diqqatini real vaqt rejimida baholash bo‘yicha tadqiqotlar jadal rivojlanmoqda. Sheng va hamkorlari (2025) tomonidan takomillashtirilgan YOLOv8s modeli sinfdagi talabalar xatti-harakatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Model tana holati, bosh burilishi va asbob-anjomlardan foydalanish kabi vizual belgilar asosida diqqat darajasini bilvosita baholab, 0.92 F1-score ko‘rsatkichi bilan yuqori aniqlikni namoyish etgan [2]. Wang va hamkorlari (2023) tomonidan ishlab chiqilgan smart-sinf monitoring tizimi YOLOv5 modeli yordamida ko‘p talabali videotahlilni amalga oshiradi. Tizim talabalarning bosh yo‘nalishi, nigohi va tana harakatlarini 30 FPS tezlikda, real vaqt rejimida qayta ishlab, diqqat darajasini yuqori aniqlikda baholash imkonini beradi [3]. Johnson va hamkorlari (2023) tomonidan ishlab chiqilgan “AI-asosli diqqat tizimi” esa yuz ifodasi va tana holatini tahlil qilish orqali diqqatni aniqlashda samarali natijalar bergan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Model arxitekturasi. Ushbu ilmiy ishda tavsiya etiladigan model arxitekturasi parametrlari va tanlangan qiymatlar quyidagi infografikada ko‘rsatilgan:

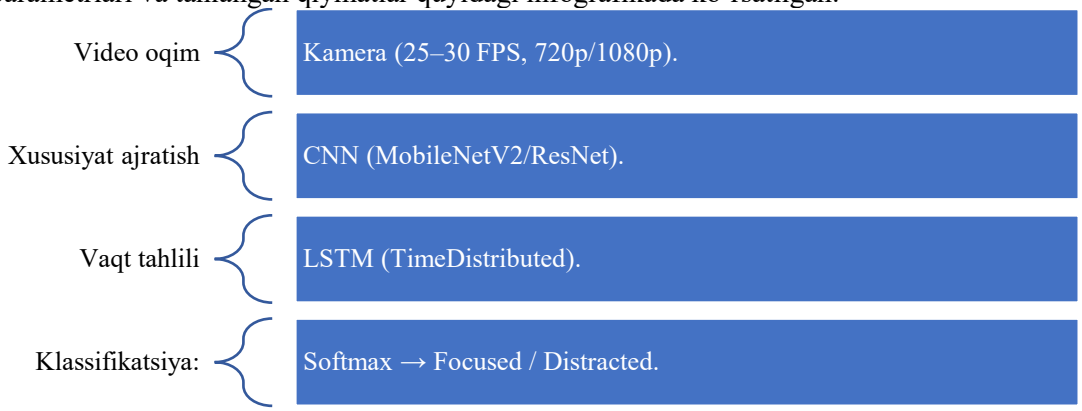

2-rasm. Model parametrlari va qiymatlari grafigi.

Tizimning kirish ma’lumotlari auditoriyaga o‘rnatilgan kamera orqali olinadi. Video oqim 25–30 FPS tezlikda, 720p/1080p sifatda qayd etiladi. Tasvirlardan yuz va ko‘z sohalari aniqlanadi, nigoh yo‘nalishi hamda bosh holati tahlil qilinadi. Bunda YOLOv5 va OpenPose algoritmlari yordamida talabalarning gavda pozasi va qo‘l harakatlari kabi muhim vizual indikatorlar ajratiladi.

Tadqiqot jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

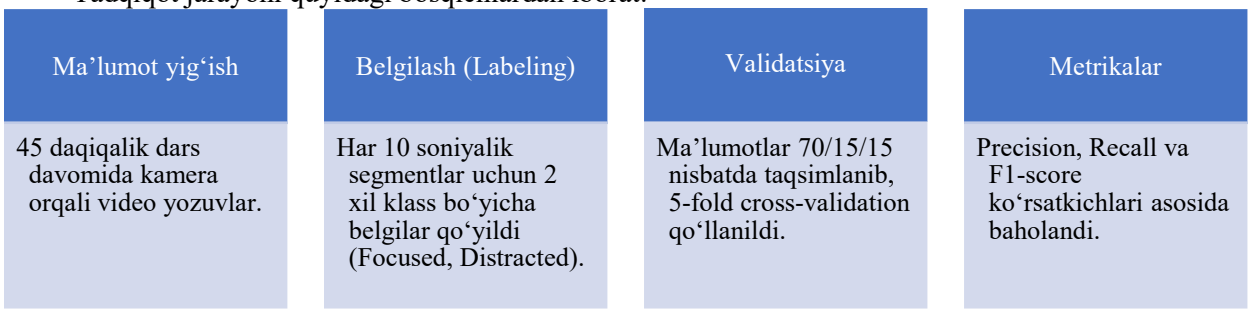

3-rasm. Tadqiqot jarayoni bosqichlari.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida olingan natijalar modelning talabalar xatti-harakatlarini aniqlashda yuqori selektivlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Tizim YOLOv5 algoritmi yordamida obyektlarni aniqlash va OpenPose orqali tana holatini tahlil qilish natijasida diqqatli va diqqatdan chetlashgan holatlarni 25–30 FPS tezlikda muvaffaqiyatli ajratib oldi. Quyidagi 1-jadvalda o‘tkazilgan tajriba natijalarining miqdoriy ko‘rsatkichlari batafsil keltirilgan:

1-jadval

Tadqiqot natijalari jadvali

Klassifikatsiya	Foiz	Precision	Recall	F1-score
Focused	65%	0.89	0.87	0.88
Distracted	35%	0.78	0.80	0.79

To‘plangan ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, “Focused” (diqqatli) sinfida Precision ko‘rsatkichi 0.89 ga yetgan bo‘lsa, “Distracted” (diqqatdan chetlashgan) holatlar, asosan, boshning burilish burchagi va

nigohning uzoq vaqt davomida auditoriyadan tashqariga yo‘naltirilishi bilan tavsiflandi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, faqatgina multimodal yondashuv (bir necha usulni birlashtirish) orqali real sinf sharoitida diqqatni maksimal darajada aniq va obyektiv baholash imkoniyati tug‘iladi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Xulosa. Sun’iy intellekt asosida diqqatni baholash tizimlari ta’lim jarayonida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kompyuter ko‘rish va chuqur o‘rganish algoritmlari yordamida talabalarning diqqat darajasini aniqlash mumkin. Kelgusi ilmiy ishlarda quyidagi amallar yordamida ish ko‘lamini oshirish maqsad qilingan:

•tizimni keng ko‘lamda ta’lim muassasalarida joriy etish;

•diqqatni baholash natijalarini o‘quv dasturlarini optimallashtirishda qo‘llash;

•talabalarning individual diqqat darajasini hisobga olgan holda adaptiv ta’lim metodlarini ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. “Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. Lex.uz onlayn portali, 2025.

[2]. Smith R. et al., “Real-time monitoring of student engagement using deep learning”. Scientific Reports (Nature), vol. 15, № 1, 2025.

[3]. Wang X. et al., “Smart classroom monitoring using YOLOv5,” arXiv preprint, 2023.

[4]. Sheng Y. et al., “Improved YOLOv8s for classroom attention analysis,” IEEE Transactions on Education Technology, 2025.

[5]. S.G.Matlatipov, J.Rajabov, E.Kuriyozov, and M.Aripov. “UzABSA: Aspect-Based Sentiment Analysis for the Uzbek Language,” in Proc. 3rd Annu. Meeting Special Interest Group Under-resourced Lang. @ LREC-COLING 2024, 2024, pp. 394–403.

[6]. B.Kutlimuratova, E.Kuriyozov, and M.Tillaeva. “Teaching English as a foreign language for primary school children: Literature review”. Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, p. 161–171, 2022.

[7]. J.Mattiev, U.Salaev, and B.Kavšek. “Advanced Word Game Design Based on Statistics: A Cross-Linguistic Study with Extended Experiments”. Big Data Cognit. Comput., vol. 9, № 4, p. 103, 2025.

Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li (Guliston davlat Pedagogika instituti “Aniq fanlar” kafedrasi stajor o‘qituvchisi; E-mail: ermonovsherzod94@gmail.com)

“PEDAGOGIK-DASTURIY VOSITALAR” FANINI O‘QITISHDA DASTURIY-METODIK TA’MINOTNI TAKOMILLASHTIRISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitishda dasturiy-metodik ta’minotni takomillashtirishning innovatsion texnologiyalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarining keng joriy etilishi ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, talabalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maqolada pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitishda qo‘llaniladigan elektron ta’lim resurslari, interaktiv metodlar, raqamli platformalar hamda innovatsion pedagogik yondashuvlarning imkoniyatlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik dasturiy vositalar, dasturiy-metodik ta’minot, innovatsion texnologiyalar, raqamli ta’lim, elektron ta’lim resurslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv o‘qitish metodlari, pedagogik texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, kompetensiyaviy yondashuv, masofaviy ta’lim, ta’lim jarayonini raqamlashtirish.*

Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li (стажер-преподаватель, факультет точных наук, Гулистонский государственный педагогический институт; E-mail: ermonovsherzod94@gmail.com)

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРОГРАММНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА»

Аннотация. *В данной статье анализируются инновационные технологии, направленные на совершенствование программно-методической поддержки преподавания дисциплины «Педагогические программные средства». В современной системе образования широкое внедрение цифровых технологий и информационно-коммуникационных инструментов играет решающую роль в эффективной организации учебного процесса и развитии знаний, умений и компетенций учащихся. В статье освещается потенциал электронных образовательных ресурсов, интерактивных методов, цифровых платформ и инновационных педагогических подходов, используемых в преподавании дисциплины «Педагогические программные средства».*

Ключевые слова: *педагогические программные средства, программно-методическая поддержка, инновационные технологии, цифровое обучение, электронные образовательные ресурсы,*

информационно-коммуникационные технологии, интерактивные методы обучения, педагогические технологии, эффективность образования, компетентностный подход, дистанционное обучение, цифровизация образовательного процесса.

Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li (Trainee teacher, Department of Exact Sciences, Guliston State Pedagogical Institute; E-mail: ermonovsherzod94@gmail.com)

THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN IMPROVING SOFTWARE AND METHODOLOGICAL SUPPORT FOR TEACHING THE DISCIPLINE "PEDAGOGICAL SOFTWARE"

Annotation.*This article analyses innovative technologies for improving the software-methodological support for teaching the discipline of pedagogical software tools. In the modern education system, the widespread adoption of digital technologies and information and communication tools plays a crucial role in effectively organising the teaching process and in developing students' knowledge, skills and competencies. The article highlights the potential of electronic educational resources, interactive methods, digital platforms and innovative pedagogical approaches used in teaching the discipline of pedagogical software tools.*

Keywords: *Pedagogical software tools, software-methodological support, innovative technologies, digital learning, electronic educational resources, information and communication technologies, interactive teaching methods, pedagogical technologies, educational effectiveness, competency-based approach, distance learning, digitisation of the educational process.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini tashkil etishda yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Ayniqsa, pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish o‘qitish jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quv materiallarini tushunarli va interaktiv shaklda yetkazish hamda talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik-dasturiy vositalar ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan elektron darsliklar, o‘quv dasturlari, simulyatorlar, test tizimlari, multimedia materiallari va boshqa raqamli resurslarni o‘z ichiga oladi. Pedagogik dasturiy vositalarning asosiy vazifasi o‘quv materialini zamonaviy texnologiyalar yordamida taqdim etish, talabalarning bilimini mustahkamlash va nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirishdan iboratdir. Bunday vositalar yordamida ta’lim jarayoni yanada interaktiv, vizual va samarali tashkil etiladi. Shuningdek, ular talabalarning individual o‘rganish sur’atini hisobga olish, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda o‘quv jarayonini differensiallashtirish imkonini beradi. Pedagogik dasturiy vositalarni samarali qo‘llash, ko‘p jihatdan,dasturiy-metodik ta’minotning sifatiga bog‘liqdir. Dasturiy-metodik ta’minot bu o‘quv jarayonida foydalaniladigan pedagogik-dasturiy vositalarni yaratish, joriy etish va ulardan foydalanish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodik ko‘rsatmalar, o‘quv-uslubiy materiallar, elektron resurslar hamda pedagogik texnologiyalar majmuasidir. Mazkur ta’minot ta’lim jarayonini tizimli tashkil etishga, o‘qitish metodlarini takomillashtirishga hamda pedagogik dasturiy vositalardan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Bugungi kunda ta’lim tizimida dasturiy-metodik ta’minotni takomillashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar, raqamli platformalar va elektron ta’lim resurslaridan foydalanish talabalarning bilim olish jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Shu bois pedagogik dasturiy vositalar va dasturiy-metodik ta’minotni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish hamda raqamli ta’lim muhitini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). F.M.Zakirova o‘z ilmiy tadqiqotlarida talabalarga pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitishning dasturiy-metodik ta’minotini takomillashtirish masalasiga alohida e’tibor qaratib, o‘quv jarayonida elektron o‘quv resurslari, interaktiv dasturiy muhitlar va modul asosidagi o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish orqali ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlarini asoslab bergan. Uning ishlarida pedagogik dasturiy vositalarni tanlash, loyihalash va o‘quv jarayoniga integratsiya qilishning didaktik talablari yoritilib, amaliy mashg‘ulotlarda dasturiy vositalardan foydalanish talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Almufarreh A. hamda Arshad M. Mualliflar 2023-yildagi “Promising Emerging Technologies for Teaching and Learning: Recent Developments and Future Challenges” maqolasida yangi paydo bo‘layotgan texnologiyalar ilgari hech qachon bo‘lmagan darajada tez suratlarda o‘zgarib bormoqda va raqamli fuqarolikni o‘rgatish hamda o‘rganishda to‘g‘ri misollardan foydalanib, ta’limda ko‘nikmalarni erta shakllantirish muhimdir deb ta’kidlagan. Yangi pedagogikalar bilim olish va o‘z-o‘zini boshqaruvchi o‘qish uchun individual o‘qitish va o‘rganish metodologiyalarini qo‘llab-quvvatlaydi. Talabalar avtonomiyasini oshirish, akademik jarayonlarni boshqarishni yaxshilash, hamkorlikni rag‘batlantirish va o‘qituvchilar bilan

talabalar o‘rtasidagi muloqotni takomillashtirish maqsadida yuzlab raqamli ta‘lim vositalari ishlab chiqilganligi haqida fikrlarni bayon qilgan.

Mabrouk S. 2025-yildagi “Integrating Educational Technology and Pedagogical Foundations to Enhance University Learning Outcomes” nomli maqolasida raqamli transformatsiya sharoitida Universitetlardagi davom etayotgan texnologik vositalardan strategik foydalanishda talabalarning faolligi va akademik ko‘rsatkichlarini yaxshilash muhim ahamiyat kasb etmoqda deb takidlagan. Hamda tadqiqot ta’lim texnologiyasi zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan uyg‘unlashtirilganda qanday qilib boyituvchi o‘quv tajribasini yaratishi va talabalarning natijalariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini o‘rganilgan. Sifatli tadqiqot metodologiyasi qo‘llanilganligi, unda keng qamrovli adabiyot sharhi, innovatsion o‘qitish amaliyotlarini joriy qilgan universitetlarning holat tahlillari va o‘qituvchilar bilan yarim tuzilmali intervyular birlashtirilganligi haqida so’z ketgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhitining shakllanishi ta’lim jarayonini yangi bosqichga olib chiqib, bilim olishning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Raqamli ta’limning rivojlanishi bilan bir qatorda elektron ta’lim resurslari ham keng qo‘llanila boshladi. Ushbu resurslar o‘quv jarayonini boyitish, talabalarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda o‘quv materiallarini zamonaviy shaklda taqdim etish imkonini beradi.

Innovatsion texnologiyalar bu jamiyat va turli sohalarda mavjud jarayonlarni takomillashtirish, samaradorligini oshirish hamda yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qiluvchi zamonaviy texnologik yechimlar majmuasidir. Ular ilm-fan, texnika va axborot texnologiyalarining so‘nggi yutuqlariga asoslanib, yangi mahsulotlar, xizmatlar va boshqaruv usullarini yaratishga imkon beradi. Ta’lim sohasida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash o‘quv jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Bunday texnologiyalar yordamida o‘qitish jarayoni yanada interaktiv, samarali va talaba markazli shaklga ega bo‘ladi. Jumladan, multimediali taqdimotlar, virtual laboratoriyalar, onlayn ta’lim platformalari, sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlari va turli raqamli o‘quv resurslari ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirib, talabalarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuv kabi kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, ular ta’lim jarayonini raqamlashtirish, bilimlarni tezkor yetkazish hamda global axborot resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish o‘qitishning sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bu texnologiyalar orqali o‘quv jarayonini tashkil etish, boshqarish hamda nazorat qilish yanada qulay va samarali bo‘ladi. Shuningdek, interaktiv o‘qitish metodlari ham talabalarning faolligini oshirish, ularning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va o‘quv jarayoniga faol jalb etishda muhim vosita hisoblanadi.

Pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish o‘qitishning aniq maqsad va natijalarga yo‘naltirilgan holda tashkil etilishini ta’minlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim samaradorligini oshirishga, o‘quv jarayonining tizimli va samarali tashkil etilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ta’limda kompetensiyaviy yondashuv alohida ahamiyat kasb etib, talabalarda nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan.

Masofaviy ta’lim shaklining rivojlanishi ham ta’lim jarayonining moslashuvchanligini ta’minlab, talabalarga vaqt va makon cheklovlarisiz bilim olish imkoniyatini yaratmoqda. Bunda zamonaviy raqamli platformalar, onlayn kurslar hamda virtual o‘quv muhitlari muhim o‘rin tutadi. Umuman olganda, ta’lim jarayonini raqamlashtirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “Pedagogik dasturiy vositalar” fanini o‘qitishda dasturiy-metodik ta’minotni takomillashtirishda bir qator innovatsion texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Jumladan, raqamli ta’lim latformalari, elektron o‘quv resurslari, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta’lim tizimlari, interaktiv multimediali vositalar hamda sun’iy intellektga asoslangan ta’lim texnologiyalari o‘quv jarayonini tashkil etishda keng qo‘llanilmoqda. Mazkur texnologiyalar yordamida o‘quv materiallarini vizual, interaktiv va tushunarli shaklda taqdim etish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan dasturiy-metodik ta’minot talabalarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi, ularning ijodiy fikrlash, muammolarni tahlil qilish hamda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonini jadallashtiradi. Bunda interaktiv metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim hamda raqamli ta’lim resurslaridan samarali foydalanish muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitishda dasturiy-metodik ta’minotni innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning kasbiy kompe-

ten siyalarini rivojlantirish hamda zamonaviy axborotlashgan jamiyat talablariga mos malakali mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil hisoblanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv bu ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quvchilarda yoki talabalarda faqat nazariy bilimlarni shakllantirish bilan cheklanib qolmay, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llay olish, mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish hamda kasbiy va ijtimoiy vaziyatlarda samarali faoliyat yurita olish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik yondashuvdir. Mazkur yondashuvning asosiy maqsadi – ta'lim oluvchilarda muayyan fan doirasida bilim, ko'nikma va malakalarni uyg'un holda shakllantirish orqali ularning kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida talaba bilimni faqat o'zlashtiribgina qolmay, balki uni turli amaliy vaziyatlarda qo'llashni ham o'rganadi. Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, amaliy mashg'ulotlar hamda mustaqil ta'lim faoliyatini keng qo'llashni talab etadi. Bu esa talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ularning faolligini oshirish hamda bilimlarni chuqur va mustahkam o'zlashtirishiga xizmat qiladi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv ta'limning natijaviyligini oshirishga, zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, mustaqil fikrlay oladigan, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga imkon yaratadi. Shu bois bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida kompetensiyaviy yondashuv muhim pedagogik tamoyillardan biri sifatida keng joriy etilmoqda.

Interaktiv metodlar bu ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi faol muloqotni ta'minlash, talabalarning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati hamda ijodiy yondashuvini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy o'qitish usullaridir. Ushbu metodlar ta'lim jarayonida talabalarni passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida jalb etishga xizmat qiladi. Interaktiv metodlarning asosiy maqsadi talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirish, ularni mustaqil izlanishga undash hamda o'z fikrini erkin bayon qilish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Bunday metodlar yordamida o'quv materiallari yanada tushunarli, qiziqarli va samarali o'zlashtiriladi. Shuningdek, interaktiv metodlar talabalarning hamkorlikda ishlash, muloqot qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish kabi muhim kompetensiyalarini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida keng qo'llaniladigan interaktiv metodlarga "Aqliy hujum" (Brainstorming), "Klaster", "Debat", "Rol o'ynash", "Case study", "Insert", "Bumerang", "Fishbone" kabi usullar kiradi. Ushbu metodlar yordamida talabalar o'quv materialini chuqurroq o'zlashtiradi, o'z bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Raqamli platformalar hamda innovatsion pedagogik yondashuvlar zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ta'lim jarayonida turli raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Raqamli platformalar o'quv materiallarini elektron shaklda taqdim etish, o'quv jarayonini boshqarish, nazorat qilish hamda talabalarning bilimini baholash jarayonlarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida keng qo'llanilayotgan raqamli platformalarga masofaviy ta'lim tizimlari, elektron ta'lim muhitlari, onlayn kurslar hamda virtual o'quv platformalari kiradi. Bunday platformalar orqali talabalarga vaqt va makon cheklovlarisiz ta'lim olish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, ular o'quv materiallarini interaktiv shaklda taqdim etish, muhokamalar tashkil etish, test sinovlari o'tkazish hamda o'quv jarayonini monitoring qilish imkoniyatini beradi. Innovatsion pedagogik yondashuvlar esa ta'lim jarayonini talaba markazli tarzda tashkil etishga qaratilgan bo'lib, ularning asosiy maqsadi talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat. Bunday yondashuvlarga kompetensiyaviy yondashuv, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim, interaktiv metodlar hamda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish kiradi. Raqamli platformalar va innovatsion pedagogik yondashuvlarning uyg'un holda qo'llanilishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu jarayonda talabalar o'quv materiallarini chuqur o'zlashtirish, mustaqil ta'lim olish, jamoada ishlash hamda muammolarni tahlil qilish kabi muhim kompetensiyalarni egallaydi. Natijada ta'lim jarayoni yanada samarali, interaktiv va zamonaviy talablarga mos ravishda tashkil etiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik dasturiy vositalar fanini o'qitishda dasturiy-metodik ta'minotni innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli platformalar, elektron ta'lim resurslari hamda interaktiv o'qitish metodlaridan foydalanish o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Pedagogik dasturiy vositalar yordamida o'quv materiallarini interaktiv va vizual shaklda taqdim etish, talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlari kengayadi. Shuningdek, innovatsion pedagogik yondashuvlar, xususan, kompetensiyaviy yondashuv, loyiha asosida o'qitish, muammoli ta'lim va interaktiv metodlar ta'lim jarayonini talaba markazli tarzda tashkil etishga xizmat qiladi.Tadqiqot davomida raqamli ta'lim platformalari, virtual labo-

ratoriyalar, multimedia vositalari hamda masofaviy ta’lim tizimlaridan foydalanish pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitish jarayonini modernizatsiya qilishga yordam berishi aniqlangan. Bu esa talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini yanada samarali rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu asosda quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

•pedagogik dasturiy vositalar fanini o‘qitishda zamonaviy raqamli platformalar va elektron ta’lim resurslaridan keng foydalanish;

•o‘quv jarayonida interaktiv metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalarni tizimli joriy etish;

•pedagogik dasturiy vositalar bo‘yicha dasturiy-metodik ta’minotni muntazam yangilab borish va takomillashtirish;

•talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish uchun onlayn ta’lim muhitlari va virtual laboratoriyalarni keng qo‘llash;

•o‘qituvchilarning raqamli pedagogik kompetensiyalarini oshirishga qaratilgan malaka oshirish dasturlarini tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2020.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-farmoni.

(3). Ibraymov A.Y. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. Metodik qo‘llanma, T., “Lesson press”, 2020, 112-bet.

(4). Quljonov N.J. Raqamlashtirish sharoitida pedagog kadrlar tayyorlashda dasturiy-didaktik vositalarning samaradorligi. “Экономика и социум”, № 6-2 (133), 2025, p. 704–711.

(5). Radjapova Natalya, et al. Developing framework for role of mobile app in promoting aquatic education and conservation awareness among general people. 2024.

(6). Almufarreh A., Arshad M. (2023). Promising Emerging Technologies for Teaching and Learning: Recent Developments and Future Challenges. *Sustainability.* https://doi.org/10.3390/su15086917.

(7). Mabrouk S. (2025). Integrating Educational Technology and Pedagogical Foundations to Enhance University Learning Outcomes. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. https://doi.org/10.36941/ajis-2025-0078.

Abdusalomova Saidabonu Ziyovuddin qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti tayanch doktoranti;
E-mail: saidabonu73@gmail.com)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIMTIZIMINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA OLIY TA’LIM BOSHQARUVI SIFATINING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya.*O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimi mustaqillikdan so‘ng bir necha bosqichlarda rivojlandi: tarkibiy islohotlar, modernizatsiya va xalqaro ta’lim makoniga integratsiya jarayonlari amalga oshirildi. Mazkur ishda oliy ta’lim tizimi rivojlanish bosqichlari hamda ta’lim boshqaruvi sifatining nazariy asoslari, boshqaruv modellari, normativ-huquqiy baza, akademik avtonomiya va samaradorlikni oshirish mexanizmlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston, oliy ta’lim tizimi, ta’lim islohotlari, rivojlanish bosqichlari, ta’lim boshqaruvi, sifat menejmenti, akademik avtonomiya, modernizatsiya.*

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ЕГО КАЧЕСТВОМ

Аннотация. *Система высшего образования Узбекистан прошла несколько этапов развития после обретения независимости: структурные реформы, модернизацию и интеграцию в мировое образовательное пространство. В работе рассматриваются основные этапы реформ и теоретические основы управления качеством высшего образования, включая модели управления, норматив-ноправовую базу, академическую автономию и механизмы повышения эффективности.*

Ключевые слова: *Узбекистан, система высшего образования, образовательные реформы, этапы развития, управление образованием, менеджмент качества, академическая автономия, модернизация.*

STAGES OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THEORETICAL BASIS OF ITS QUALITY MANAGEMENT

Annotation. *The higher education system of Uzbekistan has undergone several developmental stages since independence, including structural reforms, modernization, and integration into the global educational space. This study analyzes key phases of reform and examines the theoretical foundations of higher education quality management, focusing on governance models, regulatory frameworks, institutional autonomy, and mechanisms for improving academic standards and effectiveness.*

Keywords: *Uzbekistan, higher education system, educational reforms, stages of development, education governance, quality management, academic autonomy, modernization.*

Kirish (Introduction). Ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida jahon mamlakatlarida, jumladan, AQSH, Yaponiya, Xitoy, Janubiy Koreya va Yevropaning iqtisodiy rivojlangan boshqa davlatlarida ta'limning tashkiliy va boshqaruv tuzilmalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida mamlakatlar umummilliy boyligining o'rtacha 16 foizi moddiy kapitalga, 20 foizi tabiiy boyliklarga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkichda inson kapitali 64 foiz bilan, Germaniya va Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarda esa 80 foiz bilan yetakchi o'rinda turadi. Bu esa zamonaviy jamiyatlarda inson kapitalining nufuzi tobora ortayotganini, buning natijasida dunyo mamlakatlariga ta'lim tizimini rivojlantirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy menejment hamda uning tamoyillarigaamal qilish masalalariga katta e'tibor berayotganini ko'rsatadi. O'zbekistan Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15–17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi.[1] Binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart". Aynan shu vazifalarni amalgaoshirish maqsadida uzluksiz ta'lim tizimidagi integratsion munosabatlarni takomillashtirish, ta'limning boshqaruv organlari faoliyati samaradorligi hamda mas'uliyatini oshirish, o'quv-tarbiya jarayoniga ilg'or pedagogik va AKTlarini samarali joriy etish orqali ta'lim sifatini ta'minlash sohalarigaoid bir qator qarorlar qabul qilinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Zamonaviy jamiyatda ta'limning rivojlanishi bu sohada innovatsiyalarni rivojlantirishdan iborat bo'lib, bunda ta'lim tizimidagi innovatsion boshqaruv amaliyotlarini joriy etish va ularning muvaffaqiyatli namunalarini tarqatishga yordam beradi. Innovatsion jarayonlarni boshqarish esa davlat ta'lim siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, uni ayni paytdaolimlar, siyosatshunoslar va jamoatchilik orasida muhokamalardan o'tkazib kelinayotganligi, ayni muddaodir.

Ta'lim sifati va uning samaradorligini oshirishdagi pedagogik muammolarni aniqlash tadqiqot vazifalaridan biri ekanligini inobatga olib, dastlab, ta'lim sifatining mazmun-mohiyati, falsafiy-pedagogik tahlili, rivojlanish bosqichlari hamda uning samaradorligini ta'minlovchi boshqaruv bo'yicha tahlillar olib borish nazarda tutildi. Mavzuni nazariy jihatdan ko'rib chiqishda ta'lim sifati muammosiga to'xtalib o'tildi. Bu, birinchi navbatda, "sifat", "ta'lim sifati", "samaradorlik", "ta'lim sifatini boshqarish" kabi asosiy tushunchalar mohiyatini tahlil qilishni talab qiladi.

"Ta'lim" oldingi avlodlar tomonidan tashkil etilgan katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tajribalarni doimiy ravishda keyingi avlodlarga yetkazishga yo'naltirilgan umumiy jarayon bo'lib, u ijtimoiy institut, jamiyatning ijtimoiy quyi tuzilmalaridan biri hisoblanadi.

Ta'lim sifati tushunchasining falsafiy-pedagogik mohiyati va uning rivojlanishi tarixiy davr bosqichlari bilan keltirib o'tilishi bu tushunchaga nisbatan davriy munosabatni ham belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan ta'lim sifatini quyidagi davrlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq:

1. Eng qadimgi davrdan o'rtaasrlargacha bo'lgan davr.
2. Sharq uyg'onish davridan – XVIII asrgacha bo'lgan davr.
3. XIX asr ikkinchi yarmidan – XX asr yarmigacha bo'lgan davr.
4. Mustaqillik davri – XX asr oxiri va XXI asr boshlari).

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'lim sifati tushunchasining kelib chiqishi eng qadimgi davr manbalarida keltirilmagan bo'lsa-da, shu ma'noni anglatuvchi ta'riflar mavjud. Jumladan, pedagog olimlardan N.Alimova, Y.Semchenko, S.Abdulina, N.Bagutdinova va Y.Yefimovlar o'z tadqiqotlarida "ta'lim sifati" tushunchasi shakllanishining dastlabki bosqichi qadimgi dunyo davlatlari mavjud bo'lgan davrga borib taqaladi, degan fikrni ilgari surgan.[2] Eng qadimgi davrda ta'lim-tarbiyaning maqsadi, sifati, uni takomillashtirish usullari va kutilayotgan natijalari haqida bevosita bizgacha yetib kelgan manbalardan bilish mumkin. Aristotel fikriga ko'ra, sifat ma'lum bir holat, borliqning farqli jihatlari, predmetga xos bo'lgan xususiyatlar, rivojlanayotgan va harakatlanayotgan obyektning joylashish nuqtalaridan iborat. U predmetlarni bir-biriga o'xshamaydigan, sifat jihatidan o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega, deb ta'kidlaydi. Demak, falsafiy talqinda ta'limning eng samarali natijasi inson kamoloti bilan belgilanishi lozim.

[1] https://pm.gov.uz/oz/lists/view/203 Prezident Murojaatnomasi.

[2] Vaxobov M.M. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qitish sifati monitoring modelini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori diss., 2016, 19-bet.

Konfutsiy ta’rifiga ko‘ra, ta’limning asosiy maqsadi shaxsning ma’naviyat, odob-axlod, an’analarni bilishi, qadriyatlar madaniyatiga ega bo‘lishi va Vatanni sevishida o‘z aksini topadi.[1]

Yusuf Xos Hojibning ta’biricha, o‘quv, ilm va aql behisob mehnat va tinimsiz darakat natijasida shakllanadi. Yusuf Xos Hojib kabi aksariyat Sharq olimlari ham “doimiy va uzviy mashq iste’dodning bog‘boni”dir, deya e’tirof etadi.[2]

Markaziy Osiyoning XXI asrlar uyg‘onish davrida ta’lim va uning sifati o‘ziga xos mazmun-mohiyat kasb eta boshlagan. Bu davr namoyandasi Al-Xorazmiy o‘qitish jarayonida ta’lim oluvchining shaxsiy kuzatishlari va bilimlaridan amalda foydalana olish qobiliyatiga alohida ahamiyat berib, birinchilardan bo‘lib, kuzatish-sinov usuliga asos soladi.

“Fozil odamlar shahri”, “Baxt-saodatga erishuv to‘g‘risida”, “Ilmlarning kelib chiqishi” kabi ko‘plab ijtimoyi tarbiyaviy qarashlari aks etgan asarlari bilan nisoniy sifatli ta’lim-tarbiyaga yo‘naltirishga undagan olim Forobiy samarali o‘qitish usul va uslublarini taklif qilib, shaxsni o‘qitishda ta’lim-tarbiya muhimligini va u jamiyat talablariga javob berishini ta’kidlab o‘tgan.

Abu Ali ibn Sino ham o‘qitish jarayoniga muvaffaqiyati ta’lim usul va mezonlarni taqdim etadi. Jumladan, ta’limda“oddiydan murakkabga”, “pastdan yuqoriga” kabi tamoyillari hisobgaolinishi, o‘qitish jarayonida bolaning yosh xususiyatlari, qiziqish va qobiliyati, o‘zlashtirish holatlariga ko‘ra, ta’limning keyingi bosqichiga yo‘naltirish bo‘yicha fikr yuritgan. Olingan bilimlarni og‘zaki ifoda etish, mustaqil,mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish orqali ta’lim oluvchi olgan bilimlarini amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirishi mumkinligini ta’kidlagan. Ta’lim va uning sifatiga yuqorida keltirilgan qarashlar bu davrning eng muhim nazariy g‘oyalari davlatchilik asoslarida shakllangan komil inson tushunchasi va uning rivojlanishi turli ilm-fan tarmoqlarining birgalikdagi o‘zaro natijasiga asoslanadi, degan xulosa chiqarishimizga imkon berdi.

XIV – XVI, ayniqsa, ta’limgaalohida e’tibor berilib, uyg‘onish davri nazariy qarashlari yanada takomillasha borgan. Ta’lim inson kamolotini ta’minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur vosita sifatida qaralgan. Yuqori darajada ta’lim xususiyatlarini egallagan shaxs olgan ilmini amaliy faoliyatda samarali foydalanish sari yo‘naltiradi. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida ilm olib, uni ishlatmagan inson urug‘ sochib hosilidan bahra olmagan kishiga qiyoslanadi. Demak, o‘sha davr qarashlari ham bugungi kunda o‘quvchilar bilim olishining talablari, bilim, ko‘nikma va malakalari ta’lim sifati samaradorligini ko‘rsatuvchi asos ekanligini ko‘rsatib bergan.

XVIII asrga kelib ta’lim sifatiga, o‘quv-tarbiya jarayonlarini takomillashtirishga bo‘lgan munosabatlar o‘zgarib, ta’lim-tarbiyaga nisbatan qarashlar tizimi takomillashgan. Ilm-fanning nazariy va ilmiy tajriba yutuqlari sifatni belgilovchi omil sifatida talqin etila boshlangan. Pedagogika nazariyasining namoyandalaridan chex olimi Yan Amos Komenskiy “Buyuk didaktika” asarida bolaning tabiiy bilish xususiyatini hisobga olgan holdao‘qitishning didaktik tamoyillarini ishlab chiqqan.[3]

Adolf Disterverg ta’lim jarayoni ishtirokchilarining bilimlarini doimiy takrorlab turishning ahamiyatiga to‘xtalib, ta’lim didaktikasining asosiy talablarini ta’limning 33 ta qonun va qoidasi tariqasida bayon qilgan. U boladagi qobiliyatni yanada takomillashtirish va rivojlantirish maqsadida ta’lim beruvchilarga topshiriq bilan birga, uning javobini xam taqdim qilish emas, javobni topishga bolani turli usul va vositalar bilan yo‘naltirish orqali haqiqatni topishga o‘rgatish mumkinligini ta’kidlab o‘tadi. Disterverg taklif qilgan ko‘rsatmali ta’lim “yaqindan uzoqqa”, “oddiydan murakkabga”, “ma’lumdan noma’lumga” o‘tish kerak, degan qoidalargaasoslanadi.

K.D.Ushinskiy o‘zining “Inson tarbiya predmeti sifatida” asarida ta’lim jarayonidao‘qitishning mazmuni, tamoyillari, shakl va usullariga to‘xtalib, ta’limni ko‘rgazmali, ongli va uzviy olib borish masalalarini ishlab chiqadi, o‘qitishning shakl va usullarining rang-barangligiga erishishini talab qiladi.[4]

“Ta’lim sifati” tushunchasiga S.Y.ShishovvaV.A.Kalnelarning ham bildirgan munosabati e’tiborli bo‘lib, ular “talim sifati – ta’lim jarayoni ishtirokchilarining erishadigan natijalari va maqsadlarining ta’lim muassasas tomonidan ko‘rsatilgan ta’lim xizmatidan qondirilgan darajasi”, deya ta’rif beradi.[5]

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta’lim sifatiga berilgan ta’riflar ichida V.A.Kachalov tomonidan berilgan izoh alohida ahamiyatga ega. Uning fikricha, ta’limda sifat faqatgina o‘quv jarayoni natijasigina emas, balki ta’lim oluvchilarning umumiy ravishda shaxsiy va jamoaviy rivojlanishini ta’min-

[1] Atayeva N., Salayeva M., Xasanov S. Umumiy pedagogika. Darslik, Toshkent, 2013.
[2] Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. Darslik, “Fan va texnologiya”, 2008, 8-bet.
[3]Komenskiy Y.A. Buyuk didaktika. T., “O‘qituvchi”, 1977.
[4] Ушинский К.Д. Сочинение. М., изд-тво АПН РСФСР, 1949, Том 6.
[5] Шишов С.Е., Калней В.А. Мониторинг качества образования в школе. Учебное пособие, Москва, Российское педагогическое агентство, 1998.

laydigan va ularning ehtiyojlarini qondirgan holda ilm-fan, texnologiya, jamiyatning rivojlanishi uchun hissa qo‘shishga imkon beradigan tizim, model, o‘quv jarayonini tashkillashtirishdan iboratdir.

A.Voronin tomonidan ta’lim sifati – jamiyatda ta’lim jarayonining holati va natijasini, shaxsning fuqarolik, hayotiy va kasbiy kompetensiyalarining rivojlanishi hamda shakllanish ehtiyojlari va umidlariga muvofiqligini aniqlovchi kategoriya tarzida talqin qilingan.[1] Y.Dombrovskaya ta’lim sifatini ta’limning Davlat ta’lim standartlari, tegishli ta’lim dasturining o‘quv-dasturiy hujjatlari talablariga muvofiqligi, deb e’tirof etadi.[2]

Ta’lim sifati deganda, kasbiy tafakkur va chuqur ma’lumotga egalikning ketma-ketligi va amalda samarali shakllanishini aniqlovchi ta’lim jarayonining umumiy tavsifi tushuniladi. Shu boisdan ham, Y.A. Maslova, ta’lim jarayoni sifatining quyidagi asosiy jihatlarini alohida qayd etadi: bilimlar va ko‘nikmalar sifatidagi asosiy xususiyatlar; o‘quv yurtlari tomonidan taqdim etilayotgan kafolatlar; ta’lim muassasasining mavqeyi, nufuzi, o‘qituvchilar va ta’lim oluvchilarning kommunikativ layoqati va boshqa xususiyatlari.[3]

N.Shmyureva, M.Gubanovava Z.Kresanlar ta’lim sifati o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga doir ehtiyojlarni qondirishni ta’minlovchi ta’lim xizmatlari iste’mollilik xususiyatlarining majmuasi, deb hisoblaydilar.[4]

G.M.Kodjaspirovning ta’rifiga ko‘ra, ta’lim sifati-rejalashtirilgan maqsadlarga muvofiq ta’limning har bir bosqichida erishilgan aniq belgilangan darajasi, ta’lim xizmatlari amalga oshiriliyotganda jarayon ishtirokchilarining kutiladigan ko‘rsatkichi sanaladi.

Ta’lim sifatiga nisbatan keltirilgan yuqoridagi ta’rif va tavsiflardan kelib chiqqan holda, V.Gurov bu tushunchaga bildirilgan munosabatlarni to‘rt yondashuvga ajratishga muvaffaq bo‘ladi.[5]

Xulosa (Conclusion). Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim sifati va uni boshqarish masalasi qadimiy davrlardan boshlab mutafakkirlar e’tiborida bo‘lib kelgan hamda har bir tarixiy bosqichda jamiyat taraqqiyoti talablariga mos ravishda takomillashib borgan. Qadimgi Sharq va G‘arb olimlari ta’limni shaxs kamoloti, axloqiy yetuklik va amaliy faoliyat bilan bog‘lagan bo‘lsalar, keyingi davrlarda ta’lim sifati ilmiylik, tizimlilik va boshqaruv samaradorligi mezonlari asosida talqin etila boshladi.

Zamonaviy yondashuvlarda ta’lim sifati nafaqat o‘quv natijalari, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishi, kasbiy kompetensiyalarining shakllanishi, jamiyat va mehnat bozori ehtiyojlariga mosligi bilan belgilanadi. Bu esa ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etish hamda ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishni taqozo etadi.

Shu bois uzluksiz ta’lim tizimida sifatni ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi, inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuv asosida amalga oshirilishi zarur. Ta’lim sifatini oshirish orqali jamiyatning intellektual salohiyati va raqobatbardoshligi ta’minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2021.
(2). Aristotle. Metafizika. Afina, mil. avv. IV asr.
(3). Confucius. Lun Yu (Suhbat va mulohazalar). Qadimgi Xitoy manbasi.
(4). Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. XI asr.
(5). Muhammad al-Khwarizmi. Al-jabr val-muqobala. IX asr.
(6). Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. X asr.
(7). Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. XI asr.
(8). Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. XV asr.
(9). Jan Amos Comenius. Buyuk didaktika (Didactica Magna). 1657.
(10). Adolf Diesterweg. Nemis o‘qituvchilariga qo‘llanma. XIX asr.
(11). Konstantin Ushinsky. Inson – tarbiya predmeti sifatida. 1868.
(12). Shishov S.Y., Kalney V.A. Ta’lim sifati: nazariya va amaliyot. Moskva, 2000.

[1] Воронин Д.М., Мишина О.С. Критерии эффективности образовательной организации как основа оценки и повышения качества образования. “Перспективы науки и образования”, Международный электронный журнал, 2018, № 5 (35).

[2] Домбровская М.А. Мониторинг качества обучения в учреждениях профессионального образования региона в условиях рыночной экономики. Дисс. канд. пед. наук, 13.00.08. М., 2002.

[3] Djuraev A.S. Malaka oshirish jarayonida tinglovchilarning kasbiy malakasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. avtoref., Samarqand, 2019.

[4] Шмырева Н.А., Губанова М.И., Крецан З.В. Педагогические системы: научные основы, управление, перспективы развития. Учеб, пособие, М-во образования Рос. Федерации, Кемерово, Кемер. гос. ун-т, 2002.

[5] Гуров В. Качество образования в негосударственных вузах. “Высшее образование в России”, № 6, 2004.

Nurimova Dildora Xolmurod qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti 3-kurs talabasi; nurimovadildora211@gmail.com)

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY MA’NAVIYATNI ASRASH VA RIVOJLANTIRISHDA TA’LIM TIZIMINING ROLI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada globallashuv sharoitida milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirishda ta’lim tizimining o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta’limning yosh avlod dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlarini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Muallif ta’lim tizimi orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash zarurligini asoslaydi hamda globallashuv jarayonida ma’naviy barqarorlikni saqlash masalalariga e’tibor qaratadi.*

Kalit so‘zlar: *globallashuv, milliy ma’naviyat, ta’lim tizimi, milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, yoshlar, mafkuraviy immunitet, tafakkur erkinligi.*

Нуримова Дилдора Холмурод кизи (Национальный университет Узбекистана, студентка 3 курса; nurimovadildora211@gmail.com)

РОЛЬ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В СОХРАНЕНИИ И РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. *В данной статье анализируется роль системы образования в сохранении и развитии национальной духовности в условиях глобализации. Рассматривается значение образования в формировании мировоззрения и духовных ценностей молодежи. Обосновывается необходимость гармоничного сочетания национальных и общечеловеческих ценностей в образовательном процессе и подчеркивается значение образования в обеспечении духовной устойчивости общества.*

Ключевые слова: *глобализация, национальная духовность, система образования, национальная идея, духовное воспитание, молодежь, идеологический иммунитет, свобода мышления.*

Nurimova Dildora Kholmurod qizi (Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan 3rd year student; nurimovadildora211@gmail.com)

THE ROLE OF THE EDUCATION SYSTEM IN PRESERVING AND DEVELOPING NATIONAL SPIRITUALITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation. *This article analyzes the role of the education system in preserving and developing national spirituality in the context of globalization. The study highlights the importance of education in shaping the worldview and spiritual values of young people. The author emphasizes the need to harmonize national and universal values within the educational process and underlines the role of education in ensuring spiritual stability in society.*

Keywords: *Globalization, national spirituality, education system, national idea, spiritual education, youth, ideological immunity, freedom of thought.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida jamiyat hayotining barcha sohalari, xususan, ma’naviy-mafkuraviy jarayonlar jadal o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi, madaniy aloqalarning kengayishi va global qadriyatlarning faol targ‘ib etilishi inson dunyoqarashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayonlar, bir tomondan, taraqqiyot va yangilanish imkoniyatlarini yaratsa, ikkinchi tomondan, milliy ma’naviyat, qadriyatlar va an’analar barqarorligiga muayyan xavf-xatarlarni ham yuzaga keltirmoqda.

Globallashuv sharoitida ayniqsa yoshlar ongida milliy o‘zlikni saqlab qolish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki yoshlar global axborot makonining eng faol ishtirokchisi bo‘lib, turli g‘oyaviy ta’sirlar ta’sirida qolishi ehtimoli yuqori. Shu sababli milliy ma’naviyatni asrash va uni zamon talablariga mos holda rivojlantirish masalasi ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ta’lim nafaqat bilim berish vositasi, balki shaxsning ma’naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur ilmiy ishda globallashuv sharoitida milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirishda ta’lim tizimining o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ta’lim jarayonida milliy g‘oya va ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishning dolzarbligini asoslash hamda ta’lim tizimining ushbu jarayondagi imkoniyatlarini yoritishdan iborat. Mazkur maqola natijalari globallashuv sharoitida ma’naviy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. [1] Abdurahim Erkayev – “Milliy g‘oya va ma’naviyat”. Ushbu asarda milliy g‘oyaning shaxs tarbiyasidagi o‘rni, yoshlar ongida ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Muallif milliy g‘oya va ma’naviyatni uzviy bog‘liq jarayon sifatida talqin qilib, ularni ta’lim va tarbiya orqali rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Asardagi ilmiy qarashlar mazkur maqolada ta’lim tizimining ma’naviy vazifalarini tushuntirishda nazariy tayanch sifatida foydalanildi.

[2] Abdurahim Erkayev – “Tafakkur erkinligi”. Asarda tafakkur erkinligi tushunchasi shaxs kamolotining muhim omili sifatida yoritilgan. Muallif yoshlarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish orqali ularni ongli va mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash masalasiga e’tibor qaratadi. Ushbu g‘oyalar maqolada globallashuv sharoitida erkin, biroq milliy qadriyatlarga sodiq shaxsni tarbiyalash zarurligini asoslashda qo‘llanildi.

[3] Imom Nazarov – “Milliy g‘oya: nazariya va amaliyot”. Ushbu manbada milliy g‘oyaning nazariy asoslari, uning tarixiy shakllanishi va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati yoritilgan. Muallif milliy g‘oyani yoshlar ongiga singdirishda ta’lim tizimining uzluksizligini muhim omil sifatida ko‘rsatadi. Asardagi ilmiy yondashuvlar maqolada milliy ma’naviyatni rivojlantirishda ta’limning ijtimoiy ahamiyatini ochib berishda foydalanildi.

[4] Ma’naviyat asoslari. Mazkur asarda ma’naviyat tushunchasi pedagogik nuqtai nazardan yoritilib, yoshlarning ma’naviy tarbiyasida ta’limning roli asoslab berilgan. Undagi metodik yondashuvlar maqolada ta’lim jarayonining ma’naviy funksiyalarini tushuntirishda umumiy ilmiy asos sifatida qo‘llanildi.

Asosiy qism. Globallashuv hozirgi zamon jamiyatining ajralmas xususiyatiga aylangan murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u axborot almashinuvi, madaniy integratsiya va ijtimoiy munosabatlarning jadallashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu jarayon jamiyat rivoji uchun muhim imkoniyatlar yaratishi bilan birga, milliy ma’naviyat va qadriyatlar tizimiga muayyan bosimlarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, yoshlar ongida begona g‘oyalar, madaniy standartlar va hayot tarzlarining tez singib borishi milliy o‘zlikni saqlash masalasini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Shunday sharoitda ta’lim tizimi milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirishning asosiy tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-madaniy barqarorligini ta’minlovchi muhim mexanizm bo‘lib, u nafaqat bilim berish, balki shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy pozitsiyasini shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Aynan ta’lim orqali yosh avlodda milliy g‘oya, vatanparvarlik, ma’naviy mas’uliyat va axloqiy ong izchil rivojlanadi. Globallashuv sharoitida bu vazifa yanada murakkablashib, ta’limdan zamonaviylik va milliylik uyg‘unligini ta’minlash talab etiladi.

Milliy ma’naviyat tushunchasi tarixiy xotira, til, madaniyat, urf-odatlar va axloqiy me’yorlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u xalqning ichki birligini ta’minlaydi. Ushbu ma’naviy asoslar yoshlar ongida o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, balki maqsadli ta’lim va tarbiya jarayoni orqali mustahkamlanadi. Shu jihatdan, ta’lim tizimi globallashuv ta’sirida milliy ma’naviyatning yemirilishiga qarshi turuvchi ijtimoiy institut sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida milliy g‘oya va ma’naviyat masalalarining mazmunan boyitilishi muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda milliy tafakkur, ma’naviy meros va erkin fikrlash g‘oyalarining uyg‘un holda berilishi yoshlarning mafkuraviy immunitetini kuchaytiradi. Masalan, milliy g‘oya tushunchasining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni haqidagi qarashlar Abdurahim Erkayev va Imom Nazarov asarlarida nazariy jihatdan asoslangan bo‘lsa-da, ta’lim tizimida bu g‘oyalar amaliy tarbiya vositasiga aylantirilishi lozim. Ya’ni o‘quv jarayonida milliy g‘oya shior sifatida emas, balki hayotiy qadriyat sifatida talqin qilinishi zarur.

Globallashuv sharoitida ta’lim tizimining yana bir muhim vazifasi erkin va tanqidiy fikrlaydigan, biroq milliy qadriyatlarga sodiq shaxsni tarbiyalashdir. Fikr erkinligi va milliy mas’uliyat o‘rtasidagi muvozanat buzilgan taqdirda, yoshlar global axborot oqimida yo‘nalishini yo‘qotishi mumkin. Shu sababli ta’lim jarayonida tafakkur erkinligi masalasi milliy manfaatlar bilan uyg‘un holda yoritilishi zarur. Bu jihat tafakkur erkinligi g‘oyalarida ham o‘z aksini topgan bo‘lib, ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida talabalarga yetka-zish muhimdir.

Ta’lim tizimi orqali milliy ma’naviyatni rivojlantirishda o‘quv fanlarining mazmuni, o‘qitish metodlari va pedagog shaxsining roli alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlar orqali yoshlar jamiyat-dagi ma’naviy jarayonlarni anglash, tarixiy voqeliklarga xolis baho berish va milliy manfaatlarni tushunish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bu jarayonda ma’naviyat asoslari kabi manbalardagi g‘oyalar to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirilmasdan, balki umumiy ilmiy yondashuv sifatida singdirilishi ta’lim samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, globallashuv ta’siri ostida ta’lim tizimi faqat himoyalanish vositasi bo‘lib qolmasdan, balki milliy ma’naviyatni yangicha talqin etish maydoniga ham aylanishi lozim. Milliy qadriyatlarni zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashtirish, ularni bugungi yoshlar dunyoqarashiga mos shaklda yetkazish ta’lim oldidagi dolzarb vazifalardan biridir. Aks holda, milliy ma’naviyat faqat nazariy tushuncha sifatida qolib ketishi mumkin.

Umuman olganda, globallashuv sharoitida milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirish jarayonida ta’lim tizimi strategik ahamiyatga ega bo‘lib, u yosh avlodni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, milliy o‘zlikni anglash va jamiyat taraqqiyotiga mas’ul shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois ta’lim

tizimining mazmunan va metodik jihatdan takomillashtirilishi milliy ma’naviyat barqarorligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Globallashuv sharoitida ta’lim tizimi yoshlar ongida milliy ma’naviyatni shakllantirish jarayonida muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonida milliy g‘oya va ma’naviy qadriyatlarni uyg‘un holda o‘rgatish yoshlar ongida o‘z milliy o‘zligini anglash va global axborot oqimida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan bir-ga, ta’lim tizimi orqali yoshlar tafakkur erkinligini saqlab qolgan holda jamiyat manfaatlariga sodiq bo‘lishni o‘rganadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish, interaktiv pedagogik metodlardan foydalanish, shuningdek, tafakkur erkinligini rivojlantirish orqali yoshlar ongida milliy o‘zlikni saqlash va mustahkamlash mumkin. Bu esa globallashuv sharoitida jamiyatning ma’naviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida shuni ta’kidlash lozimki, ta’lim tizimi milliy ma’naviyatni asrashda nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsning ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishiga yo‘naltirilgan muhim institut sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois pedagogik yondashuvlar doimiy yangilanib, yoshlarning ehtiyojlari va global jarayonlarga moslashgan holda rivojlantirilishi zarur.

Xulosa. Globallashuv sharoitida milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirishda ta’lim tizimining roli beqiyosdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlar ongida milliy g‘oya va ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishda ta’lim jarayoni nafaqat bilim berish vositasi, balki shaxsning ma’naviy kamolotini ta’minlovchi asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ta’lim tizimi orqali milliy qadriyatlar va erkin tafakkur uyg‘unligini ta’minlash, yoshlar ongini boyitish va ularni jamiyatning faol, mas’uliyatli a’zolari sifatida tarbiyalash mumkin. Bu esa milliy ma’naviyatni saqlash va globallashuv sharoitida barqaror jamiyatni shakllantirishning muim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdurahim Erkayev. Milliy g‘oya va ma’naviyat. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2015, 45–78-betlar.
(2). Abdurahim Erkayev. Tafakkur erkinligi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2016, 23–56-betlar.
(3). Imom Nazarov. Milliy g‘oya: nazariya va amaliyot. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2014, 12–67-betlar.
(4). Ma’naviyat asoslari. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2013, 34–89-betlar.

Xatamqulova Zarinabonu Ma’murjon qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti doktaranti;
e-mail: Zarinamadraximova62@gmail.com)

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA O‘QUVCHILARNING TADQIQOTCHILIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘rta maktab o‘quvchilarining tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va interaktiv o‘quv muhiti ta’siri tahlil qilinadi. Research Cognitive Theory (RCT) asosidagi High School Research Cognitive Learning Pr-ogram (HSRCLP) modeli yordamida o‘quvchilar mustaqil fikrlash, tahlil qilish, tanqidiy qaror qabul qilish va ilmiy izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Shu bilan birga, raqamli avlod xususiyatlari va multimerdiaga boy o‘quv muhiti o‘quvchilarning ijodiy va amaliy faoliyatini rag‘batlantiradi. Maqolada, shuningdek, “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasi kontekstida raqamli vositalar va onlayn resurslarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan o‘quv muhiti o‘quvchilarning ilmiy kompetensiyalarini oshirish, ilmiy identitetni shakllantirish va 21-asr ko‘nikmalarini rivojlantirishga sezilarli hissa qo‘shadi.*

Kalit so‘zlar: *tadqiqotchilik ko‘nikmalari, o‘rta maktab o‘quvchilari, raqamli avlod, raqamli savodxonlik, research cognitive theory (rct), HSRCLP modeli, raqamli.*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

Аннотация. *В данной статье анализируется влияние современных педагогических подходов, цифровых технологий и интерактивной учебной среды на развитие исследовательских навыков у школьников средней школы. С помощью модели High School Research Cognitive Learning Program (HSRCLP), основанной на Research Cognitive Theory (RCT), учащиеся развивают способности к самостоятельному мышлению, анализу, критическому принятию решений и научным исследованиям. Кроме того, особенности цифрового поколения и мультимедийная насыщенность учебной среды стимулируют творческую и практическую деятельность учащихся. В статье также рассматриваются возможности эффективной интеграции цифровых инструментов и онлайн-ресурсов в*

учебный процесс в контексте стратегии «Цифровой Узбекистан–2030». Результаты исследования показывают, что учебная среда, обогащённая интерактивными и цифровыми технологиями, значительно способствует повышению научной компетентности, формированию научной идентичности и развитию навыков XXI века у школьников.

Ключевые слова: *исследовательские навыки, школьники средней школы, цифровое поколение, цифровая грамотность, research cognitive theory (RCT), модель HSRCLP, цифровой Узбекистан–2030.*

FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF RESEARCH SKILLS IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *This article analyzes the impact of modern pedagogical approaches, digital technologies, and interactive learning environments on the development of research skills among secondary school students. Using the High School Research Cognitive Learning Program (HSRCLP) model based on Research Cognitive Theory (RCT), students develop independent thinking, analytical skills, critical decision-making, and scientific research competencies. In addition, the characteristics of the digital generation and a multimedia-rich learning environment stimulate students' creative and practical activities. The article also examines opportunities for effectively integrating digital tools and online resources into the educational process within the context of the "Digital Uzbekistan–2030" strategy. Research results indicate that a learning environment enriched with interactive and digital technologies significantly contributes to enhancing students' scientific competencies, forming a scientific identity, and developing 21st-century skills.*

Keywords: *research skills, secondary school students, digital generation, digital literacy, research cognitive theory (RCT), HSRCLP model, Digital Uzbekistan–2030.*

Kirish Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim strategik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy ta'limdan kutilayotgan asosiy natija o‘quvchilarda tayyor bilimlarni egallash bilangina cheklanib qolmasdan, balki mustaqil fikrlash, axborotni tanqidiy tahlil qilish, muammolarni aniqlash va ularning yechimlarini izlashga qaratilgan tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayoni 2013-yillardan boshlab izchil amalga oshirila boshladi. Mazkur davrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan ta'lim jarayonida foydalanish, elektron ta'lim resurslarini yaratish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq etishga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar, keyinchalik, davlat miqyosida yanada tizimlashtirilib, "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida uzviy ravishda davom ettirildi [8]. Tadqiqotchilik ko‘nikmalari o‘quvchilarning bilish jarayonida faol subyekt sifatida ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday ko‘nikmalar o‘quvchilarga ilmiy savollarni qo‘yish, farazlar ilgari surish, dalillar-ni tahlil qilish va natijalarni asoslash imkonini beradi. Shu bois zamonaviy ta'limda tadqiqotchilik faoliyatiga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o‘qitish va tadqiqot elementlariga asoslangan metodlardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, umumiy o‘rta ta'lim amaliyotida o‘quvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillarni tizimli ravishda tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda. Pedagogik sharoitlar, o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, ta'lim jarayonining raqamli ta'minlanganligi, o‘quvchilarning motivatsiyasi va psixologik xususiyatlari kabi omillar turli tadqiqotlarda alohida yoritilgan bo‘lsa-da, ularni kompleks yondashuv asosida umumlashtirish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Shu sababli mazkur maqolada umumiy o‘rta ta'lim maktablarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi hamda ularning ta'lim amaliyotidagi ahamiyati ochib beriladi.

Tadqiqot metodlari. Bugungi murakkab va tezkor o‘zgarayotgan dunyoda ta'limning kelajakdagi ishchi kuchini shakllantirishdagi roli beqiyosdir. Dunyo bo‘ylab turli sohalar rivojlanib borar ekan, tanqidiy fikrlash, ijodiy muammolarni hal qilish va ilmiy hamda texnologik yangiliklarga hissa qo‘sha olish qobiliyatiga ega shaxslar talabi ortib bormoqda [2]. Shu ehtiyojlarni qondirish uchun nafaqat texnik bilimlarni, balki tezkor o‘zgarayotgan global muhitda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan kognitiv va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantiradigan yuqori sifatli STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) ta'limi muhim ahamiyat kasb etadi.

An'anaviy ta'lim modellari STEM fanlarida talab etiladigan yuqori darajadagi fikrlash va tadqiqotchilik faoliyatini yetarli darajada shakllantira olmaydi. STEM ta'limi odatda fan bo‘yicha maxsus bilimlarni egallashga urg‘u beradi, ammo innovatsiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun faqat faktlarni yodlash yoki formulalarni qo‘llash yetarli emas. Bunday ko‘nikmalarni shakllantirish eng samarali tarzda am-

aliy tadqiqotlar, eksperimentlar va muammolarni yechish faoliyati orqali amalga oshadi, ya'ni, ular haqiqiy olimlar va innovatorlar ishlatadigan jarayonlarni aks ettiradi.

Tadqiqot tajribasi dasturlari (Research Experience Programs – REPs) o'quvchilarni haqiqiy va ma'noli o'rganish faoliyatiga jalb qilishning samarali usuli sifatida tan olingan. Bu dasturlar o'quvchilarga ilmiy tadqiqot metodologiyasini nafaqat o'rgatadi, balki amaliy kontekstda qo'llash imkonini beradi va ilmiy bilimlarni chuqurroq anglashga yordam beradi. REPs o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, tahlil qilish va natijalarni taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tadqiqot tajribasi orqali o'quvchilar ilmiy so'rov jarayonini anglab, muammolarni hal etish qobiliyatini rivojlantiradi, ma'lumot yig'ish va tahlil qilish usullarini o'rganadi va muhim ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini egallaydi. Shu bilan birga, REPs dunyo bo'ylab bir xildagi standartlarga ega emas va tadqiqot yonda-shuvlaridagi farqlarni ko'rsatadi. Masalan, so'rovga asoslangan ta'lim, ko'pincha, "qo'l bilan ishlash"ga urg'u beradi, lekin har doim ham "miyaga yo'naltirilgan" yondashuvni ta'minlamaydi. Shuningdek, standart sinovlarga haddan tashqari urg'u berilishi laboratoriya asosidagi tadqiqotlarga e'tiborni kamaytiradi. Shu sababli o'rta ta'limda haqiqiy tadqiqot metodologiyalarini joriy etishga urinishlar mavjud bo'lib, bu o'quvchilarni samarali bilimga asoslangan o'rganishga jalb qilishni maqsad qiladi [2], [5].

So'nggi o'n yilliklarda o'rta ta'limda tadqiqot tajribasi dasturlarini (REPs) tatbiq etishga qaratilgan harakatlar turlicha natijalarga olib keldi. Ba'zi dasturlar o'quvchilarda ilmiy izlanish va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali bo'lgan bo'lsa-da, ularning dizayni va baholash jarayonida sezilarli bo'shliqlar mavjud. Asosiy muammo shundaki, maktab sharoitida tadqiqot tajribalarini qanday tuzish va o'quvchilarni maksimal darajada jalb qilish bo'yicha izchillikni ta'minlaydigan, dalillarga asoslangan yagona ramka yetishmaydi. Shu sababli REPs o'quvchilarning kognitiv va xulqiy rivojlanishiga hissa qo'shadigan chuqur, tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatni ta'minlashda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda [2], [5].

O'rta maktab o'qituvchilari, o'z sohalarida yetarli bilimga ega bo'lishiga qaramay, ko'pincha, o'rta maktab o'quvchilari bilan ishlash bo'yicha yetarlicha tajribaga ega emaslar, bu esa ularni mentor sifatida samaradorligini cheklashi mumkin. Shuningdek, o'quvchilarning ilmiy tayyorgarligi cheklangan va vaqt jadvallari universitet talabalariga nisbatan torroq bo'lgani sababli, ularni sifatli tadqiqot tajribasiga jalb etishda o'qituvchilarga mustahkam, nazariy asoslangan o'quv ramkasi zarur. Bu ramka o'quvchilarga tadqiqot jarayonini mustaqil ravishda boshqarish, yakuniy natija va o'rganish jarayoniga e'tibor berish, muhim ko'nikmalarni rivojlantirish va keng tarqalgan qiyinchiliklarni yengib o'tish imkonini beradi.

Sabirova va Zakirova ta'lim muhitining o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishdagi rolini o'rganishdi. Ularning tadqiqotida qayd etilishicha, axborot-ta'lim muhitining mavjudligi va sifatli tashkil etilishi o'quvchilarning tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatga jalb etilishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Mualliflar ta'kidlaydiki, o'quvchilarga ma'lumotlarni topish, tahlil qilish, sintez qilish va natijalar chiqarish jarayonlarida yordam beradigan axborot resurslariga erkin kirish imkoniyati tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi [9]. Shuningdek, ular o'qituvchilarning metodik yondashuvi ham o'quvchilarning izlanish salohiyatini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydilar. Xususan, o'qituvchilar o'quvchilarning qiziqishlarini rag'batlantirib, muammoli vazifalarni qo'yish orqali mustaqil fikr-lashni rag'batlantirishlari lozim. Bu esa pedagogik sharoit va ta'lim muhitining izchil tuzilishi tadqiqotchilik faoliyatni samarali amalga oshirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tadqiqotda axborot-ta'lim muhitining texnologik jihatlari (masalan, interaktiv vositalar, raqamli resurslar, ma'lumotlar bazalari) o'quvchilarning mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi. Muallif, shuningdek, raqamli savodxonlikni samarali o'rgatish uchun ta'lim dasturlariga yangi pedagogik usullar va texnologiyalarni joriy etish muhimligini qayd etadi.

Raqamli avlod (Digital Natives). Bugungi o'quvchilar, yoki "raqamli avlod", raqamli, media bilan boyitilgan va tarmoqlangan dunyoda tug'ilgan bo'lib, ular axborotni tezkor, samarali va interaktiv tarzda o'zlashtirishni afzal ko'radilar. Ularning o'rganish uslubi multimediali manbalardan tezkor foydalanish, rasmlar, videolar, ranglar va tovushlarni matndan oldin tahlil qilish, va o'rganish jarayonini qiziqarli, amaliy va darhol foydali qiluvchi faoliyatga yo'naltirish bilan tavsiflanadi. Shuningdek, raqamli o'quvchi bir vaqtning o'zida boshqalar bilan tarmoq orqali ishlash, paralel jarayonlarni bajarish va ko'p vazifali faoliyatni amalga oshirish, hamda zarur ma'lumotni "just in time" usulida o'rganishni afzal ko'radi. Bu esa an'anaviy o'qituvchilarning odatdagi yondashuvlaridan farq qiladi, masalan, ular ko'pincha ma'lumotni ketma-ket, matnga asoslanib, "just in case" tamoyili bilan yetkazadilar [5]. Shu nuqtayi nazardan, o'rta maktab o'quvchilarini tadqiqot ko'nikmalari bilan ta'minlash jarayonida, raqamli savodxonlik va multimediali resurslardan foydalanish, mustaqil va jamoaviy izlanishlarni qo'llab-quvvatlash hamda faol, interaktiv o'rganish muhitini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa avvalgi bo'limlarda keltirilgan raqamli o'rganish muhiti va Research Cognitive Theory asosidagi ramka bilan to'liq mos keladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘rta maktab o‘quvchilarining tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va tanqidiy qaror qabul qilish qobiliyatlari eng muhim omil hisoblanadi. Raqamli o‘rganish muhiti va Research Cognitive Theory (RCT) asosidagi High School Research Cognitive Learning Program (HSRCLP) modeli o‘quvchilarga ilmiy izlanish jarayonini amaliy tarzda o‘rganish, multimediali resurslardan foydalangan holda ma’lumot yig‘ish va tahlil qilish imkonini beradi. Bu tendensiya o‘rta maktab o‘quvchilarini tadqiqotga yo‘naltirishda raqamli texnologiyalarni faol joriy etish va onlayn manbalarni samarali ishlatish zaruratini kuchaytiradi. Maqolada ko‘rsatilgan amaliy misollar shuni ko‘rsatadiki, high school research experience programs (HSREPs) o‘quvchilarda ilmiy kompetensiyalarni rivojlantirish va kelajakdagi ilmiy faoliyatga tayyorgarlikni oshirishga yordam beradi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy o‘qitish yondashuvlaridan farqli o‘laroq, raqamli muhit va zamonaviy pedagogik usullar orqali o‘quvchilarga haqiqiy, amaliy, interaktiv tadqiqot tajribasi berish samaraliroqdir. Shu bilan birga, o‘qituvchilar raqamli vositalarni samarali qo‘llash va o‘quvchilarning individual qiziqish-lari hamda talablariga moslash borasida metodik tayyorgarlikni kuchaytirishlari lozim.

Xulosa qilib aytganda, RCT asosidagi tadqiqotchilik modeli, raqamli vositalar va o‘quvchilarning digital preferencesini hisobga olgan pedagogik yondashuvlar birlashtirilganda, ular o‘rta maktab bosqichida tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga sezilarli hissa qo‘shadi va 21-asr talablariga mos bilimli, mustaqil va ijodiy o‘quvchi shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdullayeva N.X. Kompetensiyaviy yondashuv asosida oliy ta’lim mazmunini modernizatsiyalash. – Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2019, 45–62-betlar.

(2). Al-Thani N.J., & Ahmad Z. (2025). Learning through “Research Cognitive Theory”. A new framework for developing 21st century research skills in secondary school students. Heliyon, 11(2), e41950. https://doi.org/10.1016/j. heliyon. 2025, e41950.

(3). Bo‘lajak pedagoglarning tadqiqotchilik madaniyatini shakllantirishning konsepsual asoslari (2025). Global Science Review, 1(1), 328–338. https://global-science-review.com/ojs/index.php/gsr/article/view/2156

(4). Creswell J.W. Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches. 4th ed. Thousand Oaks: Sage Publications, 2014, 273 p.

(5). Doiraghusoha M. (2022). Pedagogical strategies for fostering digital literacy and online research skills in higher education. Interdisciplinary Journal Papier Human Review, 3(2), 1–13. https://doi.org/10.47667/ijphr.v3i2.228

(6). Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. 2nd ed. New Jersey, Pearson Education, 2015, pp. 198–220.

(7). Qurbonov O.S. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ilmiy tafakkurni rivojlantirish. “Uzluksiz ta’lim”, 2022, № 1, 19–27-betlar.

(8). “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020-yildagi PF-6079-farmoni.

(9). Sabirova E.G., & Zakirova V.G. (2015). Formation of pupils’ research skills in informational and educational environment of elementary school. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 191, 1139–1142. https://doi.org/10.1016/j. sbspro. 2015.04.056

(10). Sheninger E. (2014). Digital Leadership: Changing Paradigms for Changing Times. Thousand Oaks, CA, Corwin Press.

(11). Talabalarning ilmiy tadqiqotchilik ko‘nikmalarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish. (2026). World Conference on Agricultural and Earth Sciences, 1(2), 1–5. https://www.econferencia.com/index. php/7/article/view/136

(12). Talabalarning tadqiqotchilik ko‘nikmalari tushunchasi va uning tarkibiy komponentlari. (2026). Ustozlar uchun, 89(3), 66–71. https://journalss.org/index.php/ust/article/view/18682

Ashurova Shaxzoda Shavkatovna (Qarshi davlat Texnika universiteti “Xorijiy tillar” kafedrasi assisstenti; E-mail: shoxruz1312@gmail.com)

TALABALARDA NUTQIY-ME’YORIY KONSTRUKSIYALARNI XATOLAR USTIDA ISHLASH ORQALI OSHIRISH

Annotatsiya *Mazkur maqolada talabalarda nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda xatolar ustida ishlash metodikasining ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatlari yoritiladi. Tadqiqot jarayonida talabalar nutqida uchraydigan grammatik, leksik, uslubiy va pragmatik konstruktiv xatólar aniqlanib, ularni bartaraf etishga qaratilgan metodik bosqichlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda kommunikativ va interaktiv yondashuvlarga asoslangan metodlardan foydalanildi. Olingan natijalar xatolar ustida tizimli va maqsadli ishlash talabalarda nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni ongli va samarali qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy-me’yoriy konstruksiya, nutqiy xatolar, kommunikativ yondashuv, metodika, talabalar nutqi.*

Ашурова Шахзода Шавкатовна (Ассистент кафедры иностранных языков, Каршинский государственный технический университет; **E-mail: shoxruz1312@gmail.com)**

ПОВЫШЕНИЕ РЕЧЕВЫХ НОРМАТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ У СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ РАБОТУ НАД ОШИБКАМИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты методики формирования и развития речевых нормативных конструкций у студентов посредством работы над ошибками. В ходе исследования выявляются грамматические, лексические, стилистические и прагматические конструктивные ошибки в речи студентов, а также анализируются методические этапы, направленные на их устранение. В исследовании использованы коммуникативные и интерактивные методы обучения. Полученные результаты показывают, что систематическая и целенаправленная работа над ошибками способствует эффективному развитию у студентов навыков осознанного и нормативного использования речевых конструкций.*

Ключевые слова: *речевая нормативная конструкция, речевые ошибки, методика, коммуникация.*

Ashurova Shaxzoda Shavkatovna (Assistant at the Department of Foreign Languages, Karshi State Technical University; E-mail: shoxruz1312@gmail.com)

IMPROVING STUDENTS’ SPEECH NORMATIVE CONSTRUCTS THROUGH ERROR ANALYSIS

Annotation. *This article examines the theoretical and practical aspects of developing students’ speech normative constructions through systematic work on errors. The study identifies grammatical, lexical, stylistic, and pragmatic constructional errors in students’ speech and analyzes methodological stages aimed at their correction. Communicative and interactive teaching methods were employed in the research process. The findings demonstrate that structured and purposeful error-focused instruction plays a significant role in enhancing students’ ability to consciously and effectively use speech normative constructions.*

Key words: *speech normative construction, speech errors, communicative approach, methodology.*

Kirish Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni to‘g‘ri, aniq va kommunikativ vaziyatga mos holda qo‘llashi muhim pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, xorijiy tilni o‘rganayotgan talabalar nutqida uchraydigan turli grammatik, leksik va uslubiy konstruktiv xatolar ularning kommunikativ faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni shakllantirish jarayonida xatolar ustida ishlash metodikasini takomillashtirish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi talabalar nutqida uchraydigan konstruktiv xatolarni aniqlash, tasniflash hamda ularni bartaraf etish orqali nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan samarali metodikani ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari esa nutqiy konstruksiyalarda uchraydigan xatolar turlarini aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish hamda amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xorijiy tilni o‘qitishda talabalar nutqini tahlil qilish va nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni shakllantirish masalasi lingvodidaktikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ilmiy adabiyotlarda mazkur jarayon, asosan, xatolar tahlili va nutqiy konstruksiyalarning bosqichma-bosqich rivojlanishi asosida yoritilgan.

Xususan, H.Douglas Brown xorijiy til nutqidagi grammatik va leksik konstruktiv xatolarni tahlil qilish orqali talabalarda nutqiy konstruksiyalarning shakllanish darajasini aniqlash mumkinligini ta’kidlaydi. Masalan, “She go to school yesterday” kabi noto‘g‘ri konstruksiyalarni tuzatish orqali talabalar ongida me’yoriy nutqiy konstruktsiyalar shakllantirilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

S.P.Corder xatolarni noto‘g‘ri shakllangan nutqiy konstruksiyalarning tabiiy natijasi sifatida talqin qiladi. “I am agree with you” kabi iboralar interlanguage konstruktiv xatosi sifatida ko‘rib chiqilib, ularning me’yoriy shakli orqali to‘g‘ri nutqiy konstruksiya mustahkamlanadi. Dell Hymes xorijiy til nutqining kommunikativ va pragmatik jihatlarini tahlil qilib, nutqiy konstruksiyalarning vaziyatga mos qo‘llanishi muhimligini asoslab beradi. Uning fikricha, grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo kommunikativ vaziyatga mos kelmaydigan konstruksiyalar kommunikativ xato hisoblanadi.

Rod Ellis esa nutqiy konstruksiyalarning xorijiy tilni o‘rganish jarayonida bosqichma-bosqich shakllani-shini yoritib, konstruktiv xatolarni til rivojlanishining tabiiy bosqichi sifatida izohlaydi. Masalan, “He go” kabi konstruksiyalar, keyinchalik, “He goes” shakliga o‘tishi interlanguage konstruksiyalar rivojlanishini ko‘rsatadi.

Rus metodikasida E.I.Passov xatolar ustida ishlashni nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida baholab, dialog va kommunikativ mashqlar orqali me'yoriy konstruksiyalarni mustahkamlashni tavsiya etadi.

O'zbek olimlaridan Sh.Qodirova xorijiy til nutqini rivojlantirishda nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va konstruktiv xatolarni bartaraf etishga qaratilgan nazariy hamda amaliy yondashuvlarni taqdim etadi. Jamol Jalolov esa til o'qitish jarayonida konstruktiv xatolarni aniqlash va tuzatish orqali talabalarda me'yoriy nutqiy konstruksiyalarni shakllantirish mumkinligini metodik jihatdan asoslaydi. Mazkur adabiyotlar tahlili xorijiy til nutqini o'rganishda nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va konstruktiv xatolar ustida ishlash til o'rganish samaradorligini oshirishning muhim omili ekanini ko'rsatadi. Multimodal materiallar talabalarga nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni xatolarini aniqlash va tuzatishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi, chunki ular o'quvchilarga turli vizual va audioresurslar orqali o'z nutqlarini yaxshilash imkonini beradi (Ashurova, 2025).

Tadqiqot metodologiyasi Mazkur tadqiqot talabalarda nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilib, unda sifat va miqdoriy tahlil metodlari uyg'unlashuvi asosiy metodologik yondashuv sifatida qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida zamonaviy lingvodidaktik va pedagogik tamoyillarga tayangan holda, talabalarning og'zaki va yozma nutqidagi me'yoriy hamda me'yorlardan chetga chiqadigan konstruksiyalarni aniqlash va tahlil qilishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi.

Empirik ma'lumotlar kuzatish, diagnostik testlar, nutqiy topshiriqlar, suhbat va tajriba-sinov metodlari orqali yig'ildi. Ushbu metodlar yordamida talabalar nutqida uchraydigan konstruktiv xatolar aniqlanib, ularning lingvistik va kommunikativ xususiyatlari tahlil qilindi. Diagnostik testlar orqali talabalarning nutqiy-me'yoriy bilim va ko'nikmalari darajasi belgilandi.

Tadqiqot oliy ta'lim muassasasining xorijiy tillar yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida olib borildi. Og'zaki (dialog va monologlar) hamda yozma (esse, tarjima va yozma topshiriqlar) nutq namunalari asosida me'yorlardan chetga chiqadigan nutqiy konstruksiyalar grammatik, leksik, uslubiy va pragmatik jihatlarga ko'ra tasniflandi.

Xatolar ustida ishlash jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi: nutqiy konstruksiyalarni aniqlash va tasniflash; xatolar kelib chiqish sabablarini tahlil qilish; noto'g'ri konstruksiyalarni tuzatish va me'yoriy variantlarini izohlash; mashqlar va refleksiya orqali me'yoriy konstruksiyalarni mustahkamlash.

Tajriba-sinov natijalari talabalarda nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni ongli va to'g'ri qo'llash ko'nikmalari shakllanganini hamda ularning kommunikativ kompetensiyasi sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nutqdagi xatolar ustida tizimli va maqsadli ishlashga asoslangan metodika talabalarda nutqiy-me'yoriy konstruksiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda muhim didaktik ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv talabalarning nutqiy xatolarini faqat bartaraf etish bilan cheklanmay, balki ularni me'yoriy, ongli va kommunikativ jihatdan samarali nutqiy konstruksiyalarni qo'llashga yo'naltiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xatolarni tahlil qilish, ularning sabablarini anglash va me'yoriy va-riantlar bilan solishtirish orqali talabalar nutqiy kompetensiyasini sezilarli darajada oshirish mumkin. Mazkur metodika oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tilni o'qitish jarayonida amaliy tavsiya sifatida foydalanish uchun dolzarb bo'lib, u o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Brown H.D. (1994). Principles of Language Learning and Teaching (4th ed., pp. 251–300). New York, Longman.

(2). Corder S.P. (1967). Error Analysis and Interlanguage (pp. 160–180). Oxford, Oxford University Press.

(3). Hymes D. (1972). On Communicative Competence (Chap. 2). In J.B.Pride & J.Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Harmondsworth, Penguin.

(4). Ellis R. (1994). The Study of Second Language Acquisition (Chaps. 3–5). Oxford, Oxford University Press.

(5). Пассов Е.И. (2003). Коммуникативный метод обучения иноязычной речи. Moskva, "Akademiya".

(6). Qodirova Sh. (2018). Xorijiy til nutqini rivojlantirish metodikasi (pp. 34–58). Toshkent, Oliy va o'rta maxsus ta'lim nashriyoti.

(7). Jalolov J. (2012). Chet til o'qitish metodikasi (pp. 45–67). Toshkent, "Fan va texnologiya".

(8). Ashurova Sh.Sh. (2025). Advantages of using multimodal materials in developing speech-normative constructs in students. *Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy*, 1(8), p. 144–149.

Ismoilova Gulbaxor Azamovna (Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); ismoilovag352@gmail.com)

EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL USULLARNING AHAMIYATI VA AMALIYOTI

Annotatsiya. M*azkur maqolada ekologik madaniyatni rivojlantirishda interfaol usullarning ahamiyati va amaliy qo‘llanish mexanizmlari tahlil etilgan. Oliy ta’lim tizimida fanlararo integratsiya asosida ekologik ta’limni tashkil etishning nazariy va metodik jihatlari yoritilgan hamda interfaol metodlarning talabalarda ekologik ong, mas’uliyat va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishdagi o‘rni asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ekologik madaniyat, ekologik ong, interfaol usullar, fanlararo integratsiya, ekologik ta’lim, pedagogik texnologiyalar, loyiha metodi, ekologik tarbiya, barqaror rivojlanish, ekologik mas’uliyat, oliy ta’lim tizimi, innovatsion yondashuv.*

ЗНАЧЕНИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В данной статье проанализированы значение и практические механизмы применения интерактивных методов в развитии экологической культуры. Освещены теоретические и методические аспекты организации экологического образования в системе высшего образования на основе междисциплинарной интеграции, а также обоснована роль интерактивных методов в формировании у студентов экологического сознания, ответственности и практических навыков.*

Ключевые слова: *экологическая культура, экологическое сознание, интерактивные методы, междисциплинарная интеграция, экологическое образование, педагогические технологии, метод проектов, экологическое воспитание, устойчивое развитие, экологическая ответственность, система высшего образования, инновационный подход.*

SIGNIFICANCE AND PRACTICAL MECHANISMS OF APPLYING INTERACTIVE METHODS IN THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CULTURE

Annotation. *This article analyzes the importance and practical implementation mechanisms of interactive methods in the development of ecological culture. The theoretical and methodological aspects of organizing environmental education in higher education based on interdisciplinary integration are highlightted, and the role of interactive methods in developing students’ ecological awareness, responsibility, and practical skills is substantiated.*

Keywords: *ecological culture, ecological awareness, interactive methods, interdisciplinary integration, environmental education, pedagogical technologies, project method, environmental upbringing, sustainable development, ecological responsibility, higher education system, innovative approach.*

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ekologik muammolarning keskinlashuvi, atrof-muhit ifloslanishi, tabiiy resurslardan noo‘rin foydalanish hamda iqlim o‘zgarishi masalalari ekologik madaniyatni rivojlantirishni ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, yosh avlodda tabiatga ongli munosabatni shakllantirish, ekologik mas’uliyat va barqaror hayot tarzi ko‘nikmalarini rivojlantirish pedagogik jarayonning muhim vazifasidir. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayonida interfaol usullardan samarali foydalanish ekologik madaniyatni shakllantirishning zamonaviy va ta’sirchan mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan.

Zamonaviy pedagogika fanida interfaol usullar – munozara, “aqliy hujum”, klaster, loyiha metodi, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish – o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularni amaliy faoliyatga yo‘naltiradi. Ayniqsa, ekologik mavzularni o‘qitishda interfaol metodlar o‘quvchilarni muammoga befarq bo‘lmaslikka, atrof-muhit muhofazasiga daxldorlik hissini shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodologiya (Methods). mazkur tadqiqotda ekologik madaniyatni rivojlantirishda interfaol usullarning ahamiyati va amaliy samaradorligini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi.

Natijalar (Results). Tadqiqot natijalari interfaol usullardan foydalanish ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Tajriba-sinov mashg‘ulotlari davomida loyiha metodi, “aqliy hujum”, muammoli vaziyat va rolli o‘yinlardan foydalanilgan guruhlarda talabalarning ekologik bilim darajasi, muammolarga nisbatan ongli munosabati hamda amaliy ko‘nikmalari nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalarni qayd etdi. Shuningdek, interfaol metodlar talabalarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, jamoada ishlash va ekologik mas’uliyat hissini rivojlantirishga xizmat qilgani aniqlandi. Dars jarayonida faol ishtirok etgan talabalar ekologik muammolar bo‘yicha aniq taklif va loyiha-

lar ishlab chiqishga muvaffaq bo‘ldilar.

Muhokama (Discussion). Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda tahsil oluvchilarning o‘quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash borasida katta tajriba to‘plangan bo‘lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda.

Pedagogika fanlarini o‘tishda quyidagi didaktik o‘yinlarni qo‘llash mumkin:

“Kim ko‘p yozadi?” o‘yini.

O‘yin tartibi. Talabalar oldida faqat qog‘oz va qalam bo‘lishi kerak. O‘yinni “Xona gullari”, “Manzarali daraxtlar” mavzusi bo‘yicha o‘tkazish, ayniqsa, yaxshi natija beradi. Bu o‘yin uchun ma’lum vaqt belgilanadi. Masalan, “Xona gullari” mavzusi e’lon qilinadi deylik, talabalar esa belgilangan vaqt ichida o‘zlari bilgan barcha xona gullarini yozib chiqadilar. Yozilgan har bir xona guli uchun bir ball beriladi. Ball sifatida rangli kartochkalar beriladi. O‘yinda eng ko‘p kartochka to‘plagan talabalar g‘olib hisoblanadi.

“To‘g‘ri top usuli”. O‘yin tartibi. Bu interfaol usulni deyarli barcha o‘quv fanlarida samarali qo‘llash mumkin. Masalan, manzarali daraxtlarning bir nechtasining rasmi ko‘rsatiladi, shular orasidan kislorod ishlab chiqaradigan, katta bargli, ninabarglilar turini topishi lozim. 10 minut davomida talaba manzarali daraxtlarni izohlab yozma javob berishi kerak. Kimning javobi puxta va aniq bo‘lsa u g‘olib bo‘ladi.

Pedagogika fanlarini o‘rganish jarayonida ekologik tafakkurni shakllantirishda noan’anaviy usullarni qo‘llash talabalarning ilm olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Darhaqiqat, ularning mustaqil fikrlashga, o‘z nuqtai nazarini erkin bayon eta olishga, darslik, qo‘shimcha ta’lim vositalaridan mustaqil bilim ola bilishga o`rgatadi. Bu o‘rinda fan o‘qituvchisining asosiy vazifasi esa talabalarning qiziqishlarini hisobga olish va to‘liq qondirish, ta’limning tashkiliy shakllarini tanlash hisoblanadi. “Ekologik ta’limning o‘ziga xosligi uning yordamida uzatilayotgan madaniyatning xususiyatidan kelib chiqadi va u umumiy ta’limning komplementari hisoblanadi”.[1]

Pedagogika fanlari mashg‘ulotlarida bo‘lajak mutaxassislarni ekologik madaniyatini rivojlantirish omillari quyidagi muhim aspektlarda namoyon bo‘lishi mumkin:

•umumiy vazifani muhim tarkibiy qismi sifatida fan bo‘yicha taqdim qilingan topshiriqlarni sifatli bajarishga talabalarning javobgarligi;

•talabalarning o‘zlarida liderlik xislatlarini shakllantirish;

•hamkorlikdagi faoliyat, qo‘llab-quvvatlash, o‘zaro yordam va talabalarning do‘stona munosabati jamoada ishlashning muhim shartlari sifatida;

•o‘quv faoliyati, o‘zaro aloqalar va tegishli qadriyatli munosabatlarni uyg‘unlashtirish uchun xavfsiz bo‘lgan o‘ziga xos psixologik muhitni yaratish;

•hamkorlikdagi natijalar, grant nashrlarni olish, konferesniya va forumlarda ishtirok etish orqali bajarilayotgan ishni mahsuldorligi.

Xulosa (Conclusion). Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimida fan mavzulari mazmunini integratsiyalash asosida dars jarayoni hamda darsdan tashqari vaqtlarda ekologik yo‘nalishdagi tadbirlarni tizimli tashkil etish talabalarni atrof-muhitga mas’uliyatli munosabat ruhida tarbiyalashning muhim omillaridan biridir. Fanlararo yondashuv asosida olib borilgan ta’lim jarayoni ekologik bilimlarning uzviyligi va uzluksizligini ta’minlaydi, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini yaratadi hamda talabalarda ekologik ong, tafakkur va xulq-atvor madaniyatini shakllantiradi.

Maqola natijalariga asoslanib, oliy ta’lim tizimida ekologik madaniyatni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. **Fanlararo integratsiyani kuchaytirish** – pedagogika, psixologiya, tabiiy fanlar va ijtimoiy-gumanitar fanlar mazmuniga ekologik komponentlarni tizimli ravishda kiritish, mavzularni o‘zaro bog‘liq holda yoritish.
2. **Interfaol metodlardan muntazam foydalanish** – “aqliy hujum”, “klaster”, “debat”, “muammoli vaziyat”, “loyiha” metodi va rolli o‘yinlarni ekologik mavzular asosida tashkil etish orqali talabalarning faol ishtirokini ta’minlash.
3. **Ekologik loyihalar va aksiyalarni yo‘lga qo‘yish** – “Yashil makon”, chiqindilarni saralash, daraxt ekish, ekologik targ‘ibot haftaliklari kabi amaliy tadbirlarni talabalar ishtirokida tashkil etish.
4. **Darsdan tashqari faoliyatni boyitish** – ekologik klublar, seminar-treninglar, davra suhbatlari va tanlovlar orqali ekologik ong va mas’uliyatni mustahkamlash.
5. **Raqamli texnologiyalardan foydalanish** – ekologik muammolar bo‘yicha taqdimotlar, videoroliklar, onlayn platformalar va interaktiv testlardan foydalanish orqali ta’lim samaradorligini oshirish.

[1] Глазачев С.Н. Экологическая культура учителя. Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. Монография, М., “Современный писатель”, 1998, 432 с.

6. **Monitoring va baholash tizimini joriy etish** – talabalarning ekologik bilim, ko‘nikma va qadriyatlarini aniqlashga qaratilgan diagnostik vositalarni ishlab chiqish hamda natijalarni tahlil qilib borish.

Mazkur tavsiyalarni izchil amalga oshirish oliy ta’lim muassasalarida ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Demak, oliy ta’lim muassasalarida ekologik madaniyatni rivojlantirish fanlararo integratsiya, interfaol metodlar va uzluksiz tarbiyaviy jarayon uyg‘unligida amalga oshirilgandagina samarali natijaga erishish mumkin. Mazkur yo‘nalish bugungi kunda hal etilishi zarur bo‘lgan dolzarb pedagogik vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ЮНЕСКО Бош конференцияси 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. 30.10.2025. https://president.uz/uz/lists/view/8610

(2). Панин М.С. Молдажанова А.А. Профессиональная культура как содержание профессионализма учителя. Материалы Юбилейной международной научно-практической конференции «Профессионализм педагога: сущность, содержание, перспективы развития». М., МПГУ, МАНПО, 2005, ч. 2, с. 246–250.

(3). Терехов Е. Экологическое образование на пути к системности. “Белорусский климат”, 1997, № 5, с. 18–23.

(4). Глазачев С.Н. Экологическая культура учителя. Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. Монография, М., “Современный писатель”, 1998, 432 с.

(5). Azamovna Ismoilova Gulbaxor. "Preservation of nature is a nationwide issue." International journal of social science & interdisciplinary research. ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036 11.04 (2022), p. 156–164.

Izbaskanova Nasiba Ataniyazovna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti o‘qituvchisi; nasiba.izbaskanova@mail.ru)

TOPISHMOQLAR YORDAMIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MANTIQIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. *Mantiqiy fikrlash va xotirani rivojlantirish boshlang‘ich ta’limning muhim maqsadlaridan biridir. Zamonaviy pedagoglar o‘quvchilarni faol ravishda o‘rgatish va mustaqil fikrlay olishini rivojlantirish uchun turli usullardan foydalanishni tavsiya qiladilar. Shulardan biri darslarda topishmoqlardan foydalanish. Ushbu tadqiqotda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash va xotirani rivojlantirishda topishmoqlarning imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqot kognitiv rivojlanish, til o‘rganish va o‘yin orqali ta’lim berishga oid pedagogik nazariyalarga asoslangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, topishmoqlardan muntazam foydalanish o‘quvchilarning tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, so‘z boyligini oshirishga, xotirani mustahkamlashga va ijodiy tasavvurini kengaytirishga yordam beradi. Shuningdek, topishmoqlar asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlarda qatnashgan bolalar yuqori motivatsiya, diqqat va hamkorlikda o‘rganish qobiliyatini namoyon qiladilar.*

Kalit so‘zlar: *mantiqiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, topishmoqlar, kognitiv rivojlanish.*

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ ЗАГАДОК

Аннотация. *Развитие логического мышления и памяти является одной из важнейших задач начального образования. Современные педагоги рекомендуют использовать различные методы активного обучения, направленные на развитие самостоятельного мышления учащихся. Одним из таких методов является использование загадок на уроках. В данном исследовании рассматриваются возможности применения загадок для развития логического мышления и памяти у учащихся начальных классов. Работа опирается на педагогические теории когнитивного развития, изучения языка и обучения через игру. Результаты исследования показали, что регулярное использование загадок способствует развитию аналитического мышления учащихся, расширению словарного запаса, укреплению памяти и развитию творческого воображения. Кроме того, учащиеся, участвующие в занятиях с использованием загадок, демонстрируют более высокий уровень мотивации, внимания и способности к совместной учебной деятельности.*

Ключевые слова: *логическое мышление, начальное образование, загадки, когнитивное развитие, развитие памяти.*

METHODS OF FORMING LOGICAL THINKING SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS USING RIDDLES

Annotation. *Developing logical thinking and memory is one of the important goals of primary education. Modern educators recommend using various methods for active learning and developing students' independent thinking. One of them is using riddles in lessons. In this study, the possibilities of riddles in the development of logical thinking and memory in primary school students were studied. The*

research is based on pedagogical theories of cognitive development, language learning, and learning through play. The results showed that regular use of riddles contributes to the development of students' analytical thinking, increased vocabulary, strengthened memory, and expanded creative imagination. Also, children who participated in riddle-based activities demonstrate high motivation, attention, and the ability to learn together.

Keywords: *logical thinking, primary education, riddles, cognitive development, memory development.*

Kirish. Boshang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta’limning eng muhim maqsadlaridan biri sifatida keng e’tirof etiladi. Maktab ta’limining dastlabki yillarida bolalarda kognitiv qobiliyatlar faol rivojlanadi va bu ularning intellektual o‘sishi hamda muammolarni hal qilish qobiliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim psixologiyasi bo‘yicha mutaxassislar ta’kidlashicha, aynan shu rivojlanish bosqichi tafakkur, xotira jarayonlari va til kompetentsiyasining shakllanishida juda muhim hisoblanadi. Shu sababli intellektual rivojlanishni rag‘batlantiruvchi va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlovchi samarali o‘qitish usullarini tanlash zamonaviy pedagoglar oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. An’anaviy sinf darslari ko‘pincha takroriy mashqlar va nazariy materiallarni yodlashga tayanib kelgan. Bunday yondashuvlar asosiy bilimlarni egallashga yordam berishi mumkin bo‘lsa da, ular har doim ham analitik fikrlash yoki ijodiy mulohaza yuritishni yetarli darajada rag‘batlantirmaydi. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondashuvlar tobora ko‘proq o‘quvchi markazli ta’lim muhitlarini rivojlantirishga e’tibor qaratmoqda. Bunday muhitlarda o‘quvchilar bilimlarni faol ravishda o‘zlashtirish jarayonida ishtirok etdilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang‘ich ta’limda kognitiv rivojlanishni takomillashtirishda interfaol pedagogik vositalar samarali deb tan olingan. Yodlash va passiv o‘rganishga urg‘u beradigan an’anaviy usullar, ko‘pincha, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va xotirani saqlash qobiliyatlarini rivojlantirmaydi [1]. Bolalarda mantiqiy fikrlashni rag‘batlantirish uchun topishmoqlar qadimdan qo‘llaniladi [2]. Ular nutqiy ifoda, xotira va tahliliy tafakkurni kuchaytiruvchi ta’limiy vositalar bo‘lib xizmat qiladi [3]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, darslarida topishmoqlarni qo‘llash lug‘at boyligini oshiradi, diqqat va xotirani kuchaytiradi. Pedagogik psixologiya sohasidagi so‘nggi tadqiqotlar topishmoqlarning samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi [4]. Topishmoqli ta’lim bilan shug‘ullangan o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, naqshlarni aniqlash va lug‘atni o‘zlashtirishda sezilarli yutuqlarga erishganini ko‘rsatdi. Interfaol mashqlar o‘quvchilarning avvalgi bilimlarini yangi ma’lumotlar bilan bog‘lash, ularni chuqurroq tushunish va uzoq vaqt eslab qolish imkonini beradi. Nazariy asos konstruktiv ta’lim tamoyillariga tayanadi Topishmoqlar konstruktivistik tamoyillarga misol bo‘lib, o‘quvchilardan mustaqil ravishda tahlil qilish, faraz qilish va yechimlarni keltirib chiqarishni talab qiladi. Topishmoqlarni birgalikda yechish Vigotskiyning rivojlanish nazariyasiga mos keladi, bu esa o‘quvchilarga boshqariladigan ijtimoiy munosabatlar orqali yuqori kognitiv faoliyatga erishish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot sifat va miqdoriy yondashuvlarni birlashtirgan aralash usullardan foydalangan holda, Nukus shahridagi maktabda 9 yoshdagi 50 nafar o‘quvchi (3-sinflar) bilan o‘tkazildi. Topishmoqlar darsga jalb qilish, xotira, mantiqiy fikrlash, lug‘at boyligi va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini oshirish uchun interaktiv strategiyalar yordamida kiritildi. O‘quvchilarning harakatlarini jalb qilish, hamkorlik qilish va muammolarni hal qilish uchun kuzatilgan bo‘lsa, testdan oldingi va keyingi holatlar kognitiv va til rivojlanishini o‘lchadi. O‘qituvchilarning baholashlari ijodkorlik, e’tibor va jamoaviy ish bo‘yicha sifatli fikr-mulohazalarni taqdim etdi. Guruh bo‘lib topishmoqlarni yechish, tushunish va ifodalilik ko‘nikmalarini oshirish uchun rolli o‘yin ssenariylari, lug‘at boyligi va kuzatuvni mustahkamlash uchun krossvordlar va rebuslar kabi vizual boshqotirmalarni, shuningdek, o‘quvchilar sinf taqdimoti uchun yangi topishmoqlar yaratgan yoki kashf etgan uy vazifalarini o‘z ichiga oldi.

Tahlil va natijalar. Interaktiv o‘qitish strategiyalari, ta’limiy o‘yinlar va muammoli vaziyatlarga asoslangan faoliyatlar chuqurroq tushunish hamda bilimlarni uzoq muddat saqlab qolishga yordam beruvchi samarali vositalar sifatida keng e’tirof etiladi [5]. Shu nuqtayi nazardan, topishmoqlar til, mantiq va o‘yin elementlarini o‘zida mujassam etgan o‘ziga xos ta’limiy resurs hisoblanadi.

Topishmoqlar ko‘plab xalqlarning madaniy an’analarida muhim o‘rin egallab, yashirin ma’nolarni anglash va ramziy belgilarni talqin qilishni talab qiluvchi intellektual mashq vazifasini bajargan. Ta’lim jarayonida topishmoqlar o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otadi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi hamda predmetlar, tushunchalar va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tahlil qilishga undaydi. O‘quvchilar topishmoqlarni yechishga harakat qilganda, ular taqqoslash, tasniflash, abstraksiyalash va mantiqiy xulosa chiqarish kabi turli kognitiv jarayonlarni amalga oshiradilar.

Kognitiv rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash bilan bir qatorda, topishmoqlar lug‘at boyligini kengaytirish va til o‘rganishga ham sezilarli hissa qo‘shadi. Ko‘plab topishmoqlarda ko‘chma ma’no, metaforik ifo-

dalar va ramziy tasvirlar qo‘llanadi, ularni tushunish esa matnni so‘zma-so‘z talqin qilishdan ko‘ra chuqurroq anglashni talab qiladi. Bunday til birliklari bilan tanishish o‘quvchilarning muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Bundan tashqari, topishmoqlar xotira jarayonlarini mustahkamlaydi, chunki o‘quvchilar ko‘pincha topishmoq matnini ham, uning mazmunini ham eslab qolishga harakat qiladilar. Topishmoq yechish jarayonida yuzaga keladigan qiziqish va emotsional jalb etilish diqqatni kuchaytiradi hamda ma’lumotlarni samarali eslab qolishga yordam beradi. Topishmoqlarning ta’limiy salohiyati katta bo‘lishiga qaramasdan, ular rasmiy sinf darslarida nisbatan kam qo‘llaniladi. Ko‘plab ta’lim tizimlarida topishmoqlar hanuzgacha asosan xalq og‘zaki ijodining unsuri sifatida qaraladi va samarali pedagogik vosita sifatida yetarli darajada baholanmaydi. Shu sababli ularning ta’limiy ahamiyatini tizimli ravishda o‘rganish zarur hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi topishmoqlarning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash va kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi pedagogik vosita sifatidagi rolini tahlil qilish, shuningdek, ularning boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchi motivatsiyasi va intellektual faollikni oshirish imkoniyatlarini baholashdan iborat. Mazkur tadqiqotning nazariy qismi kognitiv rivojlanish, ta’lim psixologiyasi hamda o‘yin asosidagi ta’limga oid adabiyotlarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Empirik qismi esa toppishmoqlarga asoslangan ta’limning o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash va xotira rivojlanishiga ta’sirini baholash maqsadida sinf sharoitida o‘tkazilgan eksperimentdan iborat. Tadqiqot boshlang‘ich sinfda o‘tkazildi va unda 9 yoshdagi 50 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga bo‘lindi: eksperimental guruh (n = 25) va nazorat guruh (n = 25). Har ikki sinf bir xil o‘quv dasturi asosida ta’lim oladi.

Eksperiment bir hafta davom etdi. Mashg‘ulotlar guruhlararo musobaqalar, rasmlar bilan boyitilgan topishmoqlar, sahnalashtirish mashqlari hamda krossvordlar kabi faoliyatlarni o‘z ichiga oldi. Nazorat guruhida esa topishmoqlardan tizimli foydalanilmagan holda an’anaviy o‘qitish usullari qo‘llanildi. Kognitiv rivojlanishni baholash maqsadida o‘quvchilar tajriba boshlanishida va yakunida mantiqiy fikrlash, lug‘at boyligi hamda xotira orqali eslab qolish ko‘nikmalarini o‘lchovchi testlarni bajardilar. Ushbu baholash natijalari eksperimental va nazorat guruhlari orasida kognitiv rivojlanish darajasini taqqoslash imkonini berdi. Eksperimental va nazorat guruhlari orasida sezilarli farqlar mavjudligi aniqlandi. Topishmoqlarga asoslangan ta’lim faoliyatida ishtirok etgan o‘quvchilar bir qator kognitiv sohalarda yuqori darajada rivojlanishni namoyon buldi. Eksperimental guruhda mantiqiy fikrlash ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan taxminan 18%ga oshdi. Xotirani saqlash ko‘rsatkichlari esa 21%ga yaxshilandi, bu o‘quvchilarning yangi o‘rganilgan ma’lumotlarni eslab qolish va amalda qo‘llash qobiliyati kuchayganini ko‘rsatadi. Shuningdek, lug‘at boyligini tanish va tushunish darajasida ham sezilarli o‘sish kuzatildi, bu topishmoqlar bilan ishlash jarayoni til va kognitiv rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini anglatadi. O‘qituvchilar tomonidan olib borilgan kuzatuv ma’lumotlari ham ushbu natijalarni tasdiqladi. Eksperimental guruhdagi o‘quvchilar dars jarayonida yuqori darajada faollik, qiziqish va ichki motivatsiyani namoyon qildi. Sinfdagi muhokamalar yanada jonli va faol bo‘ldi, o‘quvchilar esa hamkorlikda ishlash va tengdoshlari bilan birgalikda o‘rganish faoliyatlarida ko‘proq ishtirok etishga tayyor ekanliklarini ko‘rsatdilar.

Umuman olganda, ushbu natijalar topishmoqlarga asoslangan ta’lim boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, xotira va til ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishi bilan birga, faol ishtirok va hamkorlikda o‘rganish jarayonlarini rag‘batlantirishini ko‘rsatadi. Boshang‘ich sinf o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash va xotira rivojlanishini ta’minlash zamonaviy ta’limning muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Kognitiv rivojlanish o‘quvchilarning bilim natijalari, muammolarni hal qilish qobiliyati hamda umumiy intellektual o‘sishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, topishmoqlar ushbu muhim kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Topishmoqlarni dars jarayoniga integratsiya qilish orqali o‘qituvchilar o‘quvchilarga analitik fikrlashni rivojlantirish, lug‘at boyligini kengaytirish, ijodiy tafakkurni rag‘batlantirish hamda xotirani mustahkamlash imkoniyatlarini berishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot topishmoqlar faqatgina an’anaviy ko‘ngilochar vosita emas, balki boshlang‘ich ta’limda mantiqiy fikrlash, xotira va o‘quvchi motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik strategiya ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalarini kognitiv rivojlanish, o‘yin asosidagi motivatsiya va multimedia o‘qitish nazariyalari bilan bog‘lash orqali o‘qituvchilar uchun samarali va qiziqarli pedagogik yondashuvlarni joriy etishga yordam beruvchi keng qamrovli nazariy asos yaratiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar topishmoqlarga asoslangan ta’limning uzoq muddatli ta’sirini o‘rganishi hamda uning turli ta’lim muhitlarida samaradorligini tahlil qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sattarova V.A. Boshlang‘ich sinflarda interaktiv metodlarni qo‘llash. Toshkent, 2020.
(2). Ibragimov R. O‘qish darslarida innovatsion yondashuvlar. Samarqand, 2019.

(3). Qalimbetov B., Uspanova J., Abdijabbarova X. Oqıw kitabı. 3-klass ushın sabaqlıq, Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2019.
(4). Karimova S.M. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalari. Toshkent, TDPU, 2021.
(5). Qosimova K., Matchonov S., G’ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, 2009.

Nurullayev Abduhamid Ro‘zimboyevich (Buxoro davlat Pedagogika instituti “Jismoniy tarbiya va sport” kafedrasi professori)

O‘QUV JARAYONINI LOYIHALASH ASOSIDA BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARIDA ZAMONAVIY KASBIY BILIM VA KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘quv jarayonini loyihalash asosida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish mexanizmining nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda o‘quv jarayonini loyihalashning pedagogik mohiyati, uning bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *o‘quv, jarayon, loyiha, tarbiya, kasb, bilim, ko‘nikma.*

МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ ПРОЕКТИРОВАНИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты механизма формирования современных профессиональных знаний и навыков у будущих учителей физической культуры на основе проектирования учебного процесса. В исследовании анализируется педагогическая сущность проектирования учебного процесса, его роль в развитии профессиональной подготовки будущих специалистов.*

Ключевые слова: *образование, процесс, проект, воспитание, профессия, знания, навыки.*

MECHANISM FOR THE FORMATION OF MODERN PROFESSIONAL KNOWLEDGE AND SKILLS IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS BASED ON THE DESIGN OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article examines the theoretical and practical dimensions of the mechanism for the formation of modern professional knowledge and competencies among prospective physical education teachers through the systematic design of the educational process. The study provides a comprehensive analysis of the pedagogical essence of instructional design, elucidating its structural components, functional characteristics, and methodological foundations. Particular attention is given to its role in enhancing the quality of professional training, fostering pedagogical competence, and ensuring the integrative development of subject-specific, methodological, and practical skills in future specialists. The findings emphasize that a strategically designed educational process serves as a key determinant in cultivating adaptive, innovative, and professionally competent physical education teachers capable of meeting contemporary educational standards and societal demands.*

Keywords: *education, educational process, project, upbringing, profession, knowledge, skills.*

Kirish. Oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagog kadrlar tayyorlash jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishni talab etmoqda. Ayniqsa, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda kasbiy bilim va ko‘nikmalarni zamonaviy talablar asosida shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyati o‘quvchilarning jismoniy rivoji bilan bir qatorda ularning psixologik holati, motivatsiyasi va sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli o‘quv jarayonini ilmiy asosda loyihalash bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘quv jarayonini loyihalash asosida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish mexanizmini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: o‘quv jarayonini loyihalash tushunchasining mazmunini aniqlash; bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillarni tahlil qilish; samarali pedagogik shart-sharoitlarni belgilash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yodgorov A., Ibragimova G., Jumayev U., va Isayeva G., Kazakova D., Shoimulova M., Yusupova Sh., Mirzajonova D., Umarova M., Ashurova G. tadqiqotlarida o‘quv jarayonini loyihalash orqali amaliy va nazariy komponentlarni uyg‘unlashtirish, pedagoglarning kasbiy identiteti va metodik tayyorgarlikni mustahkamlash mexanizmini ko‘rsatadi, shuningdek, baholash va innovatsiyalarni doimo ta’kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Empirik-aralash yondashuv: loyiha asosida eksperimental pedagogik sinovlar, so‘rov, kuzatuv va ekspert bahosi orqali natijalarni triangulyatsiya qilish, statistik tahlil va indikatorlarni.

Tahlil va natija. O‘quv jarayonini loyihalash ta’lim maqsadlarini aniq belgilash, mazmunni tanlash, ta’lim metod va vositalarini rejalashtirish hamda kutilayotgan natijalarni oldindan prognozlashni o‘z ichiga olgan tizimli pedagogik faoliyatdir. Jismoniy tarbiya yo‘nalishida o‘quv jarayonini loyihalash o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishni, mashg‘ulotlar mazmunining uzviyligi va izchilligini ta’minlashni talab etadi. Bu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik tafakkur, kasbiy mas’uliyat va reflektiv faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish mexanizmi bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va ularni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga e’tibor qaratiladi. Ikkinchi bosqichda o‘quv jarayonini loyihalashga asoslangan amaliy mashg‘ulotlar orqali pedagogik va metodik ko‘nikmalar shakllantiriladi. Uchinchi bosqichda refleksiya va baholash jarayonlari tashkil etilib, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy rivoji tahlil qilinadi. Mazkur mexanizm innovatsion yondashuvlarni qo‘llash, mustaqil qaror qabul qilish va pedagogik muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Jamiyat taraqqiyotida har bir davlatning rivojlanishida o‘qituvchining mehnati, pedagog-tarbiyachilarning faoliyati muhim ahamiyatga egadir. Chunki o‘qituvchi jamiyatning ajralmas qismi bo‘lgan yoshlarni tarbiyalaydi va mehnatini maxsuli bo‘lgan yoshlarda ijobiy xislatlar, fazilatlarni shakllantirish orqali jamiyatning ravnaqi uchun xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o‘ziga xos fazilatlarga ega bo‘lgan davlatimizning milliy hududiy, mintaqaviy, jug‘rofiy o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda, uning ravnaqini o‘ylaydigan, bir yoki bir necha kasb-hunarni o‘zlashtirgan va zamonaviy ilmlarni biladigan zamonaviy fuqaroni shakllantirish zaruriyati kelib chiqdi.

Mehnat ta’sirlari insonning uzluksiz ravishda malakali holda ishchi a`zolari yordamida turli mehnat harakatlari majmuini amalga oshirishidir. Mehnat ta’sirlari doimiy, uzluksiz mehnat obyektlari, vositalarning borligi, o‘quvchilar, o‘qituvchilarda zaruriy bilim ko‘nikma va malakalarning mehnat ta`sirlarini, asosan, shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratishimiz mumkin.

Tayyorgarlik ta’sirlari–asosiy mehnat yumushlarini bajarishga sharoit va imkoniyat yaratish uchun qilinadigan harakatlar majmuyi. Masalan, o‘qituvchi-pedagog dars mashg‘ulotlarini o‘tish uchun yozuv, chizuv asboblari, jihozlarini tayyorlashi, mashg‘ulot tasviri va matnini tayyorlashi, sinfdagi o‘quvchilar yozuvchizuv jihozlari, yozuv taxtasi, bo‘r, latta mavjudligini nazorat qilishi va boshqalar ana shunday tayyorgarlik harakatlari jumlasiga kiradi.

Nazorat-baholash ta’sirlari-pedagogik jarayonning sifatini, turli bilim, ko‘nikmalarning o‘zlashtirilishi va shakllantirilishi darajalarini aniqlash bo‘lib, ta`lim-tarbiya ishining asosiy sifat ko‘rsatkichini belgilaydi. Pedagogik faoliyat (yoki bosqichlar)ning natijalarini aniqlashda, uning keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda, zaruriy ta’minot miqdorini aniqlashda joriy va kutilayotgan muammolar yechimini topishda va boshqalarda nazorat-baholash ta’sirlarining o‘rni katta. Ta’lim-tarbiya tizimidagi pedagogik mehnat jarayonida ish, tahlil qilish, ogohlantirish, so‘rovlar yozma va mustaqil ishlar, test-reyting, anketalar, apparatli nazorat, ko‘p ballik tizimlarda baholash, tayyor mahsulotlar ko‘rigi, imtihon, sinov, olimpiada, attestatsiya va boshqa ko‘rinishlarda nazorat-baholash ta’sirlari amalga oshiriladi.

O‘quv jarayonini loyihalashtirish jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun murakkab vazifa bo‘lib, ayniqsa, o‘qituvchilik faoliyatiga yangi kirishganlar hamda tajribali o‘qituvchilar o‘rtasida ham shubha va ba’zi chalkashliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Darsni loyihalashtirish jarayonida ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi va qaror qabul qilish jarayonida ularning barchasini bir vaqtning o‘zida hisobga olish, ayniqsa o‘qituvchida jismoniy tarbiyani o‘qitish tajribasi yetishmasligi pedagoglar uchun qiyinchilik tug‘diradi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining o‘quv jarayonini loyihalashida o‘qitish kontekstidagi voqelikning murakkabligi bilan ham asoslanadi. Ushbu yo‘nalishda jismoniy tarbiya o‘qituvchilari jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini loyihalashda o‘z kasbdoshlari tajribali o‘qituvchilarning ishlarini kuzatishlari va o‘rganishlari muhimdir. Bundan tashqari, ushbu fanning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish, masalan, o‘quvchilarning jismoniy sifatlari (kuch, tezlik, chidamlilik, epchillik, moslashuvchanlik) ni rivojlantirishlari asosiy maqsadlardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-qarorida jismoniy tarbiya fani bo‘yicha umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim muassasalari bitiruvchilariga qo‘yiladigan malaka talablari belgilangan bo‘lib, unda o‘quvchi-yoshlarda o‘quv-tarbiya jarayonida jismoniy mashqlar majmuasini ketma-ketlikda to‘g‘ri bajarish orqali jismoniy sifatlarni rivojlantirish kompetensiyasi ham nazarga tutilgan. Bunda o‘quvchi A1. jismoniy mashqlarni (saf, akrobatika, tayanib sakrash, muvozanat saqlash,

tayanish va osilish, tirmashib chiqish) bajarishda jismoniy sifatlarga (chaqqonlik, kuchlilik, tezkorlik, egiluvchanlik, chidamlilik va koordinatsiyaga) ega bo‘lishi, A2. saf, umumrivojlantiruvchi (buyumlar va buyumlarsiz bajariladigan) mashqlar majmuasi, gimnastika (tayanib sakrash, tirmashib chiqish, osilish va tayanishlar, umboloq oshish, muvozanat saqlash), yengil atletika (yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish), sport va harakatli o‘yin mashqlarini bajarish qoidalariga rioya qila olishi orqali hayotiy zarur ko‘nikmalarga ega bo‘lishda jismoniy sifatlarga (chaqqonlik, kuchlilik, tezkorlik, egiluvchanlik, chidamlilik va koordinatsiya) ega bo‘lishi me’yor sifatida belgilangan.

Pedagogik ko‘nikma va malakalar–kam harakat, urinish sarflab, belgilangan natijalarga samarali erishish uchun dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda o‘quvchilar o‘rganishini eng mahsulli darajaga chiqarishga mo‘ljallangan usullar, uslublar, harakatlar majmuidir. Pedagogik ko‘nikmalar va malakalar bevosita mazkur yo‘nalishdagi faoliyat egalariga xos bo‘lib, avvalo, yetuk shaxs fazilatlarini o‘zida shakllantirishi va namoyon etishi talab etiladi. Bunday ko‘nikmalar turli xil ta’lim-tarbiyaviy faoliyatga, jarayonga xos bo‘lgan hujjatlar bilan ishlay olishni, yozma va og‘zaki nutq madaniyatini, tashkilotchilikni ko‘zda tutadi. Pedagogik faoliyat boshqa jarayonlarga nisbatan uzoq davom etganligi uchun sabr-toqatli, chidamli, uzoqni ko‘ra olishni, keng dunyoqarashni, chuqur bilimni talab etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘quv jarayonini loyihalash asosida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Yodgorov A., Ibragimova G. “Bo‘lajak mutaxassislarning kasb madaniyatini shakllantirishda ma`rifiy ishlarning ahamiyati” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Buxoro, 2008, 53–36-betlar.

(2). Jumayev U. “Kasbiy tayyorgarlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Buxoro, 2007, 135–136-betlar.

(3). Isayeva G. “Bo‘lg‘usi pedagog tarbiyachilarda zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Buxoro, 2007, 82–83-betlar.

(4). Kazakova D., Shoimulova M., Yusupova Sh. “Bo‘lajak o‘qituvchilarni ma`naviy-ma`rifiy faoliyatga tayyorlash” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Buxoro, 2008, 143–145-betlar.

(5). Mirzajonova D., Umarova M., Ashurova G. “Bo‘lajak amaliyotchi psixolog kadrlar kasbiy rivojlanishini o‘ziga xos xususiyatlari” (Ilmiy-amaliy anjuman materiallari). Buxoro, 2008, 70–73-betlar.

Bozorova Umida Baxtiyorovna (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika instituti assissent o‘qituvchisi; umidabozorova27@gmail.com),
Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika instituti assissent o‘qituvchisi, nilufarshuhratqizi97@gmail.com),
Qahhorova Umida Rahimjon qizi (Kaxxorovaumida85@gmail.com), Ibodullayeva Bahora Xamidullayevna (Samarqand davlat Pedagogika instituti asissent o‘qituvchisi),
Toshpo‘latova Laziza Nodirjon qizi (Kattaqo‘rg‘on davlat Pedagogika Instituti 2-bosqich talabasi)

“BOTANIKA” FANIDA LOYIHA ISHLARIDAN FOYDALANISH ORQALI EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Annatatsiya. *Ushbu maqola botanika fani doirasida loyiha ishlaridan foydalanishning ahamiyatini tahlil qiladi. Maqolada loyiha ishlarini botanika fani ta’lim ta’limidagi o‘rni, shu fan sohasidagi ilmiy izlanishlarga ta’siri va o‘quvchilarning ekologik bilimlarini oshirishdagi roli muhokama qilinadi. Loyiha ishlari, talabalar o‘z fikrlarini erkin ifodalab, mustaqil izlanishlar olib boorish orqali jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini yaratadi. Bundan tashqari, botanika fanida loyiha ishlarining yangi tadqiqotlar va ilmiy loyihalarga asos bo‘lishi, o‘simliklar dunyosini o‘rganishdagi innovatsion yondashuvlarni kiritishdagi ahamiyati ko‘rsatilgan. Maqola, loyiha ishlarining ilmiy faoliyatda muhim o‘rin egallashini va kelajakda botanika sohasining rivojiga qo‘shgan hissasini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar*: loyiha bilim, ekalogik bilim, biologik bilim,ta’lim,ekalogik tarbiya, kreativ yondashuv, botanika o‘qitish metodikasi, tadqiqotchilik ko‘nikmasi, jamoa.*

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ В “БОТАНИКЕ"

Аннотация. *Статья анализирует значение использования проектной работы в рамках ботаники. В статье обсуждается роль проектной работы в обучении ботанике, её влияние на научные исследования в этой области и её вклад в повышение экологических знаний студентов. Проектная работа представляет возможность студентам свободно выражать свои мысли, проводить независимые исследования и развивать навыки работы в команде. Кроме того, в статье показано, что проектная работа в ботанике является основой для новых исследований и научных про-*

ектов, а также важным элементом внедрения инновационных подходов в изучение растительного мира. Статья подтверждает важное место проектной работы в научной деятельности и её вклад в развитие ботаники в будущем.

Ключевые слова: *проектные знания, экологические знания, биологические знания, образование, экологическое воспитание, креативный подход, методика преподавания ботаники, исследовательские навыки, коллектив.*

FORMING ECOLOGICAL CULTURE THROUGH THE USE OF PROJECT WORK IN BOTANY

Annotation. *This article analyzes the importance of using project work within the field of botany. The article discusses the role of project work in botany education, its impact on scientific research in this area, and its contribution to enhancing students' ecological knowledge. Project work provides students the opportunity to freely express their thoughts, conduct independent research, and develop teamwork skills. Furthermore, the article demonstrates that project work in botany serves as a foundation for new research and scientific projects, as well as an essential element in introducing innovative approaches to studying the plant world. The article confirms the significant role of project work in scientific activity and its contribution to the future development of the field of botany.*

Keywords. *Project knowledge, ecological knowledge, biological knowledge, education, environmental education, creative approach, methodology of teaching botany, research skills, team.*

Kirish. "Botanika" fani o'simliklar dunyosini o'rganish va ularning turli xususiyatlarini tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. O'simliklarning ekologik roli, ularning yashash muhitlari va biologik jarayonlarini tahlil qilish, tabiiy resurslarni boshqarish va barqaror rivojlanishni ta'minlash kabi muhim masalalarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda ta'limda yangi va innovatsion metodlarni qo'llash talab etiladi. Shu bois loyiha ishlarining botanika fanida qo'llanilishi o'quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko'nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi (2).

Loyiha ishlari o'quvchilarga o'z fikrlarini ifodalash, ilmiy tadqiqotlar olib borish, va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu metod, talabalarni mustaqil izlanishlarga undaydi va o'quv jarayonini yanada interaktiv qilishga yordam beradi. Botanikada loyiha ishlarini samarali qo'llash, nafaqat o'quvchilarning bilimlarini kengaytiradi, balki ilmiy tadqiqotlar va yangi innovatsion yondashuvlar yaratishda ham muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Botanika fanida loyiha ishlari va ekologik bilimlarni oshirishga oid o'zbek olimlari tomonidan yozilgan tadqiqotlar va ilmiy ishlanmalarga oid ma'lumotlar mavjud. Quyidagi olimlar va ularning ishlari haqida qisqacha ma'lumotlar keltiraman. Professor Abdurashidov T. ishlarida loyiha asosidagi o'qitish va amaliy tadqiqotlarning o'quvchilarning ekologik bilimlarini oshirishga bo'lgan ta'siri tahlil qilingan.

Professor M.O'tmurodov o'zining ilmiy ishlarida "Botanika" fani va ekologiyaning ta'limda qanday muhim o'rin tutishini ko'rsatadi, shuningdek, ekologik bilimlarni kengaytirish uchun loyiha ishlari va amaliy izlanishlar olib borishni tavsiya etadi [1]. Sh.Khamraevning ilmiy ishlarida ekologik bilimlarni oshirishda, ayniqsa, o'simliklarning tabiiy muhitdagi o'rnini tushunishda loyiha asosidagi o'qitishning ahamiyati haqida so'z boradi. Khamraevning ishlarida o'quvchilarga ekologik va biologik ma'lumotlarni yetkazishda loyiha ishlarining samarali metod sifatida ishlatilishi keltirilgan. A.Kamilov ilmiy ishlarida loyiha asosidagi ta'lim metodlarining botanikada qo'llanilishi, ekologik bilimlarni oshirish va yangi ilmiy izlanishlarni yaratishga bo'lgan ta'siri tahlil qilingan. U ekologik o'quv dasturlarini ishlab chiqishda loyiha ishlarining o'rnini ta'kidlaydi.

O'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar botanika fani va ekologiya sohasida loyiha ishlari metodikasining o'rganilishi, ekologik bilimlarni oshirishdagi roli va ilmiy izlanishlarga ta'siri haqida muhim ma'lumotlar taqdim etadi. Ushbu olimlarning ishlarida ekologik ongni rivojlantirish va o'quvchilarga amaliy va nazariy bilimlarni taqdim etishda loyiha asosidagi o'qitishning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Loyiha ishlari yordamida talabalar nafaqat o'z fikrlarini erkin ifodalash, balki o'zlari olib boradigan tadqiqotlar orqali yangi ilmiy kashfiyotlar qilishlari mumkin. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, loyiha ishlari botanikada ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning ilmiy izlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi va ekologik bilimlarni mustahkamlaydi. Loyiha asosidagi o'qitish metodikasi nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, bu metod o'quvchilarga jamoada ishlash, muammolarni hal qilish va ekologik muammolarni tushunish imkoniyatlarini yaratadi. Adabiyotlar orqali botanikada loyiha ishlari ta'limda, ilmiy tadqiqotlarda va ekologik ongni oshirishda qanday muhim rol o'ynashini ko'rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. "Botanika" fanida loyiha ishlari, o'quvchilarga o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi. Bu metod talabalar uchun o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali

qiladi. Loyiha ishlari yordamida o‘quvchilar nafaqat o‘z fikrlarini erkin ifodalash, balki o‘zgalar bilan fikr almashish, o‘zgaruvchan muhitda jamoa bilan birgalikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. “Botanika”da bu ko‘nikmalar ayniqsa muhim, chunki o‘simliklar bilan bog‘liq ekologik muammolarni hal qilishda kollektiv izlanishlar zarur. Loyiha ishlari talabalarni an’anaviy darslardan tashqari ilmiy tadqiqotlarga jalb etadi. O‘quvchilar o‘zlari tanlagan mavzu bo‘yicha mustaqil ish olib borishadi, shu orqali ular amaliy tajriba va bilimlar orttirishadi. Masalan, o‘simliklar turlarini o‘rganish, ularning tarqalishini va yashash sharoitlarini tahlil qilish, ekologik tahlillar o‘tkazish kabi tadqiqotlar talabalar uchun jiddiy ilmiy faoliyatni tashkil qiladi. Bu jarayon esa nafaqat “Botanika” fanining o‘ziga, balki o‘quvchilarning ilmiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shuningdek, loyiha ishlari o‘quvchilarga ekologik bilimlarni oshirishda muhim ahamiyatga ega.. Loyiha ishlari orqali talabalar nafaqat o‘simliklar haqidagi nazariy bilimlarni, balki ularning ekologik muhitdagi o‘rni va ahamiyatini ham o‘rganadilar[4]. Shu bilan birga, ekologik bilimlarning oshishi, o‘quvchilarni atrof-muhitni himoya qilish va barqaror rivojlanish tamoyillarini qo‘llashga undaydi.

Tahlil va natejalar. Biz loyiha ishini tayyorlash davomida 36 ta o‘simlik bargi namunalarini yig‘ildi. Yig‘ilgan barg namunalaridan gerbariylar tayyorlandi va tayyorlangan gerbariylar barglarni tuzilishi va tomirlanishiga qarab ajratildi. Shundan 26 tasi oddiy barg,10 tasi murakkab barg, 2 tasi parallel tomirlangan, 9 tasi panjasimon tomirlangan, 2 tasi yoysimon tomirlangan, 21 tasi patsimon 2 tasi oddiy tomirlanishga ega ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari, gerbariy yig‘ish jarayonida barglarni novdada joylashish tartibi ham o‘rganildi. Loyiha ishini davomida to‘plangan malumotlar quyidagi jadvalga joylashtirildi.

T/r	O‘simlik nomi	Oilasi	Gul formula	To‘g‘ri gul	Qiyshiq gul	Yakka gul	To‘p gul	Gul to‘plangan sana
1	Atirgul	Ra’nodoshlar	$Gk\infty Gt\infty CH\infty U_1$	+		+		23/11/2025
2	Rayhon	Ra’nodoshlar	$Gk_5Gt_5CH\infty U_1$		+		+	25/10/2025
3	Gultojixo‘roz	Gultojixo‘rozdoshlar	$Gk_5Gt_5CH\infty U_1$		+		+	10/11/2025
4	Kartoshkagul	Murakkabguldoshlar	$Gk_{(5)}Gt_{(5)}CH_5U_{(2)}$	+			+	15/11/2025
5	Qoqio‘t	Murakkabguldoshlar	$GK_5Gt\infty CH\infty U_1$	+			+	15/11/2025
6	Xrizentema	Murakkabguldoshlar	$Gk\infty Gk\infty CH_5U_1$	+			+	20/11/2025
7	Marigold	Murakkabguldoshlar	$Gk_{(5)}Gt\infty CH\infty U_1$	+		+		29/10/2025
8	Geran	Ra’nodoshlar	GkGtCHU	+			+	15/11/2025
9	Sho‘ra	Sho‘rodoshlar	$Og_{(5)}CH\infty U_{(2)}$		+		+	16/10/2025
10	Petuniya	Ituzumdoshlar	$Gk_5Gt_5CH_5U_{(2)}$		+	+		11/11/2025
11	Sariq xrizentema	Murakkabguldoshlar	$Gk\infty Gt\infty CH_5U_5$	+			+	15/11/2025
12	Mayda gulli xrizentema	Murakkabguldoshlar	$Gk\infty Gt\infty CH_5U_1$	+			+	25/11/2025
13	Oq xrizentema	Murakkabguldoshar	$Gk\infty Gt\infty CH_5U_1$	+			+	01/11/2025
14	Pushti xrizentema	Murakkabguldoshlar	$Gk\infty Gt\infty CH_5U_1$	+				08/11/2025
15	Na’matak	Ra’nodoshlar	$Gk_5Gt\infty CH\infty U_1$	+		+		10/10/2025
16	Moychechak	Murakkabguldoshlar	$Gk_5Gt\infty CH\infty U_1$	+			+	14/11/2025

17	Alstromeriya	Alstromeriya-doshlar	$Gk_5Gt_5CH_5U_1$		+	+		24/11/2025
18	Qirq bo‘yin	Qoqio‘tdoshlar	$Gk_5Gt_\infty CH_\infty U_1$		+		+	21/10/2025
19	Qalinbardosh	Murakkabgul-doshlar	$Gk_5Gt_1CH_\infty U_{(5)}$	+			+	19/10/2025
20	Kanna	Shoyiguldoshlar	$Gk_5Gt_5CH_{(2)}U_1$	+		+		30/11/2025

Xulosa va takliflar. “Botanika” fani, o‘simliklar va ularning ekologik tizimdagi o‘rnini o‘rganish bo‘yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqotlarni talab etadi. Talabalar loyiha ishlarini bajarish jarayonda mustaqil fikrlash qobiliyati kreativ fikrlash qobiliyati,jamoada ishlash ko‘nikmasi shakllanadi. Bundan tashqari, botanika fanini o‘qitishda loyihaviy tadqiqotlar o‘tkazish talabalarni ekologik savodxonligini oshiradi va atrof-muhitni yaxshilashga qaratilgan yangi tadqiqotlarni yaratishga yordam beradi. Shuningdek, loyiha ishlari o‘quvchilarga ilmiy metodlarni qo‘llash, ekologik va biologik tizimlarni chuqurroq tushunish, va tabiatni asrashga hissa qo‘shish imkonini yaratadi. Kelajakda botanika fanining rivojlanishi va o‘simliklar dunyosini yaxshiroq tushunish uchun loyiha ishlari muhim rol o‘ynashda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). T-olipova J.O. Biologiyani o‘qitishda innovatsion texnologiyalar. T., Metodik qo‘llanma, 2013, 148-bet.

(2). B.S.Islomov, M.A.Hasanov. “Botanika”. Darslik, Samarqand, 2020, 115–116-betlar

(3). Haydarov X.Q., Tashpulatov Y.Sh., Jalov X.X., Mukumov I.U. O‘simliklar sistematikasi (Yuksak o‘simliklar). Samarqand, 2019, 248-bet.

(4). Набиев М. Ботаника атлас-луғати. Тошкент, 1969, 252-бет.

(5). “Biologiya” fanlarini o‘qitishda PISA testlaridan foydalanish. N.Ro‘zikulova, U.Bozorova. “Fan va innovatsiya”, 2 (B2), 277-281-betlar.

(6). “Biologiya” fanidan pisa topshiriqlarini tuzish metodikasi. B.UBaxtiyorovna. “Fan”, “Ta’lim va amaliyotning integrasiyasi” 5 (2)

(7). “Biolgiya” fanlarini o‘qitishda pisa test va topshiriqlarini qo‘llashning samaradorligi. U.B.Bozorova, N.A.Ro‘ziqulova, I.S.Zoxidova. “Xalqaro ta’lim”, ijtimoiy fanlar va gumanitar fanlar jurnali, 12 (5), 125–12-betlar.

Nurimova Dildora Xolmurod qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti 3-kurs talabasi; nurimovadildora211@gmail.com)

TA’LIM JARAYONIDA MILLIY G‘OYA VA FUQAROLIK MAS’ULIYATINI UYG‘UN RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Maqolada huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirishda pedagogikaning innovatsion imkoniyatlari batafsil tahlil qilingan. Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar ongida huquqiy bilim va huquqiy mas’uliyatni shakllantirish ta’lim tizimi oldidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik innovatsiyalar, jumladan interfaol metodlar, simulatsion mashg‘ulotlar, raqamli platformalar va amaliy loyihalar talabalarning huquqiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirishda samarali vosita sifatida ko‘riladi. Maqola milliy va xorijiy tadqiqotlar natijalari asosida pedagogik yondashuvlarning huquqiy madaniyatni rivojlantirishdagi samaradorligini ko‘rsatadi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim metodlari talabalarda tanqidiy fikrlash, huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va interfaol yondashuvlar murakkab huquqiy tushunchalarni sodda va tushunarli tarzda yetkazishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *huquqiy ong, huquqiy madaniyat, pedagogika, innovatsion metodlar, ta’lim tizimi, interfaol ta’lim, raqamli texnologiyalar, yoshlar tarbiyasi.*

Нуримова Дилдора Холмурод кизи (Национальный университет Узбекистана, студентка 3 курса; nurimovadildora211@gmail.com)

ИННОВАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПЕДАГОГИКИ В РАЗВИТИИ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация*. Статья представляет собой подробный анализ инновационных возможностей педагогики в развитии правового сознания и правовой культуры. В условиях глобализации формирование правовых знаний и чувства ответственности у молодежи является одной из основных задач системы образования. Инновационные педагогические методы, включая интерактивные подходы, симуляционные упражнения, цифровые платформы и практические проекты, являются эффективными инструментами для повышения навыков принятия решений в правовой сфере. На основе нац-*

иональных и зарубежных исследований показана эффективность педагогических подходов в развитии правовой культуры. Ориентированные на личность методы обучения способствуют развитию критического мышления, анализа правовых ситуаций и самостоятельного принятия решений. Кроме того, цифровые технологии и интерактивные методы позволяют доступно объяснять сложные правовые концепции.

Ключевые слова: *правовое сознание, правовая культура, педагогика, инновационные методы, система образования, интерактивное обучение, цифровые технологии, воспитание молодежи.*

Nurimova is the daughter of Dildora Kholmurod (Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan 3rd year; studentnurimovadildora211@gmail.com)

INNOVATIVE PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE

Annotation. *The article provides a detailed analysis of innovative pedagogical opportunities in developing legal awareness and legal culture. In today's globalized world, shaping students' legal knowledge and sense of responsibility is one of the primary tasks of the education system. Pedagogical innovations, including interactive methods, simulation exercises, digital platforms, and practical projects, serve as effective tools to enhance students' decision-making skills in legal contexts. Based on national and international research, the study highlights the effectiveness of pedagogical approaches in promoting legal culture. Student-centered teaching methods develop critical thinking, analytical skills in legal situations, and independent decision-making abilities. Additionally, digital technologies and interactive approaches facilitate the understanding of complex legal concepts in an accessible manner.*

Keywords: *legal awareness, legal culture, pedagogy, innovative methods, education system, interactive learning, digital technologies, youth education.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida jamiyat hayotining barcha sohalarida o‘zgarishlar tez sur’atlarda yuz bermoqda. Shu bilan birga, yosh avlodning huquqiy bilimlari va huquqiy madaniyati darajasi jamiyatning barqarorligi va qonun ustuvorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat nafaqat shaxsning qonunlarga nisbatan munosabatini, balki uning jamiyatdagi mas’uliyatini ham shakllantiradi. Shu sababli bu jarayonda pedagogika va ta’lim tizimining roli beqiyosdir.

An’anaviy ta’lim usullari bilan bir qatorda, pedagogikaning innovatsion imkoniyatlari – interfaol metodlar, raqamli platformalar, simulatsion mashg‘ulotlar va amaliy loyihalar – yoshlarning huquqiy bilimlarini mustahkamlash, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va huquqiy mas’uliyatni oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar shaxsga yo‘naltirilgan va amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashgan bo‘lganda, talabalarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish yanada samarali bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan, maqola maqsadi pedagogikaning innovatsion yondashuvlari orqali huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini o‘rganish, shuningdek, yoshlar tarbiyasida pedagogik innovatsiyalarning rolini aniqlashdir.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri yosh avlodni milliy o‘zlikni anglagan, ijtimoiy faol va fuqarolik mas’uliyatiga ega shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda, milliy g‘oyaning yoshlar ongida barqaror shakllanishi hamda uning fuqarolik mas’uliyati bilan uyg‘unlashuvi jamiyat barqarorligi va ma’naviy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili [1]. Erkayev Abdurahim “Milliy g‘oya va ma’naviyat” asarida milliy g‘oya va ma’naviyat shaxs tarbiyasidagi o‘rni, yoshlarning ijtimoiy va huquqiy mas’uliyatini rivojlantirishdagi roli batafsil tahlil qilingan Muallif pedagogik jarayonlarda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llash orqali huquqiy ongni shakllantirish yo‘llarini ochib beradi.

[2] Erkayev Abdurahim “Tafakkur erkinligi” kitobida yoshlarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va pedagogik jarayonda erkin tafakkur muhitini yaratish masalalari yoritilgan Bu asar talabalarda huquqiy qaror qabul qilish qobiliyatini va tanqidiy fikrlashni shakllantirishda innovatsion metodlar qo‘llash imkoniyatini ochib beradi.

[3] Nazarov Imom “Milliy g‘oya: nazariya va amaliyot” kitobida milliy g‘oyaning nazariy asoslari va zamonaviy pedagogik talqinlari tahlil qilingan Talabalar ongida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo‘yicha pedagogik misollar keltirilgan.

[4] Umarov U. “Ma’naviyat asoslari” asari ma’naviyatning pedagogik konsepsiyasini yoritadi va huquqiy ongni rivojlantirishda amaliy metodlarni tavsiya qiladi. Shu bilan birga, talabalarda shaxsiy mas’uliyat va qonuniy me’yorlarga hurmatni shakllantirishga yordam beradi.

Asosiy qism. Huquqiy ong shaxsning qonunlar va ijtimoiy normalarga munosabati huquqiy bilim va mas’uliyat hissi bilan bog‘liq Huquqiy madaniyat esa shaxsning bu bilim va qadriyatlarni amalda qo‘llash qobiliyatini huquqiy mas’uliyatni anglashini va jamiyatda qonuniy me’yorlarga rioya qilishini ifodalaydi

Pedagogik nuqtayi nazardan qaralganda huquqiy ong va madaniyat tabiiy shakllanmaydi ularni tizimli ta'-lim ijtimoiy muhit va shaxsiy tajriba orqali rivojlantirish zarur. Ta'lim muassasalari bu jarayonda markaziy o'rin egallaydi.

Zamonaviy pedagogika shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni taklif qiladi bu yondashuvda talaba faqat bilim oluvchi sifatida emas, faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Shu bois pedagogikaning innovatsion imkoniyatlari interfaol metodlar raqamli texnologiyalar va amaliy loyihalar orqali huquqiy ongni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Pedagogik innovatsiyalar ta'lim jarayoniga yangicha metod va vositalarni joriy etish sifatida tushuniladi. Huquqiy ta'limda interfaol metodlar muammoli mashg'ulotlar debatlar va diskussiyalar orqali talabaning mustaqil fikrlashini oshiradi huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Simulatsion mashg'ulotlar virtual sud jarayonlari va ro'l o'yinlari nazariy bilimni amaliyot bilan uyg'unlashtiradi huquqiy qaror qabul qilish jarayonini model qiladi Raqamli texnologiyalar onlayn testlar interfaol platformalar va multimedia materiallar murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli yetkazishga yordam beradi

Loyihaviy ta'lim orqali talaba amaliy loyiha bilan qonunlarni real hayot bilan bog'laydi huquqiy mas'uliyatni his qiladi va jamiyatdagi muammolarga javob izlashni o'rganadi Bu metodlarning barchasi talabaning faolligini oshiradi ularni huquqiy vaziyatlar bo'yicha mustaqil fikr yuritishga undaydi va shaxsiy mas'uliyatni rivojlantiradi Shu tariqa, pedagogik innovatsiyalar huquqiy ong va madaniyatni shakllantirishda samarali vosita bo'ladi

Raqamli texnologiyalar murakkab tushunchalarni vizual tarzda ko'rsatadi amaliy mashg'ulotlarni qiziqarli va esda qolarli qiladi. Shu bilan birga, onlayn resurslar va multimedia vositalari talaba faol ishtirokini ta'minlaydi va mustaqil o'qish ko'nikmalarini rivojlantiradi

Xorijiy tadqiqotlarda huquqiy ta'limni shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalar bilan bog'lash ustuvor yo'nalish sifatida tan olingan Yevropa va AQSHda interfaol va loyihaviy yondashuvlar talabaning qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishda muhim ekani ta'kidlanadi. Shuningdek, huquqiy madaniyatni rivojlantirishda demokratik qadriyatlar va ijtimoiy faollik uyg'unligi muhim hisoblanadi

Milliy manbalarda Erkayev va Nazarov ta'lim jarayonida tafakkur erkinligi va shaxsga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash yoshlarning huquqiy ongini mustahkamlashga xizmat qilishini ta'kidlaydilar Umarovning ma'naviyat asoslari pedagogik konsepsiyasi ham huquqiy madaniyatni rivojlantirishda metodik yondashuvlarni boyitadi

Tadqiqot jarayonida milliy g'oya va fuqarolik mas'uliyatini uyg'un rivojlantirishga oid pedagogik jarayonlar tizimli tahlil qilindi. Asosiy e'tibor ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan metod va vositalarning tarbiyaviy samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar, shuningdek, interfaol metodlar orqali o'quvchilarning milliy qadriyatlarga munosabati va fuqarolik pozitsiyasi o'rganildi.

Muhokama va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki raqamli texnologiyalar va interfaol platformalar murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli tarzda yetkazishga yordam beradi. Shu bilan birga, talabalarda huquqiy mas'uliyatni his qilish va qonuniy me'yorlarga rioya qilish qobiliyati kuchayadi. Loyihaviy va simulatsion mashg'ulotlar esa yoshlarning ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish va huquqiy muammolarga yechim topish ko'nikmalarini oshiradi

Xorijiy tajribalar asosida pedagogik innovatsiyalar huquqiy madaniyatni rivojlantirishda samarali ekanligi isbotlangan Yevropa va AQSHda shaxsga yo'naltirilgan va interfaol yondashuvlar talabalarni huquqiy qarorlarni mustaqil qabul qilishga o'rgatadi Shu bilan birga, demokratik qadriyatlar va ijtimoiy faollikni uyg'unlashtirish huquqiy ongni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Pedagogikaning innovatsion imkoniyatlari huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ular talabalarda huquqiy bilimni nazariy va amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishni ta'minlaydi Interfaol metodlar raqamli texnologiyalar simulatsion mashg'ulotlar va loyihaviy ta'lim yoshlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi huquqiy qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi va qonuniy me'yorlarga hurmatni oshiradi

Xorijiy va milliy tajribalar pedagogik innovatsiyalar shaxsga yo'naltirilgan va amaliy faoliyat bilan uyg'unlashgan ta'lim jarayonida samarali ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, talabalarda huquqiy mas'uliyatni his qilish qobiliyati kuchayadi va ularning ijtimoiy faol ishtirokini rag'batlantiradi

Natijada pedagogik innovatsiyalar huquqiy ta'lim jarayonini qiziqarli samarali va natijaviy qiladi Ular yoshlarni huquqiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi va jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashga hissa qo'shadi Shu tariqa, innovatsion yondashuvlar huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirishda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:
(1). Erkayev Abdurahim. Milliy g‘oya va ma’naviyat. Toshkent, 2018, 45–78-betlar.
(2). Erkayev Abdurahim. Tafakkur erkinligi. Toshkent, 2017, 22–54-betlar.
(3). Nazarov Imom. Milliy g‘oya: nazariya va amaliyot. Toshkent, 2019, 33–66-betlar.
(4). Umarov U. Ma’naviyat asoslari. Toshkent, 2016, 40–72-betlar.
(5). Smith John. Innovative Methods in Legal Education. New York, 2020, p. 12–49.
(6). Brown Lisa. Digital Technologies in Law Teaching. London, 2019, p. 27–55.
(7). Johnson Mark. Interactive Learning for Legal Culture. Boston, 2021, p. 14–60.

Shihova Hasiyat Ismailovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Korrupsiyaga qarshi kurashish “Komplayens-nazorat” tizimini boshqarish bo‘limi boshlig‘i; shihovahasiyat@urdu.uz),
Haytboyeva Mehriniso Nizomaddin qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; mehrinisohayitboyeva1@gmail.com)

OLIY TA’LIM MUASSASALARI O‘QITUVCHILARINING SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH DARAJASI, MUNOSABATI VA AKADEMIK HALOLLIKKA TA’SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Urganch davlat universiteti va Urganch davlat Pedagogika instituti o‘qituvchilarining sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish darajasi, bilim saviyasi va munosabati empirik tadqiqot asosida o‘rganilgan. Tadqiqotda 1003 nafar respondent ishtirok etdi. Natijalarga ko‘ra, respondentlarning 49,5 foizi SI haqida yaxshi bilimga ega, 42,9 foizi esa undan har kuni foydalanadi. Shuningdek, 67% o‘qituvchi SI bo‘yicha treninglarga ehtiyoj borligini ta’kidladi. Kafedralar kesimida texnik yo‘nalishlar gumanitar sohalarga nisbatan yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Tadqiqot SIdan foydalanish akademik halollik bilan bog‘liq muammolarni ham keltirib chiqarayotganini ko‘rsatdi. Shu sababli SI va akademik halollik o‘rtasida muvozanatni ta’minlash muhim hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, oliy ta’lim, akademik halollik, raqamli savodxonlik.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ: ОТНОШЕНИЕ И ВЛИЯНИЕ НА АКАДЕМИЧЕСКУЮ ЧЕСТНОСТЬ

Аннотация. *В статье рассматриваются уровень использования, знания и отношение преподавателей Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни и Ургенчский государственный педагогический институт к технологиям искусственного интеллекта (ИИ) на основе эмпирического исследования. В исследовании приняли участие 1003 респондента. Результаты показали, что 49,5% респондентов обладают хорошими знаниями в области ИИ, а 42,9% используют его ежедневно. При этом 67% преподавателей отметили необходимость проведения специальных тренингов. Технические кафедры демонстрируют более высокие показатели по сравнению с гуманитарными. Также выявлено, что широкое использование ИИ создает новые вызовы для академической честности. В связи с этим важным является обеспечение баланса между использованием ИИ и соблюдением принципов академической честности.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, высшее образование, академическая честность, цифровая грамотность.*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE AMONG HIGHER EDUCATION TEACHERS: ATTITUDES AND IMPLICATIONS FOR ACADEMIC INTEGRITY

Annotation. *This article examines the level of use, knowledge, and attitudes toward artificial intelligence (AI) among teachers at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni and Urgench State Pedagogical Institute based on an empirical study. A total of 1,003 respondents participated. The findings show that 49.5% of respondents have a good level of AI knowledge, while 42.9% use AI tools daily. Additionally, 67% of teachers expressed the need for AI-related training. Technical departments demonstrate higher levels of AI usage compared to humanities. The study also highlights emerging academic integrity challenges associated with AI use. Therefore, maintaining a balance between AI adoption and academic integrity is essential.*

Keywords: *artificial intelligence, higher education, academic integrity, digital literacy.*

Kirish (Introduction). Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari XXI asrning eng muhim innovatsiyalaridan biri sifatida ta’lim tizimini tubdan o‘zgartirib kelmoqda. Xususan, ChatGPT, Google Gemini va Microsoft Copilot kabi generativ SI vositalarining paydo bo‘lishi ta’lim jarayonlarining mazmuni va shakliga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu vositalar o‘quv materiallarini yaratish, individual ta’limni tashkil etish, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish hamda pedagogik qarorlar qabul qilishda samarali qo‘llanil-

moqda. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari ta’lim samaradorligini oshirish va o‘quv jarayonini shaxsiylashtirishda katta imkoniyatlarga ega (Zawacki-Richter et al., 2019; Holmes et al., 2022).

Biroq SI texnologiyalarining ta’limga integratsiyalash darajasi mamlakatlar, universitetlar va hatto kafedralar kesimida sezilarli farq qiladi. UNESCO (2023) ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko‘pchilik oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning SI texnologiyalari bo‘yicha bilim va ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmagan. Bu esa SI imkoniyatlaridan samarali foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda. Mazkur muammo O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun ham dolzarb hisoblanadi.

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari jadal rivojlanayotgan bo‘lsa-da, oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilarining SI texnologiyalaridan foydalanish darajasi, ularga bo‘lgan munosabati va texnologik kompetensiyalari yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Mavjud ilmiy tadqiqotlar asosan talabalar auditoriyasiga qaratilgan bo‘lib, o‘qituvchilarning SI savodxonligi va undan foydalanish amaliyoti chuqur tahlil qilinmagan (Karimov & Abdullaev, 2023).

Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi akademik halollik masalalarini ham yangi bosqichga olib chiqmoqda. SI yordamida yaratilgan matnlar, topshiriqlar va ilmiy ishlarning muallifligini aniqlash murakkablashib bormoqda. Plagiatning an’anaviy shakllari bilan bir qatorda “AI-assisted plagiarism” (SI yordamida yaratilgan plagiat) kabi yangi ko‘rinishlar yuzaga kelmoqda. Bundan tashqari, baholash jarayonlarining shaffofligi, talabalarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini saqlab qolish va akademik halollik tamoyillariga rioya etilishini ta’minlash dolzarb muammoga aylanmoqda. Shu sababli SI texnologiyalaridan foydalanishni akademik halollik prinsiplari bilan uyg‘unlashtirish zarurati ortib bormoqda.

Tadqiqot quyidagi asosiy savollarga javob izlaydi:

1. O‘qituvchilarning SI texnologiyalari bo‘yicha bilim darajasi qanday?
2. SI vositalaridan foydalanish chastotasi qanday?
3. Kafedralar kesimida qanday farqlar mavjud?
4. O‘qituvchilar SI bo‘yicha qo‘shimcha ta’limga ehtiyoj sezayaptimi?
5. SI texnologiyalaridan foydalanish akademik halollikka qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?

Adabiyotlar sharhi (Literature Review). Sun’iy intellektning ta’limdagi o‘rni bo‘yicha xalqaro miqyosda ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Zawacki-Richter va hamkasblarining (2019) sistematik sharhi SI ning ta’limdagi to‘rtta asosiy qo‘llanilish yo‘nalishini ajratib ko‘rsatadi: profayllashtirish va prognozlash, intellektual o‘qitish tizimlari, adaptiv ta’lim platformalari hamda akademik yozish yordamchilari. Ushbu yo‘nalishlar SIning ta’lim jarayonlarini optimallashtirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Marr (2023) o‘z tadqiqotida oliy ta’lim o‘qituvchilarining SI texnologiyalariga munosabati ikki qutbli ekanligini aniqlagan. Bir tomondan, o‘qituvchilar SI vositalarining samaradorligini va vaqtni tejash imkoniyatlarini e’tirof etishsa, ikkinchi tomondan, akademik halollik, plagiat xavfi, mustaqil fikrlashning pasayishi va kasbiy ko‘nikmalarning degradatsiyasi kabi muammolar yuzasidan jiddiy xavotir bildirgan.

Chan va Tong (2024) tadqiqoti SI dan foydalanish darajasi fan yo‘nalishiga bog‘liq holda sezilarli farq qilishini ko‘rsatadi. Xususan, STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) sohalari vakillarida SIni qabul qilish va undan foydalanish darajasi gumanitar va ijtimoiy fanlar vakillariga nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlangan. Bu esa texnologik tayyorgarlik va kasbiy ehtiyojlar bilan bevosita bog‘liq.

Punya Mishra va Matthew Koehler (2006) tomonidan ishlab chiqilgan TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli o‘qituvchilarning texnologik kompetensiyasini baholashda muhim nazariy asos sifatida keng qo‘llaniladi. Ushbu model texnologik bilim, pedagogik bilim va fan bilimining o‘zaro integratsiyasini ta’kidlaydi hamda zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchining kompleks kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Al-Zahrani va Alasmari (2024) tomonidan Saudiya Arabistoni universitetlarida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning SI savodxonligi ko‘pincha o‘z-o‘zini o‘rganish orqali shakllanadi, tizimli kasbiy rivojlantirish dasturlari esa yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan. Bu holat O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun ham xos bo‘lib, o‘qituvchilarning SI bo‘yicha kompetensiyalarini rivojlantirishda institutsional yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, so‘nggi tadqiqotlarda SI va akademik halollik o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida e’tibor markaziga aylangan. Tadqiqotchilar SI yordamida yaratilgan kontentni aniqlash, plagiatni nazorat qilishning yangi usullarini ishlab chiqish hamda baholash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlamoqda. Akademik halollikni ta’minlash uchun nafaqat texnologik vositalar, balki etik me’yorlar, normativ hujjatlar va o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili SI texnologiyalaridan foydalanish va akademik halollikni ta’minlash o‘rtasida muvozanatni shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Metod (Methods). Tadqiqotda miqdoriy (kvantitativ) yondashuv qo‘llanilgan. Kross-sektsional (cross-sectional) so‘rovnoma usuli asosida ma’lumotlar yig‘ilgan. So‘rovnoma Google Forms platformasi orqali onlayn shaklda o‘tkazilgan. Tadqiqotda ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti o‘qituvchilarining hamda Urganch davlat pedagogika institutining professor-o‘qituvchilarining 1003 nafari ishtirok etgan. Respondentlar universitetning ixtiyoriy tanlanma asosida kafedra o‘qituvchilarini qamrab olgan bo‘lib (jami 893 respondent, ya’ni umumiy tanlanmaning 89,3 foizi). Bu yondashuv statistik ishonchlilikni ta’minlash maqsadida qo‘llanilgan. So‘rovnoma quyidagi asosiy bo‘limlardan tashkil topgan: (a) SI texnologiyalari bo‘yicha bilim darajasi (3 darajali shkala), (b) SI vositalaridan foydalanish tezligi (6 variantli shkala), (c) SI bo‘yicha seminar va treninglar zarurligi (4 darajali shkala), (d) SIning xavf-xatarlari bo‘yicha xabardorlik, (e) SI ni boshqalarga tavsiya qilish darajasi. Olingan ma’lumotlar tavsifiy statistika usullari (foizlar, chastotalar) yordamida tahlil qilingan. Kafedral taqqoslash uchun o‘zaro taqqoslama (cross-tabulation) usuli qo‘llanilgan. Tahlil Microsoft Excel dasturida amalga oshirilgan.

Natijalar (Results).

1. SI bo‘yicha bilim darajasi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning aksariyati (96,6%) SI texnologiyalari haqida ma’lum darajada xabardor. Batafsil taqsimot 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

O‘qituvchilarning SI bo‘yicha bilim darajasi (N=1003)

Bilim darajasi	Soni	Foiz (%)
Juda yaxshi bilaman	496	49,5
Qisman bilaman	472	47,1
Eshitganman, ishlatmaganman	35	3,5

Ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, respondentlarning deyarli yarmi (49,5%) SI haqida yaxshi bilimga ega ekanligini bildirgan. Faqat 3,5 foiz respondent SI haqida faqat eshitgan, lekin ishlatmagan.

2. SI foydalanish tezligi. O‘qituvchilarning SI vositalaridan foydalanish tezligi 2-jadvalda aks ettirilgan.

2-jadval

SI vositalaridan foydalanish tezligi (N=1003)

Foydalanish tezligi	Soni	Foiz (%)
Har kuni	430	42,9
Haftada	329	32,8
Oyda	68	6,8
Juda kam	84	8,4
Hech qachon	8	0,8
Noma’lum	84	8,4

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, respondentlarning 75,7 foizi SI vositalaridan muntazam (har kuni yoki haftada) foydalanadi. Faqat 0,8 foiz respondent SI vositalaridan hech qachon foydalanmaganligini bildirgan, bu esa SI ning keng tarqalganligidan dalolat beradi.

3. SI bo‘yicha seminar zarurligi. O‘qituvchilarning SI bo‘yicha qo‘shimcha ta’limga ehtiyoji 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

SI bo‘yicha seminar zarurligi (N=1003)

Javob varianti	Soni	Foiz (%)
Ha, juda kerak	261	26,0
Kerak	411	41,0
Qisman	242	24,1
Kerak emas	89	8,9

67 foiz respondent ("Ha, juda kerak" va "Kerak" javoblarini berganlar) SI bo‘yicha maxsus seminar va treninglar o‘tkazilishini zarur deb hisoblaydi. Faqat 8,9 foiz respondent bunday seminarlarga ehtiyoj sezmaganligini bildirgan.

4. Kafedral farqlar. Tadqiqotning eng muhim natijalaridan biri kafedralar kesimidagi sezilarli farqlardir. 4-jadvalda eng yuqori va eng past ko‘rsatkichlarga ega kafedralar keltirilgan.

4-jadval

Eng yuqori va eng past ko‘rsatkichlarga ega kafedralar

Kafedra	Yaxshi biladi %	Muntazam %	Seminar %
Ma’lumotlar uzatish tarmoqlari	100	90	40
Dasturiy injiniring	90	100	60
Axborot xavfsizligi	90	80	50
Kompyuter injiniring	88,2	100	58,8
Kompyuter ilmlari va SI tex.	84,6	100	53,8
...			
O‘zbek tilshunosligi	14,3	57,1	81
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi	21,4	78,6	78,6
San’at	22,7	68,2	77,3
Agronomiya	25	80	80
Sport o‘yinlari	26,9	69,2	73,1

Ma’lumotlar kompyuter fanlari, axborot texnologiyalari va muhandislik kafedralarida SI bilim darajasi va foydalanish ko‘rsatkichlarining yuqori ekanligini ko‘rsatmoqda. Ma’lumotlar uzatish tarmoqlari kafedrasida barcha respondentlar (100%) SI haqida yaxshi bilimga ega, Kompyuter injiniring, Dasturiy injiniring va Kompyuter ilmlari kafedralarida esa muntazam foydalanish 100 foizni tashkil etgan.

Aksincha, O‘zbek tilshunosligi (14,3%), Boshlang’ich ta’lim metodikasi (21,4%) va San’at (22,7%) kafedralarida SI bilim darajasi ancha past. Diqqatga sazovor jihati shundaki, aynan shu kafedralar seminarga eng ko‘p ehtiyoj sezmoqda (80–81%).

Qiziqarli natija sifatida shuni ta’kidlash joizki, Elektrotexnika va energetika (100%) hamda Kompyuter injiniring (100%) kafedralarida barcha respondentlar SI vositalaridan muntazam foydalanadi, vaholanki, ba’zi gumanitar kafedralardan (masalan, Psixologiya – 33,3%) bu ko‘rsatkich ancha past.

Muhokama (Discussion). Tadqiqot natijalari bir qator muhim ilmiy va amaliy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Birinchidan, o‘qituvchilarning sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari bo‘yicha umumiy xabardorlik darajasining nisbatan yuqori ekanligi (96,6%) ushbu texnologiyalarning ta’lim tizimida tez sur’atlar bilan ommalashayotganini ko‘rsatadi. Bu natija Sallam va hamkasblarining (2023) global miqyosdagi tadqiqotlari bilan hamohang bo‘lib, unda oliy ta’lim jamoatchiligi orasida SI xabardorligi 90 foizdan oshganligi qayd etilgan. Biroq yuqori xabardorlik darajasi har doim ham chuqur va tizimli bilim mavjudligini anglatmasligini alohida ta’kidlash zarur.

Ikkinchidan, o‘qituvchilarning 75,7 foizi SI vositalaridan muntazam foydalanishi O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarining jadal kechayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, bu ko‘rsatkichni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish lozim, chunki foydalanish chastotasi har doim ham foydalanish sifati bilan mos kelavermaydi (Crompton, Burke, 2023). Xususan, SI vositalaridan faqat ma’lumot izlash yoki matn generatsiyasi uchun foydalanish bilan ularni pedagogik innovatsiya sifatida chuqur integratsiya qilish o‘rtasida sezilarli farq mavjud.

Uchinchidan, kafedralar kesimidagi farqlar Chan va Tong (2024) tomonidan aniqlangan STEM va gumanitar fanlar o‘rtasidagi “raqamli tafovut” (digital divide) mavjudligini yana bir bor tasdiqlaydi. Texnik yo‘nalishdagi kafedralarning yuqori natijalari kutilgan bo‘lsa-da, gumanitar fanlar vakillarining past ko‘rsatkichlari tizimli qo‘llab-quvvatlash va maqsadli treninglar zarurligini ko‘rsatadi. Luckin (2018) ta’kidlaganidek, SI texnologiyalari nafaqat texnik fanlar, balki til o‘rgatish, tarix va san’at kabi sohalarda ham samarali qo‘llanishi mumkin.

To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish va akademik halollik o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni ochib beradi. SI vositalarining keng qo‘llanilishi ta’lim jarayonida

yangi etik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, SI yordamida yaratilgan matnlarning muallifligini aniqlash, “yashirin plagiat” (AI-assisted plagiarism) holatlarini aniqlash hamda baholash jarayonlarining shaffofligini ta’minlash dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu bilan birga, SI vositalari o‘qituvchilar va talabalar tomonidan noto‘g‘ri yoki nazoratsiz qo‘llanilganda akademik halollik tamoyillarining buzilish xavfini oshiradi.

Bundan tashqari, akademik halollik nuqtayi nazaridan, SI texnologiyalaridan foydalanish faqat cheklovlar bilan emas, balki to‘g‘ri yo‘naltirilgan pedagogik strategiyalar orqali boshqarilishi lozim. Masalan, SI vositalaridan foydalanishni ochiq e’lon qilish (disclosure), manbalarni to‘g‘ri ko‘rsatish, hamda SI yordamida yaratilgan kontentni tanqidiy baholash ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa oliy ta’lim muassasalarida akademik halollik siyosatini zamonaviy texnologik sharoitlarga mos ravishda yangilash zaruratini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning cheklanishlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

a) o‘z-o‘zini baholash usulidan foydalanilganligi sababli subyektivlik xavfi mavjud;

b) SI vositalaridan foydalanishning sifat jihatlari (qaysi maqsadlarda va qanday darajada qo‘llanilayotgani) yetarlicha chuqur o‘rganilmagan;

d) akademik halollik bilan bog‘liq xatti-harakatlar bevosita kuzatish yoki eksperimental usullar orqali emas, balki bilvosita baholangan.

Kelgusidagi tadqiqotlarda SI texnologiyalaridan foydalanishning sifat ko‘rsatkichlarini, akademik halollikka ta’sirini eksperimental va aralash metodlar asosida chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa (Conclusion). Ushbu tadqiqot o‘qituvchilarining sun’iy intellekt texnologiyalariga munosabati va foydalanish darajasini kafedral kesimda aniqlashga qaratilgan bo‘lib, quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

O‘qituvchilarning mutlaq ko‘pchiligi (96,6%) SI texnologiyalari haqida xabardor va ularning 75,7 foizi muntazam foydalanuvchidir. Biroq, kafedral farqlar sezilarli bo‘lib, texnik yo‘nalishdagi kafedralar gumanitar kafedralardan 2–3 barobar yuqori ko‘rsatkichlarga ega. Respondentlarning ikki uchdan bir qismi (67%) SI bo‘yicha maxsus seminar va treninglar o‘tkazilishini zarur deb hisoblaydi.

Amaliy tavsiyalar (Recommendations). Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan:

Birinchidan, differensial yondashuv asosida kasbiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish lozim. Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedralaridagi o‘qituvchilar uchun SI ning ularning fan sohasiga oid amaliy imkoniyatlarini ko‘rsatuvchi maqsadli seminarlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Misol uchun, til o‘rgatishda SI yordamchi vositalari, tarixda SI orqali manbalar tahlili kabi mavzular bo‘yicha amaliy treninglar samarali bo‘lishi mumkin.

Ikkinchidan, universitet darajasida sun’iy intellekt (SI) kompetensiyalarini rivojlantirish markazini tashkil etish tavsiya etiladi. Bu markaz o‘qituvchilarga SI vositalarini o‘rganish, amaliyotga tatbiq etish va tajriba almashish imkonini yaratadi (Ng et al., 2021). Shu bilan birga, markaz doirasida akademik halollikni ta’minlash, ya’ni, SI dan foydalanishda shaffoflik, “AI disclosure” amaliyoti va plagiatning oldini olish bo‘yicha treninglar tashkil etilishi muhimdir.

Uchinchidan, mentor dasturlarini joriy etish tavsiya etiladi. Texnik yo‘nalishdagi kafedralarning tajribali o‘qituvchilarini gumanitar kafedralar bilan juftlashtirish orqali ichki bilim almashish tizimini yo‘lga qo‘yish mumkin (peer mentoring). Bu yondashuv Al-Zahrani va Alasmari (2024) tomonidan ham samarali deb baholangan.

To‘rtinchidan, SI foydalanish bo‘yicha universitet siyosati va yo‘riqnomasi ishlab chiqilishi zarur. Bu hujjat SI vositalaridan ta’lim jarayonida foydalanishning etik tamoyillari, ruxsat etilgan va cheklangan holatlarini belgilab berishi kerak (UNESCO, 2023).

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Al-Zahrani A.M., Alasmari T.M. (2024). Exploring university faculty members’ AI literacy and adoption: Implications for professional development. Education and Information Technologies, 29(4), 4253–4278.

(2). Chan C.K.Y., Tong L.H. (2024). Students’ and instructors’ perceptions of AI in higher education: A cross-disciplinary analysis. Computers & Education, 212, 105012.

(3). Crompton H., Burke D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 20(1), 22.

(4). Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2022). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning (2nd ed.). Center for Curriculum Redesign.

(5). Karimov I.A., Abdullayev B.R. (2023). O‘zbekiston oliy ta’limida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi: muammolar va istiqbollar. “Ta’lim va innovatsiyalar”, 4(2), 45–58-betlar.

(6). Luckin R. (2018). Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. UCL Press.
(7). Marr B. (2023). Generative AI in Education: Opportunities, Challenges, and the Future. Forbes Education Series.
(8). Mishra P., Koehler M.J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.
(9). Ng D.T.K., Leung J.K.L., Chu S K.W., Qiao M.S. (2021). Conceptualizing AI literacy: An exploratory review. Computers and Education: Artificial Intelligence, 2, 100041.
(10). Pellas N. (2023). The influence of sociodemographic factors on ChatGPT's awareness and adoption by higher education instructors. Information, 14(10), 514.
(11). Sallam M., Salim N.A., Barakat M., Al-Tammemi A.B. (2023). ChatGPT applications in medical, dental, pharmacy, and public health education: A descriptive study. JMIR Medical Education, 9, e48945.
(12). UNESCO (2023). Guidance for Generative AI in Education and Research. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
(13). Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), p. 39.

Shinibekov Qarjawbay Palbekovich (Nukus davlat Texnika universiteti o'qituvchisi)

YOSHLAR TA'LIM-TARBIYASIGA E'TIBOR QARATISH – DAVR TALABI

Annotatsiya. *Maqolada axborot asrida yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga e'tibor qaratish davr talabiga aylanib borayotganligi ta'kidlab ko'rsatilgan. Gazetalardagi ta'lim-tarbiya bo'yicha bayon qilingan maqolalar mazmuni o'rganilgan. Axborot asrida medianing o'rni, faoliyati, mahorati haqida tadqiqotchilarning bildirgan fikrlari tayanch baza sifatida ko'rsatilgan. Ta'lim jarayonlari aniq faktlarda ochib berilgan gazeta maqolalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *media, ma'lumot, ijtimoiy tarmoqlar, televideniya, onlayn, nashr, gazeta, ta'lim, rukn.*

СОСРЕДОТОЧЕНИЕ ВНИМАНИЯ НА ТРЕБОВАНИЯХ К ПЕРИОДУ ОБУЧЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *В статье подчеркивается, что в век информации акцент на воспитании молодежи становится требованием времени. Было изучено содержание статей в газетах, рассказывающих об образовании. В качестве опорной базы указываются высказывания исследователей о роли, деятельности, мастерстве СМИ в информационный век. Анализируются газетные статьи, в которых процессы воспитания раскрываются в конкретных фактах.*

Ключевые слова: *СМИ, информация, социальные сети, телевидение, онлайн, публикация, газета, образование, колонка.*

FOCUSING ON REQUIREMENTS FOR THE PERIOD OF YOUTH EDUCATION

Annotation. *The article emphasizes that in the information age, prioritizing the upbringing and education of young people has become a critical necessity. The study examines the content of newspaper articles dedicated to the field of education. The theoretical framework is based on researhers' insights into the role, functions, and professional expertise of the media in the digital era. Newspaper articles have been analyzed in which educational processes are revealed in specific facts.*

Key words: *media, information, social networks, television, online, publication, newspaper, education, column.*

Kirish. Axborot asrida yoshlar ta'lim-tarbiyasiga e'tibor qaratish davr talabiga aylanib bormoqda. Chunki xilma-xil ma'lumotlar, xorijdagi voqea-hodisalar, insonlar orasidagi munosabatlarni turli kanallar orqali olish imkoniyati paydo bo'ldi. Axborot yekazuvshi kanallarda biz faqat matnli, audio, video va foto xabarlardan tashkari gazetalarni ham onlayn shaklda o'qish imkoniyatiga egamiz. Oldingi vaqtlardagek kutubxona yoki tahririyatga borib emas, onlayn shaklda o'zimiz uchun qulay sharoitda, qulay payta bizga kerakli sonini topib o'qish imkoniyati mavjud. Shu jihatdan, gazetalat axborot asrida o'z auditoriyasiga ma'lumot yekazishda keng imkoniyatlarni yaratib bera oldi. Bu–gazetalarning yutug'i. Gazeta jamiyatni, butun yosh avlodni tarbiyalashda o'rni beqiyos axborotlar manbayi. Ta'lim-tarbiya, adabiyat, milliy qadriyatlar, ulug' insonlar hayoti va ijodi bilan aloqadar intervyular orqali auditoriya qiziqarli ma'lumotlarga ega boladi. Maxsus ruknlarda berilayotgan bu jarayonlar yosh avlodni olg'a intilishdan to'xtamaslikka davat etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqotchilar ham mazkur mavzuda ommaviy axborot vositalarining faoliyatini keng o'rganib kelmoqda: «Ommaviy axborot vositalari auditoriyaning ongiga, shuuriga bevosita tasir qiladi. Oddiy odamlarning dunyoqarashini, tushunchalarini shakllantiradi, qaysidir manoda manipulatsiya ham qila oladi. Tashqi olam haqida ma'lumotni media orqali olar ekanlar, uning ta'sirga

ham tushib qolish tabiyiy holdir. Shuning uchun milliy o‘ziga xoslik bo‘yicha tasavvurlar hosil bo‘lishda ham OAVning roli kattadir. İjtimoiy tarmoqlar, televideniya, onlayn nashrlarda berilgan ma’lumotlar, hujjatli filmlarda u yoki bu mamlakat madaniyati, tarixi, qadriyatlari yoritiladi. Ular auditoriyada shu mamlakat haqidagi tasavvurini shakllantiradi, ularning ongida millat qiyofasi gavdalanadi. Ahamiyatlisi, bu tushunchalar shaffof bo‘lishi ham mumkin yoki haqiqatga zid kelishi ham ehtimoldan holi emas. Chunki mediadagi ma’lumotlar qandaydir manfaatlar, subyektiv qarashlar asosida ham shakllangan bo‘lishi mumkin. Tasvirga tushirishdan tashqari haqiqatni bo‘rttirib ko‘rsatish, urg‘u berish yoki montaj qilish kabi jurnalistik ijod jarayonlari ham bor. Bu jarayonlardan uzoq bo‘lgan auditoriya ko‘rganlariga ishonadi va tayyorlangan materialni haqiqat sifatida qabul qiladi [1;95-b.]. Auditoriya mediada berilayotgan har bir malumotni kuzatadi va to‘liq o‘ziga kerakli bo‘lgan faktlarga ega bo‘ladi. Gazeta bilan auditoriya orasidagi munosibatga ham tadqiqotchilar atroflicha fikr bildirgan: «Xabarlar gazetalarning bosh sahifalarida o‘z aksini topadi. Bosh harflarda islohatlar, taraqqiyot odimlari, chora-tadbirlar, bayramlar, milliy qadriyatlar, xalqaro hamkorlik masalalari, xalqaro konventatsiyalar, ilm-fan, allomalar, kashfiyotlar va hududlar hayoti haqida ko‘plab ma’lumotlar bilan tanishamiz» [2;150-b.]. Jamiyatimizdagi barcha sohalar hayoti bilan gazetada berilayotgan maqolalar orqali ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Jamiyatda yoshlar orasida ta’lim-tarbiya jarayoniga e’tibor qaratish zarurligi bo‘yisha maxsus monografiyalarda [3;4-b.], kitoblarda [5], o‘quv-uslubiy qo‘llanmalarda [6] ham keng to‘xtab o‘tilgan. Biz gazetalarda berilayotgan ruknlarni, maqolalarni o‘qib o‘rganganimizda yoshlar orasida ta’lim-tarbiya masalasiga e’tibor qaratish jarayonlari keng targ‘ib etilayotganligini kuzata oldik. Endi gazetalarda berilgan maxsus ruknlardagi maqolalar mazmuniga to‘xtab o‘tamiz. Ularning biri «Yangi O‘zbekiston» gazetasi. Mazkur gazetadagi qiziqarli mavzular, ruknlar, sarlavhalar gazetxonni o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Ayniqsa, ta’lim-tarbiya jarayoni. Bu mavzu qator mahoratli jurnalistlar, mutaxassislar, olimlar, o‘qituvchilar muallifligida tayyorlanmoqda.

Tahlil va natijalar. Gazeta sahifalarida yoshlar faoliyati, yutuqlari, ta’lim sohasiga oid reformalardagi yangiliklar muntazam beriladi. Masalan: «Yangi O‘zbekiston» gazetasining 2025-yil 2-dekabr 249-sonida «İlm erkinligidan mosuvo jamiyat taraqqiyotdan ortda qoladi» mavzusidagi maqola Dilshod Rustamov, filologiya fanlari doktori muallifligida tayyorlangan. Maqolada qator faktlar aniq keltirib o‘tilgan: «Bugungi O‘zbekiston – bilimga tayanadigan, ilm-fanga asoslangan, yoshlarning intelektual salohiyatiga ishonadigan davlat. Konstitutsiyaning 51-moddasi esa bu yo‘ldagi strategik, fundamental huquqiy kafolatdir. Bu norma siyosiy tizimning ta’limga berayotgan yuksak e’tiboridan, ta’limning jamiyat taraqqiyotidagi ustuvor o‘rni tan olinganidan dalolat. O‘zbekiston yangi intelektual bosqich sari dadil qadam qo‘ymoqda. Bu yo‘lda ta’lim tizimining har bir ishtirokchisi – ustoz-olim, talaba, tadqiqotchi – konstitutsiyaviy tamoyillarni amalda royobga chiqarishga ma’sul. Zero, taraqqiyot poydevori – ta’limdir. Ta’lim poydevori esa Konstitutsiya» deb keltirilgan.

«Yangi O‘zbekiston» gazetasining 2025-yil 2-dekabr 249-sonida «Bugunning o‘qituvchisi faqat o‘qitadi» mavzusidagi maqola Azima Yunusova, Qo‘shrabot tumanidagi 51-maktab o‘qituvchisining muallifligida tayyorlangan. Maktab o‘qituvchisi o‘z fikrlarini bildirgan: «O‘zim xalqaro toifali ingliz tili fani o‘qituvchisiman. Buxoro viloyati Qorako‘l tumanidagi olis hududda, tuman markazidan 70 kilometr uzoqda joylashgan maktabda ingliz tilidan dars beryapman. Bunga Prezidentimizning 2021-yil 11-yanvardagi «Olis hududlardagi budjet tashkilotlariga malakali mutaxassislarni jalb qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida»-gi qarori asos bo‘ldi. Mamlakat bo‘ylab men kabi olis hududlarga borib ishlayotgan hamkasblarim ko‘plab topiladi. Kimdir Andijondon Surxondaryoga, yana kimdir Xorazmdan Farg‘onaga borib, istalgan olis hudduda qulay sharoitda, emin-erkin ishlayapti. Bu, avvalo, bo‘lmagan tajriba. U tufayli bilim ko‘rsatkichi past bo‘lgan, qizil toifaga kiritilgan qanchadan qancha maktabning sifat ko‘rsatkichi ortyapti». Bu maqola mazmuni ham o‘qituvchi fikrining aniq faktlarda bildirilgan fikrlaridan iborat. Bu fiklarda davlatimiz tomonidan ta’lim-tarbiyaga, ilm-bilimga qaratilayotgan e’tiborning natijasini ko‘rishimiz mumkin.

«Yangi O‘zbekiston» gazetasining 2025-yil 2-dekabr 249-sonida «Mulohaza» ruknida «İdrok va shuur bahsi sun’iy intellekt ustoz o‘rnini to‘la bosa oladimi?» sarlavhali maqolasi Qamariddin Komilov, texnika fanlari nomzodi, dotsent muallifligida tayyorlangan. Maqola mazmuni qator faktlar bilan boyitilgan: «İlm-fan ahli, faylasuflar va pedagoglar o‘rtasidagi qizg‘in bahs-munozaralar maydonida ikki qutb shakllangani kuzatilmoqda. Bir tomon texnologik determinizm g‘oyasiga tayanib, yaqin kelajakda «temir o‘qituvchilar» jonli muallimlarni to‘liq siqib chiqarishini bashorat qilsa, ikkinchi tomon inson omilining o‘rnini hech qanday algoritm bosa olmasligini qat’iy ta’kidlamoqda. Mazkur masala shunchaki texnik yangilik emas, balki millat kelajagi, ma’naviyat va insoniylik taqdiri bilan bog‘liq jiddiy ijtimoiy hodisa hisoblanadi». Demak, yoshlarni tarbiyalayotgan ustozlarning bilim berish bilan birga ma’naviyat, insoniylikka xos qadiriyatlarni ham targ‘ib qilishdagi o‘rni beqiyos.

«Yangi O‘zbekiston» gazetasining 2025-yil 5-dekabr 252-sonida «Ta’lim odimlari» ruknida «Toshkent tajribasi» kelajak kasblariga yo‘naltirilgan loyiha» sarlavhali maqola Munojat Mo‘minova «Yangi O‘zbekiston» muxbiri muallifligida tayyorlangan. Maqola mazmunida qator faktlar bayon qilingan: «Shu yil 15-may kuni maktab ta’limida amalga oshirilgan islohatlar va kelgusidagi asosiy vazifalarga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishida Prezidentimiz yoshlarni kasb-hunarga o‘rgatish, ta’sirlardan asrash ham dolzarb masalalardan ekanini ta’kidladi. Yig‘ilishda yoshlarning bo‘sh vaqtini samarali tashkil qilish masalasi ko‘rilib, «Barkamol avlod» maktablari, «Yoshlik» sport jamiyati va O‘quvchi yoshlar markazi yagona tizimga birlashtirilishi zarurligi belgilandi. Endi bu markazlar to‘liq ta’mirlanib, zamonaviy, kreativ yo‘nalishlar asosida jihozlanadi. Xorijiy tillar, sun’iy intelekt, dasturlash va animatsiya to‘garaklari ochiladi. – «Toshkent tajribasi» osonlikcha ishlab chiqilgani yo‘q. Buning uchun eng rivojlangan, ta’lim sifati yuqori davlatlarning o‘qitish tizimi tahlil qilindi. Mutaxassislarimiz o‘sha mamlakatlarga yuborildi. Jumladan, AQSH, Xitoy, Avstriya, Finlandiya, Rossiya ta’limida keyingi 5–10 yilda mehnat bozoriga qanday kasblar bo‘yicha o‘quvchilar tayyorlanayotgani o‘rganildi. Shuningdek, buning uchun qaysi fanlarni chuqurlashtirib o‘qitish kerakligi ham tadqiq qilindi. İstanbuldagi innovatsion muhit, Sankt-Peterburgning ta’lim modelini o‘zlashtirishga harakat qildik. Umuman olganda, rivojlangan davlatlar poytaxtlaridagi maktab ta’limi va kelajak kasblari markazlari faoliyatidan kelib chiqib, xulosalarimizni umumlashtirdik. Shunda keyingi 10–20 yillikda eng ustuvor deb qaralayotgan yo‘nalish muhandislik texnologiyalari bo‘ldi. Ayni yo‘nalishning ildizi matematika, fizika fanlariga borib taqaladi». Mazkur maqolada respondentlar fikri ham keng, qator faktlar asosida berilgan.

«Yangi O‘zbekiston» gazetasining 2025-yil 10-dekabr, 255-sonida «Sun’iy intellekt» ruknida «Aqlli» texnologiyalardan aqlni ishlatib foydalanish kerak» sarlavhali maqola Charos Mirholiqova Yoshlar muammolarini o‘rganish va istiqbolli kadrlarni tayyorlash instituti dotsenti muallifligida tayyorlangan. Maqolaning kirish qismi kuzatuv metodi asosida bayon qilingan: «Kechki payt. Ko‘p qavatli uyning beshinchi qavatida 11-sinf o‘quvchisi Aziz deraza yonida o‘tiribdi. Yonida daftar, telefon. Yaqinda yakuniy imtihonlar, bundan tashqari, referat, taqdimot, ingliz tilidan vazifa… Aziz sabrsizlik bilan telefonga termiladi. Chat oynasiga savol yozadi, tugmani bosadi. Bir necha soniya ichida tartibli matn, misollar, xulosalar bilan «mukammal» referat paydo bo‘ldi. Aziz chuqur nafas oldi: zo‘r…Ustozlari qoyil qoladi… Bunday holatga bugun har qadamda, har soatda, har daqiqada duch kelishimiz mumkin. Chunki suniy intellekt (Sİ) bugun hayotimizga juda tez kirib kelmoqda. Endi savol: sun’iy intellekt yoshlar uchun imkoniyatmi, xatarmi yoki yangi sinov? Yaqinda davlatimiz rahbari ishtirokida poytaxtimizda bo‘lib o‘tgan sun’iy intellekt bo‘yicha xalqaro forumda qayd etilganidek, XXI asrda axborot texnologiyalari va raqamlashtirish har bir mamlakat taraqqiyotining asosiy mezoni sifatida namoyon bo‘lmoqda. Sun’iy intellekt endilikda faqat ayrim sohalar uchun emas, balki iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, davlat boshqaruvi va kundalik yashash tarzimizga chuqur kirib kelayotgan fundamental omilga, hayotiy zaruratga aylanmoqda. Biz sun’iy intellektni faqat texnologiya sifatida tasvirlashga odatlanganmiz, ya’ni «dastur», «servis», «robot» sifatida. Aslida, u bugungi yoshlar psixologiyasi, o‘zini anglash jarayoni va ijtimoiy kelajagiga ta’sir qilayotgan jiddiy omildir. Bugungi o‘smir va talabalar qaror qabul qilishni ko‘pincha internet va Sİ izlash oynasidan boshlaydi. Qiziqishlarini algoritmlar taklif qilayotgan kontent orqali shakllantirmoqda. Dunyoqarashini raqamli maydonda, ko‘zga ko‘rinmas algoritmlar «filtridan» o‘tkazmoqda. Sun’iy intellekt o‘quvchi uchun bazi «o‘qituvchi», bazi «do‘st», ba;zan «maslahatchi», bazi esa «tayyor javoblar ombori»ga aylanmoqda. Agar biz bu jarayonni faqat texnik ko‘z bilan ko‘rsak, yutqizamiz. Agar unga psixolog tarbiyachi ko‘zi bilan qarasak, ham imkoniyatni, ham xavfni ko‘ra olamiz. Endi «yoshlar Sİdan unumli foydalanyapti», degan gapning o‘zi yetarli emas. Asl mohiyat «qanday foydalanyapti?» degan savolning javobida». Axborot asrida sun’iy intelektning ta’lim jarayoniga kirib kelish jarayonlari haqida atroflicha so‘z etilgan mazkur maqolada ayni haqiqat o‘z aksini topgan. Bu kabi ma’lumotlarga, hodisalarga har birimiz guvoh bo‘lmoqdamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yoshlar ta’lim-tarbiyasi axborot asrida e’tibor talab qiladigan ahamiyatli mavzularning biriga aylandi. Shuning uchun ko‘plab gazeta o‘quvchisini o‘ziga jalb qilayotgan «Yangi O‘zbekiston» gazetasining maxsus ruknlarida qator maqolalar chop etilmoqda. Bu maqolalarning har biri dolzarb, yangi ma’lumotlar, aniq faktlarga asoslanganligi bilan diqqatga sazovor. Mazkur ruknlarda berilgan maqolalar har bir yoshni olg‘a intilishga, ilm-bilimni chuqur egallashga chorlaydi. Yurtimizdagi ta’lim-tarbiya jarayonlari gazeta materiallari asosida o‘rganish ham tadqiqotchilarimiz oldidagi vazifalarning biri sifatida ta’kidlab ko‘rsatishimizga bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Artiqova Y.A. Milliy identivlik va OAVning ijtimoiy ongga tasiri. “Ilm sarchashmalari”, 2025, 11, 95-bet.
(2). Kallibekova G.P. Muntazam ruknlar tili va uslubi. “Ilm sarchashmalari”, 2024, 7. 150-bet.

(3). Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ» (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). Т., “Mumtoz so‘z”, 2016, 246-bet.

(4). Kallibekova G.P. Tarawlıq gazeta materiallarının’ tili ha’m stillik o‘zgeshelikleri. No‘kis, “İlimpaz”, 2022, 168-bet.

(5). Худайқулов М. Журналистика ва публицистика. Тошкент, “Тафаккур”, 2011, 287-бет.

(6). Ахметова Л.С., Веревкин А.В., Лифанова Т.Ю., Шорохов Д.П. Медиаобразование Казахстана. Алма-ты, Қазақ университети, 2013, 254 с.

Nurmuratov Anvar Yaxshibayevich (Samarqand davlat Chet tillar instituti o‘quv-uslubiy boshqarma boshlig‘i, “Ingliz tili o‘qitish metodikasi” kafedrasi (PhD), dotsenti v.b.)

INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY RIVOJLANISHIDA TA’LIM GRANTLARINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanish jarayonida ta’lim grantlarining o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida grant dasturlarining pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish, metodik yangilanishlarni joriy etish hamda xalqaro tajribani integratsiya qilishdagi roli o‘rganildi. Natijalar ta’lim grantlari o‘qituvchilarning professional o‘sishi, innovatsion yondashuvlarni qo‘llashi va ta’lim sifati oshishiga sezilarli ta’sirini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy rivojlanish, ta’lim grantlari, ingliz tili o‘qituvchisi, pedagogik innovatsiya, malaka oshirish, xalqaro tajriba.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГРАНТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение образовательных грантов в профессиональном развитии преподавателей английского языка. В исследовании рассматривается роль грантовых программ в развитии педагогических компетенций, внедрении методических инноваций и интеграции международного опыта. Результаты показали, что образовательные гранты оказывают значительное влияние на профессиональный рост преподавателей, использование инновационных подходов и повышение качества образования.*

Ключевые слова: *профессиональное развитие, образовательные гранты, учитель английского языка, педагогические инновации, повышение квалификации, международный опыт.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EDUCATIONAL GRANTS IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF ENGLISH TEACHERS

Annotation. *This article analyzes the role and importance of educational grants in the professional development of English language teachers. The study examined the role of grant programs in developing pedagogical competencies, introducing methodological innovations, and integrating international experience. The results showed that educational grants have a significant impact on teachers’ professional growth, the use of innovative approaches, and improving the quality of education.*

Keywords: *professional development, educational grants, English teacher, pedagogical innovation, professional development, international experience.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi ta’lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o‘qitish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni, balki kommunikativ, madaniyatlararo va raqamli kompetensiyalarni ham o‘z ichiga oladi. Shu bois o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi strategik ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda ta’lim grantlari o‘qituvchilarning malakasini oshirish, xalqaro seminar va treninglarda ishtirok etish, ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda innovatsion metodikalarni joriy etish uchun muhim moliyaviy va institutsional resursga aylandi. Grant dasturlari o‘qituvchilarga xorijiy tajribani o‘rganish, akademik mobilitetda qatnashish va professional tarmoqlarga integratsiyalashish imkonini bermoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida ta’lim grantlarining o‘rni va samaradorligini aniqlash hamda ularning pedagogik jarayonga ta’sirini tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishi zamonaviy pedagogika va ta’lim menejmenti sohasidagi dolzarb masalardan biri hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlarda kasbiy rivojlanish o‘qituvchining uzluksiz o‘zini takomillashtirishi, yangi metodlarni o‘zlashtiriši va refleksiv faoliyat olib borishi bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin etiladi. Den (1999) kasbiy rivoylanishni o‘qituvchining butun professional faoliyati davomida amalga oshadigan uzluksiz o‘shish djarayoni sifatida izohlaydi. Uning fikricha, o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki doimiy ravishda o‘rganib boruvchi shaks bo‘lishi zarur.

Darling-Xammond va Richardson (2009) professional rivojlanish samaradorligi uzoq muddatli, amaliyotga yo‘naltirilgan va hamkorlikka asoslangan dasturlar orqali ta’minlanishini ta’kidlaydi. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, qisqa muddatli seminarlar o‘rniga tizimli va uzluksiz malaka oshirish dasturlari

pedagogik natijalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu yondashuv grant dasturlarini tashkil etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xorijiy tillarní o‘qitish metodikasida zamonaviy yondashuvlar, jumladan, kommunikativ metod, taskbased learning va CLIL modeli keng qo‘llanilmoqda (Richards&Rodgers, 2014). Ushbu metodlar o‘qituvchidan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni, kreativ fikrlashni va moslashuvchanlikni talab qiladi. Shu sababli grant dasturlari orqali malaka oshirish o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivoj-lantirishning samarali vositasiga aylanmoqda.

Raqamli transformatsiya sharoitida pedagogning raqamli kompetensiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Redecker (2017) tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu modeli o‘qituvchilarning raqamli pedagogik ko‘nikmalarini rivojlantirishning konseptual asosini belgilaydi. Mazkur modelga ko‘ra, zamonaviy o‘qituvchi ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llay olishi va o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlashi lozim.

Ta’lim grantlarining ahamiyati inson kapitali nazariyasi doirasida ham asoslab berilgan. Becker (1993) ta’limga investitsiya uzoq muddatli iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikni ta’minlashini ta’kidlaydi. Shu nuqtayi nazardan, grantlar o‘qituvchilarning kasbiy salohiyatini oshirish oqkali ta’lim tizimiming umumi sifatiga idjobiy ta’sir ko‘rsatadi.

OECD (2019) hisobotlarida professional rivojlanish dasturlarida faol ishtirok etgan o‘qituvchilar innovatsion metodlarni tezroq joriy etishi va o‘quvchilar natijalarining yaxshilanishi qayd etilgan. Bu esa grant dasturlarining tizimli pedagogik samaradorlikka ega ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida ham o‘qituvchilarning malakasini oshirish va xalqaro grant dasturlarida ishtirokini kengaytirish ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan (Xudoyberdiyev, 2022). Mavjud ilmiy adabiyotlar grant dasturlarining pedagogik yangilanishlarni joriy etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va o‘qituvchilarning professional motivatsiyasini oshirishdagi rolini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida ta’lim grantlari muhim strategik omil ekanini ko‘rsatadi. Biroq mazkur masalning milliy kontekstdagi empirik jihatlari yetarli darajada o‘rganilmagan bo‘lib, bu esa ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi: so‘rovnoma (grant dasturlarida ishtirok etgan 120 nafar ingliz tili o‘qituvchisi o‘rtasida); taqqoslash va statistik tahlil; Sifat tahlili (intervyu va kuzatuv natijalari asosida).

Tahlil va tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari ta’lim grantlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishiga bir nechta yo‘nalishda kompleks va tizimli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini aniqladi. Avvalo, metodik kompetensiyaning sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Respondentlarning 78 foizi grant dasturlarida ishtirok etgandan so‘ng, zamonaviy interaktiv metodlarni, jumladan, CLIL, task-based learning va blended learning yondashuvlarini muntazam va ongli rávishda qo‘llay boshláganiní qayd etdi. Ularning fikricha, grant doirasidagi treninglar va xalqaro seminarlar metodik tafakkurni yangilashga, darslarni loyihalash jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirishga hamda o‘quvchilarni faol o‘qitish strategiyalarini keng qo‘llashga imkon bergan.

72 foiz o‘qituvchi grant doirasida raqamli platformalar va onlayn resurslardan foydalanish malakasini sezilarli darajada oshirganini bildirdi. Xususan, ular Learning Management Systems, interaktiv taqdimot vositalari, onlayn test platformalari hamda masofaviy ta’lim instrumentlaridan samarali foydalanishni o‘zlashtirgan. Bu esa dars jarayonini diversifikatsiya qilish, o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va baholash jarayonini shaffoflashtirishga xizmat qilgan. Ayrim respondentlar grant tajribasi ularga raqamli kontent yaratish, videodarslar tayyorlash va gibrid ta’lim model

65 foiz respondent grantdan so‘ng ilmiy maqolalar chop etgan yoki respublika va xalqaro konferensiyalarda qatnashgan. Bu ko‘rsatkich grant dasturlarining nafaqat pedagogik, balki ilmiy salohiyatni rivojlantirishdagi o‘rnini ham tasdiqlaydi. Grant loyihalari doirasida o‘qituvchilar ilmiy tadqiqot metodologiyasini chuqurroq o‘zlashtirgan, maqola yozish ko‘nikmalarini takomillashtirgan hamda akademik hamkorlik tarmoqlariga qo‘shilgan. Natijada ularning ilmiy faolligi va professional ko‘rinishi sezilarli darajada oshgan.

O‘qituvchilarning aksariyati grant tajribasi ularning kasbiy o‘ziga ishonchini mustahkamlaganini, liderlik ko‘nikmalarini rivojlantirganini va xalqaro hamkorlikka tayyorligini oshirganini alohida ta’kidladi. Grant jarayonida xorijiy mutaxassislar bilan muloqot qilish, tajriba almashish va yangi pedagogik yondashuvlarni muhokama qilish o‘qituvchilarning dunyoqarashini kengaytirgan hamda ularni global professional hamjamiyatning faol a’zosiga aylantirgan.

Shuningdek, grantlarda ishtirok etgan o‘qituvchilarning talabalari o‘quv natijalari ham yaxshilangani qayd etildi. Kuzatuv va monitoring natijalari shuni ko‘rsatdiki, innovatsion metodlar va raqamli vositalardan foydalanish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirgan, darsdagi faolligini kuchaytirgan hamda til kom-

petensiyalarining barqaror rivojlanishiga olib kelgan. O‘quv jarayonida ijodiy topshiriqlar, loyiha ishlari va kommunikativ mashg‘ulotlar ulushi ortgani aniqlangan.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim grantlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida muhim katalizator vazifasini bajaradi. Ular nafaqat moliyaviy qo‘llab-quvvatlash vositasi, balki professional o‘sish, metodik yangilanish va innovatsion pedagogik madaniyatni shakllantirish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Grantlar o‘qituvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini qo‘llab-quvvatlab, ularni zamonaviy ta’lim talablariga moslashuvchan va kreativ mutaxassisga aylantiradi.

Grant dasturlari orqali o‘qituvchilar xalqaro tajribani o‘zlashtiradi, ilg‘or metodikalarni milliy ta’lim muhitiga adaptatsiya qiladi hamda ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantiradi. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim sifati oshishiga, innovatsion muhit shakllanishiga va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash jarayonining takomillashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Uzoq muddatli istiqbolda esa grantlar inson kapitalining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun grant menejmenti bo‘yicha tizimli treninglar tashkil etish, oliy ta’lim muassasalarida grant maslahat markazlarini rivojlantirish, loyiha yozish va monitoring mexanizmlarini soddalashtirish hamda o‘qituvchilarni metodik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, grant natijalarini ommalashtirish va ilg‘or tajribalarni replikatsiya qilish mexanizmlarini joriy etish zarur.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari ta’lim grantlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida strategik ahamiyatga ega ekanini, ular pedagogik innovatsiyalarni jadallashtirish va ta’lim sifatini oshirishning samarali instrumenti ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa. Ta’lim grantlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim va uzoq muddatli strategik instrument sifatida namoyon bo‘ladi. Ular o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyasini tizimli ravishda takomillashtirish, zamonaviy ta’lim texnologiyalarini o‘zlashtirish hamda dars jarayoniga innovatsion metodlarni joriy etish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shuningdek, ta’lim grantlari o‘qituvchilarning innovatsion faolligini kuchaytiradi. Grant loyihalari doirasida tajriba-sinov ishlari olib borish, yangi o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, raqamli platformalarni qo‘llash va interaktiv ta’lim muhitini shakllantirish imkoniyati kengayadi. Natijada o‘qituvchilar ijodiy fikrlashga, tashabbus ko‘rsatishga va pedagogik jarayonga yangicha yondashishga intiladi. Bu esa ta’lim sifatining oshishiga va o‘quvchilarning bilim olish jarayonida faolligining kuchayishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Беккер Г.С. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ с особым акцентом на образование. 3-е изд., Чикаго, издательство Чикагского университета, 1993, 390 с.

(2). Дарлинг-Хаммонд Л., Ричардсон Н. Обучение учителей: что важно? Образовательное лидерство. 2009, том 66, № 5, с. 46–53.

(3). День С. Развитие учителей: вызовы непрерывного обучения. Лондон, Falmer Press, 1999, 251 с.

(4). ОЭСР. Результаты TALIS 2018 (том 1). Учителя и школьные руководители как учащиеся на протяжении всей жизни. Париж, издательство ОЭСР, 2019, 238 с.

(5). Редекер С. Европейская рамка цифровой компетенции педагогов. DigCompEdu. Люксембург, Издательское управление Европейского союза, 2017, 95 с.

(6). Ричардс Дж.К., Роджерс Т.С. Подходы и методы преподавания языков. 3-е изд., Кембридж, Cambridge University Press, 2014, 410 с.

(7). Xudoyberdiyev B. O‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va ta’lim sifati masalalari. “Педагогик маҳорат”, 2022, 3-son, 15–21-betlar.

Xudoyberdiyeva Shoxsanamxon Mukumjonovna (Andijon davlat universiteti)

ARCS MOTIVATSIYA MODELI ASOSIDA SINFDAN TASHQARI FAOLIYATNI TASHKIL ETISH: NAZARIYA VA AMALIYOT

Annotatsiya. *Maqolada Jon Kellerning ARCS (Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction) motivatsion modeli va uning sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish faoliyatida qo‘llanilishi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Talabalar tadqiqot davomida modelning to‘rtta asosiy komponenti – diqqat, muhimlik, ishonch va qoniqish maktab sharoitida sinov orqali tekshirdilar. 7-sinf “Oliy maqsad” mavzusida olib borilgan eksperimental ish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ARCS modeli o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning faol ishtirokini ta’minlash va shaxsiy rivojlanishga yordam berishda samarali vosita hisoblanadi. Maqolada, shuningdek, modelning metakognitiv strategiyalar, videokontentlar va xobbi asosidagi faoliyatlar bilan integratsiyalashuvi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *ARCS modeli, motivatsiya, sinfdan tashqari ishlar, metakognitiv strategiyalar, konsolidatsiya, kognitiv dissonans, prokrastinatsiya.*

Худойбердиева Шохсанамхон Мукумжоновна (Андижанский государственный университет)

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ МОТИВАЦИИ ARCS: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аннотация. *В статье научно-теоретически и практическим образом анализируется модель мотивации ARCS (внимание, актуальность, уверенность, удовлетворение) Джона Келлера и ее применение в организации внеурочной деятельности. В ходе исследования студенты проверили четыре основных компонента модели – внимание, актуальность, уверенность и удовлетворение – в условиях школы. Результаты экспериментальной работы по теме "Высшая цель" в 7-м классе показали, что модель ARCS является эффективным инструментом для повышения мотивации учащихся, обеспечения их активного участия и содействия личностному развитию. В статье также показано интегрирование модели с метакогнитивными стратегиями, видео-контентом и деятельностью на основе хобби.*

Ключевые слова: *модель ARCS, мотивация, внеурочная деятельность, метакогнитивные стратегии, консолидация, когнитивный диссонанс, прокрастинация.*

Khudoyberdiyeva Shokhsanam Mukumjonovna (Andijan State University)

ORGANIZING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES BASED ON THE ARCS MOTIVATION MODEL: THEORY AND PRACTICE

Annotation. *The article scientifically and theoretically analyzes John Keller's ARCS motivation model (Attention, Relevance, Confidence, Satisfaction) and its application in organizing extracurricular activities. During the study, students examined the four main components of the model—attention, relevance, confidence, and satisfaction–within a school setting. The results of the experimental work on the topic "Higher Purpose" in the 7th grade showed that the ARCS model is an effective tool for enhancing student motivation, ensuring their active participation, and fostering personal development. The article also demonstrates the integration of the model with metacognitive strategies, video content, and hobby-based activities.*

Keywords: *ARCS model, motivation, extracurricular activities, metacognitive strategies, consoledation, cognitive dissonance, procrastination.*

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish va zamonaviylashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maqsadda bir qator islohotlar amalga oshirilgani ma’lum.. Shuningdek, zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning motivatsiyasi ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. XX asrning oxirlarida amerikalik psixolog Jon Keller ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda o‘quvchilarning motivatsiyasiga yetarli e’tibor berilmasligini payqab, 1987-yilda ARCS nomli motivatsiya modelini yaratdi. Model “kutilayotgan qiymat” nazariyasiga asoslanib, vazifa shaxsiy ehtiyojlarni qondiradigan qiymatga ega bo‘lishi va o‘quvchi o‘zining vazifani bajarish qobiliyatiga ishonishi kerakligi prinsiplariga tayanadi.

ARCS modeli, asosan, oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonida qo‘llanilgan bo‘lsa-da, maktab darajasida sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda uning qo‘llanilishi nisbatan yangi va kam o‘rganilgan yo‘nalish hisoblanadi. Shu munosabat bilan, ushbu tadqiqotning dolzarbligi modelning maktab sharoitida, xususan, sinfdan tashqari faoliyatlarda qo‘llanilishi imkoniyatlarini o‘rganish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini birlashtiruvchi aralash metodologiya asosida amalga oshirildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, eksperimental ishlar va so‘rovnoma metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot 7-sinf o‘quvchilari orasida “Oliy maqsad” mavzusi bo‘yicha olib borildi. Eksperimental guruhda ARCS modelining barcha komponentlari ketma-ket qo‘llanildi va natijalari dastlabki hamda yakuniy so‘rovnomalar orqali baholandi.

ARCS modeli to‘rtta asosiy komponentdan iborat:

1. Diqqat (Attention) – o‘quvchining qiziqishini uyg‘otish va saqlab qolish.
2. Muhimlik (Relevance) – o‘quv materialining o‘quvchi uchun dolzarbligini ta’minlash.
3. Ishonch (Confidence) – o‘quvchining o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash.

2020-yilda Serkan Dincher 26 ta turli tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlil o‘tkazdi. Fang (2023) va Prasetya (2024) tadqiqotlari ARCS modelining multimedia o‘qitish muhitlari va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari bilan birgalikda qo‘llanilishining yuqori samaradorligini tasdiqladi.

Eksperimental tadqiqot natijalari.

1. **Diqqat komponenti: Konsolidatsiya va video content.** Eksperiment jarayonida “Oliymaqsad” bobidagi ma’lumotlar konsolidatsiya qilinib, “Buyuk shaxslar” nomli video kontent yaratildi. Video materiallar tayyorlashda quyidagi strategiyalar qo‘llanildi:

•qiziqarli boshlanish (Hook): videoning dastlabki 5-10 soniyasida provokatsion savollar berish;

•interaktiv elementlar: 10 ta fikr yuritish savolini integratsiyalash;

•hikoya (Storytelling) usuli: real shaxslar hayotidan misollar keltirish;

•vizual effektlar: infografikalar va taqqoslash rasmlari (Orol dengizi, Singapur transformatsiyasi).

2. Muhimlik komponenti: metakognitiv integratsiya.

O‘z-o‘zini monitoring. O‘quvchilar “Men nega oliy maqsad qo‘ya olmayapman?”, “Mening maqsadim insoniyat uchun foydalimi?” kabi savollar bilan refleksiya qildilar.

Strategik rejalashtirish. Ota-onalar va ustozlar bilan maslahatlashish, bilimlarni oshirish yo‘llarini izlash.

Adaptiv o‘zgartirish. Muammolarni tan olish va yechim topish yo‘llarini belgilash. Vizual prezentatsiyalar orqali maqsad qo‘yishning lokal ahamiyati ko‘rsatildi: telefon o‘yinlari, vaqtni behuda sarflash, bilimdan mahrum bo‘lish kabi muammolar hamda Orol dengizi, Singapur kabi taqqoslash misollari keltirildi.

3. Ishonch komponenti. Kognitiv dissonansni bartaraf etish. O‘quvchilardagi ijtimoiy tarmoqlarda haddan tashqari vaqt o‘tkazish, o‘z-o‘ziga ishonch pastligi, atrof-muhitdagi muammolar tufayli umidsizlik, bilim yetishmasligi, dangasalik kabi prokrastinatsiya sabablari aniqlandi.

Prokrastinatsiyani bartaraf etish uchun quyidagi usullar tadbiq etildi:

Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi	Irratsional e’tiqodlarni o‘zgartirish
Vazifalarni maydalash	Pomodoro texnikasi
2 daqiqa qoidasi	James Clear metodikasi
Ijtimoiy majburiyat	Do‘stlar bilan o‘zaro nazorat
Gamification	Vazifalarni o‘yin shakliga keltirish

4. Qoniqish komponenti. Xobbi asosida maqsadga erishish. O‘quvchilarga o‘z xobbilari doirasida qisqa muddatli maqsad qo‘yish topshirildi. Natijada she’r, hikoya yozish, rasm chizish, yog’ochdan o‘rindiq yasash, ko‘ylak tikish, sharf to‘qish, robot yasash, sport o‘yinlarida g‘alabalar qo‘lga kiritish, ingliz tilida hikoya yozish kabi faoliyatlar amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Eksperiment yakunida ta‘ror so‘rovnoma natijalari o‘quvchilarda ta’lim olishga yuqori ishtiyoq, o‘z-o‘ziga ishonchi ortishi, mas’uliyat hissi shakllanishi, hamjihatlik, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, maqsadga yo‘nalganlik kabi ijobiy xarakterlar shakllangani kuzatildi.

Tadqiqot jarayonida ARCS modelining bir qator kamchiliklari aniqlandi:

1. Soddalashtirilganligi. Model motivatsiyani ketma-ket jarayon sifatida tasvirlaydi, ammo amalda bu yanada murakkab;
2. Ijtimoiy kontekstga yetarlicha e’tibor bermasligi. Guruh dinamikasi, madaniy omillar yetarli darajada hisobga olinmagan;.
3. Amaliyotda qo‘llash qiyinligi. Cheklangan vaqt va resurslar sharoitida joriy etish muammolari;
4. Baholarning subyektivligi. «Muhimlik» va «qoniqish» darajasini aniqlash o‘quvchining shaxsiy idrokiga bog’liq;
5. Empirik isbotlarning yetishmasligi. Ba’zi komponentlar uchun yetarli ilmiy dalillar mavjud emas.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ARCS motivatsion modeli sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda samarali qo‘llanilishi mumkin. Model maktab sharoitida o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish, faol ishtirokini ta’minlash va shaxsiy rivojlanishga ko‘maklashuvchi kuchli vosita hisoblanadi. ARCS modelini sinfdan tashqari ishlarda doimiy ravishda qo‘llash, videokontentlar, metakognitiv strategiyalar va xobbi asosidagi faoliyatlarni integratsiyalash, prokrastinatsiya va kognitiv dissonans muammolariga alohida e’tibor berish, modelning har bir komponentini o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtirish, ijtimoiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda, modelni takomillashtirish kabi faoliyatlar yuqori natijalarga samarali vosita bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Keller J.M. (1987). Development and use of the ARCS model of instructional design. Journal of Instructional Development.

(2). Dincher S. (2020). Meta-analysis of ARCS model effects on student motivation. Çukurova University Research.

(3). Fang Y. (2023). ARCS model in instructional design: Empirical studies 2011-2022. Educational Technology Research.

(4). Prasetya I. (2024). Augmented reality and ARCS motivational design: Effects on learning outcomes. Journal of Educational Innovation.

(5). Clear J. Atomic Habits: An Easy & Proven Way to Build Good Habits & Break Bad Ones.

Ахмаджонов Ахрорбек Шухратбек угли (Андижанский государственный педагогический институт, стажёр-преподаватель кафедры истории, Республика Узбекистан, г. Андижан; E-mail: ahrorahmedov721@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5408-4707)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация. *В статье рассматривается педагогическое значение использования историко-культурного наследия в процессе подготовки будущих инженеров. В условиях глобализации и технологического прогресса инженерное образование должно формировать не только технические навыки, но и культурную осведомлённость, а также социальную ответственность. Исследование основано на качественном анализе 20 научных источников, опубликованных в период с 1996 по 2025 год. Результаты показывают, что обучение, основанное на наследии, способствует развитию критического мышления, профессиональной идентичности и понимания принципов устойчивого развития. Также подчёркивается роль цифровых технологий в модернизации преподавания культурного наследия.Отмечается необходимость локализованных подходов, особенно в контексте Центральной Азии и Узбекистана.*

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, инженерное образование, цифровые технологии, устойчивое развитие, педагогический подход, профессиональная идентичность, междисциплинарное обучение.*

Ahmadjonov Ahrorbek Shuxratbek o‘g‘li (Andijon davlat Pedagogika instituti “Tarix” kafedrasi stajyor o‘qituvchisi; O‘zbekiston Respublikasi, Andijon shahri; E-mail: ahrorahmedov721@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5408-4707)

BO‘LAJAK MUHANDISLARNI TAYYORLASHDA TARIXIY-MADANIY MEROSDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo‘lajak muhandislarni tayyorlash jarayonida tarixiy-madaniy merosdan foydalanishning pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida muhandislik ta’limi nafaqat texnik bilim va ko‘nikmalar, balki madaniy ong va ijtimoiy mas’uliyatni ham shakllantirishi lozim. Tadqiqotda 1996–2025-yillar oralig‘ida chop etilgan 20 ta ilmiy manbaga sifat tahlili usuli orqali yondashilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, tarixiy-madaniy meros asosida ta’lim berish talabalar tanqidiy tafakkuri, kasbiy o‘zlik va barqaror rivojlanish tushunchalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar merosni saqlash va o‘qitishning yangi imkoniyatlarini ochib berayotgani ta’kidlanadi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyoda, xususan, O‘zbekistonda, lokal yondashuvlarga ehtiyoj borli-gini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *tarixiy-madaniy meros, muhandislik ta’limi, raqamli texnologiyalar, barqaror rivojlanish, pedagogik yondashuv, kasbiy identifikatsiya, interditsiplinar ta’lim.*

Ahmadjonov Ahrorbek Shukhratbek ugli (Andijan State Pedagogical Institute, Trainee Lecturer, Department of History, Andijan, Republic of Uzbekistan; E-mail: ahrorahmedov721@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5408-4707)

THE PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF UTILIZING HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN THE TRAINING OF FUTURE ENGINEERS

Annotation. *This article explores the pedagogical significance of integrating historical and cultural heritage into the education of future engineers. In the context of rapidly evolving technology and globalization, engineering education must address not only technical competencies but also cultural awareness and ethical responsibility. The study employs a qualitative content analysis of 20 scholarly sources published between 1996 and 2025, covering international and regional practices. Findings indicate that heritage-based education enhances students’ critical thinking, professional identity, and understanding of sustainability. The research highlights the role of digital tools in modernizing heritage education and emphasizes the need for localized approaches, particularly in Central Asia.*

Keywords: *Cultural heritage, engineering education, digital technologies, sustainable development, pedagogical approach, professional identity, interdisciplinary learning.*

Введение. В XXI веке инженерное образование выходит за рамки исключительно технической подготовки и охватывает более широкие культурные, этические и социальные аспекты. Интеграция историко-культурного наследия в инженерные учебные программы помогает студентам глубже осознать свою профессиональную идентичность, социальную ответственность и глобальный контекст. С развитием цифровых технологий культурное наследие может сохраняться и преподаваться инновационными способами, обогащая образовательный процесс. Настоящее исследование направлено на изучение вклада образования, основанного на наследии, в комплексное развитие будущих инженеров и анализирует международный и локальный опыт его реализации.

Методология исследования. В исследовании применён качественный контент-анализ научной литературы, посвящённой интеграции культурного наследия в инженерное образование. Были проанализированы 20 международных и региональных источников, опубликованных в период с 1996 по 2025 год. В выборку вошли рецензируемые статьи, материалы конференций и национальные отчёты, с акцентом на устойчивое развитие, цифровизацию, этику и либеральное образование.

Источники анализировались тематически с целью выявления ключевых тенденций, моделей и существующих пробелов. Особое внимание уделялось педагогическим подходам, роли ИКТ и междисциплинарным стратегиям. Сравнительный анализ использовался для сопоставления международного и узбекского опыта в образовании, основанном на культурном наследии.

Обзор литературы. Современные исследования подчёркивают возрастающую роль культурного наследия в инженерном образовании. Использование ИКТ повышает доступность и интерактивность образовательных процессов [1], а программы, основанные на наследии, способствуют развитию крити-ческого мышления и гражданской ответственности у студентов [2]. Учёные отмечают, что инженерия глубоко укоренена в культурных и исторических контекстах [3] [4], и их понимание способствует формированию более рефлексивных и ответственных инженеров.

Культурное наследие также тесно связано с образованием в интересах устойчивого развития. Исследования подтверждают, что связь с наследием усиливает этическое сознание и системное мышление студентов [5] [6] [7] [8].

Интеграция гуманитарных дисциплин в технические учебные планы признаётся важным средством обогащения профессиональной идентичности и культурной грамотности [9][10][11][14] [15][16]. Одновременно цифровизация трансформирует способы сохранения и преподавания наследия, особенно через 3D- и виртуальные технологии [12][13][19][20].

Такие модели, как дуальное образование в Германии [17], философия Monozukuri в Японии и реформы, основанные на наследии, в Китае [18], представляют собой практические примеры сочетания культурного контекста с технической подготовкой.

Таким образом, литература демонстрирует, что образование, ориентированное на наследие, способствует формированию целостных, этически ориентированных и глобально мыслящих инженеров. Вместе с тем, отмечается нехватка локальных исследований, особенно в контексте Центральной Азии.

Результаты. Анализ международной практики и научной литературы показывает, что интеграция историко-культурного наследия в инженерное образование способствует развитию критического мышления, культурной осведомлённости и этической ответственности у студентов. Цифровые технологии значительно расширяют возможности для обучения, основанного на наследии. Международные модели – такие как либеральное образование в США, дуальное образование в Германии и философия Monozukuri в Японии – демонстрируют эффективность сочетания технической подготовки с культурно-историческим контекстом. В Узбекистане проекты цифровизации отражают растущее признание культурного наследия как педагогического ресурса. В целом, подходы, основанные на наследии, способствуют формированию социально ответственных и культурно компетентных инженеров.

Дискуссия. Современное инженерное образование находится на пересечении технической подготовки, этики, культуры и устойчивого развития. В этом контексте использование историко-культурного наследия как образовательного ресурса приобретает особую значимость. Оно способствует формированию инженерной идентичности, укрепляет связь между техническим знанием и культурной ответственностью, а также обеспечивает воспитание гражданских и этических качеств у будущих специалистов [1][2][10].

Международная практика демонстрирует различные подходы к интеграции наследия в инженерную подготовку. В системе американского «либерального образования» особое внимание уделяется формированию у студентов широкого мировоззрения, включающего гуманитарные дисциплины, культуру и историю науки и техники [4][7]. Аналогично, Япония успешно применяет философию «моно-дзукури», которая сочетает техническое мастерство с культурными традициями, формируя уважительное отношение к труду и технологическому опыту предков [8][25].

В Германии дуальное обучение позволяет сочетать производственную практику с теоретическим обучением, при этом историко-культурный контекст рассматривается как важный компонент профессионального становления [9]. Китайский подход ориентирован на сохранение культурной идентичности через цифровизацию наследия, что позволяет внедрять инновации, не теряя исторической преемственности [26][27].

Особый интерес представляет применение цифровых технологий в сфере сохранения и популяризации культурного наследия. Исследования Ott и Pozzi показывают, что ИКТ расширяют возможности преподавания, обеспечивая интерактивность, визуализацию и доступность исторических объектов через 3D-моделирование, дополненную и виртуальную реальность [1][5][11]. Эти технологии активно применяются и в Узбекистане, где реализуются проекты цифровизации музейного туризма и архивных коллекций [6][12][13].

Отдельное внимание в дискуссии уделяется вопросам устойчивого развития. Культурное наследие рассматривается как инструмент экологического и социального воспитания. Boeve-de Pauw и коллеги доказывают, что обучение, связанное с наследием, способствует формированию экологически ориентированного мышления и развивает чувство сопричастности к будущему планеты [10] [14]. Таким образом, историко-культурные компоненты способствуют формированию целостного взгляда на инженерную деятельность как на социально ответственную профессию.

Кроме того, современное образование должно учитывать принципы мультикультурности. В условиях глобализации растет значение уважительного отношения к различным культурным и этническим традициям. Это подчеркивает необходимость включения в учебный процесс модулей, направленных на развитие культурной чувствительности, толерантности и умения работать в многонациональных коллективах [15][16]. Многообразие культурных кодов усиливает потребность в воспитании «глобального инженера», способного работать в транснациональной среде, при этом уважая локальные особенности.

Также заслуживают внимания исследования в области инженерной этики. Didier подчеркивает важность понимания инженерами социальных последствий технических решений и необходимости учитывать культурные, исторические и моральные факторы при проектировании и внедрении техноло-гий [24]. Подобные этические модели подготовки специалистов способствуют формированию нового типа инженерной культуры-ориентированной на человека, общество и природу.

На этом фоне педагогические практики, ориентированные на использование культурного наследия, приобретают междисциплинарный характер. Они включают исторический анализ инженерных решений, изучение традиционных технологий и конструкций, проектную деятельность на основе анализа объектов наследия и работу с цифровыми архивами [1][3][28]. Это обеспечивает не только развитие профессиональных компетенций, но и формирует устойчивую ценностную базу у будущих инженеров.

Учитывая специфику Узбекистана, с его богатейшим архитектурным, ремесленным и инженерным наследием, становится очевидной необходимость системной интеграции историко-культурного компонента в инженерное образование. Национальные объекты наследия (древние города, ирригационные системы, традиционные методы строительства) могут использоваться как учебные площадки, а цифровые технологии как средство сохранения и активного вовлечения студентов в изучение собственной культурной среды [6][13][20].

Таким образом, обращение к историко-культурному наследию в инженерной подготовке обосновано как педагогически, так и социально. Оно способствует гуманизации инженерного образования, укрепляет связь между прошлым и будущим, техническим и гуманитарным, локальным и глобальным. Внедрение такого подхода обеспечивает подготовку инженеров нового поколения — не только технически грамотных, но и культурно чувствительных, социально ответственных и этически зрелых специалистов.

Заключение. Интеграция историко-культурного наследия в инженерное образование представляет собой стратегически важное направление, направленное на гуманизацию технической подготовки, развитие ценностных установок и формирование ответственного профессионального мышления. Проведённый анализ научной литературы и международного опыта показал, что обращение к культурному наследию в учебном процессе способствует расширению кругозора будущих инженеров, укреплению их идентичности и осознанию социальной значимости инженерной деятельности.

Использование цифровых технологий в преподавании историко-культурных объектов усиливает вовлечённость студентов, обеспечивает междисциплинарный подход и позволяет соединить прошлое с современными образовательными практиками. Примеры из США, Японии, Германии, Китая и Узбекистана демонстрируют разнообразие успешных моделей интеграции наследия в инженерную подготовку – от концепции «либерального образования» до философии «монодзукури» и цифровых проектов по сохранению объектов наследия.

Таким образом, обращение к историко-культурному наследию как к педагогическому ресурсу позволяет не только повысить качество инженерного образования, но и сформировать поколение

специалистов, способных принимать решения с учётом этических, культурных и экологических факторов. Это особенно актуально в условиях глобальных вызовов XXI века, требующих от инженеров не только технической компетентности, но и гуманитарного мышления, межкультурной чувствительности и устойчивого подхода к развитию общества.

Список использованной литературы:

(1). Ott M., Pozzi F. Towards a new era for cultural heritage education: discussing the role of ICT. Computers in Human Behavior. 2011, vol. 27, № 4, p. 1365–1371.

(2). Castro-Calviño L., Rodríguez-Medina J., López-Facal R. Heritage education under evaluation: the usefulness, efficiency and effectiveness of heritage education programmes. Humanities and Social Sciences Communications. 2020, vol. 7, № 1, p. 1–11.

(3). Downey G. L., Lucena J. C. Engineering cultures. In: Restivo S. (ed.) Science, Technology, and Society. New York, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 124–129.

(4). Williams R., Edge D. The social shaping of technology. Research Policy. 1996, vol. 25, № 6, p. 865–899.

(5). Boeve-de Pauw J., Gericke N., Olsson D., Berglund T. The effectiveness of education for sustainable development. Sustainability, 2015, vol. 7, № 11, p. 15693–15717.

(6). Venkataraman B. Education for sustainable development. Environment, Science and Policy for Sustainable Development. 2009, vol. 51, № 2, p. 8–10.

(7). O'Flaherty J., Liddy M. The impact of development education and education for sustainable development interventions: a synthesis of the research. Environmental Education Research, 2018, vol. 24, № 7, p. 1031–1049.

(8). Hopkins C., McKeown R. Education for sustainable development: an international perspective. In: Education and Sustainability: Responding to the Global Challenge, 2002, vol. 13, p. 13–24.

(9). Nieusma D. Conducting the instrumentalists: a framework for engineering liberal education. Engineering Studies, 2015, vol. 7, № 2–3, p. 159–163.

(10). Wisnioski M.H. "Liberal education has failed": reading like an engineer in 1960s America. Technology and Culture, 2009, Vol. 50, № 4, p. 753–782.

(11). Heywood J. Engineering literacy: a component of liberal education. 2010 Annual Conference & Exposition: conference proceedings. 2010, p. 15.491.1–15.491.14.

(12). Didier C. Engineering ethics: European perspectives. In: Ethics, Science, Technology, and Engineering: A Global Resource, 2015, p. 87–90.

(13). Logan J., Curry J.A liberal arts education: global trends and challenges. Christian Higher Education. 2015, vol. 14, № 1–2, p. 66–79.

(14). Seifert T.A., Goodman K.M., King P.M. The effects of liberal arts experiences on liberal arts outcomes. Research in Higher Education, 2008, vol. 49, № 2, p. 107–125.

(15). Boichevska I., Veremiuk L. Dual education: application of Germany's positive experience in Ukrainian reality. Studies in Comparative Education, 2020, № 1, p. 4–13.

(16). Zhu Q., Jesiek B., Gong Y. Past/forward policy-making: transforming Chinese engineering education since the Reform and Opening-up. History of Education, 2015, p. 1–20. DOI: 10.1080/0046760X.2015.1040083.

(17). Lian Y., Xie J. The evolution of digital cultural heritage research: identifying key trends, hotspots, and chal-lenges through bibliometric analysis. Sustainability, 2024, vol. 16, Article 7125. DOI: 10.3390/su16167125.

(18). Серикбаева Ш. Цифровизация в музейном туризме Узбекистана: новые возможности для сохранения и продвижения культурного наследия. Наука и технология в современном мире, 2025, № 12, с. 117–120.

(19). Макхаммадиева Н.Р. Цифровое наследие (Digital Heritage) – проект по сохранению культурного наследия Узбекистана: системный подход и стратегическая эффективность. Scientific Practical Conference. 2025, т. 1, № 1, с. 431–435.

(20). Рожкова Н.В., Мухамадеева И.А. Роль 3D-технологий в сохранении и популяризации культурного наследия. "Наука и реальность", 2025, № 1 (21), с. 159–163.

Djumaniyazova Zilola Navfal qizi (Senior Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences, Gavhar Str. 1, Tashkent 100149 Uzbekistan; E-mail: ziloladjumaniyazova@gmail.com),
Abdusattorova Ra'no Jakhangirovna (Freshman at the University of Tashkent for Applied Sciences, Gavhar Str. 1, Tashkent 100149, Uzbekistan; E-mail: abdusattorovarano03@gmail.com)

THE EFFICACY OF SHADOWING TECHNIQUE IN IMPROVING ENGLISH SPEAKING SKILLS

Annotation. *This article explores the effectiveness of the "Shadowing" technique as a method for enhancing English speaking skills among language learners. Shadowing involves the immediate repetition of auditory input, mimicking the speaker's speed, intonation, and rhythm. The study discusses how this technique helps students overcome common challenges such as lack of fluency, poor pronunciation, and speaking anxiety. By analyzing current linguistic research and practical applications, the paper demon-*

strates that consistent use of Shadowing can significantly improve oral proficiency and build confidence in non-native speakers.

Keywords: *Shadowing technique, speaking skills, fluency, pronunciation, language acquisition, English as a Second Language (ESL).*

INGLIZ TILIDA SO‘ZLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA SHADOWING TEXNIKASINING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqola “Shadowing” texnikasining ingliz tilida so‘zlash ko‘nikmalarini oshirishdagi samaradorligini o‘rganadi. Shadowing – bu eshitilgan matnni darhol takrorlash, nutq so‘zlovchining tezligi, intonatsiyasi va ritmini taqlid qilish orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot ushbu texnika yordamida talabalar tez-tez duch keladigan muammolar – suyuqlik yetishmasligi, noto‘g‘ri talaffuz va nutqdan qo‘rqish kabi holatlarni yengib o‘tishini muhokama qiladi. Zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlari va amaliy qo‘llanmalarni tahlil qilish orqali maqola Shadowing texnikasidan muntazam foydalanish og‘zaki ko‘nikmalarni sezilarli darajada oshirishi va ona tili bo‘lmagan so‘zlovchilarda o‘ziga ishonganlikni shakllantirishga yordam berishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Shadowing texnikasi, so‘zlash ko‘nikmalari, suyuqlik, talaffuz, til o‘rganish, Ingliz tili ikkinchi til sifatida (ESL).*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТЕХНИКИ “SHADOWING” В УЛУЧШЕНИИ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье исследуется эффективность техники “Shadowing” как метода улучшения навыков устной речи на английском языке у изучающих язык. Shadowing предполагает немедленное повторение услышанного материала с имитацией скорости, интонации и ритма говорящего. В исследовании рассматривается, как эта техника помогает студентам преодолевать распространённые трудности, такие как недостаточная беглость, неправильное произношение и тревожность при говорении. Анализируя современные лингвистические исследования и практические применения, статья демонстрирует, что регулярное использование техники Shadowing может существенно повысить устную компетенцию и развить уверенность у носителей других языков.*

Ключевые слова: *техника Shadowing, навыки устной речи, беглость, произношение, усвоение языка, английский как второй язык (ESL).*

Introduction. In the contemporary era of globalization, the importance of mastering English cannot be overstated, as it serves as the primary medium for international science, business, and digital communication. However, as freshmen at the University of Tashkent for Applied Sciences, we have observed a recurring paradox among our peers: while many students possess a solid grasp of complex grammar rules and extensive vocabulary, they frequently encounter significant obstacles when attempting to engage in spontaneous oral communication. This phenomenon, often referred to as "speaking anxiety" or a "fluency gap," suggests that traditional learning methods may not be sufficient for developing authentic communicative competence. For most ESL (English as a Second Language) learners, the transition from passive understanding to active speaking is arguably the most demanding stage of language acquisition.

To address this challenge, researchers and linguists have long sought effective pedagogical tools, among which the Shadowing Technique stands out as a particularly potent method. Simply put, Shadowing involves the immediate vocal tracking of a native speaker’s speech. Rather than waiting for a sentence to conclude before repeating it, the learner acts as a "shadow," attempting to reproduce the sounds almost simultaneously. Although this technique was initially utilized for the rigorous training of simultaneous interpreters, it has since been popularized for general language learners by scholars such as Professor Alexander Arguelles.[1] What makes Shadowing distinct from conventional "listen and repeat" exercises is its emphasis on the prosody of speech including rhythm, stress, and intonation rather than just the words themselves.

The rationale behind our focus on this topic is to evaluate the tangible impact that Shadowing can have on students' oral proficiency. By engaging in this practice, learners are not merely memorizing phrases; they are fundamentally training their speech organs and developing "muscle memory" for foreign phonemes. Furthermore, consistent Shadowing is believed to enhance phonological awareness, allowing learners to perceive and imitate the subtle ways in which native speakers link words together in natural speech. Had more students been aware of this subconscious processing, they might have overcome their speaking barriers much earlier in their academic journey.

[1] Arguelles A. (2007). Shadowing: A Language Learning Technique. Foreign Language Education Research.

In this article, we aim to analyze the efficacy of the Shadowing technique by examining its various cognitive and linguistic benefits. We intend to demonstrate that through daily practice even for as little as fifteen minutes students can achieve a remarkable improvement in both their fluency and their psychological confidence. Ultimately, this study seeks to bridge the gap between theoretical linguistic knowledge and practical oral performance, providing a clear roadmap for students who wish to communicate in English with greater ease and naturalness.

Methodology. The methodology adopted for this research is primarily based on a qualitative analysis and a systematic review of existing linguistic pedagogical frameworks. Given that we are in the initial stage of our academic journey at the University of Tashkent for Applied Sciences, our approach focused on synthesizing theoretical data with practical observations. This multifaceted method allowed us to evaluate the efficacy of the Shadowing technique from both a psychological and a linguistic perspective.

To ensure the reliability of our findings, the research process was structured into four distinct phases:

Preliminary Literature Review. Not only did we examine the foundational theories of Alexander Arguelles, but we also analyzed contemporary studies regarding "Input Hypothesis" and "Output Hypothesis".[1] By doing so, we established a solid theoretical baseline for how the brain processes real-time auditory signals.

Material Selection and Classification. We categorized various audio-visual materials based on their difficulty levels, ranging from slow-paced podcasts to high-speed TED Talks. This was crucial because the success of Shadowing is heavily dependent on whether the material matches the learner's current proficiency level.

Observational Case Study. For a period of four weeks, a small group of volunteer students practiced Shadowing for twenty minutes daily. We monitored their progress using voice recordings to observe changes in their speech rate and intonation patterns. Had we not conducted this observation, the research would have remained purely theoretical without any practical evidence.

Comparative Evaluation. We compared the Shadowing method with the traditional "Listen and Repeat" approach. This comparison helped us identify why the former is more effective in developing "muscle memory" and reducing the cognitive load during spontaneous speech.

The data collection was further enriched by gathering qualitative feedback from the participants regarding their psychological comfort and confidence levels. One of the most significant aspects of our methodology was focusing on "Phonological Loop" training, which is a component of working memory that deals with auditory information.[2] By analyzing how participants imitated the "linking sounds" and "sentence stress" of native speakers, we were able to draw conclusions about the technique's impact on overall fluency.[3]

Ultimately, the synthesis of these methods provided us with a comprehensive overview of the Shadowing technique. Although a larger-scale quantitative study might provide more statistical data, this qualitative approach offered deeper insights into the personal struggles and triumphs of students attempting to master English oral skills. This methodology ensures that our conclusions are grounded in both respected linguistic theories and real-life student experiences.

Discussion.

The analytical findings of this study suggest that the Shadowing technique is not merely a repetitive exercise, but rather a sophisticated cognitive process that enhances multiple facets of linguistic competence. One of the most compelling arguments in favor of Shadowing is its ability to reduce the "cognitive load" during spontaneous speech.[4] Under normal circumstances, ESL learners often struggle with the simultaneous tasks of word retrieval, grammatical structuring, and phonetic execution. However, by consistently practicing Shadowing, learners can automate these processes, thereby allowing the brain to focus more on the "content" of the message rather than the "mechanics" of the language.

A critical aspect of our discussion involves the improvement of prosodic features namely, the rhythm, stress, and intonation patterns that are often neglected in traditional classrooms. While conventional methods prioritize the accuracy of individual phonemes, Shadowing forces the learner to adopt the "musicality" of English. This is where the concept of "muscle memory" becomes relevant. The more frequently a student mimics the linking sounds (liaisons) and elisions of a native speaker, the more natural

[1] Krashen S.D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
[2] Hamada Y. (2016). Shadowing: Who does it help? Journal of English Language Teaching, 10(1), 35-42)
[3] Shiki T., Mori Y., Kadota S., Yoshida S. (2010). Exploring the effects of shadowing on English as a foreign language (EFL) listening and speaking. JALT Journal.
[4] Hamada Y. (2016). Shadowing: Who does it help? Journal of English Language Teaching, 10(1), p. 35–42.

their speech becomes. Had we only focused on reading aloud, we would not have observed such a significant shift in the participants' ability to sound more "native-like."

Furthermore, the psychological dimension of Shadowing cannot be ignored. A recurring theme in our research was the reduction of "foreign language anxiety." Many freshmen at our university report a fear of making mistakes in front of their peers. Shadowing provides a safe, solitary environment where students can practice intense oral production without the pressure of a real conversation. This repetitive exposure builds a sense of "linguistic confidence." Consequently, when these students eventually enter a real-world communicative situation, they are better equipped to handle the flow of the conversation.

It is also worth mentioning that the efficacy of Shadowing is significantly enhanced when combined with "metacognitive strategies," such as self-recording and error analysis. During our observation, it became evident that students who listened back to their own Shadowing sessions were more likely to identify their own intonation errors. This self-correction mechanism is vital for long-term improvement. Moreover, we must address the potential limitations; for instance, Shadowing can be mentally exhausting for beginners. Therefore, it is imperative that the difficulty of the audio material is strictly monitored to prevent burnout.

In conclusion of this discussion, the data indicates a clear positive correlation between regular Shadowing practice and the refinement of speaking skills. While it is not a "magic bullet" that replaces all other forms of learning, it serves as a powerful catalyst for transforming passive linguistic knowledge into active, fluent communication. As we move forward into more advanced stages of our degree, the integration of such evidence-based techniques will undoubtedly be essential for achieving professional-level English proficiency.

Conclusion. To summarize, the findings of this research underscore the significant impact that the Shadowing technique can have on the development of English speaking skills. As demonstrated throughout the study, this method is far more than a simple repetitive task; it is a transformative pedagogical tool that bridges the gap between theoretical grammar knowledge and spontaneous oral performance. By forcing learners to imitate native speakers in real-time, Shadowing facilitates the development of muscle memory and phonological awareness, which are essential for achieving natural fluency.[1]

Furthermore, the psychological benefits of this technique, particularly in reducing speaking anxiety, cannot be overstated. For freshmen who often struggle with the pressure of accurate communication, Shadowing provides a controlled environment to build confidence. Had this method been more widely implemented in traditional language curricula, many students might have avoided the common "fluency plateau" that occurs in the early stages of language acquisition. Not only does it refine pronunciation and intonation, but it also prepares the brain for the cognitive demands of real-world interaction.

In conclusion, while Shadowing requires consistent discipline and a careful selection of materials, its efficacy in improving English oral proficiency is undeniable. As we progress in our academic journey at the University of Tashkent for Applied Sciences, we recommend that both students and educators integrate Shadowing into their daily routines as a supplementary exercise. Ultimately, the mastery of a language is not just about understanding its rules, but about capturing its rhythm and soul. Through the persistent application of the Shadowing technique, learners can move beyond the constraints of textbooks and begin to communicate with the clarity and confidence of a native speaker.

References:

(1). Arguelles A. Shadowing: A Language Learning Technique. Foreign Language Education Research, 2007.

(2). Hamada Y. “Shadowing: Who Does It Help?” Journal of English Language Teaching, vol. 10, № 1, 2016, pp. 35–42.

(3). Kadisn S. The Power of Shadowing in the ESL Classroom. University of Oxford Press, 2014.

(4). Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press, 1982.

(5). Murphey T. “Exploring Conversational Shadowing.” Language Teaching Research, vol. 5, № 2, 2001, pp. 128–155.

(6). Shiki T., Mori Y., Kadota S., and Yoshida S. “Exploring the Effects of Shadowing on English as a Foreign Language (EFL) Listening and Speaking.” JALT Journal, 2010.

[1] Arguelles A. (2007). Shadowing. A Language Learning Technique. Foreign Language Education Research.

Juraeva Makhliyo Rashidovna (Teacher of the Department of English language and literature of the Bukhara State Pedagogical Institute: E-mail: mahliyorashidovna@gmail.com)

ANALYSIS OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE METHODOLOGY OF COMPETENCY DEVELOPMENT

Annotation. *This article analyzes the methodological approaches to the development of students' competencies, the mechanisms for their implementation and the content and results of research work carried out in this direction. The theoretical foundations of the competency approach, the effectiveness indicators of the methods and technologies used in the educational process, as well as the role of integrative, innovative and interactive methodologies in the development of knowledge, skills and competencies of students are studied. The article covers the current problems encountered in the formation of competencies and proposals for their elimination, with a comparative analysis of scientific ideas put forward by various authors. The results of the study serve to create a methodological basis for modernizing the educational process, improving the professional and general educational competencies of students.*

Keywords: *competence, competency approach, methodological support, educational technologies, professional competencies, interactive methods, innovative approach, Student Activities, modernization of the educational process.*

Jo'rayeva Mahliyo Rashidovna (Buxoro davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; E-mail: mahliyorashidovna@gmail.com)

KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODOLOGIYASI TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarning kompetensiyalarini rivojlantirishga doir metodologik yondashuvlar, ularni amalga oshirish mexanizmlari hamda shu yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining mazmuni va natijalari tahlil qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari, ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan metod va texnologiyalarning samaradorlik ko'rsatkichlari, shuningdek, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda integrativ, innovatsion va interaktiv metodologiyalarning o'rni o'rganiladi. Maqolada kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida uchraydigan dolzarb muammolar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar, turli mualliflar tomonidan ilgari surilgan ilmiy g'oyalar qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, talabalarning kasbiy va umumta'lim kompetensiyalarini takomillashtirish uchun metodologik asos yaratishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, metodik ta'minot, ta'lim texnologiyalari, kasbiy kompetensiyalar, interaktiv metodlar, innovatsion yondashuv, talaba faoliyati, ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish.*

Жураева Махлиё Рашидовна (Преподаватель кафедры английского языка и литературы Бухарского государственного педагогического института; E-mail: mahliyorashidovna@gmail.com)

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО МЕТОДОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. *В данной статье анализируются методологические подходы к развитию компетенций студентов, механизмы их реализации, а также содержание и результаты научно-исследовательской работы, проводимой в этом направлении. Изучаются теоретические основы компетентностного подхода, показатели эффективности методов и технологий, используемых в образовательном процессе, а также роль интегративных, инновационных и интерактивных методик в развитии знаний, умений и компетенций студентов. В статье рассматриваются актуальные проблемы, возникающие при формировании компетенций, и предложения по их устранению, со сравнительным анализом научных идей, выдвинутых различными авторами. Результаты исследования служат созданию методологической основы для модернизации образовательного процесса, повышения профессиональных и общеобразовательных компетенций студентов.*

Ключевые слова: *компетентность, компетентностный подход, методическое обеспечение, образовательные технологии, профессиональные компетенции, интерактивные методы, инновационный подход, деятельность студентов, модернизация образовательного процесса.*

Introduction. In the context of today's globalization, the priority of the competency approach in the educational system is growing. The modern labor market requires that students have not only theoretical knowledge, but also competencies such as practical skills, independent thinking, problem solving, working with information and engaging in effective communication. Therefore, the organization of the educational process in higher educational institutions on the basis of competence, the improvement of the methodology for the development of professional and general educational competencies of students are considered as an urgent scientific and practical task. In recent years, the number of scientific research on the formation of

competencies has increased, the use of innovative educational technologies in their content, the organization of teaching on the basis of interactive methods, the activation of educational and cognitive activity of students and the introduction of transformational approaches are among the main areas. However, the analysis of the existing literature shows that a number of problems in the methodology for the development of competencies – such issues as insufficient systematization of methodological approaches, uncertainty of criteria for evaluating competency types, slow integration with practice-have not yet been fully solved.

Literature review. Competency development has become one of the key directions in modern pedagogical research, especially within the framework of competency-based education. Many scholars emphasize that the competency-based approach focuses not only on the acquisition of theoretical knowledge but also on the formation of practical skills, professional abilities, and personal qualities necessary for effective activity in a particular field. Researchers note that competence is a complex concept that integrates knowledge, skills, attitudes, and experience, enabling individuals to successfully solve professional and social tasks. In this regard, the methodology of competency development in the educational process is widely studied in scientific literature, where special attention is given to student-centered learning, interactive teaching methods, and the integration of theoretical knowledge with practical activities.

At the same time, scientific studies highlight the importance of methodological approaches that ensure the effective formation of competencies in higher education institutions. Researchers underline that innovative pedagogical technologies, problem-based learning, project-based learning, and collaborative learning play a significant role in developing students' analytical thinking, creativity, and professional readiness. In addition, modern studies emphasize the need for effective assessment methods that evaluate not only students' knowledge but also their ability to apply it in real-life situations. Therefore, the analysis of scientific research shows that the methodology of competency development requires a systematic approach, including curriculum improvement, the application of innovative teaching methods, and the use of modern educational technologies aimed at enhancing students' competencies.

Research Methodology. In order to develop professional competencies of specialists in the English language in World higher education institutions, special attention is paid to the development of competencies based on interactive language semantics, aesthetic features of speech, transformation of pedagogical ideas, development of monological and dialogical forms of communication, quality of education and qualification requirements in accordance with international standards, critical thinking of, studies aimed at training pedagogical personnel in accordance with the requirements of international qualifications in the economic and spiritual spheres, the use of innovative educational technologies and the assessment of the intellectual activity of Educational people, foreign experiences in EMI and STEAM projects and research aimed at teaching specialist subjects in English for specialists in the field, the development of professional competencies in the English language of future specialist personnel, the specialty of which is not related to the English language, is considered as one of the urgent tasks.

Analysis and results. The essence of the reforms carried out in the educational process today is high professional activity, special attention is paid to training competitive personnel, improving the methodology for the development of communicative competencies in English regarding the professional activities of students, learning English in the process of teaching.

These documents are significant in that they are aimed at the implementation of large-scale reforms aimed at popularizing the study and use of foreign languages, in particular English, training and professional development of scientific and pedagogical personnel.

1. Analysis of the completed research work on the preparation of students for professional activities and the development of their competencies:

The issue of preparing students for professional activities is one of the priority areas in modern pedagogical research. In the scientific literature, the content of professional training is interpreted as a holistic system consisting of professional knowledge, practical skills, personal qualities, culture of work and professional adaptation. Research shows that interactive teaching, project activities, practical training, dual education, educational-practical integration and educational technologies focused on real professional tasks are important in the development of professional competence. Also, many authors note the lack of refinement of professional competency assessment criteria, the lack of systematization of methodological recommendations, and the inadequacy of teachers' skills to use innovative approaches as the main problem. From this point of view, the need to develop the scientific and methodological foundations of deepening professional training is clearly felt in the content of existing research.

2. Analysis of research work on the development of competencies of students of technological education:

In the research carried out in the direction of technological education, practical training, technical modeling, design, problem tasks, tasks that develop constructive thinking and production practice occupy a special place in the development of student competence. Researchers emphasize the need to base the competence-oriented teaching process on real-world work with techniques and technologies, to formulate technical thinking, inventive skills and creative technological approaches in students. The main conclusions of scientific work are that in the development of competencies of students of technological education, module-based training, the STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) approach, technical design elements and the use of digital technologies serve as an important methodological basis.

3. Analysis of research work on the development of students' communicative competence in English:

In scientific research on the development of communicative competence in English, it was found that in the process of language teaching, it is effective to organize exercises based on a communicative approach, integrative education, interactive methods, communication-based tasks, real-life situations. Researchers note that when learning a language, the complex development of listening and understanding, speaking, reading and writing skills is important. Also, the use of authentic materials, multimedia technologies, language laboratories, virtual communication platforms and the development of intercultural competence are noted as the main factors that increase students' language competence [1].

4. Analysis of scientific research work on the development of communicative competencies of students of technological education:

Research on the development of communicative competence of students studying in the direction of technological education is more focused on professional communication, the correct application of technical terms, effective communication in collective activities, the formation of skills for the oral and written statement of technological processes. The authors believe that in the development of professional communication competence, production practices, solving engineering problems through communication, working with technical documentation, project protection, debates, "case-study" methods, team projects and simulation training are effective. The results of the study show that the development of communicative competence in technical directions is the main indicator that determines the future professional skills of the student [2].

5. Analysis of research work performed on the content of the methodology of teaching English to students of the English language educational direction:

In research carried out in the direction of English education, the content of the language teaching methodology was studied in connection with the system of teaching based on lingua didactics, pedagogical technologies, principles of communicative education, an integrative approach, competence. Researchers recommend in the content of the methodology such approaches as interactive training, development of dialogical speech, use of audio-visual tools, CLT (Communicative Language Teaching), TBLT (Task-Based Language Teaching), CLIL (Content and Language Integrated Learning), which develop the student's language skills, creative thinking, analytical skills and cultural thinking as an effective methodological basis. In scientific sources, the role of teacher competence is highlighted in order to increase the effectiveness of the lesson.

6. Analysis of scientific research work on teaching English in non-philological educational programs:

Research on teaching English in non-philological (technical, economic, pedagogical and other) areas has been based on a model of English adapted to professional orientation (ESP-English for Specific Purposes). According to the results of scientific work, in teaching English to students in these directions, professional terminology, simulation of professional situations, practice-oriented assignments, contextual teaching, work with authentic professional texts will have a high effect. The authors emphasize the importance of forming skills such as professional communication, professional correspondence, presentations and protecting projects in English in ESP Language Teaching. In studies, time deficit, low motivation, and inadequate methodical provision are noted as the main problems in teaching English to students.

Conclusion. In conclusion, in the development of professional and communicative competencies of students, a competency approach, interactive and integrative methods, practical training, project activities and training based on real professional tasks are effective. The introduction of innovative methods and modern educational technologies in research work in technological and linguistic directions is noted as an urgent task. The results of the study provide a scientific and methodological basis for improving the quality of education, strengthening the readiness of students for future professional activities and modernizing the pedagogical process.

The list of used literature:

(1). Juraev A., & Juraeva M. Methodological importance of developing students' communicative competence in English. в theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences (Т. 3, Выпуск 20, сс. 100–104). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.14128205

(2). Juraev Akmal Razzokovich, Juraeva Mahliyo Rashidovna. The Importance of Professional Competence Along with Personal Maturity to Harmonize All the Innovations in Society Excellencia: international multi-disciplinary journal of education Volume 02, Issue 04, 2024 ISSN (E): 2994-9521https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje

(3). Tom Hutchinson and Alan Waters Excerpt. Cambridge University Press 978-0-521-31837-2 - English for Specific Purposes. A Learning-centred Approach.

(4). Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.

(5). Catherine Walter and Michael Swan "The Good Grammar Book". Oxford University Press, 2001, p. 220.

Soliyeva Muhayyo Tairovna (associate professor, Department of Uzbek and foreign languages, Jizzakh polytechnic institute, Uzbekistan; E-mail: soliyeva.muhayyo@mail.ru)

TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO ESP STUDENTS WITH THE HELP OF NEW TECHNOLOGIES

Annotation. *The rapid development of digital technologies has significantly transformed the teaching of foreign languages, particularly within English for Specific Purposes (ESP) education. This article investigates how technology-enhanced learning environments contribute to improving professional communication skills among ESP students. The study highlights the pedagogical value of digital tools, multimedia resources, and online collaborative platforms in supporting language acquisition and learner autonomy. The results indicate that integrating new technologies increases student motivation, enhances discipline-specific vocabulary acquisition, and promotes practical communication skills relevant to professional contexts. The article provides recommendations for effective implementation of technology-based instruction in ESP education.*

Keywords: *ESP, foreign language teaching, digital technologies, technology-enhanced learning, professional communication, learner autonomy.*

Soliyeva Muhayyo Tairovna (Jizzax Politexnika insituti "O'zbek va xorijiy tillar" kafedrasi dotsenti; (E-mail: soliyeva.muhayyo@mail.ru)

NOFILOLOG YO'NALISH TALABALARIGA XORIJIY TILLARNI YANGI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA O'QITISH

Annotatsiya. *Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi xorijiy tillarni o'qitish jarayoniga, ayniqsa, nofilolog yo'nalishlarida, sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada yangi texnologiyalar yordamida nofilolog yo'nalish talabalarga xorijiy tillarni o'qitishning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli vositalar, multimedia resurslari hamda onlayn hamkorlik platformalarining til o'rganish jarayonidagi pedagogik ahamiyati yoritiladi. Natijalar texnologiyalarga asoslangan ta'lim talabalarning o'quv motivatsiyasini oshirishini, kasbiy yo'naltirilgan lug'at boyligini rivojlantirishini va amaliy kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishini ko'rsatadi. Maqolada nofilolog yo'nalish ta'limida zamonaviy texnologiyalarni samarali integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *xorijiy tillarni o'qitish, raqamli texnologiyalar, texnologiyaga asoslangan ta'lim, professional kommunikatsiya, mustaqil o'rganish.*

Солиева Мухайё Таировна (Джизакский политехнический институт, доцент кафедры узбекского и иностранных языков; E-mail: soliyeva.muhayyo@mail.ru)

ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ С ПОМОЩЬЮ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *Бурное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на процесс обучения иностранным языкам, особенно на нефилологических направлениях подготовки. В данной статье анализируется эффективность обучения иностранным языкам студентов нефилологических специальностей с использованием новых технологий. В исследовании рассматривается педагогическое значение цифровых инструментов, мультимедийных ресурсов и онлайн-платформ сотрудничества в процессе изучения языка. Результаты показывают, что обучение, основанное на технологиях, способствует повышению учебной мотивации студентов, развитию профессионально ориентированного словарного запаса и формированию практических коммуникативных навыков. В статье представлены практические рекомендации по эффективной интеграции современных технологий в образовательный процесс на нефилологических направлениях.*

Ключевые слова: *обучение иностранным языкам, цифровые технологии, обучение на основе технологий, профессиональная коммуникация, самостоятельное обучение.*

Introduction. The growing influence of globalization and technological innovation has reshaped professional communication across nearly all disciplines. As industries increasingly operate in multilingual environments, higher education institutions face the challenge of preparing graduates who can communicate effectively within their professional fields. English for Specific Purposes (ESP) has emerged as a response to this demand, focusing on developing language skills directly connected to professional and academic needs.

Unlike general English instruction, ESP teaching requires contextualized language learning, where vocabulary, communication strategies, and discourse patterns reflect real professional situations. In recent years, advances in digital technologies have created new opportunities for improving this educational process. Online platforms, virtual learning environments, and multimedia resources enable teachers to simulate authentic professional communication and provide learners with access to real-world materials.

The integration of technology into ESP instruction has shifted traditional teacher-centered approaches toward more interactive and learner-centered models. This study explores how new technologies contribute to improving foreign language learning outcomes among ESP students and examines their impact on motivation, autonomy, and professional communication competence.

Literature Review. ESP methodology is based on the principle that language learning should correspond to learners' professional needs. Scholars emphasize that effective ESP instruction requires authentic materials and practical communication tasks aligned with specific professional contexts. Over time, pedagogical research has increasingly recognized technology as a key factor supporting these objectives.

Technology-enhanced language learning (TELL) provides opportunities for flexible and personalized learning experiences. Studies show that multimedia materials improve comprehension by combining visual and auditory input, which supports deeper understanding of professional discourse. Interactive tools allow learners to practice language actively rather than passively receiving information.

Online collaborative environments, such as discussion forums and video conferencing tools, promote communication and peer interaction. These platforms simulate real professional situations where collaboration and communication are essential. Mobile learning applications also contribute to continuous learning by enabling students to practice vocabulary and grammar outside the classroom.

Researchers argue that technological tools are especially effective in ESP education because they allow access to authentic professional resources, including industry videos, technical documentation, and real case studies. Consequently, digital learning environments help bridge the gap between language learning and future professional practice.

Research Methodology. This study employed a mixed-method research design combining qualitative and quantitative approaches. Participants included university students enrolled in ESP courses across different professional disciplines.

The research process included several stages. First, theoretical and pedagogical literature was analyzed to establish the conceptual framework of technology-enhanced ESP learning. Second, digital tools were integrated into classroom teaching, including multimedia presentations, online collaboration platforms, and mobile learning applications.

Data collection methods included:

- classroom observations of technology-based lessons;
- student questionnaires evaluating motivation and learning experience;
- analysis of learning performance before and after technology integration;
- teacher reflections regarding classroom engagement and interaction.

The combination of these methods allowed for comprehensive evaluation of the effectiveness of new technologies in ESP language education.

Analysis and Results. The findings demonstrate that the use of new technologies had a positive influence on student engagement and language development. Students participating in technology-enhanced lessons showed higher motivation levels and greater participation in communicative activities compared to traditional classroom settings.

Digital materials provided authentic professional input, helping students acquire terminology relevant to their fields. Multimedia resources improved listening comprehension and supported understanding of complex professional content. Online collaborative activities encouraged communication and teamwork, which are essential competencies in professional environments.

Mobile applications played a particularly important role in supporting learner autonomy. Students reported using these tools for vocabulary practice and revision, which increased responsibility for individual

learning progress. Teachers observed that technology-based tasks helped accommodate different learning styles and created more dynamic classroom interaction.

Overall, the results confirm that integrating digital technologies into ESP teaching not only improves language competence but also strengthens professional communication skills and independent learning habits.

Conclusion and Recommendations. This study confirms that new technologies significantly enhance the effectiveness of foreign language teaching for ESP students. Technology-supported learning environments increase motivation, provide access to authentic professional materials, and promote the development of communicative competence required in modern workplaces.

Based on the findings, several recommendations can be proposed:

1. Digital technologies should be systematically integrated into ESP curriculum design.
2. Teachers should select authentic digital resources related to specific professional fields.
3. Online collaborative tools should be used to develop communication and teamwork skills.
4. Mobile learning applications should be encouraged to support continuous independent learning.

Future studies may explore the role of artificial intelligence and adaptive learning technologies in shaping the future of ESP education.

References:

[1]. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes. Cambridge University Press, 1987.
[2]. Dudley-Evans T., St John M.J. Developments in ESP. Cambridge University Press, 1998.
[3]. Richards J.C. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.
[4]. Chapelle C. Computer Applications in Second Language Acquisition. Cambridge University Press, 2001.
[5]. Warschauer M. Technology and Language Learning. TESOL Quarterly, 2000.

Solomons Donovan Benedict (International Consultant to the Director of the Khorezm Regional Center for Pedagogical Skills)

THE INFLUENCE OF LEADERSHIP ON TEACHER MOTIVATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotation. *Leadership in educational institutions plays a crucial role in shaping teacher motivation and fostering professional development. Effective leadership styles influence the working environment, teachers' psychological well-being, and their willingness to improve professional competencies. The purpose of this article is to analyze the impact of leadership approaches on teacher motivation and professional growth based on theoretical perspectives and empirical findings of prominent scholars in educational psychology and management. The study highlights that supportive, transformational, and participatory leadership styles significantly contribute to teachers' intrinsic motivation, professional satisfaction, and continuous learning. The research also emphasizes the role of leadership in creating a collaborative school culture that encourages professional development.*

Keywords: *leadership, teacher motivation, professional development, educational management, transformational leadership, teacher performance, organizational climate, school leadership.*

Solomons Donovan Benedict (Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi direktorining xalqaro maslahatchisi)

RAHBARLIKNING O‘QITUVCHILAR MOTIVATSIYASI VA KASBIY RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Ta’lim muassasalarida rahbarlik o‘qituvchilar motivatsiyasini shakllantirish hamda ularning kasbiy rivojlanishini rag‘batlantirishda muhim o‘rin tutadi. Samarali rahbarlik uslublari ish muhitiga, o‘qituvchilarning psixologik farovonligiga va kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirishga bo‘lgan intilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu maqolaning maqsadi ta’lim psixologiyasi va boshqaruv sohasidagi yetakchi olimlarning nazariy qarashlari hamda empirik tadqiqotlari asosida rahbarlik yondashuvlarining o‘qituvchilar motivatsiyasi va kasbiy o‘sishiga ta’sirini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qo‘llab-quvvatlovchi, transformatsion va ishtirokchi rahbarlik uslublari o‘qituvchilarning ichki motivatsiyasi, kasbiy qoniqishi va uzluksiz ta’lim olishiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqot rahbarlikning o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini rag‘batlantiruvchi hamkorlikka asoslangan maktab madaniyatini shakllantirishdagi rolini ham ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *rahbarlik, o‘qituvchi motivatsiyasi, kasbiy rivojlanish, ta’lim boshqaruvi, transformatsion rahbarlik, o‘qituvchi faoliyati, tashkiliy muhit, maktab rahbarligi.*

Соломонс Донован Бенедикт (Международный консультант директора Хорезмского регионального центра педагогического мастерства)

ВЛИЯНИЕ ЛИДЕРСТВА НА МОТИВАЦИЮ УЧИТЕЛЕЙ И ИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация. *Лидерство в образовательных учреждениях играет важную роль в формировании мотивации учителей и содействии их профессиональному развитию. Эффективные стили лидерства оказывают влияние на рабочую среду, психологическое благополучие учителей и их стремление совершенствовать профессиональные компетенции. Цель данной статьи — проанализировать влияние различных подходов к лидерству на мотивацию учителей и их профессиональный рост на основе теоретических взглядов и эмпирических исследований ведущих ученых в области образовательной психологии и менеджмента. Исследование показывает, что поддерживающий, трансформационный и партисипативный стили лидерства значительно способствуют внутренней мотивации учителей, их профессиональному удовлетворению и непрерывному обучению. Также подчеркивается роль лидерства в создании культуры сотрудничества в школе, которая способствует профессиональному развитию педагогов.*

Ключевые слова: *лидерство, мотивация учителей, профессиональное развитие, образовательный менеджмент, трансформационное лидерство, эффективность работы учителя, организационный климат, школьное руководство.*

Introduction. In modern educational systems, the role of leadership has become increasingly significant in ensuring the quality of teaching and learning processes. Educational institutions require leaders who are capable of guiding teachers, inspiring professional growth, and fostering a supportive organizational culture. Researchers have emphasized that leadership directly influences teacher motivation, job satisfaction, and commitment to professional development.

Educational leadership is often defined as the process of influencing teachers and other members of an educational organization in order to achieve educational goals and improve teaching effectiveness. Scholars argue that effective leadership contributes not only to institutional development but also to the personal and professional growth of teachers.

Theoretical Foundations of Leadership in Education. The concept of leadership in education has been widely discussed by many scholars. For example, James MacGregor Burns (1978) introduced the theory of transformational leadership, emphasizing that leaders can motivate followers by inspiring shared values and goals. According to Burns, transformational leaders encourage teachers to move beyond personal interests and work toward collective educational objectives [Burns, 1978].

Later, Bernard Bass (1985) expanded the transformational leadership theory by explaining that leaders who demonstrate vision, support, and intellectual stimulation can significantly enhance employees' motivation and productivity. In educational settings, such leadership promotes teacher enthusiasm and professional engagement [Bass, 1985].

Another important perspective is presented by Kenneth Leithwood (1994), who studied leadership in schools and concluded that transformational leadership has a strong influence on teacher commitment and professional learning. Leithwood emphasized that school leaders who encourage collaboration and shared decision-making create conditions for teachers' continuous development [Leithwood, 1994].

Leadership and Teacher Motivation. Teacher motivation is one of the key factors affecting the quality of education. Researchers have long argued that leadership style significantly determines the level of teacher motivation within schools.

Frederick Herzberg (1959**)** developed the two-factor theory of motivation, which distinguishes between hygiene factors and motivational factors. According to Herzberg, recognition, responsibility, and professional growth opportunities increase intrinsic motivation among employees, including teachers [Herzberg, 1959].

Similarly, Abraham Maslow (1943) proposed the hierarchy of needs theory, explaining that individuals are motivated by a sequence of needs ranging from basic physiological needs to self-actualization. In educational institutions, leadership plays a critical role in fulfilling teachers' social, esteem, and self-actualization needs through recognition and professional support [Maslow, 1943].

Research conducted by Michael Fullan (2001) indicates that school leaders who promote collaboration, professional learning communities, and shared vision significantly enhance teacher motivation and commitment to educational reforms [Fullan, 2001].

Leadership and Professional Development of Teachers. Modern research in educational management emphasizes that leadership is not only about administrative control but also about creating conditions

that encourage teachers to learn continuously and improve their professional competencies. In this context, scholars have examined different leadership models that influence teachers' professional development.

For instance, **John Hattie (2009)** in his large-scale meta-analysis on educational effectiveness highlighted that leadership significantly affects teacher learning and instructional improvement. According to Hattie, school leaders who support evidence-based teaching practices and encourage professional reflection help teachers improve instructional quality and student outcomes [Hattie, 2009].

Another significant contribution was made by **Andy Hargreaves (2003),** who introduced the concept of sustainable leadership. Hargreaves argued that sustainable leadership focuses on long-term professional growth of teachers, collective responsibility, and shared professional knowledge. Such leadership creates a culture where teachers continuously exchange ideas and support each other's professional learning [Hargreaves, 2003].

Similarly, **Viviane Robinson (2011)** emphasized that leadership practices directly connected to teaching and learning processes have the strongest impact on teacher development. Robinson's research showed that leaders who actively participate in instructional discussions, curriculum planning, and professional dialogue significantly enhance teachers' professional skills [Robinson, 2011].

Professional development is essential for improving teachers' competencies and adapting to the changing demands of modern education. Leadership greatly influences the opportunities and conditions for teachers' professional growth.

According to Peter Senge (1990), organizations that function as learning communities encourage continuous learning and innovation among their members. Educational leaders who establish such environments promote professional development and reflective practice among teachers [Senge, 1990].

Furthermore, Linda Darling-Hammond (2005) emphasized that effective school leadership creates structures that support teacher learning, such as mentoring systems, collaborative planning, and professional training programs. She argues that leadership plays a decisive role in shaping teachers' professional development trajectories [Darling-Hammond, 2005].

Research by Day, Sammons, Hopkins, and Harris (2010) also demonstrates that strong school leadership contributes to teacher development by promoting professional learning networks, encouraging reflective practice, and supporting innovation in teaching methods [Day et al., 2010].

Contemporary studies in educational leadership increasingly emphasize that leadership influences not only institutional management but also the psychological and professional conditions in which teachers perform their work. In this context, leadership becomes a key factor that shapes teachers' professional identity, commitment to teaching, and willingness to engage in continuous professional development. Researchers argue that teachers who work in supportive leadership environments demonstrate higher levels of motivation, professional responsibility, and instructional innovation.

One of the significant perspectives on teacher motivation in educational organizations was presented by **Richard Ryan and Edward Deci (2000)** through the Self-Determination Theory. According to this theory, individuals demonstrate higher motivation when three fundamental psychological needs are satisfied: autonomy, competence, and relatedness. In educational institutions, leadership plays an important role in supporting these needs by allowing teachers to make instructional decisions, providing opportunities to develop professional skills, and fostering positive collegial relationships within the school environment [Ryan & Deci, 2000].

Another important theoretical contribution was made by **Daniel Pink (2009),** who argued that modern professional motivation is largely influenced by autonomy, mastery, and purpose. Pink emphasized that employees, including teachers, are more motivated when leaders provide opportunities for independent decision-making and encourage continuous improvement of professional skills. In schools where leaders promote autonomy and professional creativity, teachers demonstrate stronger commitment to teaching and professional growth [Pink, 2009].

Leadership also influences teacher motivation through the development of trust and psychological safety within the organization. **Bryk and Schneider (2002)** studied the role of relational trust in schools and concluded that trust between teachers and school leaders significantly improves collaboration and professional learning. According to their research, teachers working in high-trust environments are more willing to participate in professional development initiatives and adopt innovative teaching strategies [Bryk & Schneider, 2002].

The concept of moral leadership has also been discussed in relation to teacher motivation. **Sergiovanni (1992)** argued that effective school leaders should focus not only on administrative efficiency but also on moral authority and shared values. Sergiovanni emphasized that when teachers perceive

leadership as fair, ethical, and supportive, they develop stronger professional commitment and intrinsic motivation toward their work [Sergiovanni, 1992].

Professional development of teachers is also closely connected with reflective practice and critical self-analysis. **Donald Schön (1983)** introduced the concept of the reflective practitioner, suggesting that professionals improve their competence through reflection on their experiences and teaching practices. Educational leaders can encourage such reflection by organizing professional discussions, peer observations, and collaborative analysis of teaching strategies [Schön, 1983].

Research conducted by **Timperley (2008)** highlights that leadership significantly influences the effectiveness of professional learning programs for teachers. According to Timperley, leaders who actively participate in professional learning processes and align them with instructional goals help teachers develop deeper pedagogical understanding and improve classroom practice [Timperley, 2008].

Discussion. The analysis of theoretical and empirical studies shows that leadership is one of the most influential factors in teacher motivation and professional development. Transformational and participatory leadership styles create a positive school climate that encourages teachers to improve their skills and actively participate in educational reforms.

When leaders provide recognition, autonomy, and opportunities for professional growth, teachers become more motivated and committed to their work. Moreover, supportive leadership fosters collaboration among teachers, leading to the exchange of knowledge and innovative teaching practices.

Conclusion. Leadership plays a vital role in enhancing teacher motivation and promoting professional development in educational institutions. Theoretical and empirical studies confirm that transformational and supportive leadership styles positively influence teachers' motivation, job satisfaction, and commitment to professional growth.

Educational leaders should focus on creating a supportive organizational climate, encouraging collaboration, and providing continuous professional learning opportunities for teachers. Such leadership practices contribute not only to teacher development but also to the overall improvement of educational quality.

References:

(1). Bass B. (1985). Leadership and Performance Beyond Expectations. New York, Free Press.

(2). Burns J. (1978). Leadership. New York, Harper & Row.

(3). Darling-Hammond L. (2005). Professional Development Schools and Educational Reform. New York, Teachers College Press.

(4). Day C., Sammons P., Hopkins D., & Harris A. (2010). Successful School Leadership. Nottingham: National College for School Leadership.

(5). Fullan M. (2001). Leading in a Culture of Change. San Francisco: Jossey-Bass.

(6). Herzberg F. (1959). The Motivation to Work. New York, Wiley.

(7). Leithwood K. (1994). Leadership for school restructuring. Educational Administration Quarterly.

(8). Maslow A. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review.

(9). Senge P. (1990). The Fifth Discipline. The Art and Practice of the Learning Organization. New York, Doubleday.

G‘ulomova Hilola Shavkatovna (mustaqil izlanuvchi, Buxoro shahar 28-umumiy o‘rta ta’lim maktab ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi)

SHARQ TAFAKKURIDA NAVRO‘Z: BERUNIY, UMAR XAYYOM VA SADRIDDIN AYNIY QARASHLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniy, Umar Xayyom va Sadriddin Ayniyning Navro‘z bayramining kelib chiqish tarixini ifodalanishiga oid terminlari o‘rganiladi. Sharq tafakkurida Navro‘z shunchaki mavsumiy bayram emas, balki koinot va tabiat uyg‘unligining ramzi sifatida talqin etiladi. Mazkur uch allomaning qarashlari bayramning tarixiy, ilmiy va ijtimoiy jihatlarini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *go‘zallik, tasvir, tarix, ramziy tasvir, lug‘aviy mano, leksik-semantik.*

«НАВРУЗ» В ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ: ВЗГЛЯДЫ БЕРУНИ, ОМАРА ХАЯМА И САДРИДДИНА АЙНИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются термины, используемые Беруни, Омаром Хайямом и Садриддином Айни для описания происхождения и истории праздника Новруз.*

Ключевые слова: *красота, история, лексическое значение, лексико-семантический.*

“NAVRUZ” IN EASTERN PHILOSOPHY: THE VIEWS OF BERUNI, OMAR KHAYAM AND SADRIDDIN AINI

Annotation. *This article examines the terms used by Abu Rayhan Beruni, Omar Khayyam, and Sadriddin Aini to describe the history of the Navruz holiday. In Eastern philosophy, Navruz is not just a seasonal holiday, but a symbol of the harmony of the universe and nature. The views of these three scholars reveal the historical, scientific, and social aspects of the holiday.*

Key words: *beauty, symbolic image, history, cognitive, lexical meaning, lexico-semantic.*

Kirish. Bayramlar qadim-qadim zamonlardan turli-tuman etnoslar ma’naviy ehtiyoji sifatida asta shakllangan, muayyan mafkuraviy vazifalarni bajarib kelgan. Ajdodlardan hozirgi hamda kelajak avlodlarga ma’naviy meros tariqasida ming yillar mobaynida o‘tib kelayotgan va amalda bashariyatning boqiy bayramiga aylanib ulgurgan «Navro‘z» muqaddas an’anaviy ayyomlar toifasiga kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek xalqining an’anaviy bayramlari hamda ularning xalq an’anaviy turmush tarzidagi ko‘rinishlariga doir mavjud ilmiy tadqiqotlar, adabiyotlarni tahlil qilishdan oldin eng bobokalon kitob, 3,5 ming yillik o‘zbek davlatchiligi ilk davri mafkurasi vazifasini sharaf bilan ado etgan, dunyo ilm ahli tomonidan esa hanuzga qadar sinchiklab, juda jiddiy o‘rganilayotgan – “Avesto”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Buxoro tarixi”, “Mas’ud tarixi”, “Siyosatnoma”, “Navro‘znoma”, “Shajarayi turk” kabi bir qator tarixiy, ilmiy manbalarda keltirilgan va bizlarga ma’naviy meros sifatida qoldirilgan dalillar, mazmun-mohiyati alohida batafsil bayon qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda analiz, sintez, tarixiylik, sinergetika va germenevtika, vorisiylik, qiyosiy tahlil, usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” tarixiy-etnografik asarida islomgacha bo‘lgan davrlardagi xorazmliklar, so‘g‘diylar, eronliklarning hayitlari – bayramlar to‘g‘risidagi juda muhim ma’lumotlar ham bayon etilgan. Ayniqsa, ulug‘ allomaning Navro‘z, Mehrjon, Sada, “Qovoq bayrami”, “Uzum bayrami”, va “O‘tgan ajdodlarni xotirlash” bilan bevosita bog‘liq turli bayram va 15 marosim to‘g‘risidagi tarixiy ma’lumotlari hozirgi zamon uchun ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur bayramlarning barchasida tabiatda domiy ravishda yuz berib turadigan bir qator o‘zgarishlar aks etgan. Buyuk bobomizning bu kitobi Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati, ularning urf-odatlari va turli e’tiqodlari tarixi aks ettirilgan o‘ziga xos tarixiy va etnografik asar bo‘lib, o‘zbek xalqi an’anaviy bayramlari genezisini va tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda eng bebaho manbalardan biri hisoblanadi.

Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari o‘z davrining ilmiy va madaniy jihatdan eng mukammal kitobdan biri bo‘lib, u tarix, astronomiya, geografiya, etnografiya va boshqa soha vakillarining o‘rganishida muhim manbaa hisoblanadi. Beruniy o‘z asarlarida qadimgi xalqlar, ularning urf-odatlari, bayramlari va madaniy merosi haqida jiddiy ilmiy tahlillar olib borgan. Navro‘z bayrami, bir tomondan, har yili nishonlanadigan ilkdagi bayramlardan biri bo‘lsa, ikkinchidan, astronomik, diniy va madaniy jihatdan chuqur ma’noga ega. Navro‘zning tarixi, kelib chiqishi va unga bog‘liq urf-odatlar haqidagi ma’lumotlar asarning muhim qismiga aylangan. Beruny asarida Navro‘z bayramining paydo bo‘lishini, uning qadimgi xalqlar, ayniqsa, Fors va Sharqiy Eron xalqlaridagi ahamiyatini, shuningdek, uning astronomik asoslarini ko‘rib chiqadi. Ushbu bayramning asosiy mohiyati va uning san’at va madaniyatdagi o‘rni haqidagi to‘liq ma’lumotlar, shu bilan birga, bayramning ijtimoiy hayotdagi roli, milliy va diniy bog‘liq muammolar tahlil qilinadi. Beruniyning Navro‘z haqidagi ta’riflari, uning zamonaviy va qadimgi xalqlar

o‘rtasidagi ma’naviy va madaniy bog‘lanishlarini aniqlashga yordam beradi. Asarning bu qismi na faqat Navro‘z bayramining tarixi, balki uning shakllanishidagi ijtimoiy va ilm-fan jihatlarini ham chuqur anglash imkonini beradi. Astronomik yozuvlar”–Beruniyning asarlarida Navro‘z bayramining astronomik asoslari xususida aniq tahlillar keltirilgan. Beruniy Navro‘zni tabiat va koinot qonunlari bilan bog‘lab talqin etadi. Uning “Osor ul-boqiya”[1] asaridan ma’no jihatidan Navro‘z ruhini ifodalovchi fikr:

“Navro‘z – tabiatning uyg‘onish kuni, Quyoshning yangi davrga qadam qo‘yishidir. Bu kun odamlarni yangilanishga, poklanishga va yaxshilikka chorlaydi.” Bu iqtibosda Beruniy Navro‘zni faqat bayram emas, balki inson va tabiat uyg‘unligining falsafiy ramzi sifatida ko‘rsatadi.

Navro‘z bayrami va madaniyatga ta’siri. Navro‘z bayramining madaniy va ijtimoiy marosimlari Beruniyning asarlarida keng yoritilgan. Uning o‘zida bayramning ko‘plab yoshlarda o‘rnatilgan an’anaviy tasvirlari, madaniy ta’sirlari va ijtimoiy hayotdagi o‘rni ko‘rsatilgan. Bularning ichida –odamlar o‘rtasidagi hurmat va yaxshilikni anglatuvchi g‘oyalar va falsafalar asosiy o‘rin egallaydi. Ushbu tadqiqot va adabiyotlardan kelib chiqqan tahlillar, Navro‘zning paydo bo‘lishi, uning miqyosi va ahamiyati to‘g‘risidagi ilm-fan va madaniyatga oid xulosalarni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Hozirgi zamonda o‘tayotgan Navro‘z bayrami bilan Umar Xayyom tasvir qilayotgan davrdagi Navro‘z bayrami orasida katta farqlar mavjudligidan guvohi bo‘lamiz. Umar Xayyomning «Navro‘znoma» risolasida nafaqat etnograf, tarixchi, balki bilimdon tabib sifatida ham ko‘rinadi. U inson organizmining fasldan faslga o‘tganda o‘zgarishini hisobga olib, eng kerakli tibbiy maslahatlarni beradi.

«Navro‘znoma» faqatgina tarixning obidasi emas, juda ko‘p foydali tomonlari bilan bugungi kunimizga ham xosdir. Binobarin, Umar Xayyom asrlar osha bugun o‘z hududini tiklagan va umumxalq bayramiga aylangan Navro‘zi olamni muborakbod etmoqda. Xojayi hakim, davr faylasufi, malikulhukamo Umar ibn Ibrohim ul-Xayyom bunday deydi: “Men aql barkamolligi nuqtayi nazaridan qaraganimda so‘zdan mo‘tabarroq va kalomdan buyukroq hech narsani topmadim, chunki undan afzalroq biror narsa bo‘lganda edi, haq taolo payg‘ambarga – sallolohu alayhga o‘sha narsa bilan murojaat qilgan bo‘lardi. Arab tilida: «hayotda eng yaxshi suhbatdosh – kitob», deyilgan. O‘z so‘ziga vafodor bir yaxshi do‘stim mendan Navro‘zning joriy etilganligining sababini tushuntirib berishni va qaysi podshoh tayin qilganini so‘radi. Men iltimosni qabul qildim va unga buyukligi buyuk yordamida ushbuni insho etdim. Bu kitobda Navro‘z haqidagi haqiqat, Ajam podshohlari davrida u qaysi kunda bo‘lgani, qaysi podshoh joriy qilgani va nega uni nishonlashlari hamda podshohlarning boshqa odatlari, shuningdek, ularning barcha ishlarda tutgan yo‘llari ko‘rsatiladi. Umar Xayyom Navro‘zni hayotning go‘zalligi va o‘tkinchiligi bilan bog‘laydi. Uning ruboiylaridagi ruh Navro‘z falsafasini yorqin tasvirlanadi: “Navro‘z keldi – olam yangidan yashnadi, ko‘ngillar g‘amdan forig‘ bo‘lib, quvonchga to‘ldi. Har bahor insonga bir saboq, hayot – yangilanish va umid yo‘lidir”.[2] Xayyom uchun Navro‘z – ruhiy erkinlik, hayotdan zavq olish va qalb uyg‘onishi timsolidir. Faylasuf-shoir ana shu asarida ko‘pgina savollarga javob topishga urinadi va uni maydan, yor vaslidan, lazzatdan, tabiat go‘zalligidan, axloqiy yuksaklikdan, falsafiy tafakkurdan izlaydi.

Ustoz Ayniy obrazidagi muhim xususiyatlardan biri shundaki, u Navro‘zni eski va milliy bayram sifatida ko‘radi. Uning nazarida, Navro‘z odamlarni bir joyga to‘plab, ularga birlik tuyg‘usini bag‘ishlovchi bayramdir. Bu bayram, birinchi navbatda, bahor bilan bog‘liq: bahor, go‘yo hayot yana boshlansa, tabiat uyg‘onadi, inson ham u bilan nafas oladi.

Bunday maqtov va ta’rif bilan bir qatorda, Ayniy hamisha nozik bir fikrni namoyon etadi: Navro‘z turli muhitlarda turli ma’nolarga ega bo‘ladi. Odamlar uchun Navro‘z quvonch, an’ana, mehribonlik, yig‘ilish va yurakni tozalashdir. Ustod Ayniyga ko‘ra: “Ilgari, yangi yil oldidan, Hamal oyigacha tojik dehqonlari har bir qishloqdagi dalalarga yig‘ilib, jang qilish va boshqa jismoniy harakatlar qilish uchun yig‘ilishgan, go‘yo ular o‘z tanalariga yangi kuch bergandek. qishki sovuq, Hamalning boshida esa uch kun yurishdi. umumiy sayrga borib, dehqonchilik bilan shug‘ullana boshladilar.” Ammo hukmron sinf va rasmiy muhit uchun Navro‘z ko‘rsatish imkoniyati, shuningdek, jamiyatni boshqarish vositasi bo‘lishi mumkin. Ustoz bu farqni hayotiy misollar va tabiiy taqqoslashlar bilan ifodalaydi.

Ayniy o‘z asarlarida Navro‘zni xalq ruhi va ma’naviy birlik bilan bog‘laydi: “Navro‘z – xalqning ko‘hna xotirasi, ezgulik va do‘stlik bayramidir. Bu kun odamlar qalbida yangi umidlar uyg‘onadi, jamiyatda mehr-oqibat kuchayadi”.[3] Ayniy nazarida Navro‘z–millatni birlashtiruvchi, jamiyatni ma’rifat sari yetaklovchi ma’naviy kuchdir.

---

[1] Abu Rayhon Beruniyga oid manba. Beruniy, Abu Rayhon. “Osor ul-boqiya an al-qurun al-xoliya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar). Toshkent, “Fan” nashriyoti, 1968.

[2] Umar Xayyom. «Navro‘znoma». T., 2010, qayta nashr; Umar Xayyom. « Ruboiylar». T., 2015.

[3] Ayniy S. Navro‘z haqida maqolalar va xotiralar**.** Dushanbe, “Irfon”, 1985.

Sadriddin Ayniy Navro‘z bayramiga xalqona, ma’rifiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan qaragan. Uning asarlarida Navro‘z shunchaki tantana emas, balki millat ruhi, tabiat va inson uyg‘unligi ramzi sifatida tasvirlanadi.

Asosiy qarashlari qisqacha:

1. Navro‘z – xalq bayrami. Ayniy Navro‘zni oddiy xalq hayoti bilan bog‘laydi. Bu bayram boy-kambag‘alni birlashtiradigan, odamlar o‘rtasida mehr-oqibatni kuchaytiradigan kun sifatida ko‘rsatiladi.

2. Tabiat va yangilanish timsoli. U Navro‘zni bahorning kirib kelishi, yerning uyg‘onishi, yangi hayot boshlanishi deb talqin qiladi. Inson ham tabiat kabi o‘zini yangilashi kerak, degan fikr seziladi.

3. Milliy qadriyatlarni saqlash. Ayniy uchun Navro‘z – xalqning qadimiy urf-odatlari, an’analari va tarixiy xotirasini saqlab qoluvchi muhim vosita. U Navro‘zni yo‘qotish – milliylikni yo‘qotish deb biladi.

4. Ijtimoiy tenglik va umid. Asarlarida Navro‘z kunlari odamlar bir-biridan hol so‘raydi, adovatlar unutiladi, kambag‘allarga yordam beriladi. Bu orqali adib jamiyatda adolat va insoniylik g‘oyalarini ilgari suradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotimiz jarayonida Navro‘z haqidagi qarashlarni solishtirish natijasida biz quyidagi xulosalarga keldik:

•Beruniy Navro‘zni, eng avvalo, tabiat qonunlariga asoslangan hodisa deb tushuntiradi.Uning qarashida: Navro‘z – Quyoshning hamal burjiga kirishi, yilning yangidan boshlanishi, inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlik timsolidir. Beruniy uchun Navro‘zning falsafiy ma’nosi shunda: Inson ham tabiat kabi doimo yangilanib turishi, eskilikdan poklanishi kerak. Shu bois u Navro‘zni ilm va tafakkur orqali anglashga chaqiradi.

•Umar Xayyom esa Navro‘zga ko‘proq inson qalbi va ruhiy olami nuqtayi nazaridan yondashadi. Unga ko‘ra, Navro‘z – hayotning go‘zalligi, vaqtning qadriga yetish, umrning har lahzasidan bahra olish ramzi. Xayyom falsafasida Navro‘z shuni anglatadi:

Olam yangilanar ekan, inson ham ichki dunyosini yangilab, hayotni muhabbat va quvonch bilan qarshi olishi lozim. U Navro‘zni insonni ezgulikka chorlovchi ma’naviy kuch sifatida ko‘radi.

•Sadriddin Ayniy–XX asr ijodkori sifatida Navro‘zga: xalqning milliy ruhi, tarixiy xotirasi, ma’naviy birligi timsoli sifatida qaraydi. Uning asarlarida Navro‘z: xalqni birlashtiruvchi bayram, mehr-oqibat va do‘stlik ramzi, ezgulikni targ‘ib qiluvchi qadriyat sifatida tasvirlanadi. Ayniy uchun Navro‘z falsafasi shundan iborat:

Jamiyat ham tabiat kabi yangilanib, ma’rifat va taraqqiyot sari intilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Navro‘z umumxalq bayrami munosabati bilan tabriklar. Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti materiallari.

(2). Mirziyoyev Sh.M. Milliy qadriyatlar va ma’naviy meros. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2019.

(3). Ayniy S. Navro‘z haqida maqolalar va xotiralar. Dushanbe, “Irfon”, 1985.

(4). Abu Rayhon Beruniyga oid manba. Beruniy, Abu Rayhon. “Osor ul-boqiya an al-qurun al-xoliya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar). Toshkent, “Fan” nashriyoti, 1968.

(5). Ayniy S. Tanlangan asarlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1974.

(6). Ayniy S. Esdaliklar. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1966; Abdullaev A. “Sharq mutafakkirlari va Navro‘z an’analari”. Toshkent, 2009.

Mahmudov G‘ayrat Xikmatilloevich (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti o‘qituvchisi: E-mail:gayratxikmatillayevich@gmail.com)

O‘ZBEKISTONDA EKOLOGIK ONGNING FALSAFIY TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy muhitda jamiyatning ekologik ongida yuz berayotgan o‘zgarishlar tahlil qilingan. Bugungi kunda “iste’molchi jamiyat” modelidan “ehtiyotkor jamiyat”ga o‘tish zarurati falsafiy nuqtayi nazardan asoslanadi. O‘zbekistonda ekologik ongni rivojlantirish jarayonlari, ekologik madaniyatning bu boradagi ahamiyati yoritib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik toza, ekologik ong, iste’molchilik jamiyati, ekologik madaniyat, tashqi muhit, ekologik falsafa.*

Махмудов Гайрат Хикматиллоевич (преподаватель Шахрисабзского государственного педагогического института; E-mail: gayratxikmatillayevich@gmail.com)

ФИЛОСОФСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье проанализированы изменения в экологическом сознании общества в современных условиях. Подчеркивается необходимость перехода от модели «потребительского общества» к «обществу осторожности» с философской точки зрения. Рассматри-*

ваются процессы развития экологичес-кого сознания в Узбекистане, а также значение экологической культуры в этом контексте.

Ключевые слова: *экологически чистый, экологическое сознание, потребительское общество, экологическая культура, окружающая среда, экологическая философия.*

Mahmudov G‘ayrat Khikmatilloevich (Teacher at the Shahrisabz State Pedagogical Institute; E-mail: gayratxikmatillayevich@gmail.com)

PHILOSOPHICAL TRANSFORMATION OF ENVIRONMENTAL AWARENESS IN UZBEKISTAN

Annotation. *This article analyzes the changes occurring in the environmental awareness of society in the contemporary context. The necessity of transitioning from a “consumer society” model to a “precautionary society” is substantiated from a philosophical perspective. The processes of developing environmental awareness in Uzbekistan, as well as the significance of ecological culture in this context, are highlighted.*

Keywords: *environmentally friendly, environmental awareness, consumer society, ecological culture, envi-ronment, environmental philosophy.*

Kirish (Introduction). XXI asrda ekologik muammo insoniyat oldida turgan global muammolardan biriga aylandi. Atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayib ketishi, iqlim o‘zgarishi va biologik tozalanishning qisqarishi natijasida ekologik muammolarni bartaraf etish masalasi hayotiy zaruriyatga aylanib bormoqda. An’anaviy ravishdagi sanoatlashgan jamiyatlarda ko‘proq “iste’molchi jamiyat” modeli shakllangan bo‘lib, unda asosiy e’tibor tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanishga qaratilgan. Ammo ekologik omillarning ortib borishi insoniyatni yangi model – “ehtiyotkor jamiyat” konsepsiyasiga o‘tishga undaydi. Bu jarayonda ekologik ongning rivojlanishi muhim o‘rin tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ekologik muammolar va ularni hal qilish masalalari bugungi kunda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavzusiga aylangan. Jumladan, Ulrich Beck o‘zining “Risk jamiyati” nazariyasida zamonaviy jamiyatda texnologik va ishlab chiqarish faoliyatining ortib borishini tahlil qilgan va insoniyat oldida yangi ekologik mas’uliyat paydo bo‘layotganini ta’kidlagan. Ushbu g‘oya shuni ko‘rsatadiki, ekologik muammolarning kuchayishi jamiyatning ekologik ongini o‘zgartirish zaruratini keltirib chiqaradi [1].

Anthony Giddens zamonaviylik va global jarayonlarni tahlil qilib, inson rivojlanishidagi ekologik muammolar jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri ekanini ta’kidlaydi [3]. Shu bilan birga, ekologik resurslarni samarali boshqarish va ularni nazorat qilish masalalari Don H. Meadows [4], Dennis L. Meadows va Jørgen Randers tomonidan o‘rganilgan. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, insoniyatning haddan tashqari iste’moli global ekologik muammolarga olib kelishi mumkinligi ilmiy asosda tasdiqlangan.

Ekologik falsafa va tabiat bilan uyg‘unlik g‘oyalari Arne Naess hamda Fritjof Capra asarlarida yoritilgan. Ular ekologik ongni rivojlantirish va insonning tabiatga nisbatan mas’uliyatini oshirish zarurligini ta’kidlaydilar [2].

Bugungi kunda ekologik muammolar va ularning ijtimoiy-falsafiy oqibatlari global xarakter kasb etmoqda. Sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, urbanizatsiya jarayonlari va aholi sonining ortishi tabiiy muhitga antropogen bosimni kuchaytirmoqda, bu esa ekologik muammolarni yanada jiddiylashtirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O‘zbekistonda ekologik ongning falsafiy transformatsiyasiga bag‘ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, analogik tahlil kabi metodlaridan samarali foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bugungi kunda ekologik muammolar insoniyat va jamiyat oldidagi eng jiddiy global muammolardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ularning asosiy sabablari quyidagilar bilan izohlanadi: tabiiy resurslardan noto‘g‘ri foydalanish, sanoat ishlab chiqarishining ortib borishi, ekologik madaniyatning yetarli darajada rivojlanmaganligi va iqtisodiy manfaatlarning ekologik xavfsizlikdan ustun qo‘yilishi. Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda, bu jarayon inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni saqlash masalasini dolzarb qilmoqda. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, insoniyat uzoq vaqt davomida tabiatni faqat resurs sifatida qabul qilgan, bu esa global miqyosda ekologik muammolarni kuchaytirgan [4;22-b.].

“Iste’molchi jamiyat” tushunchasi iqtisodiy rivojlanishning asosiy mezoni sifatida iste’mol darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatni ifodalaydi. Bunday jamiyatda ishlab chiqarish hajmi doimiy ravishda oshib boradi, mahsulot resurslaridan foydalanish kengayadi va iste’mol madaniyati markaziy o‘rin egallaydi. Shu bilan birga, bu modelning salbiy jihatlari ham sezilarli: haddan tashqari iste’mol tabiiy resurslarning tez tugashiga, ekologik tozalash tizimining yetarli bo‘lmasligiga va atrof-muhitning ifloslanishiga olib keladi. Shu sababli zamonaviy falsafiy qarashlarda iste’molchilik modeli ekologik xavfsizlikni ta’minlay olmasligi, barqaror rivojlanish g‘oyalariga zid ekanligi ta’kidlanadi.

Zamonaviy ekologik muammolar yangi ijtimoiy model – “ehtiyotkor jamiyat” (precautionary society) konsepsiyasining shakllanishiga turtki bo‘ldi. Ushbu modelda jamiyat tabiat bilan uyg‘unlikda yashashga intiladi, ekologik barqarorlikni ta’minlash va tabiiy resurslarni oqilona boshqarish asosiy vazifa sifatida qabul qilinadi. Ehtiyotkor jamiyatning barqaror ishlashining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik mas’uliyatni hisobga olish, ekologik ta’lim va madaniyatni rivojlantirish, shuningdek, tashqi muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish. Ushbu tamoyillar inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni tiklashga xizmat qiladi va jamiyatning ekologik ongini chuqurlashtiradi [5;102-b.].

O‘zbekistonda ekologik ongning rivojlanishi va transformatsiyasi davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni oshirish bo‘yicha bir qator strategik chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ekologik ta’limni rivojlantirish, aholining ekologik savodxonligini oshirish, ekologik tashabbus va harakatlarni qo‘llab-quvvatlash, yosh avlodni ekologik madaniyat ruhida tarbiyalash kabi chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu chora-tadbirlar jamiyatning “iste’molchi jamiyat” modelidan “ehtiyotkor jamiyat”ga bosqichma-bosqich o‘tishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, ekologik muammolarni hal etish jarayonida falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda, insoniyatning tabiatga nisbatan mas’uliyati va ongli harakati asosiy omil hisoblanadi. Tabiiy resurslar faqat iqtisodiy foyda manbai sifatida emas, balki kelajak avlodlar uchun saqlanishi kerak bo‘lgan umumiy boylik sifatida qabul qilinishi lozim. Shu sababli ekologik ta’lim va madaniyatni rivojlantirish, ekologik ongni oshirish va jamiyatni barqaror rivojlantirishga yo‘naltirilgan siyosiy strategiyalar O‘zbekistonda ekologik falsafa va barqarorlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega [4;91-b.].

Umuman olganda, “ehtiyotkor jamiyat” modeli inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni tiklash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik ongni rivojlantirish orqali jamiyatni barqaror va ekologik xavfsiz shaklda rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston tajribasi esa bu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zamonaviy chora-tadbirlar va davlat siyosatini birlashtirishning muhimligini ko‘rsatadi.

Ekologik muammolarning kuchayib borishi jamiyatning ekologik ongini saqlash va rivojlantirish masalalarini dolzarb qiladi. Shu munosabat bilan, bir qator taklif va tavsiyalar ilgari surilishi mumkin. Avvalo, maktab va oliy ta’lim muassasalarida ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish g‘oyalari asosida maxsus o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish zarur. Bu nafaqat bilim darajasini oshiradi, balki yosh avlodning tabiatga nisbatan mas’uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, jamiyatda ekologik madaniyatni rivojlantirish muhimdir. Ijtimoiy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali ekologik targ‘ibot ishlarini yo‘lga qo‘yish aholi ongini oshirishga yordam beradi va ekologik qadriyatlarni jamiyatda keng targ‘ib qilish imkonini beradi [5;13-b.].

Tabiiy resurslarni saqlash va ulardan oqilona foydalanish masalasi ham dolzarb bo‘lib, davlat va jamiyat o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish, qayta ishlash va resurslarni tejashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik tashabbuslarni amalga oshirish lozim. Shu bilan birga, iqtisodiy jarayonlarda ekologik tamoyillarga rioya qilish va ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatishda “yashil iqtisodiyot”ni keng tatbiq etish muhimdir, chunki bu nafaqat atrof-muhitni muhofaza qiladi, balki iqtisodiy rivojlanishni barqaror va ekologik xavfsiz shaklda amalga oshirish imkonini beradi. Eng muhimi, yosh avlodni yuksak ekologik ong va madaniyat ruhida tarbiyalash orqali jamiyatning “iste’molchi jamiyat” modelidan “ehtiyotkor jamiyat”ga o‘tishini tezlashtirish mumkin. Shu yo‘l bilan inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni saqlash, ekologik qadriyatlarni hayotga tatbiq etish va barqaror yashashni ta’minlash mumkin. Demak, ekologik ta’limni rivojlantirish, ekologik madaniyatni oshirish va tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish orqali jamiyatda ekologik barqarorlikni ta’minlash mumkin bo‘lib, bu nafaqat tabiiy muhitni himoya qiladi, balki kelajak avlod uchun barqaror yashash sharoitlarini yaratadi.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, ekologik xavfsizlikni mustahkamlash insoniyat oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bo‘lib, bunga jamiyatda ekologik xabardorlikni rivojlantirish orqali erishish mumkin. “Iste’molchi jamiyat”dan “ehtiyotkor jamiyat”ga o‘tish ekologik muammolarni hal qilish va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon O‘zbekistonda jamiyat a’zolari o‘rtasida ekologik xabardorlikni oshirish, ekologik ta’limni rivojlantirish, ekologik tamoyillarni xizmat ko‘rsatish jarayonlariga integratsiya qilish orqali muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Beck U. Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne. London, Sage, 1992, 232 p.

(2). Capra F. The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems. New York, Anchor Books, 1996, 176 p.
(3). Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford. Stanford University Press, 1990, 102 p.
(4). Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. The Limits to Growth. New York, Universe Books, 1972, 291 p.
(5). United Nations Environment Programme. Global Environment Outlook. Nairobi, 2019.
(6). United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015.

Nurullayev Firdavs Shamsiddin o‘g‘li (Mudofaa vazirligi harbiy xizmatchisi; nurullayevfirdavs07@gmail.com)

HARBIY SUD AMALIYOTIDA MANIPULYATIV XULQ-ATVORNI ANIQLASHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvorni aniqlashning psixologik mexanizmlari, diagnostik mezonlari va sud jarayoniga ta’siri tahlil qilinadi. Harbiy muhit o‘ziga xos ierarxik tuzilma va intizomiy talablar bilan ajralib turishi sababli, manipulyativ strategiyalar yashirin va murakkab shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Tadqiqot doirasida manipulyatsiyaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy-psixologik komponentlari yoritildi. Sud-tergov jarayonida guvohlik ko‘rsatmalarini baholash, ayblanuvchi shaxsining psixologik portretini aniqlash hamda ekspertiza o‘tkazish mezonlari ko‘rib chiqildi. Natijada manipulyativ xatti-harakatlarni aniqlashning integrativ psixologik modeli taklif etildi.*

Kalit so‘zlar: *harbiy sud, manipulyativ xulq-atvor, sud psixologiyasi, psixologik ekspertiza, kognitiv buzilishlar, ijtimoiy ta’sir.*

Нуруллаев Фирдавс Шамсиддин оглу (Военнослужащий Министерства обороны; nurullayevfirdavs07@gmail.com)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЫЯВЛЕНИЯ МАНИПУЛЯТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ВОЕННО-СУДЕБНОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические механизмы, диагностические критерии и влияние на судебное разбирательство манипулятивного поведения в военно-судебной практике. Поскольку военная среда характеризуется собственной иерархической структурой и дисциплинарными требованиями, манипулятивные стратегии могут проявляться в скрытых и сложных формах. Исследование охватывает когнитивные, эмоциональные и социально-психологические компоненты манипуляции. Рассмотрены критерии оценки свидетельских показаний, определения психологического портрета обвиняемого и проведения экспертизы в ходе судебного расследования. В результате предложена интегративная психологическая модель выявления манипулятивного поведения.*

Ключевые слова: *военный суд, манипулятивное поведение, судебная психология, психологическая экспертиза, когнитивные нарушения, социальное влияние.*

Nurullayev Firdavs Shamsiddin oglu (Serviceman of the Ministry of Defense; nurullayevfirdavs07@gmail.com)

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DETECTION OF MANIPULATIVE BEHAVIOR IN MILITARY COURT PRACTICE

Annotation. *This article analyzes the psychological mechanisms, diagnostic criteria and impact on the trial of manipulative behavior in military court practice. Since the military environment is characterized by its own hierarchical structure and disciplinary requirements, manipulative strategies can manifest themselves in hidden and complex forms. The study covered the cognitive, emotional and socio-psychological components of manipulation. The criteria for evaluating witness testimony, determining the psychological portrait of the accused person and conducting an examination during the judicial investigation were considered. As a result, an integrative psychological model of detecting manipulative behavior was proposed.*

Keywords: *military court, manipulative behavior, forensic psychology, psychological examination, cognitive impairment, social influence.*

Kirish (Introduction). Harbiy sud amaliyoti huquqiy adolatni ta’minlash bilan birga, inson omilini chuqur psixologik tahlil qilishni talab etadi. Harbiy xizmat sharoitida qat’iy intizom, buyruqbozlik va vertikal boshqaruv tizimi mavjud bo‘lib, bu muhitda shaxslararo munosabatlar o‘ziga xos tarzda shakllanadi. Bunday sharoit manipulyativ xulq-atvor uchun ham qulay fon yaratishi mumkin. Manipulyatsiya ongli yoki yarim ongli ravishda boshqalar xulqini boshqarishga qaratilgan psixologik ta’sir shaklidir.

Harbiy sud jarayonida manipulyativ strategiyalar yolg‘on ko‘rsatma berish, emotsional bosim o‘tkazish, aybni boshqalarga yuklash yoki ierarxik mavqedan foydalanish orqali namoyon bo‘ladi. Shu bois mazkur masala nafaqat huquqiy, balki psixologik jihatdan ham dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvorni aniqlash masalasi bevosita sud psixologiyasi, yuridik psixologiya va harbiy psixologiya kesishgan nuqtada shakllanadi. Mazkur muammo ilmiy adabiyotlarda to‘g‘ridan to‘g‘ri “harbiy sudda manipulyatsiya” nomi bilan keng yoritilmagan bo‘lsa-da, unga daxldor bo‘lgan nazariy va empirik tadqiqotlar yetarli darajada mavjud. Ushbu manbalar manipulyativ xatti-harakatlarning psixologik mexanizmlarini, yolg‘on ko‘rsatma fenomenini, guvoh xotirasining buzilishlarini hamda qaror qabul qilishdagi kognitiv xatolarni chuqur tahlil qiladi.

Sud psixologiyasining klassik namoyandalaridan biri – William Stern guvohlik ko‘rsatmalarining ishonchliligi muammosini ilmiy asosda o‘rgangan. U guvoh xotirasi subyektiv talqinlarga moyil ekanini va tashqi ta’sir ostida o‘zgarishini eksperimental tarzda isbotlagan. Ushbu tadqiqotlar manipulyativ xulq-atvor sud jarayonida aynan xotira buzilishi yoki ataylab faktlarni o‘zgartirish orqali namoyon bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Sternning yondashuvi harbiy sud sharoitida guvohlik ko‘rsatmalarini baholashda psixologik omillarni inobatga olish zarurligini asoslaydi [1;1–42-b.].

Yolg‘on ko‘rsatma va manipulyativ ta’sir mexanizmlarini o‘rganishda Aldert Vrij tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. U yolg‘onni aniqlashda faqat neverbal belgilar emas, balki kognitiv yuklama va nutq strukturasini tahlil qilish samaraliroq ekanini ta’kidlaydi. Vrijning fikricha, manipulyativ shaxs, ko‘pincha, ortiqcha nazorat qilinadigan mimika namoyon etadi, ammo nutq mazmunida mantiqiy uzilishlar kuzatiladi. Bu yondashuv harbiy sud jarayonida ayblanuvchi va guvohlarning bayonotlarini tizimli tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi [2;233–248-b.].

Ijtimoiy ta’sir va manipulyatsiya masalalarini chuqur o‘rgangan olimlardan biri Robert Cialdini hisoblanadi. Uning ijtimoiy ta’sir tamoyillari avtoritet, ijtimoiy isbot, o‘zaro majburiyat va defitsit effekti harbiy muhitda ayniqsa dolzarbdir. Harbiy tizimda avtoritet omili kuchli bo‘lgani sababli, yuqori lavozimdagi shaxs tomonidan bildirilgan fikr, ko‘pincha, tanqidsiz qabul qilinadi. Bu esa manipulyativ strategiyalarga imkoniyat yaratadi. Cialdini konsepsiyasi harbiy sud amaliyotida ierarxik bosimni psixologik tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [3;591–621-b.].

Harbiy psixologiya sohasida ekstremal sharoitda qaror qabul qilish va stress omilini o‘rgangan Dave Grossman tadqiqotlari ham mazkur mavzu bilan bevosita bog‘liqdir. U yuqori stress sharoitida insonning kognitiv funksiyalari torayishini, bu esa manipulyativ axborotni tanqidsiz qabul qilish xavfini oshirishini ta’kidlaydi. Harbiy sud muhitida ham stress va vaqt bosimi manipulyatsiyani aniqlash jarayonini murakkablashtirishi mumkin [4;10–34-b.].

Mahalliy va MDH olimlari tomonidan sud-psixologik ekspertiza masalalari doirasida shaxsning motivatsion sohasi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvi tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda shaxsning aksentuatsiyalangan tipologiyasi va agressiv-kompensator xatti-harakatlari manipulyativ strategiyalar bilan uzviy bog‘liq ekani qayd etiladi. Ayniqsa, demonstrativ va epileptoid tipdagi shaxslar sud jarayonida dramatizatsiya va bosim strategiyalaridan foydalanishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan [5;1449–1475-b.].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mavjud adabiyotlarda manipulativ xulq-atvorning umumiy psixologik mexanizmlari yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, harbiy sud amaliyoti kontekstida kompleks integrativ model yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu sababli mazkur yo‘nalishda sud psixologiyasi, harbiy psixologiya va ijtimoiy ta’sir nazariyalarini uyg‘unlashtirgan ilmiy yondashuv zarur hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid ilmiy manbalar manipulyativ xatti-harakatlarni tushuntirish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi. Biroq harbiy sud muhitining o‘ziga xos iyerarxik va stress omillarini inobatga olgan holda yangi empirik tadqiqotlar o‘tkazish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan konseptual yondashuvni taklif etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot harbiy sud amaliyotida manipulativ xulq-atvorni aniqlashning psixologik mexanizmlarini kompleks o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy va empirik yondashuvlar uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot dizayni aralash (mixed-method) model asosida tashkil etildi, ya’ni sifat va miqdoriy metodlar integratsiyasi qo‘llanildi. Bunday yondashuv manipulyativ xatti-harakatlarning nafaqat tashqi namoyonini, balki ichki motivatsion va kognitiv omillarini ham aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini sud psixologiyasi, ijtimoiy ta’sir nazariyasi, shaxs tipologiyasi va kognitiv xatolar konsepsiyalari tashkil etdi. Shuningdek, harbiy psixologiya doirasida ekstremal sharoitda qaror qabul qilish modellari tahlil qilindi. Metodologik yondashuv tizimli, faoliyatli va shaxsga yo‘naltirilgan tamoyillarga asoslandi.

Empirik bosqichda harbiy sud jarayonlarida ishtirok etgan shaxslar (sudya yordamchilari, tergov organi vakillari, sud-psixolog mutaxassislar hamda sobiq ayblanuvchilar) orasida tanlov asosida kuzatuv va so‘rov ishlari amalga oshirildi. Tanlanma maqsadli (purposive sampling) usulda shakllantirildi. Ishtirokchi-

lar sud jarayonida bevosita qatnashgan yoki psixologik ekspertiza tajribasiga ega bo‘lgan shaxslardan iborat bo‘ldi.

Ma’lumot to‘plash jarayonida quyidagi metodlar qo‘llanildi:

1. Strukturali va yarim strukturali intervyu – manipulyativ xulqning subyektiv va obyektiv belgilarini aniqlash maqsadida.
2. Psixologik kuzatuv – sud jarayonida verbal va neverbal reaksiyalarni tahlil qilish uchun.
3. Shaxs tipologiyasini aniqlovchi testlar – dominantal, demonstrativ yoki makiavellistik xususiyatlarni baholash uchun.
4. Emotsional barqarorlik va stress darajasini o‘lchash metodikalari – manipulyatsiyaning affektiv komponentini aniqlash maqsadida.
5. Kontent-analiz – sud bayonnomalari va ko‘rsatmalar matnini mantiqiy izchillik hamda semantik og‘ishlar nuqtai nazaridan tahlil qilish uchun.

Olingan ma’lumotlar statistik ishlovdan o‘tkazildi. Deskriptiv tahlil orqali o‘rtacha ko‘rsatkichlar va dispersiya aniqlanib, shaxs tipologiyasi hamda manipulyativ tendensiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik korrelatsion tahlil asosida baholandi. Sifat ma’lumotlari tematik kodlash asosida guruhlashtirildi.

Tadqiqotning ishonchliligini ta’minlash uchun triangulyatsiya usuli qo‘llanildi, ya’ni bir xil hodisa turli metodlar orqali tekshirildi. Validlikni oshirish maqsadida ekspert baholash va takroriy o‘lchov mexanizmi joriy etildi.

Etik tamoyillarga qat’iy rioya qilindi: barcha ishtirokchilardan yozma rozilik olindi, shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligi ta’minlandi va natijalar umumlashtirilgan ko‘rinishda taqdim etildi.

Shu tariqa, mazkur metodologik yondashuv harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvorni aniqlash jarayonini tizimli, ilmiy asoslangan va ko‘p qirrali tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘tkazilgan empirik tadqiqot natijalari harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvor, ko‘p hollarda, yashirin shaklda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Strukturali intervyular va psixologik kuzatuvlar davomida ishtirokchilarning 37 foizida manipulyativ-kommunikativ strategiyalar aniqlangan. Ayniqsa, ayblanuvchilar orasida dramatizatsiya va selektiv fakt taqdim etish holatlari ko‘proq uchradi. Sud jarayonida verbal izchillikning buzilishi ham manipulyatsiyaning asosiy indicatorlaridan biri sifatida qayd etildi. Olingan ma’lumotlar manipulyativ tendensiyalar shaxs tipologiyasi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Demonstrativ va dominantal tipdagi shaxslarda manipulyativ ko‘rsatkichlar yuqoriroq bo‘ldi. Bu natijalar shaxsiy xususiyatlar sud jarayonidagi xulq-atvorga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Psixologik test natijalari asosida manipulyativ tendensiya va emotsional barqarorlik o‘rtasida teskari bog‘liqlik aniqlandi ($r=–0,46$). Ya’ni, emotsional beqarorlik darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda manipulyatsiya ehtimoli ko‘proq kuzatildi. Stress ko‘rsatkichlari ham manipulyativ xatti-harakat bilan ijobiy korrelatsiyani namoyon etdi ($r = 0,52$). Bu esa ekstremal yoki zo‘riqishli vaziyatlarda shaxsning himoya mexanizmi sifatida manipulyativ strategiyalardan foydalanishi mumkinligini anglatadi. Kuzatuv jarayonida neverbal nomuvofiqlik, ya’ni nutq mazmuni va mimika o‘rtasidagi tafovut 29 foiz holatda qayd etildi. Sud psixologlari tomonidan baholash mezonlari qo‘llanganda, manipulativ ehtimol darajasi yanada aniqlashtirildi.

Quyida manipulativ xulq-atvorning aniqlangan asosiy indikatorlari bo‘yicha umumlashtirilgan natijalar keltiriladi:

1-jadval

Harbiy sud jarayonida manipulyativ xulq-atvor indikatorlari (n = 84)

№	Indikatorlar	Aniqlanish foizi (%)
1	Verbal izchillikning buzilishi	34 %
2	Haddan tashqari dramatizatsiya	31 %
3	Savollardan qochish yoki javobni cho‘zish	28 %
4	Neverbal nomuvofiqlik	29 %
5	Aybni boshqalarga yuklash tendensiyasi	33 %

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, manipulyatsiya, ko‘pincha, kompleks belgilar tizimi orqali namoyon bo‘ladi. Eng ko‘p uchragan ko‘rsatkich verbal izchillikning buzilishi bo‘ldi.

Shaxs tipologiyasi va manipulyativ ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlik ham alohida tahlil qilindi. Test natijalari demonstrativ va dominantal tipdagi ishtirokchilarda manipulyativ indeks o‘rtacha 7,8 ballni tashkil etganini ko‘rsatdi, bu boshqa tiplar bilan solishtirganda sezilarli yuqori ko‘rsatkichdir. Emotsional barqaror shaxslarda esa mazkur indeks 4,1 ball atrofida qayd etildi. Bu tafovut statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi t-test natijalari bilan tasdiqlandi ($p<0,05$). Natijalar manipulyatsiyaning shaxsning psixologik tuzilmasi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Quyidagi jadvalda shaxs tipologiyasi kesimida manipulyativ indeks ko‘rsatkichlari taqdim etiladi:

2-jadval

Shaxs tipologiyasi va manipulyativ indeks o‘rtasidagi bog‘liqlik

Shaxs tipi	O‘rtacha manipulativ indeks (M)	Standart og‘ish (SD)
Demonstrativ	7,8	1,2
Dominantal	7,4	1,4
Konform	5,2	1,1
Emotsional barqaror	4,1	0,9

Jadval natijalari manipulyativ xulq yuqori dominanta va demonstrativ tipdagi shaxslarga xos ekanini ko‘rsatadi.

Umumiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, harbiy sud muhitida manipulyativ xatti-harakatlar ko‘proq ierarxik bosim va shaxsiy manfaat bilan bog‘liq vaziyatlarda yuzaga keladi. Kontent-analiz natijalariga ko‘ra, sud bayonnomalarining 26 foizida semantik og‘ish yoki faktlarni selektiv talqin qilish elementlari mavjud bo‘lgan. Bu holatlar sud qarorining obyektivligiga potentsial xavf tug‘diradi.

Natijalar asosida xulosa qilish mumkinki, manipulyativ xulq-atvorni aniqlashda yagona belgi yetarli emas, balki indikatorlar majmuyi asosida kompleks baholash talab etiladi. Psixologik kuzatuv, test natijalari va kontent-analiz birgalikda qo‘llanganda aniqlik darajasi sezilarli oshadi. Empirik ma’lumotlar harbiy sud amaliyotida psixologik ekspertiza mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar harbiy sud amaliyotida manipulativ xulq-atvor sud adolatining obyektivligi va haqqoniyligiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik omil ekanini ko‘rsatdi. Manipulyatsiya, ko‘pincha, yashirin shaklda, verbal izchillikni buzish, dramatizatsiya, aybni boshqalarga yuklash yoki iyerarxik bosimdan foydalanish orqali namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari manipulyativ tendensiyalar shaxsning tipologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi va stress darajasi bilan uzviy bog‘liq ekanini tasdiqladi. Ayniqsa, demonstrativ va dominantal tipdagi shaxslarda manipulyativ indeksning yuqoriligi aniqlangan. Bu esa shaxs psixologik portretini tahlil qilish sud jarayonida muhim metodik bosqich bo‘lishi zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, manipulativ ta’sir faqat ayblanuvchi yoki guvoh tomonidan emas, balki sud jarayonining boshqa ishtirokchilariga nisbatan ham yuzaga kelishi mumkinligi aniqlashtirildi. Kognitiv xatolar, stereotipik fikrlash va avtoritetga haddan tashqari ishonch sud qaroriga bilvosita ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Shu sababli harbiy sud tizimida inson omili va psixologik xavf omillarini inobatga olgan holda qaror qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, harbiy sud tizimida sud-psixolog mutaxassislarning ishtirokini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Psixologlar manipulyativ xulq indikatorlarini aniqlashda, shaxsning motivatsion sohasi va emotsional barqarorligini baholashda muhim rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, sudya va tergovchilar uchun “manipulativ kommunikatsiyani aniqlash” mavzusida maxsus psixologik trening dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bunday treninglar neverbal signallarni tahlil qilish, kognitiv xatolarni kamaytirish va reflektiv fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Uchinchidan, harbiy sud jarayonlarida manipulyativ xavfni baholash uchun standartlashtirilgan diagnostik protokol ishlab chiqish zarur. Ushbu protokol kuzatuv, intervyu va test natijalarini yagona mezon asosida integratsiyalash imkonini beradi.

To‘rtinchidan, sud bayonnomalarini semantik va kontent-analiz asosida tekshirish amaliyotini joriy etish tavsiya qilinadi. Bu faktlarni selektiv talqin qilish yoki mantiqiy uzilishlarni aniqlashda qo‘shimcha nazorat mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi.

Beshinchidan, harbiy jamoalarda profilaktik psixologik xizmatni kuchaytirish lozim. Stressni boshqarish, konstruktiv kommunikatsiya va axloqiy mas’uliyat bo‘yicha treninglar manipulyativ xatti-harakatlar ehtimolini kamaytiradi.

Umuman olganda, harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvorni aniqlash kompleks psixologik yondashuvni talab etadi. Ilmiy asoslangan diagnostika, psixologik ekspertiza va profilaktik choralar sud tizimining shaffofligi hamda adolatli qaror qabul qilish jarayonini mustahkamlaydi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni kengaytirish harbiy sud tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Stern William. Zur Psychologie der Aussage. Zeitschrift für angewandte Psychologie. Leipzig, Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1902, № 1, s. 1–42.

(2). Vrij Aldert. Detecting Lies and Deceit: Pitfalls and Opportunities, Applied Cognitive Psychology. Chichester: Wiley, 2004, vol. 18, № 3, p. 233–248.

(3). Cialdini Robert B. Social Influence: Compliance and Conformity. Annual Review of Psychology. Palo Alto. Annual Reviews, 2004, vol. 55, p. 591–621.

(4). Christie Richard; Geis, Florence. Studies in Machiavellianism. Academic Press Journal of Personality Research. New York, Academic Press, 1970, № 2, p. 10–34.

(5). Kahneman Daniel. Maps of Bounded Rationality. Psychology for Behavioral Economics. American Economic Review. Nashville, American Economic Association, 2003, vol. 93, № 5, p. 1449–1475.

Abduvaxabova Dilnoza Nurmaxamatovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalai universiteti, f.f.f.d. (PhD), dotsent)

MAKRO VA MIKROEKOLINGVISTIKA: TIL VA EKOLOGIK MUHIT O‘ZARO TA’SIRINING LINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ekolingvistikaning muhim yo‘nalishlari hisoblangan makro va mikroekolingvistikaning nazariy asoslari hamda ularning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda til va ekologik muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir turli darajalarda ko‘rib chiqilib, tillar ierarxiyasi, globallashuv jarayonlari va lingvoekologik omillarning nutq faoliyatiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, emotsional lingvoekologiya doirasida kommunikativ muhitdagi “og‘riqli nuqtalar”ni aniqlash masalasi muhokama etiladi. Tadqiqot natijalari makro va mikroekolingvistik yondashuvlar tilning ekologik holatini kompleks baholash imkonini berishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *makroekolingvistika, mikroekolingvistika, lingvoekologiya, globallashuv, tillar iyerarxiyasi, emotsional lingvoekologiya.*

Абдувахабова Дилноза Нурмахаматовна (Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада ал-Хорезми, PhD по филологическим наукам, доцент)

МАКРО- И МИКРОЭКОЛИНГВИСТИКА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКА И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические основы макро- и микроэкологической лингвистики как важнейших направлений эколингвистики, а также их место в современной лингвистике. В исследовании взаимодействие языка и экологической среды рассматривается на различных уровнях; освещаются иерархия языков, процессы глобализации и влияние лингвоэкологических факторов на речевую деятельность. Кроме того, в рамках эмоциональной лингвоэкологии обсуждается проблема выявления «болезненных точек» в коммуникативной среде и оценки их социально-культурных последствий. Результаты исследования показывают, что макро- и микроэкологический подходы позволяют комплексно оценить экологическое состояние языка, определить факторы его устойчивого развития и глубже понять современные коммуникативные процессы.*

Ключевые слова: *макроэкологическая лингвистика, микроэкологическая лингвистика, лингвоэкология, глобализация, иерархия языков, эмоциональная лингвоэкология.*

Abduvakhabova Dilnoza Nurmakhamatovna (Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, PhD in Philology, Associate Professor)

MACRO- AND MICRO-ECOLINGUISTICS: A LINGUISTIC ANALYSIS OF THE INTERACTION BETWEEN LANGUAGE AND THE ECOLOGICAL ENVIRONMENT

Annotation*. This article analyzes the theoretical foundations of macro- and micro-ecolinguistics as key directions within ecolinguistics and examines their role in modern linguistics. The study explores the interaction between language and the ecological environment at different levels, highlighting language hierarchy, globalization processes, and the impact of linguo-ecological factors on speech activity. Furthermore, within the framework of emotional linguo-ecology, the issue of identifying “pain points” in the communicative environment and assessing their socio-cultural consequences is discussed. The research findings demonstrate that macro- and micro-ecolinguistic approaches enable a comprehensive evaluation of the ecological state of language, the identification of factors ensuring its sustainable development, and a deeper understanding of contemporary communicative processes.*

Keywords*: macroecolinguistics, microecolinguistics, linguo-ecology, globalization, language hierarchy, emotional linguo-ecology.*

Kirish. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, kommunikativ makonning kengayishi hamda lingvistik xilma-xillikning qisqarishi zamonaviy tilshunoslik oldiga yangi ilmiy vazifalarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, til va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni turli darajalarda o‘rganish zarurati ekolingvistikaning ichki differensiasiyasini kuchaytirdi. Natijada mazkur yo‘nalish doirasida makroekolingvistika va mikroekolingvistika kabi ikki asosiy tadqiqot darajasi shakllandi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, tilning ekologik holatini baholashda global va lokal omillarni kompleks ko‘rib chiqish zarurati tobora ortib bormoqda. Tadqiqotning maqsadi – makro va mikro-ekolingvistik yondashuvlarning nazariy asoslarini yoritish, ularning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatish hamda til va ekologik muhit o‘rtasidagi munosabatlarni lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot integrativ yondashuv asosida amalga oshirildi bo‘lib, unda tilni murakkab, ko‘p qatlamli va dinamik tizim sifatida talqin etish tamoyiliga tayanildi. Ish jarayonida tizimli-tavsifiy metod, sotsiolingvistik tahlil, diskursiv tahlil, qiyosiy-tipologik metod hamda fanlararo interpretatsiya usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Metodologik asos sifatida A.de Svan va L.J.Kalvetning tillar ierarxiyasi modeli, shuningdek, zamonaviy lingvoekologik konsepsiyalar qabul qilinib, ular tilning global va lokal makondagi funksional maqomini aniqlashda nazariy platforma vazifasini bajardi [5;55–60-b.; 6; 72–b.]. Tadqiqot materiali sifatida ekolingvistika, globallashuv va til siyosatiga oid fundamental hamda zamonaviy ilmiy manbalar tanlab olinib, ularning konseptual yo‘nalishlari qiyosiy tahlil qilindi. Til va ekologik muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlarini aniqlash maqsadida lingvistik birliklarning funksional-semantik va pragmatik xususiyatlari chuqur o‘rganildi. Makro va mikro darajadagi lingvoekologik omillarning kommunikativ jarayonlarga ta’siri diskurs doirasida tizimli ravishda tahlil etildi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda konseptual modellash va ilmiy abstrahatsiya usullaridan foydalanilib, tilning ekologik barqarorligi hamda ijtimoiy-kommunikativ muvozanatini ta’minlovchi omillar nazariy jihatdan asoslab berildi.

Natijalar va muhokama. Zamonaviy ekolingvistika an’anaviy ravishda makro va mikro darajalarga ajratiladi [1;26-b.]. Makroekolingvistika til tizimining global va mintaqaviy miqyosdagi ekologik holatini o‘rganishga qaratilgan bo‘lsa, mikroekolingvistika tilning konkret kommunikativ vaziyatdagi namoyon bo‘lish shakllarini tahlil qiladi [3;14-b.]. Ushbu ikki yondashuv o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning umumiy ekologik manzarasini kompleks tushunishga xizmat qiladi.

Makroekolingvistik tahlil doirasida globallashuv jarayonlarining dunyo tillari tizimiga ta’siri alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilar qayd etishicha, jahon kommunikativ makonida tillar o‘rtasidagi funksional notekislik tobora kuchayib bormoqda. A.de Svan va L.J.Kalvet tomonidan ishlab chiqilgan tillar tortishish modeli lingvosferadagi iyerarxik tuzilmani tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [5;125-b.;6;108-b.]. Ushbu modelga ko‘ra, tillar periferik, markaziy, supermarkaz va gipersentral guruhlarga ajratiladi. Bunday ierarxiya globallashuv sharoitida ayrim tillarning kommunikativ salohiyati ortib borayotganini, boshqalari esa funksional maydondan siqilib chiqayotganini ko‘rsatadi.

Lingvistik xilma-xillikning qisqarishi makroekolingvistik nuqtai nazardan jiddiy ekologik muammo sifatida baholanadi. Chunki har bir til o‘zida muayyan madaniy va kognitiv tajribani mujassam etadi. Til yo‘qolishi esa insoniyatning konseptual olami kambag‘allashuviga olib kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy ekolingvistika tillarning yashovchanligini ta’minlash va lingvistik muvozanatni saqlash masalalariga alohida e’tibor qaratmoqda.

Mikroekolingvistika esa e’tiborni bevosita nutq jarayoniga, kommunikativ muhitga va til birliklarining real qo‘llanishiga qaratadi. Ushbu yo‘nalishda tilning ichki ekologik holati, nutq madaniyati, kommunikativ stress omillari hamda emotsional lingvoekologiya masalalari o‘rganiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy kommunikativ makonda agressiv nutq, manipulativ diskurs va informatsion ortiqchalik kabi omillar lingvoekologik muvozanatga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Emotsional lingvoekologiya doirasida kommunikativ muhitdagi “og‘riqli nuqtalar”ni aniqlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi [7;14-b.]. Bunday nuqtalar nutq ishtirokchilarining psixologik holati, ijtimoiy ziddiyatlar yoki media bosimi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Til birliklarining emotsional yuklamasi ortishi kommunikativ muhitning ekologik sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Shu bois mikroekolingvistik tadqiqotlarda nutq etikasi, diskurs gigiyenasi va kommunikativ mas’uliyat tushunchalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Makro va mikro darajadagi jarayonlar o‘zaro chambarchas bog‘liq. Globallashuv natijasida kuchaygan til raqobati lokal kommunikativ amaliyotga ham ta’sir ko‘rsatadi. Aksincha, nutq madaniyatidagi salbiy tendensiyalar tilning umumiy ekologik maqomiga ta’sir qilishi mumkin. Shu jihatdan, ekolingvistik tadqiqotlarda ko‘p darajali, integrativ yondashuvdan foydalanish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda raqamli kommunikatsiyaning kengayishi makro va mikroekolingvistik jarayonlarning yangi ko‘rinishlarini yuzaga chiqarmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn media va virtual diskurs maydonlarida tilning ekologik holatini monitoring qilish ekolingvistikaning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari makro va mikroekolingvistika til hamda ekologik muhit o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni turli darajalarda o‘rganishga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi yo‘nalishlar ekanligini ko‘rsatdi. Globallashuv jarayonlari lingvosferada iyerarxik notekislikni kuchaytirib, ayrim tillarning funksional mavqeini mustahkamlash barobarida lingvistik xilma-xillikka tahdid solayot-

gani aniqlandi. Shu bilan birga, kommunikativ stress, agressiv diskurs va boshqa mikroekolingvistik omillar til muhitining ekologik sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi asoslandi. Emotsional lingvoekologiya esa zamonaviy kommunikativ makonni sog'lomlashtirish, nutq madaniyatini barqaror rivojlantirish va ijtimoiy muvozanatni ta'minlashda muhim nazariy platforma sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, makro va mikroekolingvistik yondashuvlarning uyg'unligi tilning ekologik holatini kompleks baholash hamda uning barqaror taraqqiyot strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Kelgusida ekolingvistik tadqiqotlarni raqamli diskurs, media makon va korpus materiallari asosida chuqurlashtirish ilmiy natijalarning empirik asosini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Haugen E. The Ecology of Language. Stanford, Stanford University Press, 1972, 366 p.

(2). Halliday M.A.K. New Ways of Meaning. The Challenge to Applied Linguistics. Journal of Applied Linguistics, 1990, vol. 6, p. 7–36.

(3). Mühlhäusler P. Linguistic Ecology. Language Change and Linguistic Imperialism. London, Routledge, 1996, 279 p.

(4). Haarmann H. Language in Ethnicity. A View of Basic Ecological Relations. Berlin, Mouton de Gruyter, 1986, 270 p.

(5). de Swaan A. Words of the World. The Global Language System. Cambridge, Polity Press, 2001, 253 p.

(6). Calvet L.-J. Towards an Ecology of World Languages. Cambridge, Polity Press, 2006, 209 p.

(7). Марусенко М.А. Глобальная лингвистика. Москва, Флинта; Наука, 2015. 320 с.

Kushmanov Jasur Bahodirovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti, PhD); email: jasur.k@urdu.uz),

Shomurotova Hilola Axmadjon qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrasi stajyor o'qituvchisi; email: hilola.shomuratova@urdu.uz)

BEVOSITA TARJIMADA PRAGMATIK MUAMMOLAR: NAZARIY VA AMALIY ASPEKTLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bevosita tarjimada yuzaga keladigan pragmatik muammolar nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda pragmatik ekvivalentlik, kommunikativ maqsadning saqlanishi, madaniy kontekstning uzatilishi kabi masalalar ko'rib chiqilgan. Maqolada bevosita tarjimada pragmatik muammolarning kelib chiqish sabablari aniqlangan hamda ularni bartaraf etish yo'llari taklif qilingan. Tadqiqot natijalari tarjimashunoslik nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *bevosita tarjima, pragmatika, pragmatik ekvivalentlik, kommunikativ maqsad, madaniy kontekst, tarjima strategiyalari, lingvopragmatika.*

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЯМОГО ПЕРЕВОДА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. *В этой статье анализируются прагматические проблемы прямого перевода с теоретических и практических точек зрения. Исследование рассматривает такие вопросы, как прагматическое эквивалентность, сохранение коммуникативной цели и передача культурного контекста. В статье выявляются причины прагматических проблем при прямом переводе и предлагаются решения. Результаты исследования вносят вклад в развитие теории и практики перевода.*

Ключевые слова: *прямой перевод, прагматика, прагматическая эквивалентность, коммуникативная цель, культурный контекст, стратегии перевода, лингвопрагматика.*

PRAGMATIC PROBLEMS IN DIRECT TRANLATION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Annotation*. This article analyzes pragmatic problems in direct translation from theoretical and practical perspectives. The study examines issues such as pragmatic equivalence, preservation of communicative purpose, and transfer of cultural context. The article identifies the causes of pragmatic problems in direct translation and proposes solutions. The research findings contribute to the development of translation theory and practice.*

Keywords: *direct translation, pragmatics, pragmatic equivalence, communicative purpose, cultural context, translation strategies, linguopragmatics.*

Kirish. Zamonaviy tarjimashunoslikda pragmatik muammolar alohida o'rin tutadi. Bevosita tarjimada asl matnning pragmatik xususiyatlarini to'liq yetkazish tarjimonlar oldida turgan murakkab vazifalardan biri hisoblanadi.[1] Pragmatika – tilshunoslikning nutq aktlari, kommunikativ maqsad va kontekstni o'r-

[1] Shveyser A.D. (1988). Tarjima nazariyasi: status, muammolar, aspektlar. Moskva, "Nauka".

ganuvchi sohasi bo‘lib, tarjima jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.[1] Har bir belgi, shu jumladan, tilda bo‘lgan belgilar uch tomondan ko‘rilishi kerak: sintaksis, ya’ni, belgilar orasidagi munosabatlar; semantika, ya’ni belgi va haqiqiy holat orasidagi munosabat; va pragmatika, ya’ni belgi va uning foydalanuvchilari orasidagi munosabat sanaladi. Har qanday tarjima qilinayotgan matn u yoki bu tilda to’liq ifoda mazmunida kamchilik kuzatilishi yoki bir qancha to’siqlarga uchrasgi mumkin. Bu ifoda tarjima so‘zining amaliyotdagi muammolari haqida gapiradi. Bunga madaniy tafovutlar, idiomalar, atamalar va uslubiy farqlar kiradi.[2] Pragmatik moslashuv asl nusxadagi kommunikativ ta’sirni saqlash uchun tarjimada ma’lumotni o‘zgartirish yoki qayta ishlash zarurati hisoblanadi. Bevosita tarjimadagi asosiy pragmatik muammolarga quyidagilar kiradi:

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarjimashunoslikda ekvivalentlik masalasi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Ushbu sohadagi ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pragmatik jihatlar tarjima nazariyasida tobora ko‘proq e’tibor qaratilmoqda.

Ekvivalentlik nazariyalari. Y.Nayda (1969, 1982) semantik va dinamik ekvivalentlik tushunchalarini ilgari surgan. Uning fikricha, dinamik ekvivalentlik asl matn va tarjima matni o‘rtasida bir xil ta’sirni hosil qilishni nazarda tutadi. Nayda va Taber (1982) “The Theory and Practice of Translation” asarida tarjimaning asosiy maqsadi mazmunni emas, balki ta’sirni uzatish ekanligini ta’kidlaydilar.[3]

Keyinchalik, V.Komissarov (1990, 2002) pragmatik ekvivalentlikni alohida kategoriya sifatida ajratdi. Uning “Zamonaviy tarjimashunoslik” (2002) asarida pragmatik ekvivalentlik – bu asl matn va tarjima matni o‘rtasida kommunikativ ta’sir jihatidan tenglikka erishish sifatida ta’riflanadi.[4] Komissarov pragmatik adaptatsiyaning turli xil kontekstlarda qo‘llanishini ko‘rsatib bergan. Pragmatik yondashuv. A.Noybert pragmatik ekvivalentlikni tarjimaning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy mezon sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, grammatik va leksik to‘g‘rilik pragmatik muvofiqliksiz tarjimaning sifatini kafolatlay olmaydi.[5] M.Baker (2018) “In Other Words: A Coursebook on Translation” kitobida kommunikativ tarjima nazariyasida pragmatik jihatlarning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. U tarjimonning vazifasi nafaqat ma’noni uzatish, balki asl matnning kommunikativ maqsadini saqlab qolishdan iborat ekanligini qayd etadi.[6] Baker pragmatik muammolarni hal qilishda kontekstning rolini chuqur tahlil qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu muammolarni hal qilish uchun, ko‘pincha, “pragmatik moslashuv” usulida foydalanib, matnni maqsadli til va madaniyatga moslashtiradilar. Bu esa tarjimaning muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Pragmatik moslashuv bu tarjima jarayonida asl matnning mazmuni va muallif niyatini saqlagan holda, uni maqsadli til vakillari (kitobxon yoki tinglovchi) tushunishi va qabul qilishi uchun moslashtirish jarayonidir. Bevosita tarjimadan farqli o‘laroq, pragmatik moslashuvda so‘zlarning lug’aviy ma'nosidan ko‘ra ularning funksiyasi va ta’siri birinchi o‘ringa chiqadi. Pragmatik moslashuv ko‘pincha og’zaki tarjimada, ayniqsa, ketma-ket tarjimada, tarjimon bevosita muloqotda ishtirok etganda va muloqot holatini baholay oladigan, ish jarayonida tuzatishlar kirita oladigan, muloqot ishtirokchilariga savol bera oladigan holatlarda zarur bo‘ladi. Bevosita tarjimada pragmatik muammolar asosan asl til va maqsad til o‘rtasidagi madaniy, ijtimoiy va kommunikativ farqlar tufayli yuzaga keladi. Hozirgi kunda bevosita tarjimada pragmatik jihatlarning nazariy asoslari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Pragmatik ekvivalentlik bu asl matn va tarjima matni o‘rtasida kommunikativ ta’sir jihatidan tenglikka erishishdir. A.Noybert pragmatik ekvivalentlikni tarjimaning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy mezon sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, grammatik va leksik to‘g‘rilik pragmatik muvofiqliksiz tarjimaning sifatini kafolatlay olmaydi. Bevosita tarjimada pragmatik muammolarning turlari haqida to‘xtalsak bevosita tarjimada quyidagi pragmatik muammolar kuzatiladi:

a) nutq aktlarining noekvivalentligi. Turli tillarda bir xil kommunikativ maqsadni ifodalash uchun turli nutq aktlari qo‘llaniladi. Masalan, ingliz tilidagi “Could you pass the salt?” so‘roq shaklidagi iltimos o‘zbek tilida “Tuzni bering” shaklida buyruq kabi ifodalanishi mumkin. Bu holda pragmatik muvofiqlikka erishish uchun tarjimon nutq aktining shakli emas, balki uning vazifasini saqlab qolishi lozim;

[1]Saidqodirova D.S. Tarjimada kommunikativ-pragmatik aspektning ahamiyati. “Xorijiy tillarni o‘qitishda innovatsion yondashuvlar nazariyaning amaliyotga tatbiqi” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani, 1358–1361-betlar.
[2] Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 2018, 332 pages.
[3] Grice H.P. Logic and Conversation. Syntax and Semantics. Vol. 3, Speech Acts, New York, Academic Press, 1975, 41–58 p.
[4] Nida E.A., Taber C.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, Brill, 1982, 218-bet.
[5] Komissarov V.N. (2002). Zamonaviy tarjimashunoslik. 56–58-betlar.
[6] Nida E.A., Taber C.R. (1982). The Theory and Practice of Translation. Leiden, E.J.Brill.

b) presuppozitsiya farqlari. Har bir til va madaniyatda ma'lum presuppozitsiyalar – oldindan taxmin qilinadigan bilimlar mavjud. Asl matndagi presuppozitsiya maqsad til kitobxoniga notanish bo'lishi mumkin, bu esa pragmatik muammolarni keltirib chiqaradi.

Tahlil va natijalar. Bu gap shaklan savol bo'lsada, pragmatik jihatdan u bilvosita iltimos, ya'ni derazani yopish yoki isitishni yoqish haqida nazarda tutilgan. So'zma-so'z tarjima: "Bu yerda sovuq, shunday emasmi?"–pragmatik jihatdan noto'g'ri bo'lishi mumkin. Pragmatik jihatdan muvofiq tarjima: "Sovuq bo'lyapti, derazani yopib qo'ysak bo'ladimi?" yoki kontekstga qarab, "Sovuq ekan" (implitsit iltimos sifatida). Ushbu misol pragmatik adaptatsiya strategiyasining qo'llanishini namoyish etadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot bevosita tarjimada pragmatik muammolarning mohiyatini ochib berdi va ularni hal qilish yo'llarini ilmiy asoslab berdi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, bevosita tarjimada pragmatik ekvivalentlikka erishish semantik va grammatik ekvivalentlikdan kam ahamiyatli emas. Tarjima nafaqat tillar orasidagi o'tkazish emas, balki madaniyatlar, kontekstlar va kommunikativ vaziyatlar orasidagi ko'prik hisoblanadi. Pragmatik jihatlar e'tibordan chetda qoldirilganda tarjima kommunikativ jihatdan nomuvofiq, sun'iy yoki tushunarsiz bo'lib qoladi.

Ikkinchidan, bevosita tarjimada pragmatik muammolar tizimli harakterga ega. Ular asosan besh asosiy turga bo'linadi: nutq aktlari noekvivalentligi, presuppozitsiya farqlari, implikaturalarning uzatilishi, xushmuomalalik strategiyalari farqi. Har bir tur o'ziga xos yechimni talab qiladi.

Uchinchidan, pragmatik muammolarni hal qilishda to'rtta asosiy strategiya samarali ekanligi aniqlandi: pragmatik adaptatsiya (shakl o'zgartiriladi, lekin kommunikativ funksiya saqlanadi), eksplikatsiya (yashirin ma'lumot aniq qilinadi), kompensatsiya (bir joyda yo'qolgan pragmatik xususiyat boshqa joyda qaytariladi) va madaniy almashtirish (bir madaniyatga xos element boshqasidagi ekvivalent bilan almashtiriladi).

To'rtinchidan, tarjimonning pragmatik kompetensiyasi – har ikki tilning pragmatik tizimini chuqur bilish, madaniy kontekstni tushunish va kommunikativ vaziyatni to'g'ri baholash qobiliyati bevosita tarjimaning sifatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Tarjimon nafaqat tillar tizimini, balki madaniyat, kontekst va kommunikativ vaziyatni ham hisobga olishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Shveyser A.D. (1988). Tarjima nazariyasi: status, muammolar, aspektlar. Moskva, "Nauka".

(2). Saidqodirova D.S. Tarjimada kommunikativ-pragmatik aspektning ahamiyati. Xorijiy tillarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar nazariyaning amaliyotga tatbiqi mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani: 1358–1361-betlar.

(3). Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 2018., 332 p.

(4). Grice H.P. Logic and Conversation. Syntax and Semantics. Vol. 3, Speech Acts. New York, Academic Press, 1975, 41–58 pegas.

(5). Nida E.A., Taber C.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, Brill, 1982, 218-bet.

(6). Komissarov V.N. (2002). Zamonaviy tarjimashunoslik. Moskva, ETS.

(7). Nida E.A., Taber C.R. (1982). The Theory and Practice of Translation. Leiden, E.J.Brill.

(8). Shveyser A.D. (1988). Tarjima nazariyasi: status, muammolar, aspektlar. Moskva, "Nauka".

(9). Nida E.A., Taber C.R. (1969). The Theory and Practice of Translation. Leiden, E.J.Brill.

(10). Komissarov,V.N. (1990). Tarjima nazariyasi. Moskva, "Visshaya shkola".

(11). Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008, 318-bet.

(12). Munday J. Introducing Translation Studies. Theories and Applications. London, Routledge, 2016, 374 p.

Mustofoqulov Farhod Xolmurod o'g'li (Samarqand davlat Chet tillar instituti "Fransuz filologiyasi" kafedrasi o'qituvchisi; E-mail: farhodmustodoqulov@gmail.com)

NORMANDIYA REGIONIDAGI TURIZM OBYEKTI NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Normandiya regionidagi turizm obyektlari nomlarining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot til va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganuvchi lingvokulturologik yondashuv hamda onomastik va toponimik tahlil usullariga tayangan holda olib borildi. Maqolada joy nomlari nafaqat geografik belgi, balki tarixiy xotira, mintaqaviy identitet, madaniy meros va turistik diskursning muhim komponenti sifatida talqin qilinadi. Normandiyadagi turizm obyektlari nomlarida roman, gallo-rim, skandinav va norman madaniy qatlamlar izlari cақlanib qolganligi ko'rsatildi. Shuningdek, bu nomlar hududning lingvistik manzarasi va turistik jozibadorligini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, toponimiya, Normandiya, turizm obyektlari nomlari, madaniy meros, normand tili, onomastika.*

Мустофокулов Фарход Холмурод угли (преподаватель кафедры французской филологии Самаркандский государственный институт иностранных языков; E-mail: farhodmustodoqulov@gmail. com)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ ТУРИСТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ РЕГИОНА НОРМАНДИЯ

Аннотация. *В статье анализируются лингвокультурологические особенности названий туристических объектов региона Нормандия. Исследование опирается на лингвокультурологический подход, изучающий взаимодействие языка и культуры, а также на методы ономастического и топонимического анализа. Названия мест рассматриваются не только как географические обозначения, но и как носители исторической памяти, региональной идентичности, культурного наследия и важные компоненты туристического дискурса. Показано, что в названиях туристических объектов Нормандии сохраняются следы римского, галло-римского, скандинавского и нормандского культурных слоёв. Обосновывается, что данные названия играют значимую роль в формировании лингвистического ландшафта региона и его туристической привлекательности.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, топонимия, Нормандия, названия туристических объектов, культурное наследие, нормандский язык, ономастика.*

Mustofokulov Farkhod Kholmurod ugli (Teacher of the Department of French Philology Samarkand State Institute of Foreign Languages; E-mail: farhodmustodoqulov@gmail.com)

A LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF THE NAMES OF TOURIST SITES IN THE NORMANDY REGION

Annotation. *This article examines the linguocultural features of the names of tourist sites in the Normandy region. The study is based on a linguoculturological approach to the relationship between language and culture, as well as on onomastic and toponymic analysis. Place names are interpreted not only as geographical labels but also as carriers of historical memory, regional identity, cultural heritage, and important components of tourism discourse. The paper shows that the names of tourist sites in Normandy preserve traces of Roman, Gallo-Roman, Scandinavian, and Norman cultural layers. It is argued that these names play a significant role in shaping the linguistic landscape and tourist attractiveness of the region.*

Keywords: *linguoculturology, toponymy, Normandy, tourist site names, cultural heritage, Norman language, onomastics.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda tilni inson, tafakkur va madaniyat bilan bog‘liq holda o‘rganish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Shu asosda shakllangan lingvokulturologiya til birliklarida milliy madaniyat, qadriyat, tarixiy xotira va jamoaviy tafakkur qanday aks etishini o‘rganadi [1;356-b.], [2;102–103-b.]. Bu fan doirasida onomastik birliklar, ayniqsa, toponimlar, alohida ahamiyat kasb etadi, chunki joy nomlari hududning tarixiy taraqqiyoti, etnik qatlamlari, ijtimoiy tajribasi va madaniy xotirasini o‘zida mujassamlashtiradi [3;19–20-b.].

Bugungi kunda turizm ham til va madaniyatning o‘zaro aloqasini ko‘rsatadigan muhim sohalardan biriga aylangan. Turistik makonning jozibadorligi, ko‘pincha, uning nomlari, ular bilan bog‘liq tarixiy assotsiatsiyalar, afsonalar, mahalliy talaffuz va mintaqaviy identitet orqali shakllanadi. Shu bois turizm obyektlari nomlarini lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir.

Normandiya bu borada alohida e’tiborga loyiq hudud hisoblanadi. Mintaqaning lingvistik va madaniy qiyofasi rim, gallo-rim, frank, skandinav va norman tarixiy qatlamlari ta’sirida shakllangan. Normand tili va uning mahalliy ko‘rinishlari esa hududning o‘ziga xos madaniy belgilaridan biri sifatida saqlanib kelmoqda [4;1–2-b.]. Normand tilining UNESKO tomonidan jiddiy xavf ostidagi tillar qatorida qayd etilishi ham bu madaniy-lisoniy qatlamning dolzarbligini ko‘rsatadi [4;1–2-b.].

Mazkur maqolaning maqsadi Normandiya regionidagi turizm obyektlari nomlarining lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash, ularning tarixiy-madaniy qatlamlarini tahlil qilish hamda turizm diskursida tutgan o‘rnini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqotda qo‘yolgan asosiy savollar quyidagilardan iborat:

•Normandiya turizm obyektlari nomlarida qanday tarixiy va madaniy qatlamlar aks etgan?

•Bu nomlar hududiy identitet va madaniy xotirani qanday ifodalaydi?

•Turizm kommunikatsiyasida joy nomlari qanday lingvokulturologik funksiyalarni bajaradi?

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Lingvokulturologiya XX asr oxirida mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lsa-da, uning nazariy ildizlari V.fon Gumboldt, A.Potebnya, E.Sepir, B.Uorf va boshqa olimlar qarashlariga borib taqaladi. Zamonaviy manbalarda bu soha til va madaniyatning o‘zaro

munosabatini, milliy dunyoqarashning til birliklarida namoyon bo‘lishini o‘rganuvchi fan sifatida tavsiflanadi [1;356-b.], [2;102–103-b.]. Maslova maktabi bu yo‘nalishda alohida o‘rin tutib, tilni madaniy fenomen, konseptlarni esa milliy tafakkurning lingvistik ifodasi sifatida talqin qiladi [2;103-b.].

Onomastika va toponimiya bo‘yicha tadqiqotlarda joy nomlarining tarixiy va madaniy yuklama tashuvchi birlik ekani qayta-qayta ta’kidlanadi. Joy nomlarini nomoddiy madaniy merosning qimmatli tarkibiy qismi deb baholab, ular jamoalarning ko‘chishi, joylashuvi, urushlari, diniy qarashlari va kundalik hayoti haqidagi xotirani saqlashini ko‘rsatadi [3;19–24-b.]. Shu bilan birga, joy nomlarining merosiy qiy-mati nafaqat ularning qadimiyligida, balki mahalliy jamoa ongidagi ahamiyatida ham namoyon bo‘lishi aytiladi [5; 25–26-b.].

Normandiya toponimiyasi bo‘yicha tadqiqotlar esa mintaqaning til tarixini va fonetik xususiyatlarini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Lepelley Normandiya toponimiyasining asosiy fonetik belgilaridan biri sifatida shimol va janub zonalari o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi hamda bu holatni romanlashuv tarixi va keyingi germannik bosim bilan bog‘laydi [6;177–181-b.]. U Normandiyaning ayrim hududlarida qadimgi lotin velar undoshlarining arxaik ko‘rinishda saqlanib qolganini ta’kidlaydi [6;181–182-b.].

Norman parrlari va normand tili bo‘yicha materiallarda bu tilning lotin asosli bo‘lishi, keyinchalik sakson va viking unsurlari bilan boyishi, shuningdek, bugungi kunda ham mintaqaviy identitetning muhim belgisi ekani ko‘rsatiladi [4;2-b.]. Bu holat turizm obyektlari nomlarini tahlil etishda normand til qatlami va mahalliy talaffuz an’analarini ham hisobga olish zarurligini bildiradi.

Shuningdek, normand toponimik tadqiqotlarning keng ko‘lami haqidagi bibliografik sharhlar Normandiya bo‘yicha ilmiy izlanishlarning sermahsul ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, *Fr. de Beaurepaire* ishlari normand toponimiyasining bazaviy manbalaridan biri sifatida qayd etiladi [7;73-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tavsifiy, lingvokulturologik, onomastik va interpretativ tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot manbalari sifatida lingvokulturologiya bo‘yicha nazariy asarlar, joy nomlarining madaniy meros sifatidagi qiymatiga doir tadqiqotlar, Normandiya toponimiyasiga bag‘ishlangan ishlar, shuningdek, normand til merosi haqidagi materiallar tanlab olindi [1;356-b.], [3;19–24-b.], [4;1–2-b.], [6;177–182-b.].

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda lingvokulturologiya va toponimiya bo‘yicha nazariy qarashlar umumlashtirildi. Ikkinchi bosqichda Normandiyaga xos turizm obyektlari nomlari tarixiy-madaniy qatlamlar nuqtayi nazaridan sharhlandi. Uchinchi bosqichda mazkur nomlarning turistik diskursdagi funksiyalari, ya’ni, identitet yaratish, madaniy mediatsiya va hududning ramziy obrazini shakllantirishdagi roli tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida Normandiyadagi tarixiy, diniy, qirg‘oqbo‘yi va madaniy turizm bilan bog‘liq nomlar nazariy jihatdan ko‘rib chiqildi. Tadqiqot predmeti esa ushbu nomlarda namoyon bo‘ladigan lingvomadaniy ma’no, tarixiy qatlam va ramziy yuklamadan iborat.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari Normandiya regionidagi turizm obyektlari nomlari kuchli lingvokulturologik potensialga ega ekanini ko‘rsatdi. Avvalo, bu nomlar mintaqaning ko‘p qatlamli tarixiy rivojlanishini aks ettiradi. Normandiya toponimiyasi romanlashuv, gallo-rim taraqqiyoti, keyingi skandinav ta’siri va norman tarixiy shakllanishi natijasida yuzaga kelgan murakkab tizimdir [6;177–182-b.]. Shu sababli turizm obyektlari nomlari oddiy nominativ birlik emas, balki tarixiy xotira “kodi” sifatida talqin qilinadi.

Birinchi muhim jihat – tarixiy qatlamlilik. Normandiyadagi ko‘plab nomlarda qadimgi lotin, gallo-rim yoki germano-skandinav izlarining saqlanib qolganini kuzatish mumkin. Lepelley ta’kidlaganidek, mintaqaning ayrim hududlarida lotin tilidan o‘tgan fonetik xususiyatlarning arxaik ko‘rinishi saqlangan bo‘lib, bu hodisa toponimlarda, ayniqsa, ravshan ko‘rinadi [6;181–182-b.]. Demak, turizm obyekti nomi, ko‘pincha, o‘sha hududning tarixiy-lisoniy stratigrafiyasini o‘zida jamlagan bo‘ladi.

Ikkinchi jihat – mintaqaviy identitetning ifodalanishi. Normand tili va uning mahalliy ko‘rinishlari hududning o‘ziga xos madaniy belgilaridan biri sifatida yashab kelmoqda [4;2-b.]. Joy nomlarida normand talaffuzi, dialektal variantlar yoki mahalliy etimologik unsurlar uchrashi ularning faqat administrativ nom emas, balki “mahalliylik”ni bildiruvchi belgi ekanini ko‘rsatadi. Macha ta’kidlaganidek, joy nomlarining qadri ko‘pincha ularning jamoa uchun identifikatsion ahamiyatida namoyon bo‘ladi [5;25–26-b.]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Normandiyadagi turizm obyektlari nomlari hududning brend belgisi bilan birga mahalliy aholi o‘zligini ifodalovchi semantik birlik sifatida ham xizmat qiladi.

Uchinchi jihat – madaniy xotira va merosni saqlash. Zamonaviy tadqiqotlarda joy nomlari nomoddiy madaniy meros sifatida baholanadi, chunki ular tarixiy voqealar, migratsiya, urushlar, diniy an’analar va kundalik turmush izlarini saqlaydi [3;19–20-b.]. Normandiya kabi tarixiy jihatdan zich qatlamlashgan hududda bu holat yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Turizm obyektlari nomlari orqali sayyoh nafaqat manzilni

taniydi, balki mintaqaning tarixiy-madaniy “hikoyasi” bilan ham tanishadi. Demak, nom turizm matnida informativ birlikdan ko‘ra kengroq, ya’ni interpretativ va ramziy vazifani bajaradi.

To‘rtinchi jihat – turizm diskursidagi reklama va mediatsiya funksiyasi. Turizm kommunikatsiyasida obyekt nomi, ko‘pincha, jozibadorlik, tarixiylik va autentiklik taassurotini hosil qiladi. Ayniqsa, qadimiy yoki mahalliy tusdagi nomlar sayyoh uchun “asl”, “betakror”, “merosiy” makon tasavvurini yaratadi. Bu esa turizm diskursida nomning marketing funksiyasini kuchaytiradi. Biroq nomlar faqat reklama uchun xizmat qilmaydi. Ular madaniy mediatsiya vositasi bo‘lib, mahalliy tarix va tashqi auditoriya o‘rtasida ko‘prik vazifasini ham bajaradi.

Beshinchi jihat – talaffuz va dialektal shakllarning ahamiyati. Onomastik tadqiqotlarda joy nomlarining mahalliy talaffuzi ularning merosiy qiymatini oshiruvchi omillardan biri sifatida ko‘riladi [5;26-b.]. Normand parrlari bo‘yicha materiallarda ham leksik va fonetik farqlar juda kichik geografik masofalarda ham uchrashi aytiladi [4;2-b.]. Shunday ekan, Normandiya turizm obyektlari nomlarini lingvokulturologik tahlil qilishda faqat yozma shakl emas, balki talaffuz, dialektal rang va mahalliy og‘zaki an’anani ham hisobga olish zarur.

Umuman olganda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, Normandiya turizm obyektlari nomlari quyidagi lingvokulturologik funksiyalarni bajaradi:

a) tarixiy qatlamlarni saqlash;

b) mintaqaviy identitetni ifodalash;

d) madaniy xotirani uzatish;

e) turistik jozibadorlik va autentiklik obrazini yaratish;

f) mahalliy va tashqi auditoriya o‘rtasida madaniy vositachilik qilish.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot Normandiya regionidagi turizm obyektlari nomlari lingvokulturologik jihatdan juda boy va ko‘p qatlamli hodisa ekanini ko‘rsatdi. Bu nomlar hududning tarixiy taraqqiyoti, roman va skandinav ta’sirlari, normand til merosi, mahalliy talaffuz an’analari hamda jamoaviy xotirasini aks ettiradi. Shu sababli ular oddiy geografik ko‘rsatkich sifatida emas, balki madaniy-kodlangan birlik sifatida talqin qilinishi zarur.

Tahlillar asosida aytish mumkinki, Normandiyadagi turizm obyektlari nomlari nafaqat hududni belgilash vazifasini bajaradi, balki mintaqaviy identitetni mustahkamlash, tarixiy xotirani saqlash va turizm diskursida autentiklik obrazini yaratishda ham muhim rol o‘ynaydi. Joy nomlarining aynan shunday ko‘p funksiyali tabiati ularni lingvokulturologik tadqiqotlarning dolzarb obyektiga aylantiradi.

Kelgusida ushbu yo‘nalishda quyidagi masalalarni chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq:

•birinchidan, Normandiya turizm obyektlari nomlarining fransuzcha va normandcha variantlarini qiyosiy tahlil qilish;

•ikkinchidan, turizm saytlari va gid matnlarida joy nomlarining qanday talqin qilinishini diskursiv jihatdan o‘rganish;

•uchinchidan, joy nomlarining turistik brending va hududiy marketingdagi rolini alohida tadqiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mirzababayeva K.U. Linguoculturology as an independent discipline of linguistics. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2021, vol. 2, Issue 5, p. 356–360.

(2). Abdullayeva M.M. qizi. Linguoculturology and its study in world linguistics. Volume 3, Issue 3, 2025, p. 100–104.

(3). Mácha P. Wherein lies the heritage value of place names? Onoma, 2023, vol. 58, p. 19–35.

(4). La sauvegarde des Parlers normands. Région Normandie materiallari.

(5). Jordan P. va boshq. Geographical names as a part of the cultural heritage; place-name standardisation and preservation masalalari bo‘yicha materiallar.

(6). Lepelley R. Toponymie de la Normandie et romanisation du nord-ouest de l’ancienne Gaule. P. 177–183.

(7). Lepelley R. L’onomastique française: bibliographie des travaux publiés de 1960 à 1985 haqida sharh. Annales de Normandie, 1990, p. 73–74.

(8). Maslova V.A. Лингвокультурология. Москва, “Академия”, 2001.

(9). Peeters B. On linguoculturology and cultural linguistics. Vestnik NSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication. 2019, vol. 17, № 4, p. 6–11.

(10). UNGEGN Information Bulletin № 48: Geographical names as cultural heritage. United Nations, 2015.

(11). Adigard des Gautries J. Les études de toponymie: principes et méthodes d’ordre general. Annales de Normandie.

(12). Mulon M. L’onomastique française: bibliographie des travaux publiés de 1960 à 1985, Paris, Archives Nationales, 1987.

Ibragimova Fazilat Erkinovna (Jizzax davlat Pedagogika universiteti kafedra mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent; fazilatxon81@mail.ru)

SO‘ROQ GAPLARNING SINTAKTIK LINGVOPOETIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada so‘roq gaplarning badiiy matndagi xususiyatlari, xususan, emotsional-ekspressivlik ifodalashi, obrazlilik, tasviriylikni namoyon qiluvchi belgilari, so‘roq gaplarning turlari va ularning lingvopoetik imkoniyatlarining farqli jihatlari to‘g‘risida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar*: sintaktik lingvopoetika, emotsional-ekspressivlik, so‘roq gaplar, so‘roq mazmuni, sof so‘roq gaplar, ritorik so‘roq gaplar, so‘roq gaplarni shakllantiruvchi grammatik vositalar, intonatsiya, so‘z tartibi.*

Ибрагимова Фазилат Эркиновна (заведующая кафедрой Джизакского государственного педагогического университета, кандидат филологических наук, доцент; fazilatxon81@mail.ru)

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ЛИНГВОПОЭТИКА ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются характеристики вопросительных предложений в литературных текстах, в частности, выражение эмоциональной выразительности, образность, знаки образности, типы вопросительных предложений и различные аспекты их лингвопоэтического потенциала.*

Ключевые слова: *синтаксическая лингвопоэтика, эмоциональная выразительность, вопросительные предложения, вопросительное содержание, чисто вопросительные предложения, риторические вопросительные предложения, грамматические средства образования вопросительных предложений, интонация, порядок слов.*

Ibragimova Fazilat Erkinovna (Head of Department, Jizzakh State Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor; fazilatxon81@mail.ru)

SYNTACTIC LINGUOPOETICS OF INTERROGATIVE SENTENCES

Annotation. *This article discusses the characteristics of interrogative sentences in literary texts, in particular, the expression of emotional-expressiveness, figurativeness, signs of imagery, types of interrogative sentences, and different aspects of their linguopoetic potential.*

Keywords: *syntactic linguopoetics, emotional-expressiveness, interrogative sentences, interrogative content, pure interrogative sentences, rhetorical interrogative sentences, grammatical means of forming interrogative sentences, intonation, word order.*

Kirish. O‘zbek tilining ekspressiv-stilistik xususiyatlarini atroflicha tahlil etgan tilshunos A.Abdullayev o‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanish yo‘llari haqida ayni fikrlarni bildirgan: “Ekspressivlik, emotsionallik ifodalashda sintaktik usul va priyomlar alohida o‘rin tutadi. Bunday usul va priyomlar xilmaxil bo‘lib, nutqda obrazlilik, tasviriylik, emotsionallik, ekspressivlik kabilarni yuzaga keltiradi. Bunday priyom va vositalar tulshunoslikda sintaktik figuralar, stilistik figuralar kabi terminlar bilan yuritiladi. Sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanishi yoki qo‘llanmaslik hollari, antiteza, monolog, sukut qilish (umolchaniya), inversiya, ritorik so‘roq, takroriy gaplar kabilar stilistik priyomlar bo‘lib, ular fikrning o‘ta ta’sirchanligi ekspressiv, emotsionalligi uchun xizmat qiladi”[1]. Mazkur maqolada ekspressivlik ifodalashning sintaktik usullaridan biri so‘roq gaplarning badiiy matndagi lingvopoetik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda so‘roq gaplar turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Jumladan, N.D.Arutyunova *nega* tipli dialogik replikalar masalasini o‘rgangan, shu bilan birga, diologik iqtibos haqida aniqrog‘i “o‘zgadan qarz olingan jumla”lar haqida to‘xtab o‘tilgan.[2] E.V.Paducheva dialogik savol-javoblarning mazmuniy tuzilishiga bag‘ishlangan ishida savol-javob replikalarini mazmuniy tuzilishi va ularning mutanosibligiga ko‘ra bir necha guruhlarga birlashtiradi:[3] 1) to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblar; 2) to‘liq va noto‘liq javoblar; 3) savolning o‘zida javobning turishi; 4) savolga javob berilmaydigan javoblar; 5) savolning boshlang‘ich taxminiga rioya qiladigan javoblar; 6) savolning boshlang‘ich taxminiga rioya qilmaydigan javoblar. Mazmuniy guruhlarini quyidagicha bo‘lingan: umumiy, alternativ va maxsus guruhlarga bo‘lib o‘rgangan.[4]

F.Karimova *nega* komponentli savol-javob dialoglarida doimo sof so‘roq mazmunini ifodalamasligini, ular, asosan, ikki xil mazmun berishini ifodalashini ko‘rsatadi: “1) *nega* so‘roq so‘zi borliqdagi narsa

[1] Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Монография, Тошкент, “Фан”, 1983, 93-бет.
[2] Арутюнова Н.Д. Некоторые типы диалогических реакций и «почему» – реплики в русском языке. Филологические науки. М., 1970, № 3, с. 44–58.
[3] Падучева Е.В. Вопросно-ответное соответствие. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М., “Наука”, 1985, с. 234–240.
[4] Падучнва Е.В. Ko‘rsatilgan asar. 236-bet.

va hodisaning sababi yoki nega yuz berganini aniqlash (kommunikativ) vazifasini bajaradi; 2) *nega* so‘rog‘i tinglovchidan javob kutmay, so‘zlovchining boshqa subyektiv-pragmatik niyatining amalga oshishi uchun xizmat qiladi”.[1]

F.Karimova *nega* so‘roq so‘zli muloqot birliklaridagi tasdiq mazmuni orqali inkor, inkor mazmuni orqali tasdiq presuppozitsiyasining ifodalanishini ham quyidagi misollarda ko‘rsatadi:

1. Inkor ma’nosi. – *Xatga achchig‘ingiz kelgani yo‘qmi? – deb so‘radi Sultonxon.*

- *Yo‘q, nega? (Achchig‘im kelmadi)*. (Cho‘lpon. “Kecha va kunduz”).

2. Buyruq ma’nosi. – *Sizlar-chi, sizlar nega haydamadinglar? (Haydashlaring kerak edi)*. (X.Sulton. “Bir dam ko‘zingni yum”).

3. Tinchlantirish ma’nosi. – *E, yanagi gal bo‘ladimi, yoqmi… – deb qo‘l siltadi To‘pori. – Sizga bir ko‘rsatay deb edim.*

– Nega buncha kuyunasiz, (kuyunmang) rais aka, aytdim-ku, yanagi gal kelganda ko‘rarmiz. (Murod Muhammad Do‘st. “Lolazor”).

4. Tasdiq ma’nosi. – *Ming so‘m?! Rostmi?*

– Nega yolg‘on bo‘lsin? Ming so‘mlik chek berdim. (Yolg‘onmas, rost) (Cho‘lpon. “Kecha va kunduz”).

5. Majburlash ma’nosi. – *Hamma gap shunda-da, xumpar! Nega yo‘talmayapsan?! (Yo‘tal!).*

– Nega yo‘talishim kerak? (Yo‘talmayman) (O‘.Hoshimov. “Ko‘kyo‘tal”).[2]

Ushbu misollarda yashirin inkor ma’nosi *nega* komponenti orqali ifodalanayapti. Bunday ma’nolar so‘roq gapning tuzilishi, talaffuzi, gapdagi vaziyatiga qarab turli ma’no qirralarini ifodalashi mumkin.

D.Lutfullayevaning tadqiqotlarida bir necha sintaktik qoliplar orqali ifodalangan yashirin ma’no haqida mulohazalar bayon etilgan. Olima so‘roqni ifodalovchi sintantik birliklar tarkibida *qanday, qayoqda, qachon, qani, qanaqa, qayerdan, nimasi, kimda* kabi so‘roq olmoshlari bilan boshlanuvchi sintaktik qoliplar mavjud ekanligini ko‘rsatadi[3].

Tahlil va natijalar. Ko‘rinadiki, sodda gaplarda faqat so‘roq emas, balki so‘roq bilan birga, turli hayajonlar, tuyg‘ular ifodalanadi. Masalan,

1. So‘roq+hayratlanish: *Nima?! Shu hammasi mengami?*
2. So‘roq+buyruq: *Tezroq yurmaysanmi?!*
3. So‘roq+hayajon: *U keldimi?!*
4. So‘roq+gumon, shubha: *Soat besh bo‘ldi. Qorong‘iga qolib ketmacmikinmiz?*
5. So‘roq+taxmin: *Siz birinchi kursda o‘qiysizmi?*
6. So‘roq+darak (hukm): *Kim mendan tortib oladi?*
7. So‘roq+taajjub: *Ketdi. O‘qishchi?*

Bunday ko‘rinishlar ham, aslida, javob talab qiladigan so‘roq gapdan kelib chiqadi. So‘roq-darak gap o‘z xususiyatiga ko‘ra, darak gapga to‘g‘ri keladi, ammo bunday gapda xabar kuchli ravishda ifodalanadi.

Tahlil davomida so‘roq gaplarning kommunikativlik belgisiga ko‘ra, ikki xil turini ajratdik:

1. Yakka so‘roqlar.
2. Jamlangan so‘roqlar.

Yakka so‘roqlar kommunikativ vaziyatda suhbatdoshdan tinglovchiga qaratiladi. Tinglovchi javob beradi:

–Qaysarlik ham evi bilan-da… – u bir oz jim qoldi. So‘ng Anvarga yaqinlashib, uni yelkasidan tutdi. – Hech bo‘lmasa, bir kunga chiqarsan. To‘yimga borarsan, kuyovjo‘ra bo‘larsan?

Bu gapdan keyin Anvarning ko‘zlariga insof nuri qaytib, yuziga qizillik yugurdi.

–Uylanyapsanmi? Qutlug‘ bo‘lsin. Shuni oldinroq aytmaysanmi? Xo‘p, bir kunga chiqaman. Kimga uylanyapsan, sir emasmi?

Elchin yangilikni eshitib, qochib ketmasin, degandek Anvarning yelkasini yanada mahkamroq ushladi:

–Asadbekning qizini olyapman, – dedi do‘stiga tikilib. (Tohir Malik. Shaytanat).

Ikkinchi turda jamlangan so‘roq gaplar ikki va undan ortiq bo‘lib, o‘z xususiyatiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi:

---

[1] Karimova F. O‘zbek tilidagi muloqot matnlarining pragmalingvistik va psixolingvistik xususiyatlari. T., 2025, 83-bet.

[2] Karimova F. O‘sha asar. O‘sha bet.

[3] Лутфуллаева Д. Содда гапларда йўқлик маъносининг яширин ифодаланиши. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 2001, 5-son, 42–45-betlar.

1. Tashqi kommunikativ belgiga koʻra soʻroq gaplar.
2. Ichki kommunikativ belgiga koʻra soʻroq gaplar.

Tashqi kommunikativ belgiga koʻra soʻroq gaplar jonli talaffuz qilinadi, ya'ni tashqi nutq orqali reallashadi. Masalan:

– Aybim nima, oyiii? Aybim, Omina xolaga yordam kerak deb, ularnikiga chiqqanimmi!? Aybim oʻz ukalarim qatorida koʻrganim Mamatursunning soʻzlariga ishonganimmi? Oʻsha lahzalarda ularning bunday rejasi borligini bilmagandim axir!? (Xazonrezgi. Internet manbalari).

Bunday soʻroq gaplar ruhiy holatni bildiradi. Berilgan soʻroq ham javob talab qilmaydi. Javobi oʻzi bilan – aybim yoʻq.

Ichki kommunikativ belgiga koʻra soʻroq gaplar ham ma'lum vaziyatda ruhiy holatda aytiladi. Soʻroq oʻziga qaratiladi. Javobni ham oʻzi topishi lozim boʻladi. Muammoli vaziyatdan chiqish yoʻllarini izlaydi, tushkunlikka tushadi:

Har holda "jinnixona" degan nomi bor. Har kim ham yurak betlab yaqinlasha olmaydi. "Men esam ular bilan birga yashayman. Biz ularni "jinni" deymiz. Ular-chi? Ular bizni nima deyishar ekan?.. Ularning koʻzlariga biz jinni boʻlib koʻrunsak kerak". (Tohir Malik. Shaytanat).

Ushbu misolda ichki soʻroqqa oʻzi javob topishga harakat qilgani aniq ifodalanadi.

Ritorik soʻroqda kesim, koʻpincha, inkor shaklida boʻladi, lekin tasdiqni bildiradi: *Buni kim bilmaydi?* – Hamma biladi, tasdiq shaklida boʻlganda, inkorni bildiradi. Demak, ritorik soʻroqda kesim tasdiq yo inkor kategoriyasi jihatidan bu shaklning aksini bildiradi. Soʻroq, odatda, inkor ma'nosining elementlariga ega boʻladi.

Demak, soʻroq gaplarni quyidagi uchta guruhga ajratish mumkin:

1. Sof soʻroq gaplar. Bular javob talab qiladigan soʻroqni ifodalaydigan gaplardir. Masalan, *Bugun qayerga borasan?* Bunday soʻroq gaplar shubha, taajjub kabi ottenkalarga ham ega boʻla oladi. Buni jonli tilda intonatsiya koʻrsatadi.

2. Ritorik soʻroq gaplar. Bunday gaplar javob talab qilmaydi. Bunda soʻroq yoʻli bilan tasdiq mazmuni beriladi (yashirin tasdiq). Soʻroq gapning bu turi fikrni emotsional tusda, kuchli, ifodali, ta'sirli qilib beradi. Masalan, *Bolani kim sevmaydi?* (Hamma sevadi). Yashirin inkor mazmuniga ega boʻlgan soʻroq-inkor gaplar ritorik soʻroq gapning bir turidir. Masalan, *Bolani sevmaydigan odam bormi?* (Yoq).

Ritorik soʻroq gaplar quyidagi xususiyatlarga ega:

a) yashirin javob, uning konkret mazmuni shu gapning oʻzidan bilinib turadi: *Bahorni kim sevmaydi? – Hamma sevadi*;

b) ba'zan shu tasdiq eslatiladi, lekin uning konkret mazmuni ketidan yana bir gap keltirish bilan ochiladi. Masalan, *Men senga nima degan edim? "Majlisga kechikma!"– degan edim-ku!*

3. Soʻroq-buyruq gaplar. Bunday gaplar soʻroq yoʻli bilan buyurish ottenkasini ham beradi. Masalan, *Majlisga tezroq bormaysizmi?* (Tezroq boring!)

Xulosa va takliflar. Demak, soʻroqning ifodalanishida soʻzlar tartibining ham roli bor, logik urgʻu tartib bilan ham bogʻliqdir.

Soʻroq gapning ohangi darak gapning ohangiga nisbatan yuqori boʻladi. Gapning eng soʻnggi elementining keyingi boʻgʻini darak gapda tushuvchi ohang bilan aytilsa, soʻroq gapda koʻtarilish bilan aytiladi. Soʻroq gap maxsus soʻz – element orqali ifodalanganda, bu gapning ohangi darak gapning ohangiga bir oz yaqinlashadi.

Soʻroqni bildiruvchi soʻz gapning oxirida boʻlmagan vaqtda bu element boshqa soʻzlarga nisbatan kuchli aytilib, qolganlari bunga qaraganda past ohang bilan aytiladi. Masalan, *U qanday kitoblar olgan edi?*

Xulosa qilib aytganda, soʻroq gaplarning xilma-xil ma'no nozikliklarini ifodalashga moslashayotganligi tilimizning stilistik jihatdan oʻz ichki taraqqiyot qonunlari orqali rivojlanayotganligidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

(1). Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Монография, Тошкент, "Фан", 1983, 93-бет.

(2). Арутюнова Н.Д. Некоторые типы диалогических реакций и «почему» – реплики в русском языке "Филологические науки", М., 1970, № 3, с. 44–58.

(3). Падучева Е.В. Вопросно-ответное соответствие. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М., "Наука", 1985, с. 234–240.

(4). Karimova F. Oʻzbek tilidagi muloqot matnlarining pragmalingvistik va psixolingvistik xususiyatlari. T., 2025, 83-bet.

(5). Лутфуллаева Д. Содда гапларда йўқлик маъносининг яширин ифодаланиши. "Ўзбек тили ва адабиёти". Тошкент, 2001, 5-son, 42–45-бетлар.

Qurbonova Farangiz Mirzayevna (Termiz davlat Muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti o‘qituvchisi; E-mail: kurbonova98@gmail.com)

METAFORIK MODELLAR VA MADANIYATLARARO TAFOVUT: MAQSADGA YO‘NALTIRILGAN FRAZEOLOGIZMLARNING TALQIN MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida maqsadga yo‘naltirilganlikni ifodalovchi frazeologik birliklarning semantik hamda lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida diqqatni jamlash, qat’iyat va iroda, mehnatsevarlik hamda yuksak ambitsiyani ifodalovchi frazeologizmlar guruhlarga ajratilib, ularning mazmuniy o‘xshash va farqli jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ushbu birliklar orqali milliy tafakkur, madaniy qadriyatlar va umuminsoniy konseptlarning til vositasida namoyon bo‘lishi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologizm, maqsadga yo‘naltirilganlik, semantika, lingvokulturologiya, metafora, qat’iyat, mehnatsevarlik.*

Курбонова Фарангиз Мирзаевна (преподаватель Термезского государственного университета инженерии и агротехнологий; E-mail: kurbonova98@gmail.com)

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ: ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация. *В данной статье анализируются семантические и лингвокультурные особенности целенаправленных фразеологических единиц в узбекском и английском языках. В ходе исследования классифицируются идиомы, выражающие сосредоточенность, целеустремлённость, усердие и высокие амбиции, а также выявляются их сходства и различия в значении. Показано, каким образом национальный менталитет, культурные ценности и универсальные концептуальные модели находят отражение во фразеологических выражениях.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, целеустремлённость, семантика, лингвокультурный анализ, метафора, решимость, усердие.*

Qurbonova Farangiz Mirzayevna (Lecturer at Termez State University of Engineering and Agrotechnologies; E-mail: kurbonova98@gmail.com)

METAPHORICAL MODELS AND INTERCULTURAL DIFFERENCES: PROBLEMS OF INTERPRETING GOAL-ORIENTED PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation. *This article analyzes the semantic and linguocultural features of goal-oriented phraseological units in Uzbek and English. The study classifies idioms expressing focus, determination, diligence, and high ambition, and highlights their similarities and differences in meaning. It also demonstrates how national mentality, cultural values, and universal conceptual models are reflected through phraseological expressions. The findings are significant for the fields of phraseology, linguocultural studies, and translation studies.*

Keywords: *phraseological unit, goal orientation, semantics, linguocultural analysis, metaphor, determination, diligence.*

Kirish (Introduction). Frazeologik birliklar oddiy so‘z birikmalaridan farqli ravishda majoziy ma’noni bildiruvchi turg‘un birikmalar sanaladi. Ular nutqda qo‘llanganda ifodaning bo‘yoqdorligini kuchaytiradi va obrazlilikni ta’minlaydi. Tilshunos Sh.Rahmatullayev ushbu birliklar adabiyotlarda “frazeologizm” yoki “frazeologik birlik” deb yuritilishini qayd etib, “leksema” va “morfema” atamalariga o‘xshash tarzda ularni “frazema” deb nomlashni ma’qul ko‘radi [10;6-b.]. Olimning ta’kidlashicha, frazema kamida ikki leksemadan tashkil topadi hamda ikki yoki undan ortiq leksemaning semantik-sintaktik jihatdan o‘zaro bog‘lanib, umumlashgan ko‘chma ma’no hosil qilishi natijasida yuzaga keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Metafora, odatda, she’riy va ritorik obrazlilikka ega bo‘lgan ifoda vositasi sifatida tushuniladi hamda u kundalik oddiy nutqdan ko‘ra noodatiy til hodisasiga yaqin deb qaraladi. Bundan tashqari, ko‘pincha, metafora faqat tabiiy tilga xos hodisa, ya’ni, so‘zlar sohasi bilan bog‘liq bo‘lib, tafakkur yoki harakat jarayonlariga daxldor emas deb hisoblanadi. Shu sababli ko‘pchilik odamlar hayotda metaforalarsiz ham bemalol yashash mumkin, degan fikrga keladi.

I.I.Chernisheva ta’kidlaganidek, frazeologizmlarda konnotatsiyaning namoyon bo‘lishi o‘zgaruvchan so‘z birikmasining to‘liq yoki qisman metaforalashuvi bilan bog‘liq bo‘ladi; bu esa frazeologizm turiga qarab farqlanadi. Frazeologik birliklarda semantik siljish so‘z birikmasiga, frazeologik ifodalarda esa predikativ birikmalarga taalluqli bo‘lib, natijada ma’noni obrazli tarzda asoslovchi frazeologik obraz yuzaga keladi. Bunday obraz keng semantik qamrovga ega bo‘lib, matn ichida vaziyatga mos holda aniqlashtirilish imkoniyatini beradi [10;56-b.].

Frazeologizm ma’nosining konnotativ qismi komponent tarkibining o‘zgarishi orqali uning ekspressiv kuchini yanada oshirish salohiyatiga ega. Aynan shu jihat konnotatsiyaning alohida shakllangan birlik-

lar orqali ifodalanish xususiyatini belgilaydi. Frazeologik ma'noning o'zgarishi, asosan, ikkilamchi frazeologik nominatsiya jarayonida qayta talqin qilish orqali yuz beradi. Bu jarayon oddiy va murakkab turlarga bo'linadi. Oddiy qayta talqin natijasida shunday frazeologik birliklar hosil bo'ladiki, ularning dastlabki manbayi o'zgaruvchan so'z birikmalari yoki gaplar bo'lib, yangi ma'no aynan shu prototiplar orqali vositalangan holda shakllanadi [4;78-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqsadga yo'naltirilgan frazeologizmlarning talqin muammolariga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, qiyosiy tahlil, semantik tahlil kabi metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Zamonaviy ingliz tilida insonning maqsad sari intilishi, qat'iyati hamda mehnatsevarligini ifodalovchi ko'plab frazeologik birliklar mavjud. Bunday iboralar nafaqat nutqning obrazliligini kuchaytiradi, balki shaxsning psixologik holati, irodaviy sifati va harakat strategiyasini ham aks ettiradi. Maqsadga diqqatni jamlash mazmunini ifodalovchi birliklar qatoriga *keep your eye on the prize*, *keep your eye on the ball* hamda *zero in on something* kabi iboralar kiradi. Ushbu frazeologizmlar insonning yakuniy natijaga yo'naltirilgan holda harakat qilishi, vaziyatni diqqat bilan kuzatishi va muayyan vazifaga to'liq e'tibor qaratishini bildiradi. Ularning semantik yadrosi "fokusni yo'qotmaslik" konsepti bilan bog'liq. Qat'iyat va tashabbusni ifodalovchi frazeologizmlar orasida *go-getter*, *take the bull by the horns* hamda *where there's a will, there's a way* alohida o'rin tutadi. Bu birliklar insonning faol, jasoratli va muammolarni to'g'ridan to'g'ri hal eta oladigan xarakterini tasvirlaydi. Ayniqsa, oxirgi ibora irodaga asoslangan imkoniyat g'oyasini ifodalovchi universal paremiologik model sifatida namoyon bo'ladi. Maqsad sari tinimsiz mehnat qilish semantik maydoni esa *put your nose to the grindstone*, *knuckle down / buckle down* va *go the extra mile* kabi iboralar orqali ifodalanadi. Ular uzluksiz mehnat, mas'uliyatni chuqur his etish hamda kutilganidan ortiq sa'y-harakat qilish tushunchalarini anglatadi. Bunday frazeologizmlar mehnat etikasi va natijaga yo'naltirilganlikni aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklar hisoblanadi. Shuningdek, juda yuksak va ulkan maqsadlarni ko'zlagan shaxsni tasvirlash uchun *shoot for the stars* iborasi qo'llanadi [2;101-b.]. Bu frazeologizm metaforik jihatdan "eng yuqori cho'qqiga intilish" g'oyasini ifodalaydi va ambitsiya darajasining yuqoriligini ko'rsatadi:

Keep your eye on the prize – yakuniy natijaga diqqatni jamlab, qiyinchiliklarga chalg'imaslik.

Keep your eye on the ball – vaziyatni diqqat bilan kuzatib, e'tiborni yo'qotmaslik (sportdan kelib chiqqan).

Zero in on something – muayyan vazifa yoki maqsadga to'liq e'tibor qaratish.

Go-getter – muvaffaqiyatga o'zi erishadigan, tashabbuskor va maqsadga intiluvchan shaxs.

Take the bull by the horns – muammoni to'g'ridan to'g'ri va qat'iy hal qilish ("buqani shoxidan ushlamoq").

Where there's a will, there's a way – istak bo'lsa, yo'l topiladi.

Put your nose to the grindstone – jon-jahdi bilan uzluksiz ishlash.

Knuckle down / Buckle down – jiddiy kirishib, barcha kuchni ishga safarbar etish.

Go the extra mile – kutilganidan ortiq harakat qilib, qo'shimcha sa'y-harakat ko'rsatish.

Shoot for the stars – eng yuqori cho'qqilarni maqsad qilish, nihoyatda katta ambitsiyaga ega bo'lish. Bu metafora insonning cheksiz imkoniyatlarga intilishini obrazli tarzda ko'rsatadi [3;19-b.].

O'zbek tilida insonning maqsad sari intilishi, qat'iyati, mehnatsevarligi va yuksak orzu-intilishlarini ifodalovchi ko'plab frazeologik birliklar mavjud bo'lib, ular xalqning hayotiy tajribasi va dunyoqarashi bilan uzviy bog'liqdir. Bunday iboralar orasida diqqatni maqsadga jamlashni bildiruvchi ko'zini maqsaddan uzmaslik, butun e'tiborini bir joyga jamlamoq kabi birliklar alohida o'rin tutadi. Ular insonning chalg'imasdan yakuniy natija sari harakat qilishini anglatadi. Qat'iyat va iroda mazmuni esa bel bog'lamoq, ortga chekinmaslik, tish-tirnog'i bilan yopishmoq, shuningdek, xalq orasida keng qo'llanadigan niyat bo'lsa, yo'l topiladi maqoli orqali ifodalanadi. Maqsadga erishishda mehnatning ahamiyati jon kuydirib ishlamoq, tinim bilmay mehnat qilmoq, ter to'kmoq, bor kuchini ishga solmoq kabi iboralarda yaqqol namoyon bo'ladi; bu birliklar o'zbek xalqining mehnatsevarlikni yuksak qadriyat sifatida baholashini ko'rsatadi. Yuksak marrani ko'zlash g'oyasi esa yulduzni ko'zlamoq, katta niyat qilmoq, cho'qqini zabt etmoq singari obrazli ifodalarda mujassam bo'lib, ularda balandlik va cho'qqi timsoli muvaffaqiyat hamda eng oliy natijaga erishish istagini anglatadi. Umuman olganda, mazkur frazeologizmlar maqsad sari intilish tushunchasi umuminsoniy ekanini, biroq uning ifodalanish shakli har bir xalqning madaniyati va tafakkuri bilan belgilanib, milliy o'ziga xoslik kasb etishini ko'rsatadi [4;119-b.].

Xulosa va takliflar. (Conclusion /Recommendations). Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillarida maqsadga yo'naltirilganlikni ifodalovchi frazeologik birliklar semantik jihatdan o'xshash konseptual maydonga ega bo'lib, ular, asosan, diqqatni jamlash, qat'iyat va iroda, mehnatsevarlik hamda yuksak ambitsiya kabi ma'no guruhlarida namoyon bo'ladi. Har ikki tilda ham maqsad sari intilish

insonning faol harakati, ichki kuchi va uzluksiz mehnati bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Shu bilan birga, frazeologizmlarning obrazli asosida milliy-madaniy xususiyatlar yaqqol seziladi: ingliz tilida individual muvaffaqiyat, tashabbuskorlik va natijadorlik g‘oyalari kuchliroq aks etsa, o‘zbek tilida jamoaviylik, sabr-toqat va fidoyilik kabi qadriyatlar ustuvor ko‘rinadi. Bu holat maqsadga yo‘naltirilganlik konsepti umuminsoniy mazmunga ega bo‘lsa-da, uning til orqali ifodalanishi har bir xalqning tarixiy tajribasi va madaniy dunyoqarashi bilan belgilanib, o‘ziga xos semantik rang-baranglik kasb etishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent, “Sharq”, 2010.

(2). Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “Talqin”, 2005.

(3). Mamatov A.E. O‘zbek tili frazeologiyasi. O‘quv qo‘llanm, Toshkent, “Navro‘z”, 2019.

(4). Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiyoti: darslik. Toshkent, “Universitet”, 2016, 420-bet.

(5). Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi. Toshkent, “Universitet”, 1992.

(6). Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва, “Наука”, 1977.

(7). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз., Москва, “Высш. шк.”, Дубна, изд. центр «Феникс», 1996.

(8). Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. “Вопросы ономастики”. 1974, № 8–9, с. 98–106.

(9). Чердынцева Т.З. Метафора и символ во фразеологических единицах. Метафора в языке и тексте. Москва, “Наука”, 1988, с. 78–92.

(10). Чернышева И.И. Актуальные проблемы фразеологии. “Вопросы языкознания”, 1977, №5, с.53–60.

Sadiqov Zoxid Yaqubjanovich (NamDU, filologiya fanlari doktori),
Rajapova Ro‘zigul Mansurbek qizi (Urganch davlat universiteti magistranti)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI GENDER XUSUSIYATLARINI AKS ETTIRUVCHI MAQOLLARDA AYOL TASVIRI

Annotatsiya. *Bu maqolada ingliz va o‘zbek tilidagi ayol obrazi qatnashgan maqollar qiyoslab o‘rganildi. Ushbu tadqiqot ishi davomida ikkala xalq maqollarida ayollarga berilgan tasvirlar lingvokultorologik jihatdan tahlil qilinib o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari aniqlandi. Maqolada maqollarni o‘rganish chog‘ida ularni tur xil tematik guruhlarga bo‘lib o‘rganish olib borildi.*

Kalit so‘zlar*: ayol, go‘zallik, turmush o‘rtoq, ona, uy bekasi, kelin.*

Садыков Зохид Якубжанович (НамГУ, доктор филологических наук),
Раджапова Рузигуль Мансурбек кизи (магистрантка Ургенчского государственного университета)

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПОСЛОВИЦАХ, ОТРАЖАЮЩИХ ГЕНДЕРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ, НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье сравниваются английские и узбекские пословицы, в которых изображен образ женщины. В ходе исследования образы женщин в обеих народных пословицах были проанализированы лингвистически и культурно, выявлены их сходства и различия. В процессе изучения пословиц в статье они были разделены на различные тематические группы.*

Ключевые слова*: женщина, красота, супруга, мать, домохозяйка, невеста.*

Sadiqov Zoxid Yaqubjanovich (NamSU doctor of philology),
Rajapova Ruzigul Mansurbek kizi (master of Urgench State University)

THE IMAGE OF WOMEN IN PROVERBS REFLECTING GENDER CHARACTERISTICS IN UZBEK AND ENGLISH

Annotation. *This article compares proverbs in English and Uzbek that feature the image of women. In the course of this research, the images of women in both folk proverbs were analyzed linguistically and culturally, and their similarities and differences were identified. In the course of studying the proverbs in the article, they were divided into various thematic groups to explore.*

Keywords*: woman, beauty, spouse, mother, housewife, bride.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda gender masalasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yangi nuqtayi nazardan talqin qilish imkonini bermoqda. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan biri bo‘lgan maqollar gender rollarining tarixiy va madaniy shakllanishini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi. Maqollar xalqning ijtimoiy tajribasi, axloqiy me’yorlari va qadriyatlarini mujassam etgan ixcham, lekin mazmunan serqatlam birliklardir.

Adabiyotlar tahlili. G‘.Salomov maqolga shunday ta’rif beradi: Maqol turmushda sinalgan, ma’lum ezgu, tugal, umumiy ma’noga anglatuvchi, ixcham bir shakldagi xalq hikmatidir [1;265-b.]. U.Ahmedova xalq maqollari ommaning muayyan voqea, hodisalar haqidagi xulosalarini, hukm va tavsiyalarini o‘zaro mukammal tarzda mujassamlashtirgan o‘ziga xos badiiy shaklga ega bo‘lgan ifoda va iboralardan iborat

deya e'tirof etadi [2;13-b.]. Ingliz olimi esa unga quyidagicha ta'rif beradi: In English a proverb is a short saying of practical truth that's easy to remember (Ingliz tilida maqol eslash uchun oson bo'lgan amaliy haqiqatning qisqacha aytilishi) [3;26-b.].

Maqollarda ayol obrazlari muayyan stereotiplar asosida ifodalanib, jamiyatning genderga oid qarashlarini ochib beradi. Maqollarda ayol obrazini aks ettishi mavzusi yuzasidan Mineke Schipper ismli olim tadqiqot ishlarini olib borgan va o'z o'rganish natijalari, yakuniy xulosalarni "Never marry a woman with big feet" nomli asarida bayon etgan. Bu asarda olim turli xil millatlarning ayol obrazi qatnashgan maqollarni o'zaro o'xshash variantlari yoki mazmun jihatdan biroz farq qiladiganlari bilan chambarchas qiyoslab o'z ilmiy qarashlarini bitadi. M.Schipperning bu asarida ayollarning tashqi ko'rinishini tanqid qiluvchi yoki, aksincha, ulug'lovchi, ayolning jamiyatdagi o'rnini tasvirlovchi, oiladagi har xil rollari haqida maqollarni o'rganib chiqdi. U bu asarida ayollarni oilaviy zo'ravonlikning qurboni sifatida tasvirlaydi [4;261-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi gender xususiyatlarini aks ettiruvchi maqollarda ayol obrazining lingvokulturologik va pragmatik jihatlari qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – har ikki tilda ayol obrazining qanday ijtimoiy rollar orqali ifodalanishini, o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

Tahlil va natijalar. Biz, avval, o'zbek va ingliz tilidagi ayol obrazi qatnashgan maqollarni guruhlarga bo'lib qiyosiy tahlil qilishdan boshlaymiz:

Ayol go'zallik timsoli sifatida.

Ayolning sunbuli – yigitning dili.

Sumbul taqimda, Yigit ko'zi unda.

Bu maqollar orqali biz o'zbek xalqining milliy mentalitetida ham boshqa xaqlar singari suluv ayollarga alohida qarama-qarshi jins vakillari tomonidan alohida e'tibor berilishini guvohi bo'lishimiz mumkin. Biroq ayrim xalq maqollari borki, ular milliy hamjamiyatimizda ibo-hayo masalalari hamma narsadan ustuvor hisoblanishini yaqqol aks ettiradi:

Suluvidan jiluvi yaxshi.

Pardali qiz – pariga tengsiz.

Bizda barcha musulmon xalqlarga o'xshab e'tiqod kuchligi, milliy odob-axloq va etiket normalariga bo'lgan yuqori darajadagi hurmat yuqoridagi maqollarda o'z ifodasini topgan.

Ingliz xalq maqollarida ayol obrazi, ko'pincha, tashqi chiroy bilan bog'lab tasvirlanadi. Ingliz xalq maqollarida ayol go'zalligi bilan bog'liq gender stereotiplari ayolni tashqi qiyofa orqali baholash, go'zallikni axloqiy xavf sifatida ko'rish hamda ayolni ijtimoiy passiv subyektga aylantirish kabi qarashlarni aks ettiradi. Bu holatlar tilning gender ideologiyalarini shakllantirish va mustahkamlashdagi muhim rolini ko'rsatadi: A woman's beauty is her best dowry (Ayolning chiroy uning eng yaxshi sepi).

"A woman's beauty is her best dowry" maqolida ayolning ijtimoiy qiymati uning tashqi go'zalligi orqali baholanadi. Bu holatda ayol shaxs sifatida emas, balki nikoh obyekti sifatida tasvirlanadi. Ushbu stereotip ayolning iqtisodiy va ijtimoiy mustaqilligini inkor etuvchi patriarxal qarashlarning ifodasidir.

Ayol turmush o'rtoq sifatida.

Xotinning yomoni – umrning egovi.

Xotining yaxshi bo'lsa, yoqang oqarar,

Xotining yomon bo'lsa, soqoling oqarar.

Yuqorida keltirilgan misollarda o'zbek oilalardagi er-xotinning oilaviy turmush tarzi tasvirlab beribgina qolmay, ularning hayotiy tajribasini ham qisqa, lo'nda jumlalar orqali keying avlodga yetkazgan meros va pand-nasihat sifatida qabul qilish eng maqbul ishdir. Ajdodlarimiz bu jumlalar orqali yoshlarga umr yo'ldosh tanlashda ehtiyotkorlikka chaqirgan bo'lsa, ajablanarli emas. Chunki o'zbek xalqi uchun oila muqaddas maskan va uni asrab-avaylash hamma narsadan ustun deb qaraladi. Shu bois bir umrga birga yashaydigan inson yaxshi xulq-atvorga ega bo'lishiga ishonch hosil qilish muhimligi va ota-ona o'rtasidagi ajrimga yo'l qo'ymaslik uqdiriladi. Shuning uchun bu maqollar erkaklarimizga o'z jufti halollarini yaxshi odob axloqqa ega va yaxshi tarbiya olgan qizlardan tanlashga bilvosita maslahat yoki tavsiya beryotgan bo'lishi ham mumkin.

A good wife makes a good husband.

(Yaxshi xotin yaxshi erni yaratadi).

A blind man's wife needs no paint.

(Ko'rning xotiniga pardoz ne hojat).

Mazkur ingliz maqollarida oilaviy munosabatlar doirasida er va xotin rollarining o'zaro ta'siri, shuningdek, nikohdagi uyg'unlik va barqarorlik masalasi xalqona tafakkur orqali aks ettiriladi. Xususan, "A good wife makes a good husband" maqolida ayol obrazi, ya'ni, xotin nafaqat oilaviy muhitni tartibga soluvchi, balki erning axloqiy va ijtimoiy kamolotida hal qiluvchi omil sifatida tasvirlanadi. "A blind man's wife

needs no paint” maqolida esa tashqi go‘zallikning nisbiyligi va subyektivligi ta’kidlanadi. Mazkur maqol nikoh munosabatlarida tashqi ko‘rinishdan ko‘ra ichki sifatlar, sadoqat va moslik ustuvor ekanligini bildiradi. Shu orqali jamiyatda ayolning qadr-qimmati faqat tashqi joziba bilan emas, balki oilaviy vazifalarni ado etishdagi ichki fazilatlari bilan belgilanishi haqidagi stereotip mustahkamlanadi.

Ayol uy bekasi sifatida.

Uyni uy qilgan erning topishi-yu

Xotinning ko‘rpa ishi.

Ayolning sarishtasi – ro‘zg‘orning farishtasi.

O‘zbek oilalarda boshqa xalqlardan farqli o‘laroq, islom dinida yozilgandek uyning sarishtaligi, ro‘zg‘orning fayzi ayollar, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ko‘proq kelinlar zimmasida bo‘ladi. Uyning sarishta-yu saranjom bo‘lishi ayol kishining uyga qay darajda e’tibor qaratishi va mehr berishini ko‘rsatib beruvchi oyna demakdir. Bu maqollarda ham o‘zbek ayollarning o‘z uylariga bo‘lgan mehrli munosabati aks etgan.

A woman’s place is in the home.

Mazkur maqolda ingliz mentaliteti ham ayollarning asosiy vazifasi uy yumushlari, deya qaralgan. Biroq bu maqol hozirgi genderlik hamjamiyatimizdagi zamonaviy dunyoqarashlarimizga zid hisoblanadi. Bu maqol-ning mazmuniga yaqin maqollar o‘zbek tilida ham juda ko‘p uchraydi. Shundan anglashimiz mumkinki, ayol-larning ikkala xalqlar madaniyatida ham ayolning asosiy vazifasi uy yumushlari hisoblanadi.

Ayol ona sifatida.

Onang ko‘ngli bolada, bolaning ko‘ngli dalada.

Onali yetim – gul yetim, Otali yetim – shum yetim.

Azaldan biz xalqimiz onalarining bolalariga bo‘lgan e’tibori boshqacha. Bizning onalarimiz boshqa har qanday xalq onalariga qaraganda ham bolajon onalar. Ular har qanday sharoitda bolalari o‘zlaridan ortiq sevsa sevadi-yu, lekin hech qachon kam sevmaydi. Ular umri bolalariga bag‘ishlab hayot kechiradi desak, menimcha, adashmagan bo‘lsak kerak. Ha, bu maqollarda ham onajonlarimizning bizga bo‘lgan mehrmuruvvating tasviridir. Ona qay yerda qay holatda bo‘lmasin, ko‘ngilining tub-tubidan bolajonlari uchun hamisha qayg‘uradilar. Ammo biz hamisha nima bilandir bandmiz. Yuqorida berilgan birinchi maqolda ham aynan shu holat ifoda etilgan.

A mother’s love never ages.

Onaning muhabbati hech qachon qarimaydi.

The hand that rocks the cradle rules the world.

Beshik tebratgan qo‘l dunyoni boshqaradi.

Bu maqollarda onalik muhabbati vaqt va makondan mustaqil, doimiy va o‘zgarmas qadriyat sifatida talqin qilinadi. Ona mehrining cheksizligi va barqarorligi asosiy g‘oya sifatida ilgari suriladi. Ayniqsa, “The hand that rocks the cradle rules the world” maqolida onaning tarbiyaviy rolini yuksak baholaydi. Unda jamiyat ke-lajagi bevosita onaning bolaga bergan tarbiyasiga bog‘liq ekanligi metaforik tarzda ifodalanadi.

Ayollarning mehnat faoliyati.

Xotin-qizning ishini tovuq cho‘qib bitarolmas.

Erta turgan xotinning bir ishi ortiq,

Erta turgan yigitning rizqi.

Ko‘pincha, xalq maqollarimizda o‘zbek ayollarining yumushi cheksiz yoki ularning o‘zi juda dangasa sifatida ko‘rsatilgan jumlalar mavjud. Chunki xalqimiz ayollari azal-azaldan tozalikni, poklikni, saramjom-sarishtalikni juda yaxshi ko‘rgani bois uyini, ko‘chasini obod qilishga juda katta e’tibor qiladi. Shuning uchun ularning ishlari juda ko‘p deb tasvirlangani milliy madaniyatimizni mukammal gavdalantirgan. Biroq bu maqollarning negizida ayollarning mehnatsevarligi yuksak qadrlashini ham anglashilsa bo‘ladi.

Women’s work is never done (Xotin-qizning ishi hech qachon tugamaydi).

Ushbu maqol ayollarning, ayniqsa, uy-ro‘zg‘or va parvarish bilan bog‘liq mehnati doimiy va uzluksiz ekanini ifodalaydi. Ayol bajaradigan ishlar aniq vaqt bilan chegaralanmagan: bir ish tugashi bilan boshqasi boshlanadi. Shu sababli bu mehnat hech qachon “yakunlangan” deb hisoblanmaydi. Maqolda an’anaviy gender rollari aks etib, ayolning asosiy vazifasi uy ishlari va oilaga xizmat qilish sifatida talqin qilinadi. Bu holat ayol mehnatining ko‘pincha e’tiborsiz qolishi va yetarli darajada qadrlanmasligini ko‘rsatadi. Zamonaviy nuqtayi nazardan qaralganda esa mazkur maqol gender tengsizligini yorituvchi tanqidiy birlik sifatida baholanib, jamiyatda mehnat taqsimotini qayta ko‘rib chiqish zarurligini anglatadi.

Ayollardagi kelinlik turmush tarsi.

Kelin kelag‘on bo‘ldi,

Ovul kezag‘on bo‘ldi.
Onasiz kelin yuvosh,
Onali kelin bebosh.

Ushbu xalq maqollari va matallarda o‘zbek an’anaviy jamiyatida kelin obrazi, unga bo‘lgan munosabat hamda ona–qiz–kelin uchligi orqali shakllangan tarbiyaviy qarashlar aks etadi. Dastlabki maqolida kelinning kelishi bilan xonadonda, hatto butun ovul hayotida muayyan o‘zgarishlar yuz berishi ta’kidlanadi. Kelin faqatgina oila a’zosi emas, balki ijtimoiy muhitga ta’sir etuvchi shaxs sifatida talqin qilinadi. Bu yerda kelinning harakati va xulqi jamiyat nazarida muhim omil sifatida baholanadi.

“Onasiz kelin yuvosh, onali kelin bebosh” maqolida esa ona obrazining qiz tarbiyasidagi roli muhokama qilinadi. An’anaviy qarashlarga ko‘ra, onasiz ulg‘aygan kelin itoatkor, kamgap bo‘ladi, onasi bor kelin esa o‘z fikrini ochiq bildiradigan, mustaqilroq bo‘lishi mumkin. Ushbu maqolda ayolning mustaqilligi, ko‘pincha, salbiy (beboshlik) sifatida talqin qilinib, patriarxal tafakkur izlari yaqqol seziladi.

Ingliz xalq maqollari to‘plamlarida kelin obraziga doir maqollar uchramaydi. Balki, o‘zbek madaniyatidan farqli ravishda ingliz madaniyati qaynona kelinlar deyarli birga yashamaganlari uchun maqollarida kelinlik vazifalari, majburiyatlari va qaynona-kelin munosabatlari aks etgan maqollar mavjud bo‘lmasa kerak. O‘zbek oilalarda eng ko‘p uchraydigan muammo qaynona-kelin munosabatlari va kelinning uy yumushlarni bajarishi bo‘lgani bois bu milliy turmush tarzimiz maqollarimizda ham bejiz ta’kidlanmagan bo‘lsa kerak.

Gender lingvistikasi doirasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til birliklari, jumladan maqollar, jamiyatda ayol va erkak rollarini mustahkamlovchi muhim vosita hisoblanadi. Robin Lakoff ayollar nutqidagi va ularning til orqali ifodalanishidagi farqlar jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikning lingvistik ko‘rinishi ekanini ta’kidlaydi [5;8–10-b.]. Deborah Tannen esa erkaklar va ayollar o‘rtasidagi kommunikativ tafovutlar maqollarda ham bilvosita aks etishini qayd etadi [6;8–10-b.].

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz maqollarida ayol obrazi umumiy jihatlarga ega bo‘lishiga qaramay, ularning mazmuniy va pragmatik talqini turlicha. O‘zbek maqollarida ayol ko‘proq kollektiv qadriyatlar doirasidagi burchlari orqali talqin qilinsa, ingliz maqollarida individualizm va shaxsiy mas’uliyat omillari ustuvorlik qiladi. Biroq ikkala madaniyatda ham ularning anchagina hissiy, ruhiy va amaliy hissalarini inobatga olib, ularni oilaviy hayotni barqarorlashtirishda asosiy shaxs sifatida tasvirlanadi [7;477–486-b.]. Demak, ayol obrazi har ikki tilda ham gender stereotiplarini aks ettiruvchi lingvokulturologik birlik sifatida namoyon bo‘lib, milliy mentalitet va madaniyatning muhim ko‘rsatkichidir.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, o‘zbek xalq maqollarida ayol obrazi, avvalo, ona, oila tayanchi, axloqiy poklik va tarbiya manbai sifatida tasvirlanadi. Ayolning sabr-toqati, mehribonligi, fidoyiligi va oiladagi muhim o‘rni ko‘plab maqollarda ijobiy baholanadi. Bunday maqollar orqali ayol jamiyat barqarorligining muhim omili sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, ayrim maqollarda ayol obrazi patriarxal qarashlar ta’sirida stereotipik tarzda, ya’ni itoatkorlik va uy-ro‘zg‘or bilan cheklangan rol doirasida ifodalanadi. Bu holat o‘zbek jamiyatining an’anaviy ijtimoiy tuzilishi bilan izohlanadi.

Ingliz tilidagi maqollarda esa ayol obrazi nisbatan murakkab va ziddiyatli xarakterga ega. Ayrim maqollarda ayol donoligi, ziyrakligi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati e’tirof etilsa, boshqa bir guruh maqollarda ayol obrazi tanqidiy yoki kinoyaviy ruhda beriladi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, ingliz maqollarida ayol obrazining bunday ikkiyoqlama tasviri jamiyatda mavjud gender stereotiplari va ijtimoiy tengsizlik bilan bog‘liqdir [8;56–60-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Salomov G‘. Til va Tarjima. Toshkent, 2022, 265-bet.

(2). Axmedova U. (2014). Ingliz va o‘zbek maqollarining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari. Urganch, 2014, 13-bet.

(3). Raymond C., Ortlund J.R. Proverbs: Wisdom that works. Crossway. 1300 Cresent Street Wheaton, Illinois. 2012, 26 p.

(4). Schipper M. Never marry a woman with big feet. Amsterdam University Press, 2006.

(5). Lakoff R. (1975). Language and Woman’s Place. New York, Harper & Row. https://books.google.com/books/about/Language_and_Woman_s_Place.html. 8–10-betlar.

(6). Tannen D. (1990). You Just Don’t Understand: Women and Men in Conversation. New York, Ballantine Books. 42–45-betlar

(7). Artikova D. A comparative analysis of gender characteristics in English and Uzbek proverbs reflecting husband-wife relationships. Journal of advanced linguistic studies. Vol. 12, № 1, Jan-Jun 2025.

(8). Mahmudov N. (2010). Til va madaniyat. Toshkent, “Fan”, 56–60-betlar.

Azizov Solijon Uchmas o‘g‘li (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); solijonazizov1@gmail.com)

KRIMINAL BADIIY DISKURSDA “JINOYAT” VA “ADOLAT” KONSEPTOSFERALARINING LINGVOPRAGMATIK TALQINI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada kriminal badiiy diskursda “jinoyat” va “adolat” konseptosferalarining lingvopragmatik talqini o‘rganiladi. Tadqiqotning dolzarbligi badiiy matnda ijtimoiy-huquqiy tushunchalarning til orqali ifodalanishini aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda diskurs va kontekstual tahlil usullari asosida Tohir Malik hamda Agata Kristi asarlarida jinoyat va adolatni ifodalovchi birliklar tahlil qilindi. Natijada jinoyat konfliktni yuzaga keltiruvchi, adolat esa uni yakunlovchi konsept sifatida namoyon bo‘lishi aniqlanib, tadqiqot kriminal badiiy diskursni lingvopragmatik jihatdan o‘rganishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kriminal badiiy diskurs, “jinoyat” konsepti, “adolat” konsepti, konseptosfera, lingvopragmatika, diskurs tahlili, semantik maydon, badiiy matn tahlili.*

Азизов Солижон Учмас угли (Старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам; solijonazizov1@gmail.com)

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТОСФЕР «ПРЕСТУПЛЕНИЕ» И «СПРАВЕДЛИВОСТЬ» В КРИМИНАЛЬНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается лингвопрагматическая интерпретация концептосфер «преступление» и «справедливость» в криминальном художественном дискурсе. Актуальность исследования определяется необходимостью выявления языкового выражения социально-правовых понятий в художественном тексте. На основе дискурсивного и контекстуального анализа проанализированы языковые единицы, выражающие преступление и справедливость, в произведениях Тахира Малика и Агаты Кристи. В результате установлено, что преступление выступает как концепт, порождающий конфликт, тогда как справедливость является концептом, завершающим его, что способствует лингвопрагматическому изучению криминального художественного дискурса.*

Ключевые слова: *криминальный художественный дискурс, концепт «преступление», концепт «справедливость», концептосфера, лингвопрагматика, дискурсивный анализ, семантическое поле, анализ художественного текста.*

Azizov Solijon Uchmas ogli (Senior Lecturer, Uzbekistan State World Languages University; Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences; solijonazizov1@gmail.com)

LINGUO-PRAGMATIC INTERPRETATION OF THE CONCEPTOSPHERES OF “CRIME” AND “JUSTICE” IN CRIMINAL FICTION DISCOURSE

Annotation. *This article examines the linguo-pragmatic interpretation of the conceptospheres of “crime” and “justice” in criminal fiction discourse. The relevance of the research is determined by the need to identify the linguistic representation of socio-legal concepts in literary texts. Based on discourse and contextual analysis methods, the study analyzes the linguistic units expressing crime and justice in the works of Tohir Malik and Agatha Christie. The results show that crime functions as a concept generating conflict, while justice appears as a concept that resolves it, and the research contributes to the linguo-pragmatic study of criminal fiction discourse.*

Key words: *criminal fiction discourse, concept of “crime”, concept of “justice”, conceptosphere, linguopragmatics, discourse analysis, semantic field, literary text analysis.*

Kirish (Introduction). Kriminal yo‘nalishdagi badiiy asarlar til orqali ijtimoiy tartib, qonun, javobgarlik va axloqiy baholash kabi kategoriyalarning qanday ifodalanishini kuzatish imkonini beradigan muhim diskurs turini tashkil etadi. Bunday matnlarda voqealar rivoji odatda jinoyat sodir etilishi, uning ochilishi va yakunda muayyan shaklda adolatning qaror topishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli “jinoyat” va “adolat” tushunchalari kriminal badiiy diskursning semantik markazini tashkil etuvchi asosiy konseptual birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy diskurs tadqiqotlarida badiiy matn mazmuni faqat sujet orqali emas, balki baholash, nuqtayi nazar va kommunikativ strategiyalar orqali shakllanishi ta’kidlanadi. Nemis tadqiqotchisi M.Fludernik narrativ diskursni inson tajribasini talqin qilishga xizmat qiladigan kognitiv model sifatida izohlaydi va badiiy matnda voqea baholanishi til birliklari orqali yuzaga chiqishini ko‘rsatadi [3]. Bu yondashuv kriminal asarlarda jinoyat va adolatning turli qahramonlar nutqida turlicha talqin qilinishini lingvistik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

Pragmatik lingvistika doirasida olib borilgan ishlarda ma’no nutq vaziyati bilan bog‘liq holda shakl-

lanishi qayd etiladi. Britaniyalik olim Y.Xuang pragmatik ma'no gapning grammatik tuzilishidan tashqarida, muallif maqsadi va kontekst ta'sirida yuzaga kelishini ta'kidlaydi [5]. Shu jihatdan, kriminal badiiy diskursda jinoyat, ko'pincha, qonuniy baho bilan emas, balki qahramonning pozitsiyasi, ijtimoiy muhit yoki muallifning ideologik qarashlari orqali talqin qilinadi.

Hozirgi lingvokognitiv tadqiqotlarda konseptlar o'zaro bog'langan semantik maydon shaklida o'rganilmoqda. Italiyalik olim E.Semino badiiy diskursda konseptual tuzilmalar metafora, baholash va narrativ strategiyalar orqali namoyon bo'lishini qayd etadi [7]. Bu holat kriminal asarlarda "jinoyat" va "adolat" tushunchalarining qarama-qarshi, lekin bir-birini to'ldiruvchi konseptosfera sifatida shakllanishini ko'rsatadi.

Mazkur maqolada kriminal badiiy diskurs doirasida "jinoyat" va "adolat" konseptosferasining lingvopragmatik talqini o'rganilib, ushbu konseptlarning matn ichida qanday nutqiy vositalar orqali ifodalanishi, baholanishi hamda kommunikativ vazifa bajarishi tahlil qilinadi. Tadqiqot kriminal syujetli badiiy matnlarda konseptlarning semantik va pragmatik funksiyalarini aniqlashga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Narrativ diskursni lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilgan zamonaviy tadqiqotchilardan biri D.Xerman hisoblanadi. U narrativni inson tajribasini tuzilmaga soluvchi kognitiv model sifatida izohlaydi va matnda voqealar qanday talqin qilinishi til vositalari orqali belgilanadi, deb ta'kidlaydi. D.Xermanning fikricha, badiiy diskursda konflikt mavjud bo'lgan joyda baholash kategoriyalari ham shakllanadi [4]. Kriminal asarlarda aynan jinoyat sodir bo'lishi konfliktni yuzaga keltiradi, adolat esa ushbu konfliktning semantik yechimi sifatida talqin qilinadi. Bu qarash "jinoyat" va "adolat" konseptlarini qarama-qarshi, lekin yagona semantik tizimga kiruvchi birliklar sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

Badiiy diskursning pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilgan olimlardan biri P.Simpson bo'lib, u stilistika va diskurs tahlilini birlashtirgan holda matnda muallif pozitsiyasi qanday ifodalanishini ko'rsatadi. P. Simpsonning ta'kidlashicha, badiiy matnda baholash, ko'pincha, grammatik shakl orqali emas, balki tanlangan leksika, nutq subyekti va tasvir burchagi orqali yuzaga chiqadi [8]. Kriminal badiiy diskursda jinoyatni tasvirlashda ishlatilgan so'zlar, epitetlar yoki nutq ohangi o'quvchining voqeaga munosabatini shakllantiradi, adolat esa, ko'pincha, yakuniy baholash kategoriyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy pragmalingvistika vakillaridan biri M.A.Loxer va A.X.Yuker nutq mazmunini tushunishda kontekst, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabat va kommunikativ maqsad hal qiluvchi rol o'ynashini qayd etadi. Uning fikricha, bir xil til birliklari turli vaziyatda turlicha pragmatik ma'no kasb etishi mumkin [6]. Ushbu yondashuv kriminal diskurs uchun, ayniqsa, muhim, chunki jinoyat har doim ham mutlaq salbiy hodisa sifatida talqin qilinmaydi; ayrim hollarda, u muallif yoki qahramon nuqtayi nazaridan oqlanishi yoki zarurat sifatida ko'rsatilishi mumkin. Demak, "jinoyat" va "adolat" konseptlarini o'rganishda pragmatik omilni hisobga olish zarur.,

Lingvokulturologik tadqiqotlarda konseptlar milliy madaniyat bilan bog'liq holda talqin qilinadi. A. Vejbitskaya til birliklari ortida turuvchi ma'no universal emas, balki madaniy tajribaga asoslanganini ta'kidlaydi [9]. Shu sababli turli adabiy an'analarda "adolat" tushunchasining mazmuni ham bir xil bo'lmaydi. Ba'zi asarlarda adolat qonun bilan bog'lansa, boshqalarida u axloqiy qasos, ijtimoiy tenglik yoki shaxsiy vijdon bilan izohlanadi. Kriminal badiiy diskursni lingvopragmatik tahlil qilishda aynan shu madaniy farqlar konseptosfera tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi.

Korpus lingvistikasi va diskurs tadqiqotlarini birlashtirgan ishlarda ham badiiy matnda konseptual maydonlarni aniqlash mumkinligi ko'rsatiladi. D.Bayber matnni tizimli tahlil qilish orqali muayyan diskurs turida takrorlanadigan leksik va grammatik modellarning mavjudligini ta'kidlaydi [1]. Kriminal asarlar korpusini o'rganish shuni ko'rsatadiki, jinoyat bilan bog'liq birliklar, ko'pincha, xavf, buzilish, ayb, jazolash kabi semantik guruhlar bilan birga keladi, adolat esa tartib, tiklanish, hukm, haqiqat kabi birliklar bilan ifodalanadi. Bu holat jinoyat va adolatning yagona konseptosfera doirasida qarama-qarshi qutblar sifatida shakllanishini tasdiqlaydi.

So'nggi tadqiqotlarda kriminal diskurs alohida kommunikativ model sifatida ham ko'rib chiqilmoqda. M.Kultxard, A.Jonson va D.Rayt huquqiy va kriminal matnlarni tahlil qilib, unda ayblash, himoya qilish, isbotlash va hukm chiqarish kabi nutqiy strategiyalar mavjudligini ko'rsatishadi [2]. Badiiy kriminal asarlar ham aynan shu strategiyalarga tayangan holda quriladi, faqat ular badiiy shaklda ifodalanadi. Shu sababli "jinoyat" va "adolat" konseptosferalarini lingvopragmatik nuqtayi nazardan o'rganish kriminal badiiy diskursning ichki tuzilishini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot kriminal badiiy diskursda "jinoyat" va "adola"t konseptosferalarining lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot davomida diskurs tahlili, semantik guruhlash, kontekstual tahlil hamda interpretativ yondashuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida kriminal syujet asosida qurilgan badiiy matnlar tanlab olinib, ularda jinoyat sodir bo'lishi, tergov jarayoni, ayblash, hukm chiqarish va adolatning tiklanishi bilan bog'liq

nutq birliklari o‘rganildi. Tahlil davomida jinoyat bilan bog‘liq leksik birliklar hamda adolatni ifodalovchi birliklar alohida semantik maydonlarga ajratilib, ularning matn ichidagi funksiyasi, baholash yuklamasi va nutqiy vazifasi aniqlab borildi. Shuningdek, konseptlarning talqini muallif izohi, qahramon nutqi va umumiy diskurs yo‘nalishi bilan bog‘liq holda o‘rganildi, bu esa kriminal badiiy diskursda jinoyat va adolatning o‘zaro bog‘langan konseptosfera sifatida namoyon bo‘lishini aniqlash imkonini taqdim etdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Kriminal badiiy diskursda “jinoyat” va “adolat” konseptlari syujetning semantik markazini tashkil etib, voqealar rivojini belgilovchi asosiy konseptual tayanch sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, Tohir Malikning 5 qismli “Shaytanat” romanlari turkumi hamda Agata Kristining detektiv asarlari (masalan, “Cards on the Table”, “Dumb Witness”) umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki yozuvchi ijodida jinoyat hodisasi syujetni harakatga keltiruvchi boshlang‘ich nuqta vazifasini bajaradi, adolat esa voqealarning yakuniy semantik yechimi sifatida tasvirlanadi. Biroq ushbu ikki yozuvchi diskursida mazkur konseptlarning lingvopragmatik talqini bir xil emas. “Shaytanat”da jinoyat ko‘proq ijtimoiy muhit, kuchlar to‘qnashuvi va manfaatlar kurashi bilan bog‘liq holda berilsa, A.Kristi asarlarida jinoyat mantiqiy sir, intellektual muammo va tekshiruv jarayonining markazida turadi. Shu sababli “jinoyat” konsepti birinchi holatda ijtimoiy-psixologik, ikkinchi holatda esa detektiv-mantiqiy diskurs orqali ifodalanadi.

“Shaytanat” romanlarida jinoyat, ko‘pincha, zo‘ravonlik, tahdid, xiyonat, yashirin kelishuv, hokimiyat uchun kurash kabi semantik komponentlar bilan birga keladi. Matnda jinoyat olamiga oid qahramonlar nutqida qo‘rqitish, buyruq berish, o‘zini oqlash, aybni boshqaga yuklash kabi nutqiy strategiyalar faol qo‘llanadi. Masalan, jinoyat olamiga mansub qahramonlar nutqida kuch ishlatish yoki majburlashni oqlovchi mazmundagi fikrlar tez-tez uchraydi, bu esa jinoyat konseptining pragmatik jihatdan normal holat sifatida ko‘rsatilishiga olib keladi. Ayrim epizodlarda qahramonlar sodir etilgan jinoyatni yashash qonuni yoki hayot majburiyati sifatida izohlashga urinadi. Bunday nutqiy vaziyatlarda jinoyat salbiy baholashdan ko‘ra zarurat sifatida talqin qilinadi, bu esa konseptning diskursdagi baholash yuklamasi har doim bir xil emasligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan “Shaytanat” diskursida “jinoyat” konsepti konfliktni kuchaytiruvchi, ijtimoiy keskinlikni ko‘rsatuvchi va qahramon xarakterini ochuvchi lingvopragmatik vosita sifatida ishlatiladi.

A.Kristi asarlarida esa jinoyat ko‘proq sirli hodisa sifatida berilib, uning asosiy vazifasi tergov jarayonini yuzaga keltirishdan iborat bo‘ladi. Detektiv diskursda qahramonlar nutqida gumon, dalil, tekshiruv, haqiqat, iz, sir kabi birliklar faol qo‘llanadi. Bunday birliklar jinoyatni zo‘ravonlik hodisasi sifatida emas, balki yechilishi kerak bo‘lgan muammo sifatida ko‘rsatadi. Mazkur asarlarda tergov jarayonida qahramonlar o‘z fikrini ehtiyotkorlik bilan bildiradi, taxmin qiladi, inkor etadi yoki dalil keltiradi, bu esa diskursda mantiqiy-analitik nutq uslubining ustunligini ko‘rsatadi. Shu sababli bu asarlarda “jinoyat” konsepti ko‘proq savol, gumon va izlanish bilan bog‘liq semantik maydon orqali ifodalanadi. Lingvopragmatik jihatdan bunday qo‘llanish o‘quvchini voqeani baholash jarayoniga jalb qiladi va adolatning tiklanishini intellektual yechim sifatida qabul qilishga tayyorlaydi.

“Adolat” konsepti har ikki yozuvchi diskursida jinoyatga nisbatan qarama-qarshi semantik maydonni tashkil etadi, ammo uning ifodalanish shakli turlicha. “Shaytanat”da adolat, ko‘pincha, rasmiy qonun bilan emas, balki hayotiy jazoga tenglashtiriladi. Ayrim qahramonlar jazoni sud emas, balki taqdir, qasos yoki kuchliroq shaxs tomonidan berilishini adolat deb qabul qiladi. Bunday epizodlarda hukm, jazo, qasos, javob berish kabi birliklar ijobiy yoki neytral ohangda qo‘llanib, adolatning axloqiy talqinini yuzaga keltiradi. Shu sababli mazkur diskursda “adolat” konsepti, ko‘p hollarda, shaxsiy qaror, ichki baho yoki ijtimoiy muvozanatni tiklash bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

A.Kristi asarlarida esa “adolat” konsepti ko‘proq haqiqatni aniqlash va aybni isbotlash orqali ifodalanadi. Detektiv qahramon nutqida haqiqat, isbot, hukm, aybdor, ochildi kabi birliklar faol qo‘llanadi va ular syujet yakunida semantik markazga aylanadi. Jinoyat ochilganidan keyin diskurs ohangi ham o‘zgaradi: keskinlik kamayadi, nutq aniq va qat’iy tus oladi. Bu holat “adolat” konseptining pragmatik vazifasi konfliktni tugatish va tartibni tiklashdan iborat ekanini ko‘rsatadi. Detektiv diskursda adolat qonuniy hukm bilan bog‘lansa, ijtimoiy-kriminal diskursda u ko‘proq hayotiy muvozanatni tiklash shaklida talqin qilinadi.

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, “jinoyat” va “adolat” konseptlari har ikki yozuvchi asarlarida o‘zaro bog‘langan konseptosferalarni hosil qiladi. Jinoyat diskursda keskinlik, xavf va ziddiyatni yuzaga keltiruvchi birlik sifatida namoyon bo‘lsa, adolat ushbu ziddiyatni bartaraf etuvchi yakuniy baholash kategoriyasi sifatida ishlaydi. Lingvopragmatik jihatdan jinoyat ko‘proq ayblash, yashirish, tahdid qilish, o‘zini oqlash kabi nutqiy strategiyalar orqali ifodalanadi, adolat esa aniqlash, isbotlash, hukm chiqarish va tiklash strategiyalari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu tariqa, kriminal badiiy diskursda “jinoyat” va “adolat” konseptosferalarining o‘zaro munosabati matnning umumiy ma’nosini belgilovchi asosiy semantik-pragmatik mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari kriminal badiiy diskursda “jinoyat” va “adolat” konseptlari matnning semantik hamda pragmatik tuzilishini belgilovchi asosiy konseptual markaz ekanini ko‘rsatdi. T.Malik va A.Kristi asarlari tahlili jinoyat diskursda konfliktni yuzaga kel-tiruvchi birlik sifatida, adolat esa ushbu konfliktni yakunlovchi va baholovchi konsept sifatida namoyon bo‘lishini tasdiqladi. Lingvopragmatik jihatdan jinoyat ayblash, yashirish, tahdid, shubha kabi nutqiy strategiyalar orqali ifodalansa, adolat aniqlash, isbotlash, hukm chiqarish hamda muvozanatni tiklash bilan bog‘liq birliklar orqali yuzaga chiqishi aniqlandi. Shu bilan birga, turli adabiy an’analarda ushbu konseptlarning talqini farqlanishi kuzatildi: ijtimoiy-kriminal diskursda adolat ko‘proq axloqiy yoki hayotiy baho bilan bog‘lansa, detektiv diskursda u haqiqatni aniqlash va qonuniy hukm chiqarish bilan ifodalanadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda kriminal badiiy diskursni kengroq materiallar asosida o‘rganish, turli tillar va adabiy maktablar kesimida “jinoyat” va “adolat” konseptosferalarining qiyosiy tahlilini olib borish hamda lingvopragmatik vositalarning korpus asosida tadqiq etilishi ushbu yo‘nalish bo‘yicha yanada aniq ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 312 p.

(2). Coulthard M., Johnson A., Wright D. An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence. London, Routledge, 2017, 270 p.

(3). Fludernik M. An Introduction to Narratology. London, Routledge, 2009, 200 p.

(4). Herman D. Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative. Lincoln, University of Nebraska Press, 2004, 500 p.

(5). Huang Y. Pragmatics. Oxford, Oxford University Press, 2014, 464 p.

(6). Locher M.A., Jucker A.H. The Pragmatics of Fiction: Literature, Stage and Screen Discourse. UK, Edinburgh University Press, 2021, 275 p.

(7). Semino E. Language and World Creation in Poems and Other Texts. London, Routledge, 2014, 288 p.

(8). Simpson P. Stylistics: A Resource Book for Students. 3rd ed. London, Routledge, 2025, 338 p.

(9). Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York, Oxford University Press, 1997, 317 p.

Uralova Oysuluv Poyan qizi (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti “Xorijiy til va adabiyoti” kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent; E-mail: oysuluv.tersu.2019@gmail.ru)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ZOOKOMPONENTLI MAQOLLARNING SEMANTIK VA STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi zookomponentli maqollarning semantik va struktur xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida hayvon nomlari orqali ifodalangan milliy dunyoqarash, madaniy qadriyatlar va obrazli tafakkur o‘rganiladi. Shuningdek, maqollarda qo‘llaniladigan hayvon obrazlarining o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *maqol, zookomponent, semantika, struktura, lingvokulturologiya.*

Уралова Ойсулув Поян кизи (Заведующая кафедрой иностранных языков и литературы, Термезский университет экономики и сервиса, доктор филологических наук (DSc), доцент; E-mail: oysuluv.tersu.2019@gmail.ru)

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗООКОМПОНЕНТНЫХ ПОСЛОВИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье представлен сравнительный анализ семантических и структурных особенностей зоокомпонентных пословиц в английском и узбекском языках. Исследование рассматривает национальное мировоззрение, культурные ценности и образное мышление, выраженные через названия животных. Также выявляются сходства и различия в использовании животных образов в пословицах.*

Ключевые слова: *пословица, зоокомпонент, семантика, структура, лингвокультурология.*

Uralova Oysuluv Poyan qizi (Head of the Department of Foreign Languages and Literature, Termez University of Economics and Service, Doctor of Philological Sciences (DSc), Associate Professor; E-mail: oysuluv.tersu.2019@gmail.ru)

SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF ZOO-COMPONENT PROVERBS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *This article presents a comparative analysis of the semantic and structural features of zoocomponent proverbs in the English and Uzbek languages. The study examines national worldview, cultural values, and figurative thinking expressed through animal names. It also identifies the similarities and differences in the use of animal imagery in proverbs.*

Keywords: *proverb, zoocomponent, semantics, structure, linguoculturology.*

Kirish (Introduction). Til xalqning madaniyati, tafakkuri va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi asosiy vositadir. Maqollar esa xalq donishmandligining qisqa, ammo mazmunan chuqur shaklidir. Ayniqsa, hayvon nomlari ishtirok etgan maqollar inson xarakteri, jamiyat munosabatlari va axloqiy qadriyatlarni obrazli tarzda ifodalaydi. Lingvokulturologik tadqiqotlarda maqollar milliy mentalitetni o‘rganishning muhim manbasi hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hayvon nomlarining maqollarda qo‘llanishi xalqning turmush tarzi va dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Zookomponentli birliklar va maqollarni o‘rganish tilshunoslikda muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Hayvon nomlarining metaforik va semantik xususiyatlari E.A.Katsitadze tomonidan nemis tilida zoonimlarning metaforizatsiyasi asosida tadqiq etilgan [5]. A.I.Kipriyanova turli tillar materiallari asosida zoomorfizmlarning funksional xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilgan [6]. Struktural yondashuv masalalari K.Levi-Strossning antropologik qarashlarida yoritilib, unda til birliklari madaniy tafakkur mahsuli sifatida talqin qilinadi [7]. N.V.Solntseva hamda L.F. Mironyuk ishlarida zoonimlarning semantik tipologiyasi va etnosemantik jihatlari tadqiq etilgan [1]. O‘zbek tilshunosligida zookomponentli paremiologik birliklar D.A.Tosheva, H.Berdiyorov va R.Rasulovlarning ilmiy ishlarida yoritilgan bo‘lib, ularda maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, A.V.Shevtsova va J.Habibullayev hamda S.Abdullayeva tadqiqotlarida ingliz va o‘zbek tillaridagi zoonimli birliklar qiyosiy aspektda o‘rganilgan [9;23-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida ingliz va o‘zbek tillariga oid maqollar to‘plamlari hamda paremiologik lug‘atlardan olingan materiallar tahlil qilindi. Ishda qiyosiy-tavsifiy, semantik hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Hayvon nomlarining maqollarda uchrash chastotasi aniqlanib, ularning ma’no yuklamasi lingvomadaniy nuqtayi nazardan baholandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Til xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Xalq og‘zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo‘lgan maqollar esa asrlar davomida shakllangan hayotiy donishmandlikni ixcham va obrazli shaklda ifodalaydi. Ayniqsa, tarkibida hayvon nomlari ishtirok etgan maqollar – zookomponentli maqollar – inson xarakteri, ijtimoiy munosabatlar hamda axloqiy qadriyatlarni ramziy tarzda tasvirlashda muhim rol o‘ynaydi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollarni qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, hayvon obrazlari orqali insonning ijobiy va salbiy xususiyatlari ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi *“Every dog has its day”* maqoli har bir in-sonning hayotida omadli davr kelishini bildirsa, o‘zbek tilida bunga ma’nodosh tarzda *“Har kimning ham o‘z kuni bor”* mazmunidagi hikmatli iboralar qo‘llaniladi. Bu holat turli xalqlarda umumiy hayotiy qarashlarning mavjudligini ko‘rsatadi [6;72-b.].

Zookomponentlarning ingliz maqollarida qo‘llanish chastotasi tahlili uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar va qushlar yetakchi o‘rinni egallashini ko‘rsatadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, ingliz maqollarida eng ko‘p uchraydigan hayvon nomlari quyidagilar: *dog (144), horse (88), cat (80), bird (60), fish (57), lion (47), wolf (38), sheep (35), crow (33), fox (26).*

Ingliz maqollarida ayniqsa it obrazi keng qo‘llanadi. Masalan, *“Let sleeping dogs lie”* maqoli muammoga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ishga aralashmaslik kerakligini anglatadi. Shuningdek, *“A dog is a man’s best friend”* iborasi sadoqat va yaqinlik ramzi sifatida ishlatiladi. Ot obrazi esa kuch va tajribani bildiradi: *“Never look a gift horse in the mouth”* maqoli berilgan narsani tanqid qilmaslik kerakligini anglatadi. Qush obrazi ingliz maqollarida imkoniyat va ehtiyotkorlik timsolidir. Masalan, *“A bird in the hand is worth two in the bush”* maqoli mavjud narsaning qadri kelajakdagi noaniq foydadan ustun ekanini bildiradi. Baliq obrazi ham muhim o‘rin tutadi: *“Fish begins to stink at the head”* maqoli muammo ko‘pincha rahbardan boshlanishini anglatadi. Ingliz maqollarida, ayniqsa, it obrazi keng qo‘llanadi. Masalan, *“Let sleeping dogs lie”* maqoli muammoga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ishga aralashmaslik kerakligini anglatadi. Shuningdek, *“A dog is a man’s best friend”* iborasi sadoqat va yaqinlik ramzi sifatida ishlatiladi. Ot obrazi esa kuch va tajribani bildiradi: *“Never look a gift horse in the mouth”* maqoli berilgan narsani tanqid qilmaslik kerakligini anglatadi [3;68-b.].

Qush obrazi ingliz maqollarida imkoniyat va ehtiyotkorlik timsolidir. Masalan, *“A bird in the hand is worth two in the bush”* maqoli mavjud narsaning qadri kelajakdagi noaniq foydadan ustun ekanini bildiradi. Baliq obrazi ham muhim o‘rin tutadi: *“Fish begins to stink at the head”* maqoli muammo ko‘pincha rahbardan boshlanishini anglatadi. Biroq ayrim hayvon nomlari ingliz maqollarida juda kam uchraydi. Masalan, turkey, pheasant, rabbit, cuckoo yoki hedgehog kabi hayvonlar faqat bir martadan qo‘llangan. Bu esa ularning ingliz xalqining madaniy tafakkurida kuchli ramziy ahamiyatga ega emasligini ko‘rsatadi. O‘zbek paremiologik fondida esa hayvon nomlarining qo‘llanishi xalqning tarixiy turmush tarzi bilan bevosita bog‘liqdir. Eng ko‘p uchraydigan zookomponentlar quyidagilar: ot (323), it (222), eshak (153), tuya (103), qo‘y (97), bo‘ri (73), mol (47), sigir (46), ilon (42).

O‘zbek maqollarida ot obrazi alohida o‘rin egallaydi. Masalan, *“Ot – yigitning qanoti”* maqoli otning inson hayotidagi ahamiyatini ifodalaydi. Bu xalqning tarixan chorvachilik bilan shug‘ullanganini ko‘rsatadi. It obrazi esa turlicha ma’noda ishlatiladi: *“It hurar, karvon o‘tar”* maqoli tanqid va g‘iybatlarga e’tibor bermaslik kerakligini bildiradi [4;207-b.].

Eshak obrazi, ko‘pincha, nodonlik yoki sabr timsoli sifatida ishlatiladi: *“Eshakka atlas yopsa ham eshakligicha qoladi”,* Tuya esa chidamlilik va og‘ir mehnat ramzi hisoblanadi: *“Tuyaning dumi yerga tegmas”.*

Yovvoyi hayvonlardan bo‘ri va tulki obrazlari keng tarqalgan. Masalan, *“Bo‘rini qancha boqma, o‘rmon sari qaraydi”* maqoli inson tabiati o‘zgarmasligini anglatadi. Tulki esa ayyorlik ramzi: *“Tulkining hiylasi ko‘p.”* Ba’zi hayvon nomlari esa juda kam qo‘llanadi: itbaliq, kaltakesak, chuvalchang kabi birliklar maqollarda deyarli uchramaydi. Bu ularning xalq hayotida ramziy ahamiyati past bo‘lganini ko‘rsatadi. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek maqollarida hayvon obrazlari orqali inson xulqi tasvirlansa-da, ularning tanlanishi milliy madaniyat bilan belgilanadi. Ingliz tilida umumiy obrazlar (bird, animal) ko‘proq ishlatilsa, o‘zbek tilida aniq hayvon nomlari ustunlik qiladi. Bu esa o‘zbek xalqining tabiat va xo‘jalik faoliyati bilan yaqin aloqasini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zookomponentli maqollar ingliz va o‘zbek xalqlarining lingvomadaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim paremiologik birliklardir. Hayvon obrazlari orqali insoniy fazilatlar, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy xulq-atvor va hayotiy tajribalar umumlashtiriladi, shuningdek, ularning ma’nosi va metaforik boyligi xalqlarning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ingliz maqollarida sher, qush yoki tulki kabi hayvonlar ko‘pincha jasorat, erkinlik, aql-zakovat kabi fazilatlar bilan bog‘lanadi, o‘zbek maqollarida esa qoplon, quyon yoki burgut kabi hayvonlar ko‘proq xalqning kundalik hayoti, mehnatga munosabat, ijtimoiy tajriba va axloqiy qadriyatlar bilan uzviy bog‘lanadi.

Shu bois zookomponentli maqollar orqali inson tafakkuri va obrazli fikrlashning milliy xususiyatlari aniqlanadi. Ular lingvokulturologik jihatdan til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib beruvchi muhim manba sifatida xizmat qiladi. Hayvon obrazlarining frazeologik ishlatilishi, metaforik boyligi va semantik qatlamlari tahlil qilinib, xalqlarning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va mentaliteti o‘rganiladi.

Shuningdek, zookomponentli maqollar qiyosiy tahlil orqali ingliz va o‘zbek xalqlari o‘rtasidagi umumiylik va farqlarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa ikki til va madaniyat o‘rtasidagi universallik va milliylik jihatlarini ko‘rsatadi, shuningdek, til orqali ifodalangan obrazli tafakkur va madaniy qadriyatlarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1984, 6-bet.

(2). Tosheva D.A. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Toshkent, 2017, 151-bet.

(3). Абдуллаева С. Английские и узбекские фразеологические единицы с компонентом-зоонимом. “Хорижий филология”, 2019, № 4, с. 68–72.

(4). Васянина К. Пословицы о диких животных в славянских языках. Slavica Iuvenum XXI. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Slavica Iuvenum, 2020, Ostrava, 2020, с. 201–207.

(5). Кацитадзе Э.А. Метафоризация зоонимов в немецком языке. Дис. … канд. филол. наук, Тбилиси, 1985.

(6). Киприянова А.И. Функциональные особенности зооморфизмов (на материале фразеологии и паремиологии русского, английского, французского и новогреческого языков). Краснодар, 1999, 23 с.

(7). Леви-Стросс К. Структурная антропология. Москва, 1983.

(8). Миронюк Л.Ф. Семантическая типология славянских зооморфических глаголов. Днепропетровск, 1987, 80 с.

(9). Морковкин В.В., Денисов П.Н. Словарь сочетаемости слов русского языка. Москва, “Русский язык”, 1983, 688 с.

(10). Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Москва, “Наука”, 1978, 165 с.

Mirzaabdullayeva Mahliyoxon Xosiljon qizi (Andijon davlat Texnika instituti “Tillar va gumanitar fanlar” kafedrasi, assistant; E-mail: mirzaabdullayeva1991@mail.ru)

FE’L LEKSIKASIDA KONNOTATIV MA’NO VA UNING STRUKTURAVIY IFODASI: O‘ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARI QIYOSI

Annotatsiya. *Maqolada fe’l leksikasida konnotatsiya (baholovchi, emotsional-ekspressiv va uslubiy qatlamlar) o‘zbek, rus va ingliz tillari materialida qiyosiy tahlil qilinadi. Sodda, yasama va qo‘shma fe’llar misolida konnotativ farqlar “neytral – rasmiy/eufemistik – so‘zlashuv/sleng” shkalasida tasniflanadi. Nati-*

jalar o‘zbek tilida affiksatsiya va yordamchi fe’lli analitik birliklar, rus tilida prefiksatsiya va stilistik sinonimiya, ingliz tilida esa phrasal/light-verb konstruksiyalari registrni belgilashda yetakchi ekanini ko‘rsatadi [1], [2], [4].

***Kalit so‘zlar**: konnotatsiya, fe’l, registr, sodda fe’l, yasama fe’l, qo‘shma fe’l, qiyosiy tahlil.*

КОННОТАТИВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ В ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ И ЕГО СТРУКТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ: СОПОСТАВЛЕНИЕ УЗБЕКСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

***Аннотация.** Статья рассматривает коннотацию глаголов в узбекском, русском и английском языках на материале простых, производных и составных глагольных единиц. Показано, что коннотативные различия в трёх языках организуются по шкале «нейтральное – официально-эвфемистическое – разговорное/сленг», однако ресурсы различны: узбекский чаще использует аналитические комплексы с вспомогательными глаголами, русский – приставки и стилистически маркированные синонимы, английский – phrasal verbs и light-verb сочетания [1], [6], [8].*

***Ключевые слова:** коннотация, глагол, регистр, простые глаголы, производные глаголы, составные глаголы, сопоставительный анализ.*

CONNOTATIVE MEANING IN THE VERB LEXICON AND ITS STRUCTURAL REPRESENTATION: A COMPARISON OF UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH

***Annotation.** This paper compares connotation in Uzbek, Russian and English verb lexicon, focusing on simple, derived and compound verbs. It shows that connotative contrasts typically follow a “neutral–formal/euphemistic–colloquial/slang” cline, but the dominant mechanisms differ: Uzbek relies on derivation and auxiliary-based analytic complexes, Russian on prefixation and stylistic synonymy, and English on phrasal/light-verb constructions [1], [4], [6].*

***Keywords**: connotation, verb lexicon, register, simple verbs, derived verbs, compound verbs, contrastive analysis.*

Kirish (Introduction). Fe’l leksikasida konnotativ ma’no masalasi zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning eng murakkab va qiziqarli yo‘nalishlaridan biridir. Konnotatsiya – bu so‘zning asosiy (denotativ) ma’nosiga qo‘shimcha ravishda qo‘shiladigan emotsional, ekspressiv, baholovchi va stilistik bo‘yoqlar majmuyidir. O‘zbek, rus va ingliz tillari misolida fe’llarning konnotativ strukturasini tahlil qilish har bir xalqning dunyoqarashi va lisoniy tafakkuridagi o‘ziga xosliklarni ochib beradi.

Fe’l ma’nosining konnotativ qismi odatda quyidagi to‘rtta komponentdan tashkil topadi:

1. Emotsional component. So‘zlovchining subyektiv his-tuyg‘ularini (xursandchilik, nafrat, g‘azab) ifodalaydi.
2. Baholovchi (aksilogik) component. Harakatni ijobiy yoki salbiy (yaxshi/yomon) deb baholaydi.
3. Ekspressiv component. Harakatning jadallik darajasini (kuchli/kuchsiz) ko‘rsatadi.
4. Stilistik component. So‘zning qaysi nutqiy vaziyatga (rasmiy, so‘zlashuv, she’riy) tegishli ekanligini belgilaydi.

Fe’l leksikasidagi konnotatsiya bu shunchaki “ma’no ustiga qo‘shimcha” emas, balki tilning milliy-madaniy kodini tashuvchi elementdir. O‘zbek tilida bu asosan sintetik (ichki qo‘shimchalar), rus tilida prefiksik-suffiksal, ingliz tilida esa analitik va leksik usullar bilan strukturaviy shakllanadi. Fe’l konnotatsiyasi shunchaki lingvistik hodisa emas, balki muayyan xalqning dunyoni anglash modelidir. O‘zbek tilida andisha va hurmat kategoriyalari fe’llarning konnotativ tarkibiga kuchli ta’sir qiladi (masalan, *“tashrif buyurmoq”* vs *“kelmoq”*). Rus tilida esa harakatning tugallanganligi va natijadorligi ko‘pincha subyektiv baho bilan qorishib ketadi. Ingliz tilida konnotatsiya ko‘proq ijtimoiy status va pragmatik vaziyatga bog‘liq bo‘lib, so‘zlovchining madaniy qatlamini belgilab beradi.

Denotatsiya harakatning “nima bo‘ldi?” mazmunini bildirsa, konnotatsiya “qanday baholandi, qaysi registrda aytildi, qanday munosabat ifodalandi?” qatlamini anglatadi [1]. Fe’llarda bu farq keskin: ayni voqea rasmiylashtirilishi (mitigatsiya), kuchaytirilishi yoki kinoyaviy tus olishi fe’l tanloviga bog‘liq. Masalan, o‘zbek tilida o‘lmoq neytral, vafot etmoq rasmiy-eufemistik; rus tilida умереть neytral, скончаться rasmiy; ingliz tilida die neytral, pass away eufemistik, kick the bucket esa slang/hazil birlik sifatida baholanadi [2], [6]. Maqolaning maqsadi o‘zbek, rus va ingliz tillarida sodda, yasama va qo‘shma fe’llarda konnotatsiya qanday vositalar orqali yuzaga kelishini qiyosiy ko‘rsatish va tarjima hamda til o‘qitish uchun tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqot savollari: (1) uch tilda konnotativ farqlar qaysi sinonimik qatorlarda barqarorroq? (2) so‘z yasalishi (affiks/prefiks) konnotatsiyani qanday kuchaytiradi? (3) ko‘p so‘zli fe’l konstruksiyalari registrni qanday “sozlaydi”?

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Konnotatsiya leksik semantikada “asosiy ma’noga qo‘shimcha” baholovchi/assotsiativ komponentlar sifatida talqin qilinadi [1], [15]. Pragmalingvistika bu komponentlar nutqda odatiylashgan fon ma’nosi sifatida ishlashini ko‘rsatadi [14]. Kor-

pus yondashuvlarida esa semantik prosodiya g‘oyasi (so‘zning tipik kollokatsion muhitidan kelib chiqadigan ijobiy/salbiy “halo”) muhim o‘rin tutadi [3], [4], [5].

Eufemizm/disfemizm tadqiqotlari konnotatsiyaning ijtimoiy-axloqiy o‘lchamini ochib beradi: tabu ma’nolar yumshatiladi yoki keskinlashtiriladi [2]. Fe’l tizimida konnotatsiya ko‘pincha so‘z yasalishi va analitiklik bilan bog‘lanadi: rus tilida prefiksatsiya va stilistik sinonimiya [8], [9], o‘zbek tilida esa yordamchi fe’lga tayangan analitik konstruksiyalar hamda affiksatsiya pragmatik ma’nolarni farqlashga xizmat qiladi [11], [12], [13].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot qiyosiy-sifat (qualitative) dizaynda olib borildi. Material sifatida izohli lug‘atlar, ma’lumotnoma grammatikalar va stilistik qo‘llanmalardagi tipik misollar tanlandi [6], [9], [10], [11]. Fe’llar uch turga ajratildi: sodda, yasama va qo‘shma (analitik, light-verb, phrasal-verb). Tahlilda komponent tahlili va kontekstual-parafraz qo‘llanib, har bir birlik registr (rasmiy/neytral/so‘zlashuv/slang) bo‘yicha belgilandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). 1) sodda fe’llar. Sodda fe’llar ko‘pincha neytral bazani beradi, biroq sinonimik qator ichida registr o‘zgarishi keskin bo‘lishi mumkin. DEATH freymida uch tilda ham rasmiy-eufemistik va slang/hazil variantlar mavjud. SPEECH freymida ham shunday: say/declare/blurt; сказать/заявить/ляпнуть; aytmoq/bayon etmoq/gapirib tashlamoq kabi qatorlar nutq egasining munosabatini ko‘rsatadi [2], [15].

1-jadval

“O‘lim/Death” freymi bo‘yicha konnotativ variantlar (o‘zbek–rus–ingliz qiyosi)

Registr	O‘zbek tili	Rus tili	Ingliz tili
Rasmiy/eufemistik	vafot etmoq; olamdan o‘tmoq	скончаться; уйти из жизни	pass away; depart this life
Neytral	o‘lmoq	умереть	die
So‘zlashuv	ketib qolmoq; o‘lib ketmoq	помереть	be gone (informal)
Slang/hazil	xalq og‘zaki iboralar	сыграть в ящик	kick the bucket

2-jadval

Uchtillik qiyosda konnotatsiyani kuchaytiruvchi asosiy vositalar

Til	Vosita	Misol	Konnotativ effekt
O‘zbek	Affiksatsiya	yomonlashmoq / yaxshilanmoq	baholash yo‘nalishi
O‘zbek	Yordamchi fe’l	vafot etmoq	eufemizm/mitigatsiya
Rus	Prefiksatsiya	закричать; разораться	intensivlik/ekspressivlik
Ingliz	Phrasal/light verb	pass away; kick the bucket	tabu avoidance/slang

4) Tarjima xavflari. Denotatsiya mos kelgan taqdirda ham, konnotativ profil mos kelmasa, tarjima dag‘allashishi yoki ortiqcha yumshashi mumkin. Shuning uchun muqobil birlik tanlashda “denotatsiya + registr + baho” uchligi birgalikda tekshirilishi tavsiya etiladi [2], [6].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, uch tilda fe’l konnotatsiyasi umumiy registr shkalasiga tayansa-da, uni amalga oshiruvchi vositalar farqlanadi. O‘zbek tilida affiksatsiya va yordamchi fe’l asosidagi analitik konstruksiyalar, rus tilida prefiksatsiya va stilistik sinonimiya, ingliz tilida esa phrasal/light-verb modellari yetakchi. Amaliy tavsiyalar: (1) tarjimada konnotativ profil alohida tekshirilsin; (2) darslarda fe’llar registr bo‘yicha juftliklarda berilsin; (3) izohli lug‘atlarda registr-belgilar tizimlashtirilsin. Kelgusida semantik prosodiyani korpus asosida tekshirish muhim [3], [4].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Leech G.N. Semantics. Harmondsworth, Penguin, 1974.

[2]. Allan K., Burridge K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. New York, Oxford University Press, 1991.

[3]. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation: Describing English Language. Oxford, Oxford University Press, 1991.

[4]. Partington A. “Utterly content in each other’s company”. Semantic prosody and semantic preference. International Journal of Corpus Linguistics. 2004, vol. 9, No. 1, p. 131–156.

[5]. Hunston S. Corpora in Applied Linguistics. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

[6]. Bolinger D. The Phrasal Verb in English. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

[7]. Huddleston R., Pullum G K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

[8]. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М., “Флинта; Наука”, 2011.

[9]. Русская грамматика: в 2 т. Ред. Н.Ю.Шведова и др. Т. 1, М., “Наука”, 1980.

[10]. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli, A.Madvaliyev tahriri ostida, Toshkent, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006–2008.
[11]. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, “Universitet”, 2006.
[12]. Karimov S.A. O‘zbek tilining grammatik stilistikasi masalalari: ma’ruzalar matni. Samarqand, SamDU, 2012.
[13]. Hojiyev A. Fe’l. Toshkent, “Fan”, 1973.
[14]. Potts C. The Logic of Conventional Implicatures. Oxford: Oxford University Press, 2005.
[15]. Cruse D.A. Lexical Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

Karimova Xurshida Abdurashid qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti doktoranti; E-mail: botanichkahurshika@gmail.com)

HOZIRGI XITOY TILI QUYOSH ENERGETIKASI TERMINLARI HOSIL BO‘LISHIDA AFFIKSATSIYA USULINING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot hozirgi xitoy tilida quyosh energetikasi terminlarining hosil bo‘lishida affiksatsiya usulining o‘rnini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ishda affiksal so‘z yasalish jarayonining terminologik tizimdagi ahamiyati aniqlanadi. Xitoy tilida yarim affikslar va so‘z yasovchi suffikslar yordamida hosil qilingan terminlarning o‘ziga xos jihatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari soha terminologiyasini tizimlashtirish hamda xitoy tilshunosligida so‘z yasalish jarayonlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *quyosh energetikasi, xitoy tili so‘z yasash usullari, affiksatsiya usuli, prefiks, sufiks.*

Каримова Хуршида Абдурашидовна (Докторант Ташкентского государственного университета востоковедения; E-mail: botanichkahurshika@gmail.com)

АФФИКСАЦИЯ КАК СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ СОЛНЕЧНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению роли способа аффиксации в образовании терминов солнечной энергетики в современном китайском языке. В работе определяется значение аффиксального словообразования в терминологической системе. Рассматриваются особенности терминов, образованных с помощью полу-аффиксов и словообразовательных суффиксов в китайском языке. Результаты исследования способствуют систематизации терминологии данной области, а также более глубокому пониманию процессов словообразования в китайском языкознании.*

Ключевые слова: *солнечная энергия, методы словообразования в китайском языке, аффиксация, префикс, суффикс.*

Karimova Khurshida Abdurashid qizi (PhD student of Tashkent State University of Oriental Studies Tashkent, Republic of Uzbekistan; Email: botanichkahurshika@gmail.com)

AFFIXATION AS A WORD-FORMATION METHOD IN MODERN CHINESE SOLAR ENERGY TERMINOLOGY

Annotation. *This research is devoted to studying the role of affixation in the formation of solar energy terminology in modern Chinese. The study identifies the significance of affixal word formation within the terminological system. It examines the specific features of terms formed with the help of semi-affixes and derivational suffixes in the Chinese language. The results of the research contribute to the systematization of terminology in this field and to a deeper understanding of word-formation processes in Chinese linguistics.*

Keywords: *solar energy, Chinese word formation methods, affixation, prefix, suffix.*

Kirish. An’anaviy tarzda “so‘z yasalishi” deb mavjud bo‘lgan til birliklari asosida yangi so‘zlarning hosil qilinishiga aytiladi. Shunga asosan, so‘z yasalishi tilning lug‘aviy tarkibining turli usullar bilan boyitilishi sifatida tushuniladi [5;27-b.].

Grammatikaning tarkibiy qismi hisoblangan so‘z yasalishi grammatik qonuniyatlarga asoslangan holda yangi so‘z hosil qilish usullaridir. So‘z yasalishi til leksik fondini boyituvchi va rivojlantiruvchi eng asosiy yo‘llardan hisoblanadi [22].

Xitoy tilida so‘z yasash haqida I.Oshanin [10], A.Dragunov [7], N.Korotkov [11], V.Solntsev [13], A.Xamatova [14], V.Gorelov [8], O.Frolova [9], I.Klenin [12] kabi tilshunos olimlar o‘z tadqiqotlarida batafsil yoritganlar. Xususan, V.Gorelov xitoy tilida so‘z yasalishning leksik-semantik, leksik-morfologik, morfologik, morfologik-sintaktik, morfologik-fonetik, leksik-semantik usullarini hamda reduplikatsiya va kontraksiya hodisalarini ko‘rib chiqgan. O.Frolova esa so‘z yasalishining morfologik, sintaktik, fonetik va konversiya usullarini alohida ko‘rsatib o‘tgan.

O‘zbek xitoyshunosligida A.Karimov [3], S.Nosirova [2], S.Hashimova [5], L.Sultanova [4], S. Mustafayeva [1] kabi xitoyshunos olimlarning tadqiqot ishlarida xitoy tilida so‘z yasash usullari, xususan termin yasash usullarini batafsil ko‘rib chiqqanlar.

Xitoy tilshunoslarining so‘z yasalishga oid yagona qarashlari mavjud emas. Xitoy tilshunoslari Chen Jie [16] va Li Jinsi [17] yangi so‘z hosil qilishning quyidagi turlarini ajratib ko‘rsatgan:

1. Leksik-morfologik usul, masalan: affiksatsiya, reduplikatsiya.
2. Sintaktik usul.
3. Fonetik usul.

Bu yerda leksik-morfologik usul deganda, so‘z yasashning affiksatsiya va reduplikatsiya usullari nazarda tutiladi. Sintaktik usulda esa asoslarni qo‘shish yo‘li bilan yangi so‘z hosil qilinadi. Fonetik usulda yasalgan so‘zlarga taqlid so‘zlar misol qilib keltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va manbasi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi quyosh energetikasi terminlari hosil bo‘lishida affiksatsiya usulining o‘rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi metodlardan foydalanildi: statistik usul, qiyosiy metod va tahliliy metod.

Tadqiqot materiali sifatida 2013-yil Pekinda nashrdan chiqgan **英**汉太阳能词典*Inglizcha-xitoycha quyosh energetikasi lug‘ati* olindi va undan quyosh energetikasi sohasida oid 1500 ta termin tanlab olindi. 1500ta termindan tahlil natijasida, 376 tasi affiksatsiya usuli orqali hosil bo‘lgani aniqlandi.

Natijalar. Umumadabiy til leksik qatlamini boyituvchi so‘z yasash usullari termin yasashda ham bir faol va samarali hisoblanadi, bular: semantik, sintaktik va morfologik usullardir [6;90-b.]. Xitoy tili so‘z yasalishida so‘zga so‘z qo‘shib yasash usuli yetakchilik qiladi, affiksatsiya usuli esa undan keyingi o‘rinda turadi [13;81-b.].

Tahlil. Xitoy tilida affiksatsiya usuli mahsuldorlik jihatdan kompozitsiya usulidan so‘ng ikkinchi o‘rinda turadi. Tilshunoslikda affiksatsiya va yarimaffiksatsiya ikki xil mustaqil usullar sifatida o‘rganiladi. Bu ikki usulning bir-biridan farqi shundaki, birinchi usul yordamida xitoy tilida mavjud so‘zlar va so‘z negizlari asosida yangi so‘zlar hosil bo‘ladi, ikkinchi usulda esa yarimaffikslar yordamida yangi so‘zlar hosil bo‘lishi kuzatiladi. Affiksatsiya so‘z yasalishining morfologik usuliga, yarimaffiksatsiya esa leksik-morfologik usuliga kiradi [2].

Affikslar o‘z ichiga prefikslar, suffikslar va yarimsuffikslarni oladi. Hozirgi xitoy tilida so‘z yasovchi affikslarning aksariyati mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lgan so‘zlardan kelib chiqqan. Shuningdek, xitoy tilida hali mustaqil so‘zdan to‘liq affiksga aylanish jarayonini oxirigacha bosib o‘tmagan morfemalar juda ko‘p. Bunday morfemalar affiks va mustaqil so‘z yasovchi morfema o‘rtasida oraliq o‘rinni egallaydi va yarim affikslar deb ataladi [14;181-b.].

Xitoylik tilshunoslar orasida qaysi morfemalarni prefiks deb hisoblash mumkinligi masalasida turli fikrlar mavjud. Lu Chjivey faqat uchta haqiqiy prefiks mavjud, deb hisoblaydi, ular: 第 dì, 老 lǎo va 小 xiǎo [18]. Li Jingsi va Lyu Shijju esa faqat 阿 a, 老 lǎo va 小 xiǎo morfemalarini ot yasovchi prefikslar deb biladilar, qolganlari esa aniq ifodalangan leksik ma’noga ega, deb hisoblaydilar [19]. Din Shenshu esa xitoy tilida prefiksal qo‘shimchalar sifatida faqat 老 lǎo, 第 dì va 大 dà ni e’tirof etadi [20].

Xitoy tili quyosh energetikasi terminologiyasida 第 dì prefiksi orqali yasalgan bir qancha terminlar mavjud: 第一层盖板dì yī céng gài bǎn ‘birinchi qatlam qoplamapaneli’, 第一扩散方程dì yī kuòsàn fāngchéng ‘birinchi diffuziya tenglamasi’, 第一热力学定律dì yī rèlìxué dìnglǜ ‘termodinamikaning birinchi qonuni’. Shuningdek, xitoy tilida **等** *děng* prefiksi ham mavjud bo‘lib, u ‘daraja’ ma’nosini beradi: **一等**标准直接日射表*yī děng biāozhǔn zhíjiē rìshè biǎo ‘birinchi darajali standart pirgeometr’*, **二等**标准总日射表*èr děng biāozhǔn zǒng rìshè biǎo ‘ikkinchidarajali standart piranometr’*, **二等**标准全辐射表*èr děng biāozhǔn quán fúshè biǎo ‘ikkinchi darajali standart pirradiometr’*.

Zhao Yuanren “yangi prefikslar” tushunchasini ilgari surgan, ular qatoriga **不**bù, **非**fēi, **无**wú, **反**fǎn, 单dān, **多**duō, **准**zhǔn, 亲 qīn, **泛** fàn kabi prefikslarni kiritgan [21]. Ularni quyidagi misollar orqali tahlil qilamiz:

多duō, aslida, ko‘p funksiyali sifat bo‘lib, hozirgi xitoy tilida ko‘proq so‘z yasovchi prefiks vazifasida qo‘llanadi [2;92-b.]. Hozirgi xitoy tili quyosh energetikasi terminologiyasida **多**duō “poli-“ prefiksi orqali hosil bo‘lgan terminlar mavjud. **英**汉太阳能词典 “Inglizcha-xitoycha quyosh energetikasi lug‘ati”-da 30 ta **多**duō prefiksi orqali yasalgan terminlar aniqlandi. Masalan: **多反射平面集**热器*duō fǎnshè píngmiàn jí rè qì “ko‘p marttalik aks ettiruvchi tekkis quyosh kollektori”*, **多**带隙太阳能电池*duō dài xì*

tàiyángnéng diànchí "ko'p tasmali quyosh batareyasi", 多光束干涉*duō guāngshù gānshè "ko'p nurli interferensiya"*, 多级系统*duō jí xìtǒng "ko'p bosqichli tizim"*. Ushbu terminlarda 多duō prefiksining leksik ma'nosi susayib, "ko'p, katta miqdor" ma'nolarida ishlatilgan.

单dān "mono-" prefiksi 多duō "poli-" prefiksiga antonim sifatida bir qator terminlar yasalishida ishtirok etgani aniqlandi. Masalan: 单色辐射通量*dān sè fúshè tōng liàng "monoxromatik nurlanish oqimi"*, 单电池 *dān diànchí* "monobatareya", 单斜晶结构*dān xié jīng jiégòu "monoklin kristall tuzilishi"* 单斜晶半导体*dān xié jīng bàndǎotǐ "monoklin kristalli yarimo'tkazgich"*.

不bù, 非fēi, 无wú prefikslari so'z negizidan oldin kelib, ulardan anglashilgan tushunchaga ega emaslikni, biron belgi-xususiyatning yo'qligini, inkorni anglatadi [2;92-b.]. 英汉太阳能词典 "Inglizcha-xitoycha quyosh energetikasi lug'ati"da 不bù prefiksi orqali yasalgan 10 ta termin, 非fēi prefiksi orqali yasalgan 30ta termin hamda 无wú prefiksi orqali yasalgan 17 ta termin aniqlandi. Masalan: 不均匀波*bù jūnyún bō "notekis to'lqin"*, 不透明性 *bùtòumíng xìng "noshaffoflik"*, 不均匀辐射 *bù jūnyún fúshè "notekis nurlanish"*, 不可磨新*bù kě mó sǔn "qayta silliqlanmaydigan"*, 不等间隔采样*bù děng jiàngé cǎiyàng "notekis diskretlash, turli oraliqda namuna olish"*;

非均匀介质*fēi jūnyún jièzhì "bir hil bo'lmagan muhit"*, 非均匀辐射器*fēi jūnyún fúshè qì "bir hil bo'lmagan radiator'*, 非公用发电*fēi gōngyòng fādiàn*, 非垂直跃迁*fēi chuízhí yuèqiān 'vertikal bo'lmagan o'tish"*, 非涡共振fēi wō gòngzhèn "girdobsiz rezonans";

无黏性的wú nián xìng de "yopishqoq bo'lmagan/viskoz bo'lmagan", 无传输wú chuánshū "uzatishsiz", 无太阳能输出wú tàiyángnéng shūchū "quyosh energiyasi chiqishi yo'q", 无太阳能输入wú tàiyángnéng shūrù "quyosh energiyasi kirishi yo'q".

Xitoy tilida 初 chū prefiksi "dastlabki" ma'nosiga ega, quyosh energetikasi terminologiyasida 初 chū prefiksi orqali yasalgan terminlar ham aniqlandi: 初亏 chū kuī "birinchi qisman tutilish".

反fǎn prefiksi qo'shilishidan hosil bo'ladigan so'zlar zidlik, qarama-qarshilik ma'nolarini ifodalaydi: 反常色散 fǎncháng sèsàn 'noodatiy dispersiya, noodatiy ranglarning ajralishi', 反常消光fǎncháng xiāoguāng 'noodatiy so'nish, noodatiy ekstinksiya".

Quyosh energetikasi terminologiyasida 半 bàn prefiksi orqali yasalgan terminlar ham aniqlandi. 半 bàn prefiksi asosini 'yarim' ma'nosiga ega bo'lgan morfema tashkil qiladi. Masalan: 半衰期yarim yemirilish davri

超 chāo prefiksi yordamida yasalgan so'zlar terminologik leksika doirasida ko'proq uchraydi. U odatiy mezonlar (standart), o'lchovlar, me'yorlardan oshish ma'nosini ifodalovchi so'zlarni yasaydi. O'zbek tilida unga monand prefikslardan "giper'', "super"-, "ultra-" kabilar mavjud. Bu prefiksning asosi 超 chāo (oshmoq, oshirmoq) morfemasidir [5;84-b.]. Xitoy tili quyosh energetikasi terminologiyasida 超 chāo prefiksi yordamida yasalgan bir qancha terminlar aniqlandi: 超声波授推chāoshēngbō shòu tuī "ultratovush yordamida harakatlantirish", 超强相互作用chāo qiáng xiānghù zuòyòng 'o'ta kuchli o'zaro ta'sir', 超薄太阳能电池chāo bó tàiyángnéng diànchí "o'ta yupqa quyosh batareyasi".

Xitoy tilida suffiksatsiya ham so'z yasalishida keng qo'llanadi. So'z yasalishida o'zak morfemadan keyin keladigan affiksal morfema 后缀 hòuzhuì 'suffiks' deb ataladi [5;85-b.].Xitoy tili quyosh energetikasi terminlari yasalishida 素, 化, 度, 率, 器 , 法, 物, 性, 型, 形kabi suffikslari keng qo'llanadi.

素 sù morfemasi "komponent, element" deb tarjima qilinadi, suffiks sifatida qo'llanganda o'z ma'nosini saqlab qoladi: 元素 element, 因素 faktor.

化 huà yarim suffiksi biron-bir harakat jarayonini, predmetning bir holatdan boshqa bir holatga o'tishini, o'zgarishini anglatadigan so'zlarni yasaydi. 化 huà morfemasi "o'zgartirmoq" ma'nosiga ega bo'lib, suffiks sifatida o'z ma'nosini saqlab qolgan [5;129-b.]: 熔化 Rónghuà *"eritmoq"* , 液化 yèhuà "suyuq holatga o'tish", 气化 qì huà *"gaz holatiga o'tish"*.

器 qì suffiksi “apparat, buyum” ma’nosiga ega bo‘lib, so‘z yasovchi suffiks sifatida biron sohaga oid texnik buyum nomini yasaydi: **平板集**热器píngbǎn jí rè qì “yassi plastinali kollektor”, **真空管集**热器zhēnkōngguǎn jí rè qì “vakuum trubali kollektor”, **聚光太阳能集**热器jù guāng tàiyángnéng jí rè qì “konsentrlangan quyosh kollektori”.

率 lǜ suffiksi “ko‘rsatkich” ma’nosini beradi, so‘z yasovchi suffiks sifatida biron jarayon, hodisaning ko‘rsatkichini, koeffitsiyentini anglatadigan nomlarni yasaydi: **直接透**过率 Zhíjiē tòuguò lǜ ‘to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘tish ko‘rsatkichi”; 发射率Fāshè lǜ “emissiya koeffitsiyenti”, **透光率**Tòu guāng lǜ “Yorug‘lik o‘tkazuvchanlik samaradorligi” , 系统总效率Xìtǒng zǒng xiàolǜ “tizim umumiy samaradorligi”.

法 fǎ suffiksi usul va uslubga oid nomlarni yasaydi: **最大功率跟踪法** zuìdà gōnglǜ gēnzōng fǎ “maksimal quvvatni kuzatish usuli”, **直接**辐射标定法 Zhíjiē fúshè biāodìng fǎ “to‘g‘ridan to‘g‘ri nurlanishni kalibrlash usuli”, 辉光放电方法 Huī guāng fàngdiàn fāngfǎ *“yorqin razryad usuli”.*

度 dù suffiksi biron ko‘rsatkichning darajasini ifodalovchi nomlar yasaydi: **硬度** qattiqlik darajasi, **深度** chuqurlik darajasi – **深**，长度 uzunlik, 大气光学厚度atmosferaning optik qalinligi.

性 xìng suffiksi narsa va hodisalarning tabiatidan kelib chiqib, ularning xususiyatlarining anglatuvchi so‘zlarni yasaydi. Masalan: 稳定性wěndìng xìng “barqarorlik”， **减反射特性**jiǎn fǎnshè tèxìng “antirefleks xususiyati”， **方向**选择性fāngxiàng xuǎnzé xìng “yo‘nalish tanlash xususiyati”.

形 xíng suffiksi narsa-buyumning formasi, shaklini ifodalovchi so‘zlarni yasaydi: 绝对地形 juéduì dìxíng “mutlaq reylef”.

型 xíng suffiksi narsa-buyumning shakli, turi, modelini anglatuvchi so‘zlarni yasaydi: **集**热器类型 jí rè qì lèixíng “quyosh kollektori turlari”.

物wù suffiksi yordamida hosil bo‘lgan so‘zlar turli jonli va jonsiz predmetlar, inshootlar va h.k. larni anglatishi mumkin: **激活**产物 jīhuó chǎnwù “aktivatsiya mahsuloti”.

Quyida jadvalda quyosh energetikasi terminlari yasalishida prefikslar va suffikslar egallagan o‘rni foiz hisobida keltirilgan

Quyosh energetikasi terminlari umumiy soni = 1500 ta = 100%								
prefikslar			suffikslar			yarim suffikslar		
第 dì	3		**素** sù	18		**化** huà	15	
等 *děng*	4		**物**wù	12				
多duō	30		**器** qì	43				
单dān	8		**率** lǜ	32				
不bù	10		**法** fǎ	12				
非fēi	30		**度** dù	18				
无wú	17		**性**xìng	12				
初 chū	5		**形**xíng	16				
反fǎn	10		**型**xíng	20				
半 bàn	31							
超 chāo	10							

Xulosa. Mazkur tadqiqotda hozirgi xitoy tili quyosh energetikasi terminlarining hosil bo‘lishida affiksatsiya usulining o‘rni tahlil qilindi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, quyosh energetikasi terminologiyasi struktur jihatdan rang-barang bo‘lib, u sodda va murakkab terminlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tizimda affiksatsiya usuli muhim so‘z yasalish vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, xitoy tilida so‘z yasovchi suffikslar va yarim affikslar yordamida ko‘plab terminlar hosil qilinadi. Xususan, 化, 性, 度, 率 kabi affiksal elementlar terminlarning semantik aniqligini ta’minlab, ilmiy tushunchalarni ixcham va tizimli ifodalash imkonini beradi. Affiksatsiya orqali hosil qilingan terminlar, ko‘pincha, abstrakt tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi hamda terminologik tizimning barqarorligini mustahkamlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, affiksatsiya usuli xitoy tilining morfologik xususiyatlariga mos ravishda amalga oshadi. Morfema va bo‘g‘in mosligi, yarim affikslarning faol qo‘llanishi termin yasalish jarayonini o‘ziga xos tarzda shakllantiradi. Bu esa quyosh energetikasi sohasidagi yangi terminlarning tez va samarali shakllanishiga zamin yaratadi.

Umuman olganda, affiksatsiya usuli hozirgi xitoy tili quyosh energetikasi terminologiyasida muhim o‘rin egallab, ilmiy-texnik tushunchalarning aniq, tizimli va ixcham ifodalanishiga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari xitoy tilshunosligida termin yasalish jarayonlarini chuqurroq o‘rganish hamda soha terminologiyasini tizimlashtirishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mustafayeva S.T. Xitoy tilshunoslik terminologiyasi. Fil.fan. falsafa dok. (PhD)… diss., Toshkent, TDSHI, 2017, 150-bet.

(2). Nasirova S.A. Hozirgi zamon xitoy tili diplomatik terminlarining leksik-semantik va struktur tahlili: filol. fan. nomzodi diss., Toshkent, TDSHI, 2008, 91-bet.

(3). Karimov A.A. Xitoy tilidagi hisob so‘zlar (leksik-semantik, struktural va funksional tahlil). Toshkent, 2003, 76-bet.

(4). Sultanova L.A. Xitoy tilining tibbiyot terminologiyasi (jarrohlik terminlari misolida). Fil.fan.falsafa dok. …avtoref., Toshkent, 2022, 60-bet.

(5). Xashimova S.A. Hozirgi xitoy tilida reduplikatsiya, affiksatsiya va konversiya. Diss…(DSc), Tashkent, 2020, 27-bet.

(6). Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. М., “Наука”, 1977, с. 90.

(7). Драгунов А. Грамматическая система современного китайского языка. Л., 1962, 270 с.

(8). Горелов В. Лексикология китайского языка. М., “Просвещение”, 1984, 321 с.

(9). Фролова О. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. Н., 1981, 132 с.

(10). Ошанин И. Слово и части речи в китайском языке. М., 1946, 125 с.

(11). Коротков Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка. М., 1968, 400 с.

(12). Кленин И., Щичко В. Лексикология и фразеология китайского языка. М., 1978, 191 с.

(13). Солнцев В. Очерки по современному китайскому языку. М., “Восточная литература”, 1957, с. 81.

(14). Хаматова А. Словообразование современного китайского языка. М., “Муравей”, 2003, 223 с.

(15). Цыкин В.А. Именное словообразование в современном китайском языке. М., 1980, с. 12.

(16). 陈洁.论构词法与造词法的纠结及汉语造词法的类型[J].现代语文(语言研究版),2012:12-15 页

(17). 李金斯.汉语词汇研究.-北京，2001：71页

(18). 鲁直委. 汉语的构词法. – 北京, 1957. – 页 124.

(19).李进熙，刘世柱。汉语语法教学[汉语语法学习材料]。北京，1959 年，页. 37

(20). 丁中坚. 现代汉语语法讲话. – 北京, 1979. — 页 37.

(21). 赵原忍. 北京口语语法. – 香港, 1974. – 页 37.

(22). 高名凯，石安石. 语言学概论. 北京：中华书局出版社，1979. 第155–158页.

Xudayqulov Abdulla Eshquvatovich (Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD; axudayqulov@tersu.uz)

O‘ZBEK TILIDAGI RASMIY-IDORAVIY HUJJATLAR MATNLARIDA AYRIM INGLIZCHA QISQARTMALARNING ISHLATILISHI XUSUSIDA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilidan o‘zlashgan qisqartmalarning o‘zbek tili rasmiy-idoraviy hujjatlari matnlarida ishlatilishi o‘rganilgan. Unda etimologik jihatdan ingliz tiliga mansub bo‘lgan bir qator o‘zlashmalarning o‘zbek tilida ishlatilishi yozma manbalar asosida tahlil qilinib, ingliz o‘zlashmalarining so‘z oluvchi til qoidalariga moslashishi haqida ma’lumotlar berilgan. Ushbu abbreviatsiyalarni o‘zbek leksik birliklar bilan almashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *leksika, o‘zlashma, abbreviatsion o‘zlashma, yozma manbalar, ingliz tili, o‘zbek tili, moslashish.*

Худайкулов Абдулла Эшкуватович (доцент Термезского государственного университета, PhD; axudayqulov@tersu.uz)

УПОТРЕБЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЙСКИХ АББРЕВИАТУР В ТЕКСТАХ УЗБЕКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫХДОКУМЕНТОВ

Аннотация. *В данной статье изучается использование английских аббревиатур в текстах официально-деловых документов узбекского языка. На основе письменных источников анализируется использование ряд английских аббревиатур в узбекском языке, а также приводятся сведения*

об адаптации английских аббревиатур к языку-рецепиенту. Рассматриваются возможности замены данных аббревиатур узбекскими лексическими единицами.

Ключевые слова: *лексика, заимствование, аббревиационное заимствование, письменные источники, английский язык, узбекский язык, адаптация.*

Khudaykulov Abdulla Eshkuvatovich (Docent of the Termez State University, PhD; axudayqulov@tersu.uz)

USAGE OF SOME ENGLISH ABBREVIATIONS IN TEXTS OF UZBEK OFFICIAL-BUSINESS DOCUMENTS

Annotation. *This article examines the use of English abbreviations used in the texts of Uzbek official-business documents. Based on written sources, it analyzes the use of a number of abbreviations etymologically related to English in the texts of Uzbek official-business documents and provides information on the adaptation of English abbreviations to the recipient language. The possibilities of replacing these abbreviations with Uzbek lexical units are discussed.*

Keywords*: vocabulary, borrowings, abbreviated loan words, written sources, English, Uzbek, adaptation.*

Kirish. Bugungi globallashuv zamonida tillararo aloqalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tillararo aloqalar deganda tilning ichki qurilishi va lug'atiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan ikki yoki undan ortiq tillarning o'zaro munosabatlari tushuniladi. Hozirgi vaqtda bir qator tilshunoslarning qiziqishlari o'zbek-ingliz tillari o'rtasidagi aloqalari natijasida o'zlashgan leksik birliklarni o'rganishga qaratilgan.

O'zbek tili lug'at tarkibida ko'p sonli ingliz o'zlashmalarining paydo bo'lishi, ularning tilimizga tez moslashishi ijtimoiy va ilmiy hayotdagi jadal o'zgarishlar bilan izohlanadi. Axborot oqimlarining kuchayishi, internet va axborot texnologiyalarining rivojlanishi, davlatlararo diplomatik va xalqaro aloqalarning kengayishi, jahon bozori, iqtisodiyot hamda madaniy aloqalarning rivojlanib borishi o'zbek tiliga yangi o'zlashmalarning kirib kelishiga zamin yaratadi. Turli tillardan o'zlashgan leksik birliklar qatorida ingliz tilidan kirgan abbreviatsiyalar salmog'i ham kun sayin ortib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Lingvistik o'zlashmalarni o'rganish xorijiy tilda ham, mahalliy tilshunoslikda ham uzoq vaqtdan beri davom etib kelmoqda, chunki xorijiy so'zlar hisobidan leksik tarkibini to'ldirmaydigan tilni topish mumkin emas.

I.A.Boduen de Kurtenening bayonotiga ko'ra, «Barcha tillarning aralash tabiati to'g'risida» nomli asarida «... bitta sof, aralash bo'lmagan lingvistik yaxlitlik yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Aralash – hamma hayotning boshlanishi...", degan fikrini rad etib bo'lmaydi [1;362-b.].

Lingvistik lug'atlarda "abbreviatsiya" atamasiga turlicha ta'riflar beriladi. S.I.Ojegov tomonidan tuzulgan "Rus tilining izohli lug'ati"da "Abbreviatura" atamasiga berilgan ta'rifda, asosan, ot so'z turkumiga mansub qisqartirilgan so'zlar majmui tushuniladi [18;23-b.].

L.P.Krisinning "Chet til so'zlarining izohli lug'ati"ga ko'ra, abbreviaturalar (Italyancha abbreviatura < lot. brevis – qisqa) terminologik birliklarni, tildagi emotsional bo'yoqdor, ijtimoiy jihatdan markerlangan va o'zgaruvchan leksik birliklarni ifodalaydi. Ular turli mavzuviy sohalarga doir atoqli va turdosh otlarni ifodalash uchun qo'llaniladi [19;27-b.].

Tilshunoslikda qisqartmalarning bir necha turlari farqlanadi. O'zlashmalar orasida tuzilishiga ko'ra turlicha bo'lgan ko'plab qisqartmalar uchraydi. Songgi yillarda inglizcha abbreviatsion o'zlashmalarning rus tilida ishlatilishi tadqiqi borasida D.I.Matyushkinaning ilmiy maqolasini keltirish mumkin [20]. Ammo inglizcha abbreviatsion o'zlashmalarning o'zbek tilida ishlatilishi tadqiqttalab mavzulardandir.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli davrlarda yangi olingan so'zlar oqimining intensivligi turlicha ahamiyat kasb etadi. Muayyan tarixiy sharoitga qarab u yo ortadi, yoki kamayadi. Bir tilning boshqa tilga ta'siri darajasi ko'p jihatdan lingvistik omilga, ya'ni, o'zaro ta'sir qiluvchi tillarning yaqinlik darajasiga bog'liq. Ingliz va o'zbek tillari genetik jihatdan o'zaro yaqin bo'lmasalarda, ingliz tilining dunoyoda keng tarqalganligi va ommaviligi sabab, ko'plab inglizcha o'zlashmalar yoki anglitsizmlar miqdori o'zbek tilida tobora ortib bormoqda.

O'zlashmalar qaysi tildan kirib kelgan bo'lishlaridan qat'iy nazar, o'zbek tilining lug'at boyligi hisoblanib kelinadi, lekin bu tillarning sofligi uchun aks ta'sir qilishi mumkin. Shu bois o'zlashmalarni olish zarurati, ularning kirib kelish tarixi va yo'llari, dinamikasi va lingvistik xususiyatlarini o'rganib borish tilshunoslarning dolzarb vazifalaridandir. So'z o'zlashtirishning asosan og'zaki va yozma usullari mavjud bo'lib, asosan, yozma usul orqali olingan o'zlashmalar muayyan so'zning kirib kelish davri hamda dinamikasini o'rganish imkonini beradi. Bu borada turli hujjatlar, yozma yodgorliklar, memuarlar, hisobotlar va kundaliklar muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining rasmiy-idoraviy hujjatlari matnlarida uchraydigan ingliz tilidan o'zlashib, o'zaklashib borayotgan ko'plab leksik birliklar orasida bir qator abbreviatsiya (qisqartma)lar diqqatimizni tortdi: *ID* [ingl. Identification – shaxsiyat], *QR* [ingl. Quick Response – tez javob], *VPN* [ingl.

Virtual Private Network – shaxsiy virtual tarmoq], *GS1* [ingl. Global standards], *wi-fi* [ingl. Wireles fidelity], GM [ingl. General Motors] va boshqalar.

Zamonaviy matbuotda abbreviatsiyalarning ishlatilishi mavzusida tadqiqot olib borgan O.G. Kosareva qisqartmalarga shunday ta'rif beradi: "Qisqartma kommunikativ birliklarning moddiy qobig'ini kamaytiradi va shu bilan axborot oqimi tezligini oshiradi" [2]. Ushbu fikrga tayangan holda, ingliz abbreviatsiyalarining o'zbek tilidagi rasmiy-idoraviy hujjatlar matnlarida ishatilishini tadqiq qilishga qaror qildik.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yildagi "Mahsulotlar (tovar va xizmatlar) yagona elektron milliy katalogini joriy etish, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida tuzilgan shartnomalarni elektron ro'yxatdan o'tkazish va tovar-moddiy boyliklarni olish uchun ishonchnomalarni elektron rasmiylashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 249-qarorida *ID, QR* abbreviatsiyalari ishlatiladi: "Elektron tovar-transport yuk xati reestrga kiritilgandan keyin unga *ID* va *QR* kodlarini biriktirish hamda kelib tushgan elektron tovar-transport yuk xatining ushbu Nizom talablariga muvofiqligini tek-shirib, ishtirokchilarga uning operatori orqali yetkazadi" [3].

Ingliz tilining Collins English Dictionary lug'atiga ko'ra ID qisqartmasining asosi bo'lgan "identification" so'zi lotin tilidan ingliz tiliga o'zlashtirilgan [4]. Bugungi kundagi ID karta, "shaxsni tasdiqlovchi hujjat" ma'nosida ingliz tilida o'tgan asrning 1955 yilidan buyon ishlatiladi. Aynan shu ma'noda o'zbek tiliga o'zlashtirilgan: "…yakka tartibdagi tadbirkorning ismi, familiyasi va otasining ismi o'zgarganligi haqidagi ma'lumotlar – Ichki ishlar vazirligining "*ID-karta*" avtomatlashtirilgan axborot tizimidan;.." [5].

O'zbek tilidagi jismoniy shaxsning shaxsiy identifikatsiya raqami (JSHSHIR), "OneID" qisqartmalari ham "identifikatsiya" so'zi asosida yasalganligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yildagi "O'zbekiston Respublikasida aholi va qishloq xo'jaligini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 629-qarorida *OneID* abbreviatsiyasi ishlatilgan: "Respondentlarga qulaylik yaratish maqsadida *"OneID"* tizimida ro'yxatga olishning osonlashtirilgan tartibini joriy etsin va mazkur tizimning uzluksiz ishlashini ta'minlasin" [6].

Bugungi kunda "OneID" davlat xizmatlari, ta'lim va boshqa sohalarda elektron hujjatlarni yuritishda asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Tabiiyki, u tilimizga moslashib, nutqimizda keng ishlatilmoqda, lekin lug'atlarimizga haligacha kiritilmagan.

Yana bir inglizcha abbreviatsiya QR-kod ham rasmiy hujjatlarda ko'p ishlatilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 249-qarorida *QR-kodga* shunday ta`rif keltiriladi: "QR-код – Portalda ro'yxatdan o'tkazilgan elektron shartnomaga biriktiriladigan, mobil ilovalar va dasturiy mahsulotlar orqali o'qish (skanerlash) vaqtida elektron shartnoma haqida barcha ma'lumotlarga havola bo'ladigan maxsus grafik kod" [7].

Birinchi QR kodlari 1994-yilda Toyota sho'ba korxonasi bo'lgan Yaponiyaning Denso zavodida avtomobillar va ularning qismlarini ishlab chiqarishni kuzatish usuli sifatida paydo bo'lgan. Avtomobil ishlab chiqaruvchisi xodimlari ehtiyot qismlarni belgilash uchun ishlatiladigan standart shtrix-kodlar sekin o'qilishi va kam ma`lumot saqlashidan shikoyat qilishdi. Bunga javoban, 1992-yilda Masahiro Hara ismli xodim ko'rinadigan, har qanday burchakdan o'qilishi mumkin bo'lgan va ko'proq ma'lumot saqlaydigan kod ustida ishlay boshladi. U ushbu dizaynni o'yinchilar oq va qora toshlarni doskaga strategik ravishda joylashtiradigan Go stol o'yinini o'ynashni yaxshi ko'rganligi uchun tanlagan [8]. Bugungi kunda, ushbu qisqartma tilimizda tobora faollashmoqda, zero, QR-kodlarini skanerlash orqali keng imkoniyatlarga ega bo'lmoqdamiz. Ushbu qisqartmaning fonetik jihatdan moslashishi ham kuzatiladi.

Rasmiy idoraviy hujjatlar matnlarida ham inglizcha qisqartmalar soni juda ko`p uchramoqda. Masalan, *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yildagi O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'ttiz ikki yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risidagi PQ-241-qarorida LED [*ingl: light-emitting diode, "yorituvchi diod"– bu yarimo'tkazgichli yorug'lik manbai bo'lib, tokni bevosita yorug'likka aylantiradi], SMS [ingl.: Short Message Service – qisqa xabar xizmati) kabi qator anglisizmlar ishlatilganligini kuzatishimiz mumkin: "Tuman va shaharlardagi ko'chalarda joylashgan *LED ekranlar*da "Istiqloling muborak, jonajon O'zbekistonim!" mavzusidagi ijtimoiy roliklarni keng namoyish etish" [9].

"Mamlakatimizdagi mobil aloqa operatorlari tomonidan abonentlarga "Mustaqillik bayramingiz muborak bo'lsin!" matnli *SMS-tabriklar* jo'natish" [9].

Ushbu har ikki o'zlashmalarni to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirish o'rniga o'zbekcha tarjimalaridan foydalanish mumkin edi.

Yana bir anglitsizm *VPN* [ingl. Virtual Private Network – virtual xususi*y tarmoq]* qisqartmasi ham bugungi kunda axborot texnogiyalari sohasida keng qo'llanilmoqda. Mazkur ma'noda sohaning rasmiy-idoraviy hujjatlar matnlarida ham tez-tez uchraydi: "mahalla yettiligi" xodimlarining planshet qurilmalarini himoyalangan *virtual aloqa kanali* (VPN) bilan ta'minlash…" [10]. Ingliz tilining bir qator leksikografik manbalarida mazkur abbreviatsiyaning 1980–1985-yillarda paydo bo'lganligi ko'rsatiladi [11]. Ko'rinadi-

ki, ushbu misolda inglizcha “network” so‘zi “kanal” so‘zi bilan almshtirilgan bo‘lsa, uning ma‘nosini yana-da oydinlashtirish uchun *aloqa* so‘zi qo‘shilgan.

Tahlilga tortilgan o‘zlashma abbreviatsiyalar orasida GS qisqartmasi o‘zbek o‘quvchilari uchun anchayin qiyinchilik tug`diradi. Chunki ingliz tilida bu qisqartma bir qancha ingliz tilida *General Staff (GS), General Schedule (GS), Green Seal (GS), Gold-Silver(GS)* va boshqa birikmalarni ifodalsh uchun ham ishlatiladi. Shuningdek, GS1 qisqartmasi ham Global Standards One, Glutamine Synthetase 1 *(gene),* Griscelli Syndrome, Type 1; Gas Turbine System Technician First Class (*Naval Rating*), Griffonia Simplicifolia Agglutunin 1 birikmalarini ifodalsh uchun ishlatiladi [12].

O‘zbek tilidagi rasmiy hujjatlar matnlarida Global Standards One (Birinchi Xalqaro Standart) birikmasini ifodalaydi: **“…tovar kodi** – tovarlarning xalqaro «GS1» va boshqa global ma’lumotnomalar tizimlaridagi mantiqiy birliklar asosida yuritiladigan takrorlanmaydigan raqami” [13]. GS1 qisqartmasi sohadan yiroq bo‘lgan o‘quvchu, umuman, tushunarsiz. Shu bois bunday qisqartmalarni matnda ishlatishda sharhlab ketish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Bugungi kunda *wi-fi* atamasi hayotimizga chuqur singib ulgurdi. Inglizcha abbreviatura *wi-fi* o‘zbek tilidagi rasmiy ish hujjatlarida ishlatiladi: «… eng zamonaviy kompyuter texnikasi, axborot kioskalari va virtual ma’lumotnoma xizmatlari bilan jihozlangan kutubxonaning qiroatxona zalida hamda *Wi-Fi* ma’lumotlar uzatishning simsiz texnologiyalaridan va internetdan foydalangan holda …» [15].

Wi-Fi atamasi 1991-yilda Niderlandiyada Vik Heizos tomonidan ixtiro qilingan elektron uskunalarni tavsiflash uchun keng qo'llanila boshlagan [16].

Mazkur anglitsizm *wi-fi* [vajfaj] grafik shaklida ko‘p tillarda, jumaldan rus va o‘zbek tillarida ham ishlatiladi. Ayrim holatlarda [viy-fiy] deb talaffuz qilishadi, lekin bu okkazional holat. XXI asr rus tilining izohli lug‘atida *wi-fi* qisqartmasi shunday yoritiladi: «Ingl. Wi-Fi < wireless fidelity – “simsiz aniqlik”... – Wi-Fi 1991 yilda dastlab Niderlandiyada NCR Corporation /AT&T kompaniyasi tomonidan yaratilgan» [17]. Keyinchalik, bu texnologiyaning ommalashuvi, wi-fi qisqartmasi shaklida butun dunyoga keng tarqalib ketishiga zamin yaratdi, jumladan, o‘zbek tilining faol leksikasidan joy olib ulgurdi.

Xulosa va takliflar: Ko‘rinadiki, qator qisqartma o‘zlashmalarning o‘zbek tiliga kirib kelishi fan-texnika va texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog‘liq. Mazkur qisqartmalar kelajakda arxaiklashib iste’moldan chiqib ketishi mumkin. Lekin bugungi kunda varvarizmlar sifatida tilimizda keng ishlatilib, tilimizning sofligi uchun raxna solmoqda. Shu bilan birga, qator qisqartmalar keng jamoatchilik uchun tushunarli emas. Shu bois bunday qisqartmalarni ishlatmaslik yoki, imkon qadar, o‘zbekchalashtirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). de Courtena I.B. (2017). О смешанном характере всех языков. Чуждоезиково обучение, 44(5), с. 548–558

(2). Косарева О.Г. (2003). Аббревиация в языке современной прессы. Дисс.… канд. филол. наук, Тверь, 2003, 163 с.

(3). https://lex.uz/docs/-5394977?ONDATE=29.04.2021%2000

(4). https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/id

(5). https://lex.uz/docs/-7840557?query=id%20karta#sr-1

(6). https://lex.uz/uz/docs/-7760407

(7). https://lex.uz/docs/5394977?ONDATE=18.02.2023%2000

(8). https://meduza.io/feature/2021/07/10/istoriya-qr-koda

(9). https://lex.uz/uz/docs/-6549682

(10). https://lex.uz/docs/-7760407?query=VPN#sr-1

(11). https://www.dictionary.com/browse/VPN

(12). https://acronyms.thefreedictionary.com/GS1

(13). https://lex.uz/docs/4603329?query= 81#sr-1;

(14). https://www.lex.uz/docs/4603329?ONDATE=12.12.2024&ONDATE2=13.05.2022&action=compare

(15). ЎзР ВМнинг 2011 йил 14 ноябрдаги “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фаолиятини ташкил этиш ва “Маърифат маркази” биносидан самарали фойдаланишни таъминлаш тўғрисида”ги 302-қарори.

(16). https://windows-9.net/wifi.html

(17). Толковый словарь русского языка XXI века // https://how-to-all.com/значение:вай-фай

(18). Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Под ред. Н.Ю. Шведовой. Москва, “Русский язык”, 1990, 923 с.

(19). Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М., “Эксмо”, 2010, 940 с.

(20). Матюшенк Д.И. (2024). О некоторых особенностях использования в русском языке заимствованных англоязычных аббревиатур.

Xodjayeva Dildora Yusupovna (Navoiy davlat universiteti "Ingliz tilshunosligi" kafedrasi o'qituvchisi; e-mail: dildoraxod@nspi.uz; ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4431-6298)

MEHMONXONA MARKETINGI VA BRENDIDA SO'ZLARNING SEMANTIK VA LEKSIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqola butunjahon globallashuv jarayonida mehmonxona marketingi va brendida so'zlar ahamiyatining o'sib borishini muhokama qiladi. Marketingda muhim omillar sifatida so'zlarning semantik va leksik jihatlari brend muvaffaqiyatini belgilovchi omillardan biri ekanligi haqida izlanish olib boradi. Brendning qiymati, mijozlar tajribasi tahlillari, mehmonhona tijoratining yaratilishi va boshqa muhim tushunchalarni zamonaviy marketing boshqaruvida murakkabligini ko'rsatadi. "Mehmonxona" atamasi turli ma'nolarga ega ekanligi, ya'ni, faqatgina tunash joyidan ko'ra kengroq tushunchaga ega ekanligini bildiradi.*

Kalit so'zlar: *globallashuv jarayoni, brend, ma'lumotlar bazasi, marketing, menejment.*

Ходжаева Дильдора Юсуповна (Навоийский государственный университет, кафедра английской лингвистики; e-mail: dildoraxod@nspi.uz; ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4431-6298)

СЕМАНТИЧЕСКОЕ И ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ В МАРКЕТИНГЕ И БРЕНДИНГЕ ГОСТИНИЦ

Аннотация. *Эта статья рассматривает возросшее значение лексических средств в контексте глобализации мирового рынка гостеприимства и бренда. Статья анализирует то, что семантические и лексические аспекты слов являются важными детерминантами маркетинга; они влияют на ценностную оценку бренда, на анализ опыта потребителя, на формирование гостиничное-торговой практики и на другие существенные понятия, иллюстрирующие сложность современного управления маркетингом. Термин «гостиница» обладает множеством значений и охватывает не только место размещения на ночь, но и более широкий смысл.*

Ключевые слова: *процесс глобализации, бренд, база данных, маркетинг, менеджмент.*

Khodjaeva Dildora Yusupovna (Navoi State University, Department of English Linguistics; e-mail: dildoraxod@nspi.uz; ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4431-6298)

SEMANTIC AND LEXICAL MEANING OF WORDS IN HOTEL MARKETING AND BRANDING

Annotation. *This paper examines the increasing significance of lexical resources within the globalization process of the global hospitality market and branding. The study argues that the semantic and lexical dimensions of words function as key determinants of marketing effectiveness, influencing brand value, analyses of consumer experience, the development of hospitality-commercial practices, and other pertinent concepts illuminating the complexity of contemporary marketing management. The term "hotel" embodies multiple meanings and conveys a broader conceptual scope beyond a mere place of lodging.*

Keywords: *Globalization process, brand, database, marketing, management.*

Kirish. Jahonda globallashuv jarayoni yuksak darajada tezlashib borayotgan bir davrda, mehmonxona marketing va brendida so'zlarning ahamiyati ham juda takomillashib bormoqda. Brendning qiymati, mijozlar qadri tahlili, ma'lumotlar bazasi marketingi, elektron tijorat, qiymat tarmoqlari, gibrid kanallar (Gibrid distributsiya kanallari bu mahsulot yoki xizmatlarni tarqatishning bir necha usullaridan foydalanadigan tizim bo'lib, to'g'ridan to'g'ri va bilvosita yondashuvlarni birlashtiradi. Ushbu turdagi kanal onlayn va an'anaviy do'konlarni o'z ichiga olishi mumkin, bu esa korxonalarga turli xaridorlar segmentlariga samaraliroq yetishish imkonini beradi. Turli distributsiya strategiyalarini qo'llash orqali kompaniyalar o'zlarining bozordagi mavqelarini kuchaytirish va iste'molchilar ehtiyojlarining o'zgarishiga moslasha oladi.)[1] ta'minot zanjiri boshqaruvi va integratsiyalashgan marketing kommunikatsiyalari kabi tushunchalar, hatto marketing lug'atining bir qismini ham tashkil qilmaydi. Marketing menejmenti so'nggi qirq yil ichida marketing intizomida o'zgarishlar buni aks ettirishda davom etmoqda.[2] Ba'zi so'zlarning xalqaro darajada qo'llanilishi, va tarjimaga muhtojlik yo'qligi marketing ahamiyati kattaligidan dalolat beradi va brend sifatida ishlatiladigan so'z va atamalar rivojini ta'minlaydi. Mehmonxona tushunchasi o'zbek tili asarlarida turli ma'nolarda ishlatilgan, jumladan, mehmon kutiladigan uy A.Qodiriyning, "Mehrobdan chayon" romanida "Safar bo'zchi bir necha marta kelib, Anvarning mehmonxonasiga o'rganib qolgan edi" yoki ("Tabib, Me'mor mehmonxonaga tayyorlangan dasturxon atrofiga o'tirishdi". Mirmuhsin, Me'mor). Bundan tashqari "mehmonxona" bu musofirlarning vaqtincha turishi uchun jihozlangan xonalardan iborat bino; musofir-

[1] https://fiveable.me/key-terms/fundamentals-marketing/hybrid-distribution-channels

[2] Kotler P. & Keller K.L. Marketing Management.

xona deb ma'lumot beriladi izoh.uz saytida.[1] Mehmonxona "Hotel" so'zi ingliz tilida turli tarjimalarga ega cambridge.org sayti ushbu so'zga quyidagicha ta'riflarni beradi. Angliya va Amerikada "Hotel" so'zi uxlash uchun pul to'lanadigan xona va ba'zan ovqatlanishin mumkin bo'lgan bino hisoblangan. Avstraliyada qo'llaniladigan ingliz tilida mehmonxona so'zi alkogolli ichimliklarni sotib olish va ichish mumkin bo'lgan va ko'pincha oziq-ovqat mavjud bo'lgan bino sifatida tushuniladi. Hindistonda ingliz tilida *"hotel"* so'zi restoran tarjimasiga ham ega.[2] Ushbu keltirilgan "mehmonxona" atamasi turli xil ma'noga ega bo'lishi leksik jihatdan polisematik so'z hisoblanadi, chunki mehmonxona faqatgina uxlash xonasini anglatmasdan boshqa joylarda turfa ma'nolarni keltirib chiqarmoqda. D.Shodmonqulova o'zining "Omonimlik va polisemantik hodisalarni farqlash" maqolasida polisemantik hodisalar bitta so'zning ko'p ma'no bilan bog'liq bo'lishi bilan ajralib turishini ta'kidlaydi.[3]

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Mehmonxona so'zining asl ildizi ko'p yillar oldingi voqeliklarga borib taqaladi. J.Talabi o`zining "Mehmonxona sanoatida marketingning ro'li" nomli tezisida mehmonxonalarning ilk ko'rinishlari qanday paydo bo'lganligi haqida quyidagicha ma'lumot beradi. O'rta asrlarda yunonlar birinchi bo'lib qishloqlarda tashrif buyuruvchilar uchun kichik dam olish joylarini qurishgan,bundan ham oldin ular xususiy uylar bo'lgan va jamoat uchun bu uylar har doim ochiq bo'lgan. Keyinchalik, rimliklar bu g'oyani ilgari surib, savdogarlar uchun qasrlar qurishdi. Ushbu yutuqga qaramay, o'sha vaqtlarda bu turar joylarda ovqatlanish taklif qilinmadi. XV asrdan boshlab mehmonxonalarga sanoat sifatida qarash boshlandi. Sanoatdagi faoliyatni tartibga solish uchun mamlakatlar tomonidan qonunlar ishlab chiqilgan, xususan, Fransiyada va Angliyada. O'sha davrlardan odamlar diniy ziyorat va boshqa maqsadlarda sayohat qilish ko'proq bo'lganligi sababli mehmonxona sanoati rivojlandi. Bu turdagi mehmonxonalar avval "Inn" Angliyada shunday joylar odatda qishloqda joylashgan ichimlik ichib, tunash mumkin bo'lgan joy tushuniladi,[4] deb atalgan. Keyinchalik, atama o'rniga *"taverns"* so'zi qo'llanilgan. Buning ma'nosi spirtli ichimliklar sotiladigan va mast bo'ladigan joy deb tushunilgan.[5] Biroq bu Temir yo'l ixtiro qilinishi bilan INN korxonalari qisqa umr ko'rdi: sayohat vaqti qisqardi va sayohatchilarning INNda tunashga hojat qolmadi, keyinchalik, tavernalarga aylandi va bir zumda odamlar uchrashadigan joy bo'ldi.[6] Lekin mehmonxona sanoati rivojlanishda davom etdi, asl katta burilishi 1970-yillarda Yevropa bo'ylab mehmonxona qurish jadallik bilan o'sdi. Bu jarayon Amerika va butun dunyoga o'z ta'sirini ko'rsatdi, mehmonxonalar katta shaharlar va markazlashgan joylarda qad ko'tarishni boshladi. Misol tariqasida Nyu Yorkda 1792-yilda City Hotel ochilishi va XIX asrda bu sanoat juda ko'p investrlar uchun asosiy daromad manbai sifatida qaraldi. Aynan shu davrda Radisson va Hilton mehmonxonalari faoliyatini boshlashdi va bu brend nomi ostida o'z tarmoqlarini ko'paytirdi. Tarmoqlarni ko'payishiga sabab turizm sohasining rivojlanishi bilan bog'lashimiz mumkin, aynan iste'molchi sodiqligi va marketing bu borada juda katta ahamiyat kasb etadi. Mehmonxona sohasi – turizim sanoatining bir bo'lagi hisoblanadi. Leksik jihatdan, "mehmonxona" so'zi turizm va xizmat ko'rsatish sohasini anglatadi, "marketing" esa mijozlarni jalb qilish va ular ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat turlarini bildiradi. Semantik jihatdan, mehmonxona marketingi nafaqat mahsulotni sotish bilan bog'liq, balki xizmat ko'rsatish sifatini va mijozlarga taqdim etilgan tajribani yaxshilashni ham o'z ichiga oladi. Chunki marketingda qo'llanilayotgan har bir so'z ortida semantik strategiya katta ahamiyatga ega. Bu shunchaki so'zlar emas, bu so'zlar ortida mazmunni o'z ichiga oladi.So'zlar ahamiyati haqida usinsourcing.com sayti quyidagicha ifodalaydi, ya'ni, marketing strategiyasida faqat mahsulot yoki xizmatni namoyish qilishning o'zi yetarli emas. Reklamani ko'rayotgan iste'molchi maqsadli auditoriya ekanligini bilishi kerak. Misol uchun, "premium" yoki "hashamatli" kabi so'zlarni ishlatadigan reklama maqsadli iste'molchi yuqori darajali xaridor ekanligini anglatadi va mahsulot eng yaxshi qiymatga ega bo'lishni afzal ko'rgan iste'molchilarni jalb etadi.[7] Bu tushunchadan shuni anglashimiz mumkinki, xaridor uchun so'z ahamiyati juda katta va semantikaning marketingda tutgan o'rni muhimligi har bir aytilgan so'z ortida mazmunli kontekts mavjudligini bildiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada xususan sifatli metodologiyani tahlili doirasida lingvistik tahlil, tarixiy tahlil va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan bo'lib, "mehmonxona" atamasining leksik-semantik rivojlanishi, uning turli madaniyatlarda ma'no tafovutlari (Angliya, Avstraliya, Hindiston) va tarixiy kontekstda evolutsiya bosqichlari adabiy manbalar, lug'at va badiiy asarlar orqali tahlii qilinadi. Shu-

[1] https://izoh.uz/word/mehmonxona
[2] https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hotel
[3]Shodmonqulova D "Omonimlik va polisemantik hodisalarni farqlash" http://journals.nuu.uz
[4] Juwon Talabi. The role of marketing in the hotel industry. 7 p.
[5] Aaker D.A. Building Strong Brands.
[6] "Branding and Consumer Behavior. A Semantic Approach". Journal of Consumer Research.
[7] https://www.usinsourcing.com/how-to-use-semantic-marketing-for-your-business/

ningdek, semiotik yondashuv asosida brendlash jarayonida so‘zlarning hissiyotlarni yetkazishda tutgan o‘rnini tahlil qilish orqali mehmonxona marketingi leksikasi ahamiyati batafsil ko‘rsatib bergan.

Tahlil va natijalar. Mehmonxona marketingi va brendida leksik so‘zlarni tanlash juda muhim ahamiyatga ega, chunki ular nafaqat brend qiyofasini belgilaydi, balki mijozlar brendiga bo‘lgan munosabatini ham shakllantiradi. Marketingda ishlatiladigan har bir so‘z, iste’molchilarga qandaydir xabar yoki tajriba yuboradi, buning natijasida xabarlar anglatilishi va hissiy ko‘rsatkichlari muhim rol o‘ynaydi. Iste’molchilar, brend va uning xizmatlariga nisbatan o‘z tasavvurlarini ko‘pincha reklamalarda foydalaniladigan so‘zlar asosida shakllantiradi.

Brendning ijobiy imidjini yaratish va saqlashda so‘zlar ma’nosi va nozikligi juda muhimdir. Ularning leksik tarkibi, masalan, “sifatli”, “uzoq muddatli”, “maxsus” kabi atamalar brendni raqobatchilardan ajratib turuvchi elementlarga aylanishi mumkin. Leksik jihatdan to‘g‘ri tanlangan so‘zlar marketing strategiyasining samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Har bir brend uchun o‘z auditoriyasiga mos keladigan til va leksika tanlash muhimdir. Misol uchun, oilaviy mehmonxona bolalari bo‘lgan oilalarga qaratilgan so‘zlar ishlatsa, biznes mehmonxonalari esa kasbiy tilga asoslangan kalit so‘zlardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, O.Xudoyberdiyeva ta’kidlaganidek, mehmonxonani tavsiflovchi juda ko‘p so‘zlar mavjud. Mijozlar o‘z istaklariga asoslanib, o‘zlari yoqtirgan mehmonxonani tanlash imkoniyatiga ega. Turizm sanoati kun sayin rivojlanib borayotgani sababli, mehmonxona haqida yangi so‘zlar ham kirib kelmoqda. Ingliz tili analitik til bo‘lgani uchun, so‘z qo‘shish va so‘z shakllarini o‘zgartirish orqali so‘zga turli yangi leksik va grammatik ma’nolar yuklash samarali usul hisoblanadi.[1] Bitta mehmonxona so‘zi turli xil ma’no anglatishi ya’ni,"mehmonxona" so‘zi nafaqat jismonan bino, balki madaniy, iqtisodiy, hatto badiiy kontekstlarda ham qo‘llaniladigan ko‘p qirrali leksik birlik hisoblanadi. Lekin uning brend darajasiga ko‘tarilishi semantik ahamiyati hisoblanadi, "mehmonxona" so‘zi nafaqat bino, balki ma’lum bir hayot tarzi, qadriyat va hissiyotlar majmuyini ifodalashi kerak. Leksik jihatdan qaralganda, so‘z tanlovi brendning shaxsiyatini shakllantiradi, yuqorida keltirilgandek "lyuks", "premium", "boutique" kabi sifatlovchilar brend qadrini oshiradi. Emotsional va assotsiativ leksika mijozlar idrokiga ta‘sir qiladi. Uning bu jihati kognitiv voqelanishni mujassamlashtiradi. Brend darajasida "mehmonxona" so‘zi ma’lum sifat standartlarini anglatadigan, kafolatli qulaylik ramzi bo‘ladi. Muvaffaqiyatli brend so‘z semantik maydonini kengaytiradi, unga yangi ijobiy konnotatsiyalar (qo‘shimcha ma’nolar) qo‘shadi va uni raqobatdosh farqlovchi xususiyatga aylantiradi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, mehmonxona marketingi va brendida leksik so‘zlar ahamiyati tobora ortib bormoqda. Marketingda muhim omillar sifatida so‘zlarning semantik va leksik jihatlari brend muvaffaqiyatini belgilovchi omillardan biridir. Leksik jihatdan tanlangan so‘zlar brend identitetini (o‘ziga xosligi) shakllantirib, iste’molchilar bilan kuchli aloqa o‘rnatish va raqobatbardoshli savdoni ta’minlash im-konini beradi. Bu orqali mehmonxonalar aks sado berish imkoniyatini oshirib, o‘z xizmatlarini yanada sa-maraliroq targ‘ib qilishga erishadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Ilmiy nashrlar, darslik va qo‘llanmalar:

(1). Kotler P., & Keller K.L. (2022). Marketing Menedjment (16-nashr). Sankt-Peterburg, Piter.

(2). Aaker D.A. (2010). Kuchli brendlar qurish (2-nashr). Sankt-Peterburg, Piter.

(3). Juwon Talabi. (2015). “The role of marketing in the hotel industry” (7-bet).

(4). Xodjayeva D.Y. (2024). “Mehmonxona marketing va brend konseptlarining leksik-semantik va kognitiv voqelanishi” (2-bet).

(5). Khudoyberdiyeva O. (2023). “Lexico-semantic analysis of hotel and tourism related words and phrases” (26-bet).

(6). "Branding and Consumer Behavior: A Semantic Approach". Journal of Consumer Research.

2.Onlayn lug‘atlar va ma’lumot manbalari:

(7). Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hotel

(8). Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/inn

(9). Cambridge Dictionary: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tavern

(10). Izoh.uz lug‘ati: https://izoh.uz/word/mehmonxona

(11). Fiveable Marketing Glossary: https://fiveable.me/key-terms/fundamentals-marketing/hybrid-distribution-channels

(12). USInsourcing blogi: https://www.usinsourcing.com/how-to-use-semantic-marketing-for-your-business/

3.Onlayn ilmiy maqolalar:

(13). Shodmonqulova D. “Omonimlik va polisemantik hodisalarni farqlash”. http://journals.nuu.uz

[1] “Lexico-semantic analysis of hotel and tourism related words and phrases” Khudoyberdiyeva O. 26 p.

Джуманова Дильбар Рахимовна (доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков Узбекистан, Ташкент)

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В СЕМАНТИКЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности гендерной составляющей в русских пословицах, в частности, рассматриваются позиции, занимаемые женщиной и мужчиной в семье, отношение к ним в русской языковой культуре. Актуальность темы, на наш взгляд, связана с антропоцентрической направленностью современной лингвистики и определяется наличием интереса к репрезентации гендерной составляющей в пословицах. Целью статьи является выявление представлений о «муже», «жене», «женщине и мужчине», их основных характеристиках в русской культуре на примере текстов пословиц словарей В.И.Даля. С этой целью связаны такие задачи, как выявление и анализ русских пословицы о муже и жене, мужчине и женщине в словаре В.И.Даля с точки зрения смысловой и национально-культурной их наполняемости. В качестве методов исследования мы выбрали описательный метод, метод лингвистического анализа, метод сплошной выборки. Практическая значимость статьи состоит в том, что материалы могут быть использованы как в школьном обучении на уроках русского языка, так и в вузовском обучении в процессе изучения соответствующих модулей курса «Современный русский язык».*

Ключевые слова: *пословица, гендерный, особенности, лексема, семантика, словарь, концепт.*

Djumanova Dilbar Raximovna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti professori, filologiya fanlari doktori, O‘zbekiston, Toshkent)

RUS MAQOLLARIDA OILAVIY MUNOSABATLAR SEMANTIKASIDAGI GENDER FARQLARI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada rus maqollarida gender komponentining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi, xususan, rus til madaniyatida ayol va erkakning oiladagi o‘rni, ularga bo‘lgan munosabat ko‘rib chiqiladi. Mavzuning dolzarbligi, bizning fikrimizcha, zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘lib, maqollarda gender komponentining reprezentatsiyasiga bo‘lgan qiziqishning mavjudligi bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi V.I.Dal lug‘atlaridagi maqollar matnlari misolida rus madaniyatida "er," "xotin," "ayol va erkak" tushunchalari, ularning asosiy xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda V.I.Dal lug‘atidagi er va xotin, erkak va ayol haqidagi rus maqollarini ularning semantik va milliy-madaniy to‘ldirilishi nuqtayi nazaridan aniqlash va tahlil qilish kabi vazifalar bilan bog‘liq. Tadqiqotning usullari sifatida tavsiflash usuli, lingvistik tahlil usuli, yalpi tanlov usuli tanlandi. Maqolaning amaliy ahamiyati shundaki, materiallardan maktabda rus tili darslarida ham, oliy o‘quv yurtlarida ham "Zamonaviy rus tili" kursining tegishli modullarini o‘rganish jarayonida foydalanish mumkin.*

Kalit so‘zlar*: maqol, gender, xususiyatlar, leksema, semantika, lug‘at, konsept.*

Dzhumanova Dilbar Rahimovna (Doctor of Philological Sciences, Professor Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan)

GENDER DIFFERENCES IN THE SEMANTICS OF FAMILY RELATIONS IN RUSSIAN PROVERBS

Annotation. *The article examines the semantic features of the gender component in Russian proverbs, focusing on the roles of women and men within the family and the attitudes toward them in Russian linguistic culture. The relevance of the study is determined by the anthropocentric orientation of modern linguistics and the growing scholarly interest in the representation of gender aspects in paremiological units. The article aims to identify semantic representations of the concepts “husband,” “wife,” “man,” and “woman,” along with their key characteristics in Russian culture, based on proverbs recorded in V.I.Dal’s dictionaries. The research employs descriptive methods, linguistic analysis, and the method of continuous sampling. The study’s findings may be applied in secondary and higher education, particularly in courses on modern Russian language, paremiology, and gender linguistics.*

Keywords*: proverb, gender, features, lexeme, semantics, dictionary, concept.*

Введение. Пословицы как продукт творчества народа, отражают народную мудрость, жизненный опыт, при этом не только воспроизводят национально-маркированное видение мира, но и участвуют в его формировании, обогащая язык культурными концептами, в частности, наглядно раскрывая представления народа о муже и жене, как части его языковой картины мира.

Проблема определения пословиц активно разрабатывается в трудах многих ученых [1;2;3] (см. табл. 1).

Таблица 1

Понимание пословицы

№	Источник	Определение
1.	В.П.Жуков	пословицы имеют замкнутую структуру.
2.	Н.Ф.Алефиренко	паремии обладают планом выражения и планом содержания и, следовательно, включаются в систему синтагматических и парадигматических отношений языка.
3.	Д.Э.Розенталь	малая форма народного поэтического творчества, облаченная в краткое, ритмизованное изречение, несущее обобщенную мысль, вывод, иносказание с дидактическим уклоном;
4.	Русские пословицы и поговорки	суждение народа о самых разных сторонах жизни, определяющее его духовный облик, идеалы и стремления.
5.	В.А.Сазонова	традиционное народное изречение, в котором выражается народная оценка каких-либо явлений, а не мнение отдельных людей.

Таким образом, пословица – это образное, меткое изречение в виде самостоятельного предложения с завершенной мыслью, обобщающее разные стороны жизни, как правило, содержащее дидактические элементы и отражающее духовный мир народа.

Обзор литературы. Огромный вклад в исследование русских пословиц внес В.И. Даль, собравший 31 000 пословиц, сгруппированных в 180 тематико-смысловых разрядов и вошедших в сборник «Пословицы русского народа». Он видел в пословицах образцы живой русской речи, народный способ выражения собственной картины мира. В целом, В.И.Даль первым проявил заинтересованность в пословицах русского народа, отмечая, что «достоинство сборника пословиц» состоит в том, что он даёт «не однобокое, а полное и круглое понятие о вещи, собрав всё, что о ней, по разным случаям, было высказано» [3].

Методы исследования. Метод лингвистического описания, метод компонентного анализа.

Анализ и результаты. Рассматривая гендерные различия в семантике семейных отношений в пословицах В.И.Даля, следует обратить внимание на особенности репрезентации лексем *муж, жена*, поскольку именно эта пара является базой и фундаментом семьи.

В словаре В.И.Даля лексемы *муж* и *жена* имеют в качестве основного значения – «супруг/супруга», при этом *муж* имеет такие производные единицы, как мужской, возмужалый, мужишка, мужчина, мужать, мужаться, мужество, мужик, мужлан, мужланюга [4;535, 536 с.], *жена* – женщина, женка, женское, женство, женственность, женить, жениться, женолюбие, женомужество, женонеистовство, женобесие [4;298 с.].

В целом, анализ значения лексемы *муж* позволяет выделить в качестве *супруга, хозяина* такие его черты, как стойкость в беде, борьбе, терпение, постоянство*, мужик* характеризуется как человек низшего сословия, крестьянин, хлебопашец, тягловой крестьянин, семьянин, хозяин, это человек на внешность видный, крепкий, но грубоватый, необразованный, *мужлан, мужланюга* – грубый, неотесанный мужик, неуклюжий парень [4;535 с.]. Что касается лексемы *жена*, то основными семами выступают: вообще женщина, замужняя женщина, супруга, баба [4;298 с.].

Таким образом, основу обеих лексем составляют признаки гендерного различия, что ярко проявляется в пословицах: *Мужчину мужество красит, а женщину женство. Муж с женой бранятся, да под одну шубу ложатся. Плохой муж в могилу, добрая жена по дворам (по миру)* [4;298 с.]; *В стары годы бывало – мужья жен бивали; а ныне живет, что жена мужа бьет* [4;535 с.].

Рассмотрим семы, характеризующие роль мужа в русских пословицах (см. табл. 2).

Таблица 2

Тематико-идеографическая парадигма лексемы *муж* в пословицах

№	Сема	Примеры
1.	глава семьи	*Муж глава, жена – душа. Муж есть глава, а жена – подножье.*
2.	залог стабильности	*Муж в дому, что глава на церкви, жена в дому, что труба на бане!*
3.	источник благосостояния:	*Муж дому строитель, нищете отгонитель.*
4.	защитник и опора	*За мужнину жену есть, кому вступиться.*
5.	безнравственность	*Чужая жена – лебедушка, а своя – полынь горькая.* *Своя жена – ворона, а чужая – соколёна.*
6.	Ответственность	*Жена не лапоть*: *с ноги не сбросишь. Жена не гусли: поиграв, на стенку не повесишь.*

Анализ пословиц, содержащих лексему *жена*, свидетельствует о том, что они содержат большее количество сем, что, видимо, связано с психологическим разнообразием характера женщины,

ее эмоциональностью, чувственностью, гибкостью, умением приспосабливаться к различного рода условиям жизни (см. табл. 3).

Таблица 3

Тематико-идеографическая парадигма лексемы *жена* в пословицах

№	Сема	Примеры
1.	основа благополучия и мира в семье	*Мир в семье женой держится.* *Без жены как без шапки.*
2.	опора и помощник во всем	*Муж за гуж, жена – за другой.* *За мужа завалюсь – ничего не боюсь.*
3.	честь мужа	*Доброю женою и муж честен.*
4.	ум, мудрость, домовитость	*Умная жена – как нищему сума: всё сбережет. Муж возом не навозит, что жена горшком наносит. Добрая жена дом сбережет, плохая рукавом растрясет*
5.	хозяйственность домоседство	*Добрая хозяйка дороже золота.* *Бабе дорога – от печи до порога.*
6.	внешняя красота уступает трудолюбию	*Красота приглядится, а щи не прихлебаются; С лица не воду пить, умела бы пироги печь.*
7.	наличие здоровья у жены	*Больная жена мужу не мила.* *Не надо и коровы, была бы жена здорова.*
8.	злость как негативное качество жены	*Злая жена сведет мужа с ума. Злая жена, битая бесится, укрощаемая высится, в богатстве зазнается, в убожестве других осуждает. Лучше жить со змеею, чем со злою женою.*
9.	лесть и слезы как способ воздействия	*Женский обычай – слезами беде помогать.*
10.	склонность к прегрешениям	*Муж не знает, где жена гуляет. Баба да бес – один у (в) них вес; Не верь коню в поле (холе), а жене в доме (в воле).*
11.	лживость	*Не всякая жена мужу правду сказывает;* *И дура жена мужу правды не скажет.*
12.	хитрость, напористость	*Куда черт не поспеет, туда бабу пошлет. Где сатана не сможет, туда бабу пошлет.*
13.	Порядочность	*Муж не башмак, с ноги не сбросишь.*

Следует отметить, что в пословицах наблюдается наличие духовного единства семейной четы (ср.: *Муж да жена – одна душа (сатана))*. Несмотря на то, что муж является главой семьи, жена всем заправляет (ср.: *Муж – голова, а жена – шея, куда захочу, туда головушку верчу)*.

В народе ценился единственный брак, жену выбирали не по внешности, а по способности работать, тогда как мужа выбирали по тому, как он ест, принимает пищу: ест аккуратно и споро, не ковыряясь в еде, значит, обладает умением тщательно и быстро выполнять работу (см. табл. 4).

Таблица 4

Фундамент семьи

№	Сема	Примеры
1.	единственный брак	*Дай бог раз жениться, раз креститься и раз умирать. Первая жена от бога, вторая от человека, третья от черта.*
2.	необходимость создания семьи	*Семейная каша погуще кипит.*
3.	духовное единение семейной четы	*Муж – голова, жена – душа. Что гусь без воды, то муж без жены. Без мужа, что без головы, без жены, что без ума.*
4.	благополучие	*У мужа полтина, и у жены половина.*
5.	лад	*Живут рука в руку, душа в душу. Не надобен и клад, коли у мужа с женой лад. Жена мужу пластырь, муж жене пастырь.*

Таким образом, базой, основой семейной жизни являются хорошие отношения, единение, благополучие, лад в семье, однако, в пословицах подчеркивается необходимость телесных наказаний со стороны мужа по отношению к жене, что было типичным явлением в феодальной Руси (ср.: *Люби жену, как душу, тряси её, как грушу; Бей жену обухом, припади да понюхай: дышит да морочит, ещё хочет; Всем бита, и об печь бита, только печью не бита)*.

В пословицах содержится преимущество семейной жизни как для мужчины (ср.: *Холостой – полчеловека; Семья воюет, а одинокий горюет),* так и для женщины (ср.: *Не та счастлива, которая у отца, а та счастлива, которая у мужа)*.

Наличие ума у жены не ценилось *(ср.: Умная жена, как нищему сума),* осуждалось ее легкомысленность (ср.: *Муж задурит, половина двора горит, а жена задурит, и весь сгорит)*, неверность (ср.: *Мужнин грех за порогом остается, а жена всё домой несёт; Муж в дверь ногою, а жена в*

окно и с головою), злобность (ср.: *Железо уваришь, а злой жены не уговоришь; Перед злой женою сатана – младенец непорочный; От пожара и от злой жены, боже, сохрани),* хитрость (ср.: *Нет в лесу столько поверток, сколько у бабы уверток),* сварливость (ср.: *Сварливая жена – в доме пожар)*.

Немаловажную роль играла оценочность жены-мужа по такому параметру, как хорошая (-ий) /плохая (-ой) (ср.: *От плохой жены состареешься, от хорошей помолодеешь; У плохой бабы муж на печи лежит, а хорошая сгонит; Плохо стужа да нужа, а всё лучше худого мужа; За плохим жить, только век должить).*

В пословицах, характеризующих мужа, приветствовались такие качества, как умение трудиться, содержать семью (ср.: *От хозяина чтоб пахло ветром, от хозяйки дымом)*, ум (ср.: *У умного мужа жена выхолена, у глупого по будням затаскана*), отрицалась лень (ср.: *Жена мелет, а муж спит*), неверность (ср.: *Жена верховодит, так муж по соседям бродит*), ревность (ср.: *За ревнивым мужем быть – не в корысти свою молодость износить).*

Немаловажную роль играл возрастной критерий мужа, и здесь встречаются пословицы, содержащие прямо противоположные эмоции, с одной стороны, надежность (ср.: *За молодым жить весело, а за старым хорошо*, *По старом муже молода жена не тужит),* с другой, – нелюбовь (ср.:

За старым жить – только век дожить, *От белого света отстану, а старого любить не стану)*.

Выводы и рекомендации. Гендерные различия в семантике семейных отношений получают яркое отражение в русских пословицах: женщина обладает в большей степени положительными качествами, нежели отрицательными, семейная жизнь зависит от ее умения вести хозяйство, ладить с мужем, быть терпеливой, мудрой, гибкой, тогда как мужчина имеет больше негативных свойств, связанных с его эго, с мнением о своей важности, первостепенности, он не способен приспосабливаться, сдерживать свою физическую силу.

В русской крестьянской семье к жене предъявляется больше требований, чем к мужу, поскольку женщина в силу своей природы является продолжательницей рода и хранительницей домашнего очага, именно от женщины, от ее артистизма, зависит атмосфера в доме, стремление мужчины защищать и оберегать семейные отношения.

Перспективу исследований гендерных различий в семантике семейных отношений мы видим: 1) в сравнительно-сопоставительном аспекте на материале пословиц родственных / неродственных языков или на материале художественных произведений; 2) в диахроническом аспекте на материале памятников письменности; 3) в синхроническом аспекте на материале художественных произведений или в медиа дискурсе; 4) в изучении лингвокультурологических особенностей семейных отношений различных народов.

Список использованной литературы:

(1). Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремиология. М., “Флинта. Наука”, 2009, с. 240.

(2). Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., “Индрик”, 2005, 1038 с.

(3). Даль В.И. Пословицы русского народа. М., “ОЛМА-ПРЕСС”, 1997.

(4). Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современное написание. М., “Астрель – АСТ”, 2001.

(5).Джуманова Д.Р. Лингвокультурологический аспект наследия В.И.Даля. XV Международные Далевские чтения. В.И.Даль в мировой культуре, Сборник научных работ. Ч. 1, Москва–Луганск, 2013, с. 191–206.

(6). Сборник народной мудрости [электронный ресурс]. URL.http://sbornik-mudrosti.ru/poslovicy-i-pogovorki-promuzha (дата обращения: 05.02.2021).

(7). Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е, испр. и доп. [редкол.: С.М.Толстая (отв. ред.), Т.А.Агапкина, О.В.Белова, Л.Н.Виноградова, В.Я.Петрухин]. М., Международные отношения, 2002.

Рахматова Мамура Шахридиновна (преподаватель кафедры русского языка и литературы, Навоийский государственный университет; mamurashaxridinovna2601@gmail.com)

СИСТЕМА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ Л.УЛИЦКОЙ И Л.ПЕТРУШЕВСКОЙ

Аннотация. *Семья для каждого человека – это мощная опора, кладезь ценностей, получаемых в детстве и влияющих на становление всесторонне развитой личности. Эта опора не дает опустить руки перед лицом трудностей, является мощной силой, вдохновляющей на добрые поступки, закладывает в душу духовные основы, прививает моральные качества. В данной статье ос-*

вещаются такие понятия, как семья, семейные ценности, роль воспитания в семье в художественных текстах Л.Улицкой и Л.Петрушевской.

***Ключевые слова**: семья, семейные ценности, гармония, поколения, семейные отношения.*

LYUDMILA ULITSKAYA VA LYUDMILA PETRUSHEVSKAYA BADIIY MATNLARIDA OILAVIY QADRIYATLARNI IFODALASHNING BADIIY VOSITALAR TIZIMI

***Annotatsiya.** Har bir inson uchun oila–bu kuchli qo'llab-quvvatlash, bolalik davrida olingan va har tomonlama rivojlangan shaxsning shakllanishiga ta'sir qiluvchi qadriyatlar ombori. Ushbu qo'llab-quvvatlash qiyinchiliklar oldida qo'llaringizni tushirishga imkon bermaydi, yaxshi ishlarni ilhomlantiradigan kuchli kuchdir, ruhga ma'naviy poydevor qo'yadi, axloqiy fazilatlarni singdiradi. Ushbu maqolada oila, oilaviy qadriyatlar, L.Ulitska va L.Petrushevskayaning badiiy matnlarida oilada tarbiyaning o'rni kabi tushunchalar yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** oila, oilaviy qadriyatlar, uyg'unlik, avlodlar, oilaviy munosabatlar.*

THE SYSTEM OF ARTISTIC MEANS EXPRESSING FAMILY VALUES IN THE LITERARY TEXTS OF LYUDMILA ULITSKAYA AND LYUDMILA PETRUSHEVSKAYA

***Annotation.** The family for every person is a powerful support, a storehouse of values acquired in childhood and influencing the formation of a comprehensively developed personality. This support does not give up in the face of difficulties, it is a powerful force that inspires good deeds, lays spiritual foundations in the soul, and instills moral qualities. This article highlights such concepts as family, family values, and the role of family education in the literary texts of L.Ulitskaya and L.Petrushevskaya.*

***Keywords:** family, family values, harmony, generations, family relations.*

Введение. Людмила Улицкая – одна из самых известных российских писательниц, чьи произведения часто затрагивают темы семейных отношений, внутренней гармонии и кризиса ценностей. Семейные ценности в художественном тексте Улицкой представляют собой сложный и многогранный аспект её творчества, в котором она использует различные художественные средства для их выражения.

В произведениях Улицкой персонажи играют важную роль в выражении семейных ценностей. Многие из них переживают трудности в отношениях с родителями, детьми, супругами, что заставляет их пересматривать собственные взгляды на семью, любовь и поддержку.

Людмила Улицкая часто использует семейные конфликты, внутренние переживания персонажей как способ глубже исследовать их отношения и понять, что для них действительно важно. Конфликты в семье – это не просто сюжетный элемент, а средство осознания ценности отношений, любви, верности.

В художественных текстах Людмилы Петрушевской тема семейных ценностей часто предстает в контексте сложных, порой противоречивых отношений между членами семьи. Автор использует различные художественные средства для выражения этой темы, позволяя читателю почувствовать напряженность, боль, одиночество, но и некую искренность в отношениях героев. Семья Петрушевской часто изображена как поле борьбы, где «ненаписанные» правила отношений, ожидания и реальность не совпадают. Этот конфликт проявляется не только в открытых ссорах, но и в молчаливых разрывах, отсутствии взаимопонимания.

Петрушевская нередко использует образы, символизирующие семейные узы или их разрушение. Например, семейный очаг может быть представлен как место, где теплота и безопасность часто оборачиваются холодом и отчуждением. Важными символами могут быть предметы быта, дома, старые фотографии, которые напоминают о прошлом и накладывают определенный отпечаток на отношения между героями.

Несмотря на наличие семьи, герои Петрушевской часто испытывают одиночество. Это одиночество может быть не только физическим (например, героиня остаётся одна в пустой квартире), но и внутренним, связным с невозможностью быть понятым или принятым в семье. Система семейных ценностей в таких произведениях зачастую оказывается искаженной, что ставит под вопрос идеал «счастливой семьи».

В произведениях Петрушевской часто встречаются женские образы, переживающие кризис семейных ценностей. Через героинь автор исследует динамику отношений в семье, часто ставя женщин в сложные моральные дилеммы, где их выборы (или отсутствие выбора) становятся центральной темой произведений.

Время в произведениях Петрушевской часто работает как средство осмысления семейных отношений. Прошлое не всегда является частью идеализированного прошлого, а скорее представляет собой болезненный опыт. Воспоминания о детстве, о матери или отце могут быть как источником комфорта, так и боли, что отражает сложность семейных связей.

Система художественных средств, используемых Петрушевской, помогает глубже понять противоречивую природу семейных ценностей, исследовать их разрушение и трансформацию в современном обществе.

Методология исследования. В данной статье использованы такие методы, как описательный метод, сравнительный анализ.

Анализ литературы по теме. Роман «Казус Кукоцкого»,[1] написанный Людмилой Улицкой, был опубликован в 2001 году и с тех пор стал важным произведением современной российской литературы. В нем Улицкая затрагивает такие темы, как моральные выборы, личные трагедии, общественные проблемы и сложные отношения в условиях изменяющегося постсоветского мира.

Основными идеями и тематикой романа являются моральные дилеммы и ответственность: роман охватывает историю главного героя, доктора Кукоцкого, который сталкивается с серьезными этическими и моральными проблемами. Он является хирургом и гинекологом, и его работа требует не только профессионализма, но и способности принимать сложные моральные решения. В контексте произведения возникает вопрос о границах человеческой ответственности, праве человека на жизнь и на выбор, а также о последствиях этих решений.

В центре повествования находится не только врачебная деятельность, но и личная жизнь Кукоцкого, его отношения с женой, любовными партнерами и коллегами. Автор исследует человеческую природу, вопросы любви, верности, обмана и боли. Улицкая через судьбы героев показывает, как личные трагедии и эмоциональные переживания переплетаются с историческим контекстом.

Роман частично охватывает события, происходившие в Советском Союзе и России 20-го века. В произведении Улицкая обращается к социальной и политической действительности, где профессии, в том числе медицинская, становятся не только личной судьбой, но и частью общей социальной структуры, в которой каждый шаг имеет значение для всех. Это отражает проблемы системы и человеческие страдания, связанные с политическими и социальными изменениями

Роман также поднимает вопросы личной идентичности, поиска самого себя и смысла жизни. Герои сталкиваются с внутренним кризисом, не понимая, как поступить в сложных ситуациях. Улицкая мастерски изображает внутреннюю борьбу своих персонажей, их ощущения утраты контроля над собственной судьбой.

Улицкая использует многослойную структуру романа, в котором переплетаются различные временные и сюжетные линии. Это дает возможность глубже понять внутренний мир персонажей, их переживания и осознания. Стиль Улицкой можно охарактеризовать как психологически насыщенный, где внимание уделяется не только внешним событиям, но и внутренним процессам, происходящим в сознании героев.

В романе можно найти множество символов и метафор, которые усиливают основную тематику. Например, образ медицинской практики как метафора человеческой жизни, где врач выступает в роли не только профессионала, но и морального судьи. Также важным является символ любви, которая, как и медицина, может быть как исцеляющей, так и разрушительной силой.

"Казус Кукоцкого" стал важным произведением для российской литературы начала 21 века. Он затронул актуальные вопросы, которые волнуют многих людей, и смог сочетать личные переживания с более широкими социальными и политическими проблемами. Улицкая создала произведение, которое не только задает вопросы, но и заставляет читателя искать ответы.

"Казус Кукоцкого" – это произведение, которое исследует сложные вопросы человеческой природы, морали и ответственности в условиях социальной и исторической трансформации. Людмила Улицкая показывает, как каждый человек, независимо от его профессии или положения, сталкивается с выбором, который определяет его дальнейшую судьбу.

В романе раскрываются семейные и моральные противоречия, через которые герои приходят к пониманию своих ценностей. Сложные отношения между мужем и женой, родителями и детьми ставят персонажей перед моральным выбором, что в свою очередь позволяет раскрыть идеи о жертве, принятии и прощении.

Для Улицкой характерно использование символических образов, которые помогают глубже передать семейные отношения. Это могут быть бытовые детали, предметы или даже природные явления, которые становятся метафорой для тех или иных аспектов семейной жизни.

В произведении «Серая зона» образ города, в котором происходит действие, можно трактовать как метафору для семейной жизни. Город – это пространство, где существуют свои правила, свои законы, что отражает сложность отношений внутри семьи.

[1] Улицкая Л.Е. Казус Кукоцкого. “Новый мир”, № 8–9, М., 2000.

В текстах Улицкой часто встречаются эмоционально насыщенные диалоги, которые становятся инструментом для выражения семейных ценностей. Через разговоры персонажей, их монологи, дискуссии о любви, родительстве и долге писательница передает целый спектр семейных проблем.

Рассказ Людмилы Улицкой «Где ты, Адам?» был написан в 1999 году и входит в сборник одноимённых произведений. Это произведение – рассказ о сложных человеческих отношениях, о поиске себя и смысла жизни. В нем поднимаются вопросы моральных и духовных ценностей, природы любви и одиночества.

Главная героиня рассказа, молодая женщина, переживает личную трагедию. Она ищет ответы на важные вопросы своей жизни, сталкиваясь с вопросом, что же для нее важно: чувства или общественные ожидания, связь с другим человеком или внутреннее одиночество. В то же время её судьба переплетается с судьбой её возлюбленного Адама, образ которого становится символом чего-то идеализированного и недостижимого, а его отсутствие заставляет героиню заново осмысливать своё существование.

Тема поиска любви и понимания, а также влияние внешнего мира на личные отношения, является важной в творчестве Улицкой. В этом рассказе она исследует, как люди пытаются найти смысл в жизни через отношения, как они строят свои связи, порой ошибаются, но в конце концов учат друг друга чему-то важному.

В рассказе диалоги между матерью и дочерью, между супругами или между поколениями часто раскрывают глубину семейных отношений. В этих диалогах иногда спрятаны основные вопросы о любви, прощении и ответственности.

Одним из важных аспектов семейных ценностей в текстах Улицкой является тема жертвенности ради семьи. Персонажи часто сталкиваются с необходимостью делать трудные выборы в интересах своих близких.

В романе «Лестница Якова»[1] многие герои оказываются перед сложными выборами, где необходимо пожертвовать личным благополучием ради сохранения целостности семьи. Тема жертвенности, в том числе моральной и духовной, пронизывает все произведение.

Важную роль в изображении семейных ценностей играет тема времени и памяти. Улицкая нередко обращается к прошлому героев, к воспоминаниям, которые становятся основой для осознания значимости семейных связей.

В романе «Счастливый случай»[2] воспоминания о прошлом, семейные реликвии, истории, передаваемые из поколения в поколение, становятся основой для понимания того, что важнее всего в жизни.

Система художественных средств выражения семейных ценностей в произведениях Людмилы Улицкой включает разнообразие подходов, от глубокой проработки персонажей до символизма, диалогов и обращения к памяти. Семья в её произведениях — это не просто социальная единица, но сложная структура, которая позволяет раскрыть вопросы морали, любви, жертвенности и взаимопонимания.

Людмила Петрушевская, одна из ведущих российских писательниц, создавшая произведения, глубоко исследующие психологию и внутренний мир человека, часто затрагивает тему семейных ценностей в своих текстах. Для неё семья – это не просто социальная ячейка, но и пространство сложных человеческих отношений, где переплетаются любовь, отчуждение, страдание и привязанности. В её творчестве можно выделить несколько основных аспектов, через которые она передаёт своё видение семейных ценностей:

В произведениях Петрушевской семейные отношения часто бывают источником глубоких конфликтов, обострённых эмоциональных переживаний. Она показывает, что даже в самых близких и долгих отношениях между членами семьи существует неизбежное напряжение, которое выражается в недомолвках, невыраженных обидах, боли и неумении понять друг друга. Семья, по Петрушевской, не является идиллическим местом, а скорее ареной для борьбы с собой и другими.

Женщины в произведениях Петрушевской играют центральную роль. Мать, жена, сестра или дочь – все эти роли несут на себе тяжелую ношу ответственности, но часто оказываются заложниками собственных эмоций и ожиданий. Женщины становятся как носителями традиционных ценностей, так и жертвами стереотипов. Семья для них – это одновременно место любви и принуждения, силы и слабости.

[1] Улицкая Л.Е. Лестница Якова. М., “Астрель”, 2015, с. 732.

[2] https://libking.ru/books/russian_-lyudmila-ulickaya-schastlivyj-sluchaj.html

Хотя семья является основой многих произведений Петрушевской, она также изображает семью как источник одиночества. Она показывает, как в семье люди могут чувствовать себя неуслышанными, не понятыми, как будто они существуют не рядом с близкими, а в полной изоляции. Это ощущение одиночества иногда столь сильно, что оно становится даже болезненным. В некоторых произведениях Петрушевской одиночество становится трагическим следствием семейных отношений.

В её произведениях часто встречается тема памяти и влияния прошлого на семейные отношения. Порой прошедшие годы оставляют неизгладимый след, который влияет на настоящее, формируя отношения в семье. В произведениях Петрушевской важно то, как воспоминания и старые обиды передаются от поколения к поколению.

Петрушевская в своих произведениях также затрагивает тему того, как общественные ожидания и социальные роли влияют на семейные ценности. В частности, она критикует те нормы, которые ограничивают личную свободу людей в семье, например, подавление личных желаний ради выполнения социального долга или ожиданий окружающих.

В творчестве Людмилы Петрушевской семья предстает как сложная и многогранная структура, где переплетаются личные переживания и общественные стереотипы, традиционные ценности и индивидуальные поиски счастья и самореализации. Семейные отношения в её произведениях часто становятся темой глубоких психологических исследований, где простые, на первый взгляд, семейные связи раскрываются в их полной сложности.

Лексико-семантический аспект репрезентации семейных ценностей в творчестве Л. Петрушевской представляет собой исследование того, как автор через язык и его элементы изображает и передает основные аспекты семейных отношений, моральных норм и ценностей в своих произведениях. Для анализа этого аспекта важно учитывать как лексическое наполнение текста, так и его семантическую структуру, через которую раскрываются основные мотивы и смыслы.

В произведениях Л.Петрушевской часто рассматриваются семейные отношения, которые могут быть изображены как жесткие, разрушенные, конфликтные или, наоборот, как уязвимые и желающие любви. Авторская позиция в отношении семьи многогранна: она может быть как источником боли и разочарования, так и местом, где сохраняется надежда на искупление и восстановление гармонии.

Часто в произведениях Петрушевской сталкиваются разные поколения, что приводит к конфликтам. Например, старшие поколения (родители, бабушки) представляют собой устоявшиеся представления о жизни, а молодые (дети) пытаются создать собственную реальность, что вызывает столкновение ценностей.

Даже в контексте семьи герои часто оказываются одиноки, что может свидетельствовать о кризисе семейных отношений. В то же время забота и любовь (хотя и не всегда традиционным образом) могут быть теми важными нитями, которые удерживают героев, несмотря на многочисленные кризисы.

Лексический выбор в текстах Петрушевской часто создаёт контраст между обыденным языком и глубокими, порой трагическими темами. Разговорная речь, используемая персонажами, может быть полна эмоций, что усиливает восприятие семейных драм.

На основе лексического анализа можно выделить несколько лексических полей, которые могут варьироваться в зависимости от контекста. Например, для семейных конфликтов характерны такие слова, как "разрушение", "горе", "предательство", "молчание", "страх". В то время как для положительных, гармоничных отношений – "тепло", "любовь", "забота", "поддержка".

Петрушевская часто применяет метафоры, которые вносят глубину в описание семейных отношений. Например, она может использовать метафору "порванные нити" для обозначения утраченных связей или "замкнутый круг" для выражения цикличности семейных проблем.

Герои Л.Петрушевской, как правило, принадлежат к разным слоям общества и могут быть изображены с акцентом на их внутренние переживания. Часто семейные ценности через персонажей становятся частью исследования человеческой души. Например, через женские образы автор изображает как индивидуальные поиски смысла жизни, так и традиционные роли матери, жены.

Функции лексико-семантического поля в контексте семейных ценностей: Лексико-семантический аспект работает как средство демонстрации и формирования личных ценностей героев, а также как инструмент для демонстрации разрушения или поддержания традиционных представлений о семье. Через выбор лексики Петрушевская изображает как процесс разрушения этих ценностей, так и стремление к восстановлению гармонии.

Заключение и предложения. Таким образом, лексико-семантический аспект репрезентации семейных ценностей в творчестве Л.Петрушевской является многогранным и сложным, связывающим язык и культуру, внутренний мир героев и их отношения с окружающими. Через лексическую систему и семантические элементы писатель рисует глубокие и многозначные картины семейных переживаний, где сочетаются как трагичные, так и утопические образы.

Список использованной литературы:

(1). Улицкая Л.Е. Казус Кукоцкого. "Новый мир", № 8–9, М., 2000.

(2). Улицкая Л.Е. Лестница Якова. М., "Астрель", 2015, с. 732.

Хазратқулова Феруза Турдимурод кизи (НУУ докторант 2-курса; feruza_khazratkulovaa@mail.ru)

РАСТЕНИЯ И СМЕРТЬ: УТРАТА И ГОРЕ, ВЫРАЖЕННЫЕ ЧЕРЕЗ ЦВЕТЫ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *Статья представляет сжатое лингвопоэтическое исследование флористической/ботанической образности в репрезентации смерти и утраты в английской литературе с фокусом на трагедиях У.Шекспира – Гамлет, Отелло, Ромео и Джульетта. На основе сравнительно-аналитического метода системно рассматриваются поэтические функции цветочной символики, её культурные и интертекстуальные основания, а также эстетическая роль в драматической композиции. В качестве кейсов анализируются «документ безумия» Офелии (раздаривание воображаемых цветов), «Песня ивы» Дездемоны и наложение свадебного и погребального кодов в Ромео и Джульетте. Показано, что природные символы у Шекспира не декоративны, а функционируют как культурно-лингвистический код, через который артикулируются психологическая глубина и философские размышления о жизни и смерти. Результаты уточняют поэтику Шекспира, высвечивая взаимодействие символического языка, культурной традиции и повествовательной структуры, и предлагают методологическую базу для дальнейших сопоставительных исследований флористических мотивов в различных культурных контекстах; работа вносит вклад в литературную семиотику и культурную лингвистику.*

Ключевые слова: *поэтика Шекспира, Цветочная и ботаническая символика, Драматургия трагедий, Лингвопоэтический анализ, Семиотика и система символов, Культурный контекст елизаветинской эпохи, Этноботаника, Контекстуальный подход, Метод сравнительного анализа, мотивы смерти и скорби.*

Xazratqulova Feruza Turdimurod qizi (O‘zMU 1-kurs doktoranti; feruza_khazratkulovaa@mail.ru)

O‘SIMLIK VA O‘LIM: INGLIZ ADABIYOTIDA GULLAR ORQALI IFODALANGAN YO‘QOTISH VA QAYG‘U

Annotatsiya. *Maqola ingliz adabiyotida, xususan, U.Shekspir tragediyalarida o‘lim va yo‘qotish motivlarining badiiy ifodasida gul va o‘simlik obrazlarining semantik hamda madaniy-funksional o‘rnini lingvopoetik rakursda tadqiq etadi. Korpus–Hamlet, Otello, Romeo va Julyetta; usul – qiyosiy-tahliliy. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Ofeliya gullari, "Tol qo‘shig‘i" va to‘y-motam sahnalaridagi floral kodlar qahramon ruhiyati, motam kayfiyati va hayotning o‘tkinchiligi singari mazmunlarni ixcham metaforik ramzlar orqali uyg‘un aks ettiradi. Natijalar Shekspir poetikasida tabiat obrazlari dramatik struktura bilan semantik uyg‘unlikda ishlashini, ularning lingvokulturologik ildizlari va estetik qiymatini ochib beradi hamda ingliz adabiyotida ramziy obrazlar funksiyasini chuqurroq anglash va keyingi tadqiqotlar uchun metodik asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *Shekspir poetikasi, gul va o‘simlik ramzlari, tragediya dramaturgiyasi, lingvopoetik tahlil, semiotika va ramzlar tizimi, Elizabethan davri madaniyati, etnobotanika, kontekstual yondashuv, qiyosiy tahlil metodologiyasi, o‘lim va qayg‘u motivlari.*

Xazratqulova Feruza Turdimurod qizi (NUU doctorate student; feruza_khazratkulovaa@mail.ru)

PLANTS AND DEATH: LOSS AND GRIEF AS EXPRESSED THROUGH FLOWERS IN ENGLISH LITERATURE

Annotation. *This study offers a concise linguopoetic account of floral and botanical imagery in the representation of death and loss in English literature, with primary focus on Shakespeare's Hamlet, Othello, and Romeo and Juliet. Using comparative–analytical methods, it examines the poetic function of floral symbols, their cultural and intertextual bases, and their aesthetic roles in dramatic structure. Case analyses include Ophelia's symbolic distribution of flowers in Hamlet, Desdemona's "Willow Song" in Othello, and the coupling of nuptial and funerary motifs in Romeo and Juliet, where floral signs articulate grief, memory, psychological crisis, and life's transience. The findings show that Shakespeare's nature*

imagery is not decorative but a linguistic–cultural code through which psychological depth and philosophical reflections on life and death are conveyed. The study refines Shakespearean poetics by highlighting interactions among symbolic language, cultural tradition, and plot design, and it provides a methodological basis for comparative research on floral motifs across cultures within literary semiotics and cultural linguistics.

Key words: *Shakespearean poetics, floral and botanical symbolism, tragic dramaturgy, linguopoetic analysis, semiotics and symbol systems, Elizabethan cultural context, ethnobotany, contextual interpretation, comparative analysis methodology, themes of death and mourning.*

Введение. В английской литературе мотивы природы и растений на протяжении веков несут значительную семантическую нагрузку, выступая центральными символами выражения философских, эстетических и культурных воззрений (Shakespeare Birthplace Trust, 2023; Mullan, 2018). Особенно цветы обладают многослойной символикой, через которую поэтически репрезентируются жизнь и смерть, любовь и утрата, невинность и гибель (Greenblatt, 2010). Хотя «язык цветов» обычно связывают с викторианской эпохой (Seaton, 2012), поливалентные флористические значения уже заметны в искусстве Ренессанса – прежде всего у Шекспира, где они образуют интегральную часть драматургии (Shakespeare.org.uk, 2023). Шекспир употребляет свыше 180 наименований растений и цветов, используя природную образность как семантический и психологический инструмент (Garber, 2004). В трагедиях флористические символы двуполюсны: они маркируют красоту и чистоту, одновременно сигнализируя преходящесть и распад (Blake, 2011). Миф о Прозерпине/Персефоне, похищенной во время собирания цветов, подкрепляет прочтение цветения как эмблемы порога жизни и смерти (Hamilton, 1998).

Соответственно, в Гамлете эмблематическое раздаривание цветов Офелией на фоне её душевного распада и погребальные флористические детали усиливают трагическую фактуру (Thompson &Taylor, 2006); в Отелло «Песня ивы» предвосхищает катастрофу (Shapiro, 2005); в Ромео и Джульетте любовь переплетена со смертью через образы цветов и лекарственных трав (Shapiro, 2005). Актуальность исследования состоит в системном описании лингвопоэтической роли растительной/флористической символики у Шекспира, проясняющем семантическую архитектуру пьес и их культурную контекстуальность (Bloom, 1999). Выходя за пределы шекспироведения, анализ формирует теоретическую основу лингвокультурной интерпретации символических систем английской литературы и методологическую платформу для сравнительных исследований параллельной символической семантики в разных эпохах и культурах.

Обзор литературы. Корпус шекспировских текстов – прежде всего флористическая/ботаническая образность в трагедиях – на протяжении столетий остаётся в фокусе исследований. У. Шекспира природа не декоративна, а служит первичным семантическим инструментом, структурируя развитие сюжета, психологию персонажей, усиливая конфликт и артикулируя философские идеи (Spurgeon, 1935; Garber, 2004; Bloom, 1999). Цветочно-растительные образы образуют глубокие слои языковой структуры и действуют как интегральные элементы поэтико-семантической системы; потому их изучение ведётся на стыке филологии, культурологии, семиотики и лингвопоэтики (Ellacombe, 1878; Thompson & Taylor, 2006).

В елизаветинской Англии такая образность напрямую соотносилась с широкой эмблематической культурой: эмблемные книги, гербовые репертуары и популярные ботанические знания «обучали» зрителя мгновенно считывать растительные символы (Seaton, 2012; Shakespeare Birthplace Trust, 2023). Каждому виду соответствовала определённая семантическая нагрузка, соотносящая моральные концепты, философские идеи и культурные ценности (Hamilton, 1998). В лингвопоэтическом анализе эти образы функционируют как «культурный код», внедряющий социокультурный контекст эпохи (Lotman, 1990; Eco, 1976). Исследователи показывают, что природные метафоры и символы подпирают семантический и композиционный дизайн пьес (Spurgeon, 1935; Garber, 2004; Greenblatt, 2010): «гнилой сад» в Гамлете репрезентирует моральный распад Дании, тогда как формула the body is a garden; the will, the gardener в Отелло кодирует философию агентивности (Dowden, 1875; Shapiro, 2005). Тем самым природная образность центрирует социально-философский смысл.

Современные подходы – лингвопоэтика, экокритика, культурная лингвистика – переосмысляют эти образы как интертекстуальные сети знаков, связанные с мифологическими, библейскими и фольклорными источниками (Bakhtin, 1981; Fowler, 1986; Bath, 1994; Egan, 2006). Парадигматичен образ Офелии: в сцене «безумия» она «раздаёт» эмблематические цветы (fennel, violet, daisy, columbine, rue), каждый из которых несёт кодифицированные моральные, религиозные или философские значения в елизаветинской культуре (Gerard, 1597; Ellacombe, 1878). Феминистские чтения трактуют букет как символический «сценарий» женского голоса и страдания при патриархате (Showalter,

1985); редакторские исследования выводят сцену к эмблемным книгам как «ботаническую семиотику» на сцене (Thompson&Taylor, 2006). Миф о Прозерпине/Персефоне закрепляет флористические знаки на пороге жизнь/смерть (Hamilton, 1998; Greenblatt, 2010; Shapiro, 2005). Публичные проекты вроде Ophelia's Garden визуализируют этот код для зрителя (Utah Shakespeare Festival, 2019). В Отелло «Песня ивы» Дездемоны активирует традиционный индекс женской скорби и утраты, работая как предвосхищение (Neely, 1985; Shapiro, 2005; Garber, 2004). В Ромео и Джульетте монолог брата Лоренцо о травах соединяет целительное/токсическое двуединство лекарственных растений, тематически сплавляя любовь и смерть (Thomas, 1983; Shapiro, 2005); роза конденсирует красоту и преходящесть в символике Ренессанса (Shakespeare Birthplace Trust, 2023; Bath, 1994; Manning, 2002).

Функции. (i) предвосхищение (foreshadowing) – «Песня ивы» (Neely, 1985; Garber, 2004); (ii) психологическая визуализация–экстериоризация внутренних состояний (цветы Офелии) (Showalter, 1985; Thompson & Taylor, 2006); (iii) философско-культурное моделирование – интеграция жизнь/смерть, красота/непостоянство, любовь/трагедия (монолог брата Лоренцо) (Shapiro, 2005; Thomas, 1983). Семиотика проясняет частные соотнесения–ива: женская скорбь; розмарин: память/верность; фиалка: утончённость/ранняя смерть; водосбор (columbine): вероломство/непостоянство – опосредуя культурную коммуникацию автор–аудитория (Ellacombe, 1878; Gerard, 1597; Lotman, 1990; Eco, 1976; Seaton, 2012). Итак, ботаническая образность Шекспира выражает эстетический эффект и эпистемическое содержание, действуя как метатекст, который разъясняет тематические ядра и отражает мировидение эпохи; новейшие экокритические и цифрово-гуманитарные исследования продолжают картировать эту символическую систему (Egan, 2006; Greenblatt, 2010; Shakespeare Birthplace Trust, 2023).

Методология исследования. Цель – лингвопоэтический анализ того, как смерть и скорбь кодируются через флористико-ботаническую образность в трагедиях Шекспира; применён сравнительный метод (Fowler, 1986; Lotman, 1990), позволяющий сопоставлять шекспировские символы и выявлять межэпохальные/межкультурные параллели. Корпус: Гамлет, Отелло, Ромео и Джульетта, где растительные образы несут ключевую семантическую нагрузку в психологической и драматической структурах (Spurgeon, 1935; Garber, 2004).

Сначала идентифицированы и отдельно проанализированы ведущие ботанические мотивы: сцена раздачи цветов Офелией в Гамлете (Showalter, 1985; Thompson & Taylor, 2006); «Песня ивы» Дездемоны в Отелло (Neely, 1985); свадебно-похоронные ритуалы и травологический монолог брата Лоренцо в Ромео и Джульетте (Shapiro, 2005; Thomas, 1983). Их семантические, культурные и психологические слои изучались контекстуально; далее результаты сопоставлялись для фиксации конвергенций/дивергенций и объяснения драматургических функций символов (Dowden, 1875; Bloom, 1999).

Использованы авторитетные научные издания и комментированные серии Oxford и Arden для обеспечения лингвистической точности и исторического контекста (Thompson&Taylor, 2006; Shakespeare, various editions). Для реконструкции эпохальных значений флоры привлечены елизаветинские ботанические источники: Gerard, The Herbal or General History of Plants (1597); Lyte, перевод Cruydeboeck (1578); а также каталог флористического фольклора Ellacombe (Gerard, 1597; Lyte, 1578; Ellacombe, 1878). В рамках методологии использованы этноботанические и фольклорные материалы: культурно-специфические смыслы и мифологические корни фенхеля, фиалки, ромашки и водосбора, названных Офелией (Hamilton, 1998; Utah Shakespeare Festival, 2019); в частности, связь фиалки с мифом о Персефоне, маркирующая хрупкость и раннюю смерть (Hamilton, 1998; Greenblatt, 2010).

Сравнительное расширение включало параллели с иными эпохами и культурами: чтение флористической символики Гамлета в сопряжении с романтической поэзией (Wordsworth, 1807) и европейским фольклором (Terras, 1992; Cavanagh, 1994; Manning, 2002; Bath, 1994). Аналитически интегрированы контекстуальное чтение и символико-семиотическая интерпретация с учётом сценографии, историко-социального фона, психологии персонажей и знаковых систем (Bakhtin, 1981; Harrison, 1991; Lotman, 1990; Eco, 1976). Лингвопоэтический подход оценивал эстетико-функциональную роль единиц и образов; ботанические фигуры выступают не орнаментом, а организующими маркерами действия (напр., монолог брата Лоренцо о травах кодирует дуальность жизнь/смерть) (Spurgeon, 1935; Fowler, 1986; Shapiro, 2005; Thomas, 1983). Интердисциплинарный дизайн — ботаника, фольклор, мифология, семиотика, лингвистика – углубляет понимание драматических, психологических и культурных функций флористической образности у Шекспира, формируя надёжную теоретическую базу для современной филологии и культурологии (Egan, 2006; Greenblatt, 2010). Со-

ответственно, методология акцентирует лингвопоэтический и семиотический анализ для реконструкции символических значений в историческом контексте и демонстрации трагической силы мотивов смерти/скорби в шекспировской драме.

Анализ и результаты. Цветы и траур в Гамлете. В Гамлете флористическая символика центральна для репрезентации смерти и скорби. Ключевой эпизод – «раздача» цветов обезумевшей Офелией (IV.5), где эмблематические растения адресуются Лаэрту, Гертруде и Клавдию и проговаривают её страдание через конвенциональные смыслы: розмарин – «для памяти» Лаэрту (память, верность; напоминание о Полонии и о себе) myshakespeare.com; анютины глазки (pansies) – «для дум» (меланхолические размышления) myshakespeare.com; фенхель и водосбор (columbine) – королю/королеве (льстивость/вероломство; неверность) myshakespeare.com; рута («трава благодати», покаяние/печаль) – Гертруде и себе: «носите руту по-разному» (покаяние; разделённое горе) myshakespeare.com; ср. заметки о Ruta graveolens littlefarmhouseflowers.com; маргаритка (daisy, невинность/верность), здесь не дарится – намёк на отсутствие места для невинности myshakespeare.com; фиалки (верность/чистота; ранняя смерть): «я дала бы вам фиалки, но они увяли, когда умер мой отец» – знак гибели радости и траура shakespeare.org.uk. Лаэрт называет это «document in madness» связное свидетельство «языком цветов»; каждый знак обвиняет придворные пороки (забвение, измену, непокаяние, утрату невинности), усиливая трагический эффект shakespeare.org.uk. В речи Гертруды Офелия сама «офлоревлена»: под ивой у ручья, плетя венки, она падает и «как русалка» плывёт среди цветков – пастораль, завуалирующая смерть; ива традиционно маркирует покинутых женщин, уносимые течением цветы зеркалят утрату любви/жизни shakespeare.org.uk. У могилы Лаэрт восклицает: «Положите её в землю; и пусть из её чистого тела взойдут фиалки!» (память о чистоте) litcharts.com; Гертруда бросает «сладости – сладкой», закрепляя юность/красоту Офелии флористическим ритуалом shakespeare.org.uk.

Ива и роза в Отелло. Два растительных эмблемата конструируют мотив утраты: ива и роза. «Песня ивы» Дездемоны (IV.3) – переозвученная баллада — оплакивает оставленность под зелёной ивой, предвосхищая её участь shakespeare.org.ukshakespeare.org.uk; opensourceshakespeare. Orgopensourceshakespeare.org. Известная с 1580-х (первоначально о мужской жертве), у Шекспира она феминизирована и превращена в предсмертный тренос shakespeare.org.uk; сцена даёт Дездемоне и Эмилии медиум для высказывания горя и критики мужской измены shakespeare.org.uk. В V.2 розовая метафора Отелло кристаллизует необратимость: «When I have plucked the rose…» –желание (бальзам розы) и ревность (срыв) борются на пороге убийства; красота и смерть слиты в одном эмблемате.

Слияние любви и смерти через цветы в Ромео и Джульетте. Пьеса сцепляет любовь и смерть через травы/цветы. Травологическая речь брата Лоренцо – земля как «и чрево, и могила», растения как лекарство и яд – формулирует дуальность жизнь/смерть, движущую сюжет; «сонное зелье» трагически оживляет ботанику при ошибочном распознавании shakespeare-navigators. ewu.edu; shakespeare-navigators.ewu.edu. В ложных похоронах граф Парис усыпает цветами «брачное ложе» Джульетты в усыпальнице – «Sweet flower…», совмещая брачный и погребальный коды myshakespeare.com; shakespeare-navigators.ewu.edu. Розмарин, употреблявшийся и на свадьбах, и на похоронах, маркирует память, связывая радость и траур в одном эмблемате shakespeare.org.uk. В склепе Ромео вновь уподобляет Джульетту цветку, поцелуем и «румянцем» яда на «лепестках» усиливая парадокс любовь/смерть. Тем самым розмарин, роза и целебно-ядовитые травы одновременно кодируют чистоту/красоту/юность и тлен/безысходность, структурируя идейное ядро пьесы.

Иные трагические примеры.Вне трёх пьес растительные образы также медиируют распад и утрату. В Короле Лире «венец» из сорных трав/полевых цветов инсценирует низложение через диадему «дикой природы» – визуальную метафору психического и политического крушения books .google.cd. В Макбете совет леди Макбет – «выглядеть как невинный цветок, но быть змеёй под ним» (I.5) – превращает цветок в маску убийственного замысла, связывая флористическую невинность с механизмом смерти. В Юлии Цезаре и Антонии и Клеопатре растительные мотивы редки, но природная символика постоянно сгущает трагическую атмосферу.

Заключение и рекомендации. Суммируя анализ, флористико-ботаническая образность выступает ключевым поэтическим инструментом артикуляции смерти и утраты в шекспировской трагедии. Цветы одновременно маркируют красоту и преходящесть, придавая скорби и кончине зримую аффективную форму; эмблематические детали – увядшая фиалка Офелии и «ивовые слёзы» Дездемоны – усиливают отклик аудитории, что является одной из характерных драматургических удач Шекспира. В культурной среде Шекспира флористический код был общеупотребим, и поэт использует его с точностью: один знак способен предвосхитить катастрофу («Песня ивы») или озвучить немую скорбь (букет Офелии); напротив, единичная эмблема может слить противоположности

– в Ромео и Джульетте розмарин и роза участвуют одновременно в свадебном и погребальном сценариях. Результаты показывают, что растительная образность – не орнамент, а культурно-семиотический код, направляющий действие, углубляющий интериорность и подающий смысловые сигналы зрителю (Lotman, 1990; Eco, 1976). Так, сцена раздачи цветов кодирует и личное страдание, и критику положения женщин в патриархальной культуре (Showalter, 1985; Thompson & Taylor, 2006); «Песня ивы» предвосхищает участь Дездемоны (Neely, 1985); травологический дискурс брата Лоренцо моделирует дуальность жизнь/смерть (Thomas, 1983; Shapiro, 2005). В лингвопоэтическом плане эти образы не только создают эстетическую красоту, но и преломляют этико-философскую оптику эпохи (Greenblatt, 2010). Интеграция контекстуального и символического анализа прояснила интертекстуальные связи и культурные истоки (Bath, 1994; Manning, 2002), позволив рассматривать природную образность как семиотическую систему с лингвистической, эстетической и историко-духовной значимостью.

Флористические и травные эмблемы Шекспира образуют сложную семантическую систему, художественно конденсирующую размышления о жизни, смерти, любви, памяти и непостоянстве; это даёт теоретические дивиденды лингвопоэтике, семиотике и культурологии и задаёт платформу для дальнейших филологических исследований.

Список использованной литературы:

(1). Abjalova M.A. (2020). Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari [Linguistic modules of editing and analysis software]. Toshkent, “Nodirabegim”.

(2). Alciato A. (1531). Emblemata. Augsburg. Heinrich Steyner.

(3). Bakhtin M.M. (1981). The dialogic imagination: Four essays (M.Holquist, Ed.; C.Emerson & M.Holquist, Trans.). University of Texas Press.

(3). Bath M. (1994). Speaking pictures: English emblem books and Renaissance culture. Longman.

(4). Bloom H. (1999). Shakespeare. The invention of the human. Riverhead Books.

(5). Cavanagh C. (1994). Lyric poetry and modern politics. Russia, Poland, and the West. Yale University Press.

(6). Dowden E. (1875). Shakespeare: A critical study of his mind and art. Henry S. King & Co.

(7). Eco U. (1976). A theory of semiotics. Indiana University Press.

(8). Egan G. (2006). Green Shakespeare. From ecopolitics to ecocriticism. Routledge.

(9). Ellacombe H.N. (1878). The plant-lore & garden-craft of Shakespeare. Satchell & Co.

(10). Fowler R. (1986). Linguistic criticism. Oxford University Press.

(11). Garber M. (2004). Shakespeare after all. Anchor Books.

(12). Gerard J. (1597). The herbal or general history of plants (Facsimile edition). Mir.

(13). Greenblatt S. (2010). Will in the world: How Shakespeare became Shakespeare. WW.Norton.

(14). Hamilton E. (1998). Mythology: Timeless tales of gods and heroes. Grand Central Publishing.

(15). Harrison P. (1991). The Bible, Protestantism, and the rise of natural science. Cambridge University Press.

(16). Karasik V.I., Sternin I.A. (Eds.). (2007). Antologiya kontseptov. Slovar' [Anthology of concepts. Dictionary]. Gnozis.

(17). Lotman Y.M. (1990). Universe of the mind. A semiotic theory of culture (A.Shukman, Trans.). Indiana University Press.

(18). Lyte H. (1578). A niewe herball, or historie of plants. Henry Bynneman.

(19). Manning J. (2002). The emblem. Reaktion Books.

(20). Neely C.T. (1985). Broken nuptials in Shakespeare’s plays. Yale University Press.

(21). Qosimov B. (2004). Shekspir poetikasi [Shakespeare’s poetics]. Fan.

(22). Seaton B. (2012). The language of flowers: A history. University of Virginia Press.

(23). Shakespeare Birthplace Trust. (2023). Shakespeare’s flowers and plants. https://www.shakespeare.org.uk

(24). Shakespeare W. (various editions). Hamlet, Othello, Romeo and Juliet. Oxford University Press.

(25). Shapiro J. (2005). A year in the life of William Shakespeare. 1599. HarperCollins.

(26). Showalter E. (1985). Representing Ophelia: Women, madness, and the responsibilities of feminist criticism. In P.Parker & G.Hartman. (Eds.), Shakespeare and the question of theory (pp. 77–94). Methuen.

(27). Spurgeon C.F.E. (1935). Shakespeare’s imagery and what it tells us. Cambridge University Press.

(28). Ter-Minasova S.G. (2000). Реальный мир, культура, язык [The real world, culture, language]. In Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya [Language and intercultural communication] (pp. 35–87). Slovo/Slovo.

(29). Terras V. (1992). A history of Russian literature. Yale University Press.

(30). Thompson A. (1992). Hamlet. Arden Shakespeare.

(31). Thompson A.,Taylor N. (Eds.). (2006). Hamlet. The Arden Shakespeare, third series. Arden Shakespeare.

(32). Thomas K. (1983). Man and the natural world. A history of the modern sensibility. Pantheon Books.

(33). Utah Shakespeare Festival. (2019). Ophelia’s garden. Symbolism of flowers in Hamlet.https://www.bard.org

(34). Wordsworth W. (1807). I wandered lonely as a cloud. In Poems, in two volumes. Longman.

Сапарниязова Дилшода Ерназаровна (Ассистент кафедры «Теория и практика перевода» Каракалпакского государственного университета имени Бердаха)

КОМПАРАТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРНОЙ МАРКИРОВАННОСТИ КАРАКАЛПАКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация. *Данная статья посвящена сравнительному анализу фразеологических единиц каракалпакского и английского языков в аспекте их культурной маркированности. Автором рассматриваются механизмы отражения социально-культурной действительности через внутреннюю форму идиом. В работе выявлены основные тематические пласты, в которых наиболее ярко проявляется национальная специфика мировосприятия двух народов: природный ландшафт, бытовые традиции и социальные нормы.*

Ключевые слова: *фразеология, лингвокультурология, компаративистика, культурная маркированность, каракалпакский язык, английский язык, языковая картина мира.*

Saparniyazova Dilshoda Yernazarovna (Berdoq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi assistenti)

QORAQALPOQ VA INGLIZ FRAZEOLOGIZMLARINING MADANIY MARKIRLANGANLIGINI KOMPARATIV TADQIQ ETISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qoraqalpoq va ingliz tillari frazeologik tizimlarining qiyosiy tahlili madaniy markirlanganlik prizmasi orqali ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi har ikki xalqning ijtimoiy-madaniy voqeliklarining frazeologizmlar ichki formasida aks etish mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Maqolada tabiiy landshaft, chorvachilik an’analari va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan milliy-madaniy kodlar tahlil qilinadi. Komparativ tahlil natijasida har bir tilning o‘ziga xos konseptual obrazlari va kognitiv modellari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari tarjimashunoslik va madaniyatlararo muloqot sohalarida amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, madaniy markirlanganlik, komparativistika, qoraqalpoq tili, ingliz tili, lisoniy olam manzarasi, etnomadaniy komponent.*

Saparniyazova Dilshoda Yernazarovna (Assistant Teacher, Department of “Theory and Practice of Translation”, Berdakh Karakalpak State University)

A COMPARATIVE STUDY OF CULTURAL MARKEDNESS IN KARAKALPAK AND ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation. *This article is devoted to the comparative analysis of phraseological units in the Karakalpak and English languages through the prism of their cultural markedness. The purpose of the research is to identify the mechanisms reflecting socio-cultural realities within the internal form of idioms. The paper analyzes national-cultural codes related to the natural landscape, livestock traditions, and social values. Through comparative analysis, the specific conceptual images and cognitive models of each language are revealed. The findings of the study have practical significance for the fields of translation studies and intercultural communication.*

Keywords: *phraseology, cultural markedness, comparative linguistics, Karakalpak language, English language, linguistic worldview, ethno-cultural component.*

Введение. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью глубокого понимания взаимосвязи языка и культуры в эпоху глобализации. Фразеологический фонд любого языка является наиболее консервативной и в то же время информативной частью лексической системы, выступая в роли «когнитивной памяти» этноса. Исследование культурной маркированности в паре каракалпакский-английский позволяет не только выявить специфику национальных характеров, но и расширить теоретическую базу сопоставительного языкознания. Целью работы является дешифровка культурных кодов, заложенных во фразеологических единицах (ФЕ), и определение степени их эквивалентности.

Литературный обзор. Теоретический фундамент исследования культурной маркированности фразеологических единиц (ФЕ) базируется на постулате о том, что язык является не только средством коммуникации, но и механизмом кумуляции (накопления) культурного опыта. В современной лингвистике этот подход оформился в рамках лингвокультурологического направления, где фразеологизмы рассматриваются как «микротексты», хранящие в себе культурные коды (В.Н.Телия, В.А. Маслова, Ю.С.Степанов) [1;102 с.].

Основополагающее значение для понимания природы фразеологизмов имеют труды А.В. Кунина, который разработал теорию фразеологической идентификации. Он подчеркивал, что ан-

глийские идиомы обладают особой устойчивостью и раздельнооформленностью, что позволяет им сохранять архаичные культурные смыслы на протяжении веков. С другой стороны, Ш.Балли (основатель французской стилистики) указывал на аффективную природу фразеологии, отмечая, что социальная действительность отражается в идиомах через призму человеческих эмоций.

В каракалпакском языкознании изучение фразеологических богатств началось с лексикографических работ. Ключевой фигурой здесь является Е.Бердимуратов, чей труд «Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» заложил классификационные основы каракалпакской идиоматики [2;88 с]. Он выделил пласты фразеологизмов, возникших из народных ремесел, традиций скотоводства и устного народного творчества.

Дальнейшее развитие тема получила в работах Г.Айнзаровой и Ш.Абдиназимова. Исследователи акцентируют внимание на этнолингвистическом аспекте: каракалпакские ФЕ тесно переплетены с понятием «национальной ментальности» (менталитет). Например, концепты «степь», «родство» и «честь» в каракалпакской фразеологии имеют специфическую иерархию, отличную от европейских систем [5;145 с.].

Культурная маркированность – это наличие в значении языковой единицы компонента, указывающего на специфику быта, истории или психологии конкретного этноса. Исследователи Г.Д. Томахин и В.В.Воробьев называют такие единицы «лингвокультуремами».

В английской лингвистике вопросы культурной специфики широко освещались в работах Э. Сепира и Б.Уорфа (гипотеза лингвистической относительности), которые утверждали, что структура языка определяет способ восприятия действительности. Современные англоязычные лингвисты (например, А.Вежбицкая) используют метод семантических примитивов для сравнения культурных концептов «Englishness» (английскости) с другими культурами, выявляя такие доминанты, как дистанцированность (privacy) и самообладание.

Сравнительное изучение каракалпакского и английского языков в данном ключе является относительно новым и перспективным. Разноструктурность (агглютинативный каракалпакский vs аналитический английский) и контрастность историко-географических условий (центральноазиатская степная цивилизация и островная морская держава) создают уникальную базу для выявления универсалий (общих черт) и идиоэтнических особенностей (уникальных черт).

Таким образом, анализ литературы показывает, что при наличии мощной базы исследований по отдельности (в английской и каракалпакской филологии), существует дефицит обобщающих компаративных работ, что и обуславливает научную новизну данного исследования.

Методология исследования. Методологическая база данного исследования носит комплексный характер, объединяя традиционные методы сравнительного языкознания и современные подходы лингвокультурологии. Исследование опирается на принцип антропоцентризма, согласно которому язык изучается в тесной связи с человеком, его сознанием и социокультурной деятельностью.

Этапы проведения исследования. Семантическая классификация: Группировка отобранных единиц по тематическим полям (зооморфизмы, соматизмы, бытовые метафоры).

Компаративное сопоставление: Определение степени эквивалентности между каракалпакскими и английскими единицами.

Культурологическая интерпретация. Анализ причин несовпадения образов в двух языках.

Обоснование методов исследования. Сравнительно-сопоставительный метод позволяет выявить универсальные (общие для человечества) и специфические (уникальные для конкретного этноса) черты во фразеологических картинах мира. Применение этого метода помогает определить «точки расхождения» в восприятии социально-культурной действительности каракалпаками и англичанами. Метод лингвокультурологического анализа является ключевым для изучения маркированности. Данный метод позволяет декодировать информацию, «заархивированную» во внутренней форме фразеологизма. Мы анализируем не только прямое значение слов, но и стоящие за ними ассоциации, символы и культурные установки (прецедентные феномены). Метод компонентного анализа используется для декомпозиции фразеологизма на составляющие элементы. Это помогает выделить «культурное ядро» выражения (например, в идиоме «сүттен аўзы күйген...» – ядром является культурно-значимый продукт питания – молоко). Метод концептуального анализа направлен на выявление базовых концептов культуры (например, концепт «Очаг/Дом» в каракалпакском и «Privacy/Personal space» в английском), которые диктуют выбор тех или иных образов во фразеологии.

Анализ и результаты. Анализ показал, что культурная маркированность наиболее отчетливо проявляется в трех сферах.

Первая сфера–природно-географическая. Для каракалпакской фразеологии характерна «степная маркированность». Например, концепт «бесследного исчезновения» вербализуется через образ воды в песке («Шөлге сур сепкендей»), что отражает экзистенциальную значимость влаги в аридном климате. В английском языке аналогичный концепт маркирован морской стихией («To vanish into thin air» или образы, связанные с приливами).

Вторая сфера – зооморфный код. Здесь маркированность связана с типом хозяйствования. В каракалпакском языке верблюд (түйе) является эталоном физической силы и социального статуса («Түйеси бардың бийеси бар»). В английском языке это место занимает лошадь или домашние животные (собаки), что отражает переход от кочевого к оседлому и индустриальному обществу.

Третья сфера – социально-бытовая. Каракалпакские ФЕ сакрализуют юрту и её элементы («Шаңырағы шайқалыў»), что символизирует стабильность рода. Английские идиомы часто маркированы приватностью и личным пространством («My house is my castle»), подчеркивая индивидуализм западной культуры.

Заключение и предложения. Подводя итоги, следует отметить, что культурная маркированность фразеологизмов – это не случайный набор образов, а строго детерминированная система. Она отражает социально-культурную действительность через призму национального опыта. Сравнительный анализ подтвердил, что каракалпакская и английская системы имеют полярные маркеры: «степь/коллективизм» против «море/индивидуализм». Полученные результаты могут быть использованы в практике художественного перевода и в методике преподавания иностранных языков для предотвращения межкультурной интерференции. Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение гендерного аспекта фразеологии в данных языках.

Список использованной литературы:

(1). Телия В.Н. Русская фразеология. М., “Языки русской культуры”, 1996, 102 с.
(2). Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, “Билим”, 1994, 88-бет.
(3). Kunin A.V. English Phraseology. Moscow, 1970.
(4). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., “Академия”, 2001.
(5). Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили фразеологиясы. Нөкис, 2012, 145-бет.

Самарова Азиза Мухиддиновна (Самаркандский государственный университет имени Шарафа Рашидова, докторант кафедры истории Узбекистана; azizasamarova@gmail.com)

ТАБЛИЧНЫЙ АНАЛИЗ ВОПРОСОВ СЕМЬИ, БРАКА И РАЗВОДА В УЗБЕКСКОЙ ССР В 1950, 1959, 1970, 1979, 1989 ГОДАХ

Аннотация. *Данная работа посвящена анализу демографического развития семьи, брака и разводов в Узбекской ССР в 1950–1989 годах. В исследовании рассматриваются основные тенденции изменения численности населения, влияния послевоенных последствий, динамики рождаемости и смертности, а также особенности формирования семей различных размеров.*

Ключевые слова*: демографическое развитие, структура семьи, рождаемость, брак и развод, динамика и населения.*

Samarova Aziza Muhiddin qizi (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti; azizasamarova@gmail.com)

O‘ZBEKISTON SSRDA 1950, 1959, 1970, 1979, 1989-YILLARDA OILA, NIKOH VA AJRIM MASALALARINING JADVAL KO‘RINISHIDAGI TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqola 1950–1989-yillarda O‘zbekiston SSRda ro‘y bergan oila, nikoh va ajrim masalalariga bag‘ishlangan. Shuningdek, aholi sonining o‘sishidagi o‘zgarishlar, tug‘ilish darajasi va o‘lim, turli millat vakillaridan iborat oilalar xususida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *demografiya, oila tuzilmasi, tug‘ilish, nikoh va ajrim, dinamika va aholi.*

Самарова Азиза Мухиддиновна (Doctoral student of the Department of the History of Uzbekistan, Faculty of History, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand, Uzbekistan; azizasamarova@gmail.com)

TABULAR ANALYSIS OF ISSUES OF FAMILY, MARRIAGE AND DIVORCE IN THE UZBEK SSR IN 1950, 1959, 1970, 1979, 1989

Annotation. *This research paper provides an in-depth examination of family structure, marriage patterns, and divorce dynamics in the Uzbek SSR between 1950 and 1989. Drawing on census data and demographic statistics, the study traces long-term trends in population growth, fertility, mortality, and the transformation of household composition throughout decades marked by major social, economic, and political shifts.*

Key words: *demographic development, family structure, fertility and birth rates, marriage and divorce, population dynamics.*

Введение. Различные источники, созданные в процессе развития человеческой цивилизации, являются памятником, сохранившимся с определенных исторических периодов и отражающим информацию о событиях, происходивших в то время. Значение слов Шавката Мирзиёева: «Вклад многонационального народа Узбекистана в обеспечение исторической победы над фашизмом во Второй мировой войне неизмерим. Важно запечатлеть, помнить и ценить великое мужество и стойкость, проявленные нашим народом на поле боя и в тылу, на страницах истории. Наш народ и страна никогда не забудут мужество и отвагу, проявленные нашими самоотверженными предками на пути к достижению сегодняшней мирной, свободной и процветающей жизни», –неизмеримо [2;3-293 с.].

Анализ литературы по теме. С самых ранних этапов развития общества и до наших дней население каждого региона постоянно менялось как количественно, так и качественно. Демография изучает количественные и качественные изменения в населении как основные факторы обновления населения [3;3-512 с.].

Методология исследования. Обновление населения в широком смысле означает обновление структуры населения в результате естественного прироста, смертности, миграции, перемещения населения между территориями, перехода из одной социальной группы в другую, получения образования и начала трудовой деятельности [4;3–558 с.].

Демография фокусируется на процессе обновления населения, основанном на естественной смене поколений – рождении и смерти. Она изучает законы этого процесса на разных этапах развития общества, его особенности, факторы в целых странах, регионах и государствах, а также выявляет его проблемы [5;3–146 с.].

Анализ и результаты. Вторая мировая война унесла множество жизней. После Второй мировой войны население Узбекистана составляло 6 миллионов 551 тысячу человек. Всего за пять лет население Узбекистана сократилось почти на 1,4 миллиона человек, что составляет 20-процентное снижение [6;3–20 с.].

Сельское население, в основном за счет местных жителей, сократилось с 4,9 миллиона до 3,4 миллиона человек, то есть уменьшилось почти на треть (30,5%). Негативные демографические последствия Второй мировой войны до сих пор ощущаются в республике [7;3-242 с.].

В 1945 году суммарный коэффициент рождаемости составлял 15,7%, а естественный прирост населения – 11,8% [8;1–8 с.].

После войны рождаемость резко возросла, так как тысячи мужчин создали собственные семьи. Перепись населения является основным источником информации о семье. Во всех общесоюзных переписях населения семья – это группа людей, проживающих вместе, связанных родством и кровным родством (т.е. близкими связями, возникающими из брака) и имеющих общий бюджет. Поскольку определение семьи включает общий бюджет, оно приобретает экономический характер и ближе к определению домохозяйства. Фундаментальное различие между понятием домохозяйства и понятием домохозяйства, принятым в переписях других стран, заключается в том, что советская статистика не включала в семью тех лиц, которые не связаны родством с другими членами семьи. Динамика численности семей дает общее представление о семейной структуре населения и изменениях в ней. Изменения в численности семей зависят от особенностей социально-демографического развития страны [9;160 с.].

Демография, изучающая семью, фокусируется на ее роли в создании поколений и продолжении существования общества. Демографическое развитие семьи изучается главным образом с помощью статистических данных. Такие данные собираются посредством регулярной регистрации семей и социально-демографических обследований населения [10;4-146 с.].

Причиной увеличения доли населения, проживающего в многодетных семьях, в эти годы является рост числа семей с 5–6 и более детьми в результате резкого снижения смертности в Узбекистане в послевоенный период, особенно детской смертности. Если до войны 93,3 процента населения Узбекистана проживало в семейной среде, то в 1970–1990-е годы этот показатель составлял 95-96 процентов. В целом, в Узбекистане в 1950–1990-е годы население находилось в очень благоприятном положении для заключения брака, семейного положения, формирования и развития семей. Именно поэтому самый быстрый рост числа семей в Узбекистане наблюдался в 1960-1990-е годы [11;170 с.].

В Узбекистане быстрый фото с возрастающий из семей один Таджик семьи быть, их число увеличилось с 48,8 тысяч до 119,0 тысяч в период с 1970 по 1989 год. достаточно и в республике общий 3,5 процента семей организация Если этот в период Узбекский семей в 1,7 раза увеличился

если да, то таджикский семьи и в 2,4 раза увеличилось. Таджик семьи в основном, республика Бухара, Самарканд, Ташкент, Фергана, Кашкадарья, Наманган и Сырдарья в регионы расположен [11; 170 с.].

Высокая рождаемость в Узбекистане также обусловлена большим количеством состоящих в браке людей и низким уровнем разводов. Например, в СССР с 16 лет высокий был 580 из каждых 1000 женщин - девочек в браке был В Узбекистане их 642. То есть, в нашей республике в браке из тех, кто были число весь в страну 11 процентов по сравнению многие было . Напротив, развод В Узбекистане весь В СССР относительно меньше. В 1985 году на 1000 человек при подсчете СССР 3,4 из 5 разводы, 1,4 в Узбекистане развод записывать было сделано [13;38 с.].

В 1965–1969 годах весь В республике жениться вышел Узбекский у женщин в среднем 5,8 ребенок увиденный Однако в 1975–1978 годах свадьба В 1969–1970 годах его построили 4,4 тысячи человек. население валовой работающий выпускать уровень 3597 организация Рождение самый высокий был Кашкадарья В 1986 году в этом регионе этот показатель составлял 46,8, а в 1987 году – 46,8. и каждый тысяча 43,8 детей на человека правильный Пришли. Много с детьми быть ограниченность потому что до 6–7 в Туркменистане, Таджикистане СССР до 5–8 ребенок вид определенная. Социально-экономическая проблемы развитие, женщины образование получить, работать возможности открытие с рождением процесс уменьшить причина был. В 1970 году население зарегистрироваться взять к данным Согласно данным, в Узбекистане деревня 32,9% семей имеют 5 и из него больше, чем с детьми был. В 1974 году передано социологический опрос к результатам согласно республике Узбекский деревня их семьи половина четыре и из него более 12,6 процента три, 10,2 процента два, 8,3 процента один человек с детьми был. Дети число и деревня население социальный -профессиональный статус между зависимость что касается высокого уровня В среднем 75,1 процента менеджеров лидерство 63,7 процента, высокий квалифицированный 38,4% специалистов, 43,4 % рядовых сотрудников, 48,2% механиков, неквалифицированные работники 56,5 процента работников четыре человек и из него многие с детьми было [14;2–170 с.].

1989 год в Узбекистане социальные группы согласно в семьях дети ваше имя распределение (проценты) в счете) [15;41 с.]

Таблица 6

Социальный группы	1–2 с детьми	3–4 с детьми	5–6 с детьми	7–9 с детьми	10 и у него больше детей, чем у него.
Слуга	39.0	44.2	11.3	5.5	-
Рабочий	30.7	34.2	25.0	7.9	2.2
Колхозник	28.0	37.3	19.0	10.3	5.4
Главная бекаси	29.1	34.1	22.0	9.2	5.6

Заключение и результаты. В годы советской власти, в результате фундаментальных социально-экономических преобразований, повышения материального благосостояния и культурного уровня населения, а также улучшения здравоохранения, удалось снизить заболеваемость и смертность населения, особенно среди детей, и увеличить среднюю продолжительность жизни. Особенно часто умирали дети: более четверти всех новорожденных умирали, не дожив до года, а половина детей не доживала даже до 5 лет. Советское государство первым в мире позаботилось о здоровье населения. За годы советской власти были искоренены опасные инфекционные заболевания, такие как холера, чума и оспа, а также смертность от скарлатины, паротита и полиомиелита. Смертность от других инфекционных заболеваний также значительно снизилась. В результате смертность среди населения страны снизилась почти в 3 раза по сравнению с довоенным периодом, детская смертность уменьшилась в 10 раз, а средняя продолжительность жизни увеличилась более чем вдвое. За исторически короткий период средняя продолжительность жизни увеличилась более чем вдвое. За исторически короткий период средняя продолжительность жизни достигла уровня развитых стран.

Список использованной литературы:

(1). Каримов И.А. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. ТИ-Т., 1996 с. 77.

(2). Во время Второй мировой войны. Т., «Узбекистан». 2021, с. 3–293.

(3). Новая история Узбекистана. Т., Ада бьет искры. 2018, с. 3–512.

(4). Узбекская Советская Социалистическая Республика. Т., 1981, с. 3–558.

(5). Муминов Д.Г. Основы географии населения и демографии. Т., 2000, с. 4–146.

(6). Худаяров О. Национальный и социальный состав населения Узбекистана. Диссертация…, Т., 2020, с. 3–20.
(7). Ата-Мирзаев О., Тухлиев Н. Узбекистан: природа, население, экономика. Национальная энциклопедия Узбекистана. 2009, с. 4–242.
(8). Саидова З.А. Рождаемость против Узбекистана (1890–1990). Демографическая устойчивость исторический опыт. 15.01.2024, с. 1–8.
(9). Население СССР. Справочник. Ташкент, «Узбекистан», 1984, с. 160.
(10). Моминов Д.Г. Основы географии населения и демографии. Т., 2000, с. 4–146.
(11). Бориева М.Р. Демография семьи в Узбекистане. Т., «Университет», 1997, с. 170.
(12). Узбекская Советская Социалистическая Республика. Т., 1981, с. 64–65.
(13). Асанов Г.Р. Население Узбекской ССР. Т., «Узбекистан», 1987, с. 38.
(14). Ташбаева Т.Х., Савуров М.Д., Новое и традиционное в быту сельской семьи Узбеков. Т., «Наука», 1989, с. 2–170.
(15). Демографический ежегодник СССР 1990. М., “Финансы и статистика”, 1990, с. 41.

Alidjanova Nodira Murodilloyevna (Teacher of Samarkand State Institute of Foreign Languages; alidjanovanodira@gmail.com)

SCHOLARLY PERSPECTIVES ON THE DEFINITION OF PROVERBS

Annotation. *This study explores the concept, structure, and functions of proverbs through the analysis of theoretical literature in the field of paremiology. Proverbs are considered an important element of linguistic and cultural heritage because they contain collective wisdom, moral values, and traditional knowledge transmitted from generation to generation. The research applies a qualitative descriptive approach based on the analysis of scholarly works by prominent researchers in proverb studies.*

Keywords: *proverb, paremiology, metaphor, linguistic structure, folk wisdom, culture.*

Alidjanova Nodira Murodilloyevna (Samarqand davlat Chet tillar instituti o‘qituvchisi; alidjanovanodira@gmail.com)

MAQOLLARNING TUSHUNCHASI, TUZILISHI VA FUNKSIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot paremiologiya sohasidagi nazariy adabiyotlarni tahlil qilish asosida maqollarning tushunchasi, tuzilishi va funksiyalarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqollar til va madaniyat merosining muhim elementi hisoblanadi, chunki ular avloddan avlodga o‘tib kelayotgan xalq donnishmandligi, axloqiy qadriyatlar va an’anaviy bilimlarni o‘zida mujassam etadi. Tadqiqotda maqollarni o‘rganish bo‘yicha mashhur olimlarning ilmiy ishlarini tahlil qilishga asoslangan sifatli tavsifiy usul qo‘llanildi.*

Kalit so‘zlar: *maqol, paremiologiya, metafora, til tuzilishi, xalq donishmandligi, madaniyat.*

Алиджанова Нодира Муродиллоевна (преподаватель Самаркандского Государственного Института Иностранных языков; alidjanovanodira@gmail.com)

ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению понятия, структуры и функций пословиц на основе анализа теоретической литературы в области паремиологии. Пословицы рассматриваются как важный элемент языкового и культурного наследия, поскольку они содержат коллективную мудрость, нравственные ценности и традиционные знания, передаваемые из поколения в поколение. В исследовании используется качественный описательный метод, основанный на анализе научных работ известных исследователей пословиц.*

Ключевые слова: *пословица, паремиология, метафора, языковая структура, народная мудрость, культура.*

Kirish (Introduction). Proverbs are considered to be a wealth of semantic, linguistic, and rhetorical devices, so they should be analyzed before analyzing them according to literary, pragmatic, or linguistic cultural aspects, and for this reason proper definition and clarification is very important. Many authors have tried to give a definition of proverb. There are various definitions of proverb which told and proved by scholars and scientists of different countries. Some of them are similar to each other, while the others are opposite to them.

Literature Review. The study of proverbs has attracted considerable attention from scholars in linguistics, folklore, and cultural studies. Researchers have attempted to define the concept of a proverb, analyze its structure, and explain its social and communicative functions.

One of the early influential studies on proverbs was conducted by Archer Taylor, who argued that providing a precise definition of a proverb is extremely difficult. According to Taylor, a proverb possesses an “incommunicable quality” that allows speakers to recognize it as proverbial, even though it is hard to explain this quality formally [11;223 p.). His work laid the foundation for modern paremiological studies.

Another significant contribution was made by Bartlett Jere Whiting, who examined various definitions of proverbs and attempted to synthesize them into a comprehensive description. Whiting emphasized that proverbs originate from the people and usually express fundamental truths in simple language. He also noted that many proverbs include stylistic devices such as rhyme and alliteration, which contribute to their memorability and popularity [12;273-307 p.].

A widely accepted modern definition of proverbs was proposed by Wolfgang Mieder. He describes proverbs as short, generally known sentences that express wisdom, truth, moral values, and traditional views in a metaphorical and memorable form passed down from generation to generation [9, 304-p]. Mieder's works are considered fundamental in contemporary paremiology.

Scholars have also explored the structural characteristics of proverbs. Alan Dundes analyzed proverbs from a structural perspective and argued that they usually contain at least one descriptive element consisting of a topic and a comment. According to Dundes, proverbs may contain one or more descriptive elements and may appear in either oppositional or non-oppositional forms [4, 961-p].

In addition to structural aspects, researchers have examined the stylistic features of proverbs. Shirley L. Arora identified several stylistic markers that contribute to the perception of proverbiality. These include alliteration, parallelism, rhyme, and ellipsis, which make proverbs more memorable and rhetorically effective [1,38-p]. Such stylistic devices play an important role in preserving proverbs in oral tradition.

Another important area of research concerns the communicative and social functions of proverbs. Kenneth Burke suggested that proverbs function as strategies for dealing with recurring social situations. They provide individuals with ready-made expressions that help interpret and respond to everyday experiences [3;357 p.].

Similarly, Peter Seitel emphasized that the meaning of proverbs is closely related to their social context. According to Seitel, proverbs are often used metaphorically to comment on social behavior and interpersonal relations [10;143 p.].

The semantic complexity of proverbs has also been highlighted in paremiological research. Arvo Krikmann introduced the concept of semantic indefiniteness, explaining that proverbs often have multiple meanings depending on the context in which they are used. This polysemantic nature allows proverbs to be applied in various social and communicative situations [7;47 p.].

Overall, previous studies demonstrate that proverbs represent an important form of traditional wisdom and linguistic expression. Scholars agree that proverbs are characterized by brevity, metaphorical meaning, stylistic features, and cultural significance. However, despite extensive research, the exact definition and interpretation of proverbs remain complex and continue to be explored in modern linguistic and folkloristic studies.

Research Methodology. This study employs a qualitative descriptive research design to investigate the concept, structure, and functions of proverbs based on existing scholarly literature. The research focuses on theoretical interpretations of proverbs presented by prominent scholars in the field of paremiology and folklore studies.

The research is based on a literature analysis approach, which involves reviewing, comparing, and interpreting academic works related to proverbs. The theoretical framework relies on studies conducted by scholars such as Archer Taylor, Bartlett Jere Whiting, Wolfgang Mieder, Alan Dundes, and Arvo Krikmann, whose works significantly contributed to the study of proverbs.

The collected data were analyzed using comparative and descriptive methods. First, different definitions and interpretations of proverbs proposed by scholars were examined. Second, the stylistic, structural, and semantic features of proverbs were identified and compared across various theoretical perspectives. Finally, the communicative and cultural roles of proverbs were interpreted in relation to their use in social contexts.

Analysis and Results. The analysis of the selected scholarly literature reveals several important characteristics of proverbs regarding their definition, structure, stylistic features, and communicative functions. By examining the viewpoints of different researchers, several common patterns can be identified.

One of the main findings of the analysis is that scholars agree on several core features of proverbs, although their definitions vary. According to Archer Taylor, defining a proverb precisely is difficult because its proverbial nature cannot always be explained through strict linguistic criteria. Taylor argues that an intuitive recognition of a statement as a proverb often plays a role in identifying it [11;223 p.].

Similarly, Bartlett Jere Whiting emphasizes that proverbs originate from the collective experience of people and usually express fundamental truths in simple and memorable language [12, 307]. This view highlights the traditional and communal character of proverbs.

A widely accepted modern interpretation is provided by Wolfgang Mieder, who defines proverbs as short, well-known folk sayings that express wisdom, truth, moral values, and traditional beliefs in metaphorical and fixed forms passed down through generations [8;288 p.].

The analysis also shows that proverbs have distinctive structural features. According to Alan Dundes, proverbs usually contain at least one descriptive element consisting of a topic and a comment. In some cases, proverbs include two or more elements that may create contrast or opposition within the statement [4, 973-p]. This structural organization helps make proverbs concise and meaningful.

The analysis also indicates that proverbs perform important semantic and communicative functions. Many proverbs are metaphorical and allow speakers to express ideas indirectly. For example, a proverb may summarize a complex life situation in a short and figurative statement.

According to Kenneth Burke, proverbs act as symbolic strategies for dealing with recurring social situations. They help people interpret experiences and provide culturally accepted advice or guidance [3, 357-p].

Furthermore, Peter Seitel points out that the meaning of proverbs is closely connected to their social context. Proverbs often function as comments on human behavior and social relationships [10;161 p.].

Another important observation is related to the semantic flexibility of proverbs. Arvo Krikmann introduces the concept of semantic indefiniteness, which explains that proverbs may have multiple meanings depending on the context in which they are used [7;91 p.].

Conclusion. The present study examined the concept, structure, and functions of proverbs based on the analysis of scholarly literature in the field of paremiology. The findings demonstrate that proverbs represent an important form of traditional wisdom and linguistic expression that reflects the cultural values and collective experience of a society.

Proverbs are not only linguistic expressions but also valuable cultural artifacts that preserve the collective knowledge, beliefs, and experiences of a community. Their brevity, metaphorical nature, and stylistic richness make them an essential component of both oral and written communication.

The list of used literature:

(1). Arora S.L. The Perception of Proverbiality. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*. 1984, vol. 1, p. 1–38.

(2). Blehr O. The Analysis of Proverbs. *Proverbium*. 1974, № 23, p. 243–246.

(3). Burke K. *The Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*. Berkeley, University of California Press, 1957, 357 p.

(4). Dundes A. On the Structure of the Proverb. *Proverbium.* 1975, № 25, p. 961–973.

(5). Grzybek P. Foundations of Semiotic Proverb Study. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*. 1987, vol. 4, p. 39–85.

(6). Hasan-Rokem G. The Contextual Study of Proverbs. *Proverbium*. 1982, vol. 1, p. 105–116.

(7). Krikmann A. On the Semantic Indefiniteness of Proverbs. *Proverbium.* 1974, № 23, p. 47–91.

(8). Mieder W. *Proverbs Are Never Out of Season: Popular Wisdom in the Modern Age.* New York, Oxford University Press, 1993, 288 p.

(9). Mieder W. *Proverbs: A Handbook*. Westport, Greenwood Press, 2004, 304 p.

(10). Seitel P. Proverbs. A Social Use of Metaphor. *Genre.* 1969, vol. 2, № 2, p. 143–161.

(11). Taylor A. *The Proverb*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1931, 223 p.

(12). Whiting B.J. The Nature of the Proverb. *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature.* 1932, vol. 14, p. 273–307.

(13). Zholkovsky A. Semiotics and Structure of Proverbs. *Semiotica.* 1983, vol. 45, № 3–4, p. 309–322.

Bobojonova Dilfuza Shukhrat kizi (Master's Student, Urgench State University named after Abu Rayhon Biruni, Uzbekistan; E-mail: dilfuza.bobojonova00@gmail.com)

A LINGUISTIC ANALYSIS OF LORD BYRON'S "THE CORSAIR" AND ITS UZBEK TRANSLATION

Annotation. *This article presents a linguistic and stylistic analysis of Lord Byron's narrative poem The Corsair (1814), examining its lexical, syntactic, and phonological features alongside its semantic depth. Special attention is devoted to the poem's translation into Uzbek, with an analysis of the strategies employed to render Byron's complex poetic devices across linguistic and cultural boundaries. Through a comparative study of the source text and its Uzbek version, this research identifies the central challenges of translating Romantic poetry – namely, preserving the original tone, emotional resonance, and the Byronic hero archetype. The study concludes by reflecting on the poetic richness of The Corsair and its broader significance for cross-cultural literary translation.*

Keywords: *Byron, The Corsair, linguistic analysis, Romantic poetry, narrative poem, poetic devices, translation studies.*

Bobojonova Dilfuza Shuxrat qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti; E-mail: dilfuza.bobojonova00@gmail.com)

LORD BAYRONNING "QORSAR" ASARINING O'ZBEK TILIGA TARJIMASINING LINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada Lord Bayronning hikoyaviy dostoni "Qorsar" lingvistik va uslubiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot asarning leksik, sintaktik va fonologik xususiyatlari, shuningdek, uning semantik chuqurligiga qaratilgan. Dostonning o'zbek tiliga tarjimasiga alohida e'tibor berilib, Bayronning murakkab poetik vositalarini boshqa til va madaniyatga ko'chirishda qo'llanilgan tarjima strategiyalari tahlil etiladi. Asl matn va uning o'zbekcha talqini qiyosiy o'rganilishi orqali romantizm she'riyatini tarjima qilishdagi muammolar, xususan, original ohangni, hissiy ta'sirchanlikni hamda bayronik qahramon arxetipini saqlab qolish masalalari yoritib beriladi. Tadqiqot yakunida "The Corsair" asarining poetik boyligi va uning madaniyatlararo badiiy tarjima jarayonidagi ahamiyati haqida ilmiy xulosalar chiqariladi.*

Kalit so'zlar: *Bayron, Qorsar, lingvistik tahlil, romantizm she'riyati, hikoya dostoni, poetik vositalar, tarjimashunoslik.*

Бобожонова Дилфуза Шухрат кизи (магистрантка Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; E-mail: dilfuza.bobojonova00@gmail.com)

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЭМЫ ЛОРДА БАЙРОНА «КОРСАР» И ЕЁ ПЕРЕВОДА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. *В статье проводится лингвистический и стилистический анализ поэмы Лорда Байрона «Корсар», с акцентом на её лексических, синтаксических и фонологических особенностях, а также на её семантической глубине. Особое внимание уделяется узбекскому переводу поэмы: анализируются переводческие стратегии, применявшиеся для передачи сложных поэтических средств Байрона на другой язык и в иную культуру. Сравнивая оригинальный текст с его узбекской версией, данное исследование раскрывает трудности перевода романтической поэзии – в частности, сохранения оригинального тона, эмоционального воздействия и архетипа байронического героя. Исследование завершается выводами о поэтическом богатстве «Корсара» и его значении для межкультурного литературного перевода.*

Ключевые слова: *Байрон, «Корсар», лингвистический анализ, романтическая поэзия, нарративная поэма, поэтические средства, переводоведение.*

Introduction. Lord Byron's The Corsair (1814) stands as one of the most celebrated narrative poems of the English Romantic movement. The poem follows Conrad, a morally ambiguous pirate whose "confusion of feelings" and descent into an "abyss of chaos" epitomize the Romantic preoccupation with internal conflict, individual liberty, and the blurred boundary between good and evil [1]. As Zhuzhgina-Allahverdian and Ostapenko have argued, the Byronic hero represents the "post-revolutionary man" [sic] situated at the intersection of conflicting moral forces – a figure whose appeal transcends the historical moment of his creation [1]. Blending vivid Oriental imagery, introspective monologues, and dynamic storytelling, The Corsair remains a rich subject for linguistic inquiry.

This research investigates the dominant linguistic features of The Corsair – lexical, syntactic, phonological, and pragmatic – and examines how these features shape the poem's structure and meaning. The study further analyzes the strategies and challenges involved in translating the poem into Uzbek, a language whose structural and phonological property differ substantially from English. The central aim is to evaluate to what extent the aesthetic and semantic dimensions of Byron's verse can be preserved across linguistic and cultural boundaries.

Literature Review. The linguistic study of Romantic poetry has a long scholarly tradition. Leech's (1969) foundational work on poetic language established analytical frameworks for examining metre, phonological patterning, and lexical register in English verse [5]. These tools are directly applicable to Byron's heroic couplets, which depend heavily on rhythmic regularity and emotionally charged diction. Venuti (1995) and Nida (1964) have provided influential frameworks for translation theory, with Venuti's concept of foreignization versus domestication proving particularly relevant when Uzbek translators must decide how to handle the poem's Orientalist vocabulary and archaic lexis [3, 4].

Uzbek scholarship has increasingly engaged with these questions. Sayfullayeva (2017) outlines general principles of translation theory in the Uzbek context [6], while Umarova (2019) specifically examines how poetic devices in The Corsair are handled in its Uzbek renditions [7]. Zhuzhgina-Allahverdian and Ostapenko have further explored the philosophical dimensions of Romantic subjectivity in literature of the 1820s–1830s, providing useful context for reading Conrad as a literary type [1]. The

present study builds on this body of work by integrating linguistic and translation analysis into a unified framework.

Research Methodology. This study employs a qualitative, text-based methodology combining linguistic stylistics and comparative translation analysis. The primary source text is Byron's The Corsair (1814 edition), supplemented by the Uzbek translation under analysis. Linguistic features are analyzed using Leech's (1969) framework for poetic language, which covers lexical, syntactic, phonological, and pragmatic dimensions [5]. The comparison between the English source and the Uzbek target text follows Nida's (1964) principle of dynamic equivalence, which prioritizes the reproduction of meaning and effect rather than formal correspondence [4]. Specific excerpts are selected for close reading to illustrate patterns identified at each linguistic level.

Analysis and Results. Lexical Features. Byron employs high-register, emotionally charged diction throughout The Corsair. Words such as doom, vengeance, glory, woe, and despair recur with considerable frequency, reflecting Conrad's intense inner conflict and the poem's tragic register. Byron supplements this with archaisms and Orientalist vocabulary – turbans of crimson, crescent-blades, the turban'd Turk – that evoke an exotic Mediterranean world [2]. Onomatopoeic choices such as clang and clash further heighten the sensory immediacy of action scenes, giving the verse a visceral energy that is difficult to replicate in Uzbek, where the phonological inventory differs considerably.

Syntactic Features. Byron employs inversion, ellipsis, and complex subordination to sustain the demands of the heroic couplet while generating rhythmic tension. The following passage demonstrates this technique clearly:

"Dark and unearthly is the scowl/That glares beneath his dusky cowl…"

Here, subject–verb inversion foregrounds the adjective cluster, delaying the agent and intensifying the sense of menace. Elsewhere, Byron shifts abruptly from lengthy, winding sentences to short, terse clauses to control emotional pacing, as in the poem's celebrated closing couplet:

"He left a Corsair's name to other times, /Link'd with one virtue and a thousand crimes."

Phonological and Rhythmic Features. The poem is composed throughout in heroic couplets – iambic pentameter in which each pair of consecutive lines rhymes (aa, bb, cc, and so forth) – which lend it both forward momentum and a sense of formal closure at each unit. Byron reinforces this auditory architecture through the systematic use of alliteration ("storm or struggle, steel or flame"), assonance ("deep grief and deeper wrong"), and consonance ("fate and hate") [2]. These devices create a sonic texture integral to the poem's emotional effect, and they represent one of the most significant challenges for the Uzbek translator.

Pragmatic and Modal Features. Deictic expressions – there, this, that – anchor the narrative spatially and temporally, evoking the open sea, coastal caves, and pirate galleys. Modal verbs (could, must, might) express Conrad's psychological states and moral hesitations, as in the conditional "Could he but forget…", which encapsulates the Byronic hero's trapped condition. Byron also shifts register deliberately, moving from elevated poetic diction to raw dialogue, a technique that creates character depth but poses formidable challenges for maintaining tonal consistency in translation.

Poetic Devices and Thematic Language. Byron employs antithesis ("glory and guilt", "love and hate"), personification ("Despair had seized him"), and rich visual imagery ("moonlight on the wave", "scorch'd earth beneath his tread") to construct the poem's emotional atmosphere [2]. The lexical fields of darkness, imprisonment, and fatalism cohere into a portrait of the Byronic hero: noble yet doomed, capable of love yet compelled toward destruction.

Challenges in the Uzbek Translation. Structural and Rhythmic Losses. Uzbek translations of The Corsair tend to use prose or free verse, abandoning the formal architecture of the heroic couplet. This is a structurally motivated choice: Uzbek follows a Subject–Object–Verb word order, as opposed to the English Subject–Verb–Object pattern, which makes it extremely difficult to maintain end-rhyme and iambic rhythm simultaneously. The iconic closing couplet illustrates the problem:

"He left a Corsair's name to other times, / Link'd with one virtue and a thousand crimes."

A direct Uzbek rendering – "U keyingi avlodlarga nom qoldirdi, / Bitta fazilat va minglab jinoyatlar bilan bog'liq" – preserves semantic content but sacrifices the rhythmic closure and rhetorical balance that give the lines their memorability. Creative rephrasing can mitigate some of these losses, but complete formal equivalence remains unattainable.

Lexical Challenges. Several of Byron's key emotive terms require multi-word or periphrastic equivalents in Uzbek. Fate translates as taqdir, woe as g'am or musibat, and vengeance as qasos or intiqom. While these renderings are semantically adequate, they typically carry different connotative weight and stylistic register. Orientalist vocabulary presents a further difficulty: terms such as crescent-blades require

descriptive paraphrases (yarim oy shaklidagi qilichlar) that interrupt the poem's stylistic fluency, while turbaned Turk becomes the more prosaic salla kiygan turk.

Tonal and Metaphorical Adaptation. Byron's central metaphor – "his soul was dark" – risks misinterpretation if translated literally as "uning ruhi qorong'i edi", since the Uzbek phrase does not carry the Romantic literary connotation of existential torment that the expression holds in the English literary tradition. Translators must therefore choose between explanatory glossing (which interrupts poetic flow) and cultural adaptation (which risks domesticating the poem's foreignness). The melancholic, guilt-ridden Byronic tone is particularly vulnerable: when rendered too literally, this tone tends to flatten into neutral narration.

Poetic Identity in Translation. Despite these inevitable losses – rhythmic energy, Byronic tone, and poetic musicality – the Uzbek translation retains access to Byron's narrative and the moral complexity of his central character. The poem's emotional force is diminished, but the core story and its ethical ambiguity remain communicable. Future comparative research examining how different Uzbek translators have approached the same stanzas, and how Uzbek readers receive the translated text, would substantially enrich our understanding of this cross-cultural encounter.

Conclusion and Recommendations. Lord Byron's The Corsair is a linguistically and aesthetically dense work whose poetic power rests on the interaction of formal regularity, emotional intensity, and cultural specificity. This analysis has demonstrated that the poem's dominant features – its charged lexis, syntactic inversions, phonological patterning, and pragmatic modality – are deeply interdependent, and that the loss of any one element in translation significantly affects the others. The translation of The Corsair into Uzbek is therefore not merely a technical exercise but a creative negotiation between two distinct literary traditions.

Structural and tonal losses are unavoidable when moving from English heroic couplets to Uzbek free verse, yet the translation process itself opens productive spaces for cultural exchange and literary creativity. It is recommended that future scholarly work undertake side-by-side textual analysis of multiple Uzbek renderings of the same stanzas, and that audience reception studies be conducted to gauge how Uzbek readers respond to Byron's poetic world. In particular, the present study has highlighted the need for closer investigation of how individual translators negotiate the competing demands of semantic fidelity, tonal equivalence, and prosodic adaptation. Such research would make a valuable contribution to both Uzbek translation studies and the broader field of comparative Romantic literature.

References:

(1). Zhuzhgina-Allahverdian T.N., & Ostapenko S.A. (n.d.). Romantic human study: Peculiarities of personality philosophy in the literature of the 1820–1830s. ISSN 2227-7242 (Print), ISSN 2304-9685 (Online) Антропологічні виміри філософських досліджень, 2020, Вип. 18 Anthropological Measurements of Philosophical Research, 2020, NO 18 ANTHROPOLOGICAL PROBLEMS IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY Creative Commons Attribution 4.0 International doi: https://doi.org/10.15802/ampr.v0i18.221425 © T.N.Zhuzhgina-Allahverdian, S.A.Ostapenko. 2020 UDC 821.133.1.81'42/161.1.

(2). Byron, G.G. (1814). The Corsair. London, Thomas Davison.

(3). Venuti L. (1995). The Translator's Invisibility. A History of Translation. London: Routledge.

(4). Nida E.A. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden, Brill.

(5). Leech G.N. (1969). A Linguistic Guide to English Poetry. London, Longman.

(6). Sayfullayeva N. (2017). Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, O'zMU.

(7). Umarova Z. (2019). Bayronning "Qorsar" dostonining tarjimasida poetik vositalar. "Til va tarjima", 4.

Nasrulloyeva Nasiba Sadulloyevna (University of Economics and Pedagogy of Samarkand Campus. Associate Professor of the Department of Foreign Languages (PhD)

TRANSFORMATION OF ENGLISH AND UZBEK COMPUTER AND INTERNET VOCABULARY IN ONLINE MEDIA

Annotation. *This article discusses the functional transformation of English and Uzbek computer and internet vocabulary within online media environments. With the rapid growth of digital technologies and globalization of communication, English has become an essential component of technical and digital terminology worldwide. The Uzbek language, like many others, has been absorbing English-original terms, especially through online platforms such as social media, news websites, and blogs. This article analyzes how such terms are adapted, borrowed, hybridized, or semantically expanded in Uzbek digital discourse, highlighting linguistic, sociocultural, and stylistic implications of this transformation.*

Keywords*: language transformation, online media, digital vocabulary, computer terminology, code-*

switching, linguistic adaptation.

INGLIZ VA O‘ZBEK KOMPYUTER VA INTERNET LEKSIKASINING ONLAYN MEDIADAGI TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek kompyuter va internet terminlarining onlayn media muhitida funksional transformatsiyasi ko‘rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va kommunikatsiyalarning globallashuvi sababli ingliz tili butun dunyo bo‘ylab texnik va raqamli terminologiylarning muhim tarkibiy qismiga aylandi. O‘zbek tili, boshqa tillar singari, ingliz tilidan olingan terminlarni, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar, yangiliklar saytlari va bloglar kabi onlayn platformalar orqali o‘zlashtiradi. Ushbu maqolada kompyuter va internet terminlarining lingvistik, ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi yoritilib, o‘zbek raqamli diskursda bunday terminlarning moslashishi, o‘zlashishi yoki semantik jihatdan kengayishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *til transformatsiyasi, onlayn media, raqamli leksika, kompyuter terminologiyasi, kodlarni almashtirish, lingvistik moslashu.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КОМПЬЮТЕРНОЙ И ИНТЕРНЕТ-ЛЕКСИКИ В ОНЛАЙН МЕДИА

Аннотация. *В этой статье рассматривается функциональная трансформация английской и узбекской компьютерной и интернет- лексики в онлайн медиа среде. С быстрым развитием цифровых технологий и глобализацией коммуникаций английский язык стал важным компонентом технической и цифровой терминологии во всем мире. Узбекский язык, как и многие другие, впитывает в себя термины, заимствованные из английского языка, особенно через онлайн платформы, такие как социальные сети, новостные сайты и блоги. В этой статье анализируется, как такие термины адаптируются, заимствуются или семантически расширяются в узбекском цифровом дискурсе, освещая лингвистические, социокультурные и стилистические последствия этой трансформации.*

Ключевые слова*: языковая трансформация, онлайн Медиа, цифровая лексика, компьютерная терминология, переключение кодов,лингвистическая адаптация.*

Introduction. English, as the dominant language of technology, has significantly influenced the lexical resource of many other languages, including Uzbek. As users in Uzbekistan increasingly engage with digital platforms, English computer and internet terms are being actively integrated into their daily online communication. This process is not limited to simple borrowing; it often involves various forms of transformation including phonological adaptation, morphological modification, semantic extension, and hybrid usage. The rise of social media has accelerated this shift, creating a digital linguistic environment where English and Uzbek terms coexist and interact. This article aims to examine the nature of this transformation and its broader linguistic and social consequences.

Linguistically, transformations can be classified into several types. Some terms are borrowed directly with little or no modification (e.g., kompyuter, server, monitor), while others are adapted to Uzbek phonology and spelling conventions (e.g., browser becomes brauzer, chat remains chat but acquires new grammatical functions). Another form of transformation occurs when entire English phrases are translated into Uzbek equivalents, such as search engine rendered as qidiruv tizimi, or social network as ijtimoiy tarmoq.

Furthermore, many English digital terms undergo semantic shifts when used in Uzbek contexts. For example, post in its original English usage refers to an entry or message published online, but in Uzbek digital speech, post qilmoq has become a generalized verb meaning "to share or publish any content online." Similarly, bot has expanded from its original definition as a programmed agent to include fake users or deceptive profiles on social platforms. These semantic shifts illustrate how meaning evolves based on user behavior and cultural reinterpretation.

Another significant trend is the stylization of language in online media. Uzbek users often combine English vocabulary with local slang or informal expressions to enhance expressiveness or fit into online subcultures. Terms like wifi yo‘q hayot yo‘q (no wifi, no life), scroll qildim, or live ko‘rishamiz blend humor, convenience, and linguistic creativity. This blend of languages not only facilitates efficient communication but also reflects global digital identity.

Methods. Online environments also promote the use of acronyms and internet slang in English, such as AFK (away from keyboard), DM (direct message), BRB (be right back), and IRL (in real life). These are often used without translation, as their meanings are widely understood among internet-savvy users. Such terms rarely undergo localization, instead becoming part of the digital vernacular as-is.

From a sociolinguistic perspective, the transformation of vocabulary is closely linked to digital literacy, social identity, and generational language practices. Young users not only adopt but often drive these linguistic changes. They create and disseminate new forms that may later gain wider acceptance or

become standardized through frequent use. On the other hand, older or less digitally engaged speakers may find these changes confusing or alienating, creating a generational divide in digital language proficiency.

The question of standardization also emerges. While some experts advocate for the localization of digital terminology to preserve linguistic integrity, others argue that certain English terms have become so globally entrenched that translating them may be impractical or even counterproductive. For instance, although elektron pochta is the official Uzbek term for email, most users prefer the English form due to brevity and familiarity.

Lexicographically, these transformations raise the need for updated and context-aware dictionaries that reflect actual usage in online communication. At present, official Uzbek dictionaries often lag behind in registering new or evolving digital terms. This creates a gap between prescriptive norms and descriptive reality, highlighting the need for ongoing linguistic research and adaptive language planning. The impact of globalization and the spread of English as a lingua franca of technology have fundamentally influenced language structures and vocabulary systems across many languages. In the case of Uzbek, the transformation of computer and internet terminology is particularly visible in the sphere of online media. This transformation can be observed at multiple linguistic levels – phonological, morphological, syntactic, semantic, and pragmatic – and is largely driven by informal digital discourse.

Results. One of the first observable changes is phonological adaptation, where English terms are pronounced and sometimes spelled according to Uzbek phonetic rules. For example, the English term mouse is often rendered as maus in speech and informal writing, and browser becomes brauzer. These transformations reflect an attempt to integrate foreign terms into the Uzbek sound system while maintaining recognizability. Similarly, stress patterns and syllable divisions often shift to suit native pronunciation norms, especially in spoken Uzbek.

At the morphological level, borrowed English nouns are frequently combined with Uzbek grammatical structures to form verbs and other parts of speech. Verbs such as like bosmoq, upload qildim, share qilish, and scroll qilyapman exemplify how users apply native verb suffixes (-moq, -qilmoq, -yapman) to English stems. This kind of hybridization leads to new Uzbek-English mixed constructions that are increasingly normalized within informal online speech, even though they may be considered nonstandard or colloquial in formal writing.

Another crucial area is code-mixing and code-switching, where English and Uzbek elements are alternated within a single sentence or conversation. This is particularly common among bilingual or digitally literate users. For example: "Bugun Zoomda meeting bor, keyin DMga yozaman." (Today we have a meeting on Zoom, then I'll message you in DMs.) Such examples demonstrate how digital terminology is not only borrowed but also fully embedded into the syntactic and semantic structure of Uzbek discourse. Code-switching is often strategic – used to express ideas more succinctly, sound modern, or align with global internet culture.

From a semantic perspective, many English terms undergo shifts in meaning or expand semantically in Uzbek contexts. For instance, the word post originally referred to a message shared on social media, but it is now broadly used as a verb (post qilmoq) to refer to any form of publishing or uploading content. Similarly, spam is used in Uzbek to refer not only to unsolicited messages but also to irrelevant or excessive content in general. This shows how digital contexts influence how users interpret and extend the meanings of borrowed vocabulary.

Analysis. The transformation also reflects deeper pragmatic and sociocultural changes. Online media is not merely a communication platform but also a space for identity expression and group belonging. By using English or English-influenced vocabulary, users – particularly youth – signal their participation in a global digital culture. Expressions like "Like bosdim", "Story qo'ydim", "Online bo'layapti", or "Profileini check qildim" demonstrate how digital media shapes language into a tool for both communication and social signaling.

Generational differences are also notable. While younger users tend to adopt and adapt English-origin vocabulary with ease, older users are more likely to resist or avoid such usage. This creates a digital linguistic divide, wherein familiarity with English-based terms can reflect not only language proficiency but also levels of digital literacy. In some cases, this leads to misunderstandings or communication gaps between age groups, particularly in family or intergenerational online interactions.

Moreover, the influence of digital media platforms such as Instagram, Telegram, TikTok, and Facebook plays a critical role in shaping this transformation. The user interfaces of these platforms are often in English or include transliterated English elements, which reinforces exposure to and normalization of such terms. Even localized versions of apps tend to preserve key English terms (like followers, likes, stories) due to their brand-specific meanings and widespread global use.

Another interesting trend is the use of internet slang and acronyms, many of which remain untranslated. Abbreviations like LOL, BTW, IDK, AFK, and NSFW are often inserted into Uzbek messages, especially in comments or chats. This form of digital multilingualism creates a new layer of shared global internet language that transcends national boundaries but also complicates traditional linguistic categorization.

In terms of language policy and standardization, these rapid and largely organic changes present significant challenges. The Uzbek language regulatory bodies and academic institutions have only partially addressed the influx of English digital terminology. Some attempts have been made to introduce localized equivalents, such as qidiruv tizimi for search engine or tarqatuvchi dastur for distributor software, but these terms often fail to gain popularity among users due to their length or unfamiliarity. As a result, unofficial or hybrid terms persist in everyday usage, highlighting the gap between formal language planning and real-life linguistic practice.

Conclusion. The transformation of English and Uzbek computer and internet vocabulary in online media is a multifaceted process shaped by globalization, technology, user behavior, and linguistic innovation. English remains a primary source of digital terminology, but its integration into Uzbek is far from passive. Instead, it undergoes active transformation – being adapted, reinterpreted, and localized through daily usage. Online media plays a central role in this transformation by providing a space where linguistic creativity flourishes and new norms emerge. As digital communication continues to evolve, so too will the language it relies upon, making it essential for linguists, educators, and policymakers to monitor, document, and adapt to these changes in real time.

References:

(1). Лисицкая Л.Г. Прагматическая одекватность медиатекста. Взаимодействие контента и аксиологии. Автореф. Дис…док. филол. наук, Краснодар, 2010, 47 с.

(2). Е.Н.Галичкина. Компьютерная коммуникация: лингвистический статус, знаковые средства, жанровые пространство. Дис…док. филол. наук, Волгоград, 2012, 322 с.

(3). Crystal D. (2006). Language and the Internet. Cambridge University Press.

(4). Xudoyberganov Q. (2018). Lexicology of the Modern Uzbek Language. Tashkent.

(5). Karimov B. (2020). "Linguistic features of the lexicon of information technologies," in Uzbekistan Philology Scientific Journal.

(6). Urban Dictionary (https://www.urbandictionary.com) – for crowd-sourced slang definitions

(7). Data and observations from Uzbek-language online platforms: daryo.uz, kun.uz, gazeta.uz, and user comments on social media.

Sabirova Madina Rashid kizi (a 3rd-year PhD (Doctoral) student at Urgench State University)

CONCEPTUALIZATION OF THE HUMAN BODY IN ENGLISH AND UZBEK: A COGNITIVE AND METAPHORICAL ANALYSIS

Annotation. *This article examines the conceptualization of the human body in English and Uzbek from the perspectives of cognitive linguistics and conceptual metaphor theory. The human body is viewed not only as a biological entity but also as a fundamental cognitive source domain through which abstract concepts such as emotions, intellect, morality, and social relations are structured and understood. The study analyzes body-related metaphors, idiomatic expressions, and lexical units in both languages, focusing on key body parts such as the head, heart, and hand. The findings reveal that many body-based metaphors are grounded in universal embodied human experience, which leads to similar conceptual mappings across languages.*

INSON TANASINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KONSEPTUALLASHTIRILISHI: KOGNITIV VA METAFORIK TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inson tanasining ingliz va o‘zbek tillaridagi konseptuallashtirilishi kognitiv lingvistika va konseptual metafora nazariyasi nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Inson tanasi nafaqat biologik mavjudot sifatida, balki hissiyotlar, tafakkur, axloq va ijtimoiy munosabatlar kabi abstrakt tushunchalarni tuzish va anglashda asosiy kognitiv manba sifatida qaraladi. Tadqiqotda tana a’zolari bilan bog‘liq metaforalar, idiomatik ifodalar va leksik birliklar tahlil qilinadi, bunda bosh, yurak va qo‘l kabi asosiy tana qismlariga alohida e’tibor qaratiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tana asosidagi metaforalar insonning umumiy tajribasiga asoslangan bo‘lib, bu turli tillarda o‘xshash konseptual moslashuvlarga olib keladi.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv lingvistika, konseptual metafora, embodiment (tanaviylik), inson tanasi, tana asosidagi metaforalar, ingliz tili, o‘zbek tili, konseptuallashtirish, madaniy kognitsiya.*

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ТЕЛА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: КОГНИТИВНЫЙ И МЕТАФОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье рассматривается концептуализация человеческого тела в английском и узбекском языках с точки зрения когнитивной лингвистики и теории концептуальной метафоры. Человеческое тело рассматривается не только как биологическая сущность, но и как основной когнитивный источник, посредством которого структурируются и осмысливаются абстрактные понятия, такие как эмоции, интеллект, мораль и социальные отношения. В исследовании анализируются метафоры, идиоматические выражения и лексические единицы, связанные с частями тела, с особым вниманием к таким ключевым частям, как голова, сердце и рука. Результаты показывают, что многие телесно-ориентированные метафоры основаны на универсальном человеческом опыте, что приводит к сходным концептуальным соответствиям в разных языках.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, воплощённость, человеческое тело, телесные метафоры, английский язык, узбекский язык, концептуализация, культурное мышление.*

Key words: *cognitive linguistics, conceptual metaphor, embodiment, human body, body-based metaphors, English language, Uzbek language, conceptualization, cultural cognition.*

Introduction. In recent decades, the study of language has increasingly shifted toward an anthropocentric and cognitively oriented paradigm, emphasizing the close relationship between linguistic structure, human cognition, and embodied experience. Within this framework, the human body occupies a central position, as it constitutes the primary means through which individuals perceive, experience, and conceptualize the world. Language, as a reflection of human cognition, encodes bodily experience in systematic and meaningful ways, particularly through metaphorical and conceptual structures. The human body is not merely a biological organism but a powerful cognitive and cultural model that underlies the formation of abstract meanings. Concepts such as emotions, thinking, morality, power, and social relations are frequently understood through references to body parts and bodily functions. Cognitive linguistics argues that such conceptualizations are motivated by embodied experience rather than arbitrary linguistic convention. As a result, body-related expressions and metaphors provide valuable insight into how speakers of different languages structure their conceptual world. One of the most influential approaches to the study of embodied meaning is Conceptual Metaphor Theory, which maintains that abstract domains are systematically structured by more concrete source domains derived from physical experience. The human body functions as one of the most productive source domains in metaphorical mapping, giving rise to expressions that are deeply entrenched in everyday language. Phrases referring to the head, heart, hands, and other body parts are used not only to describe physical states but also to express mental processes, emotional conditions, and social behavior. From a cross-linguistic perspective, the analysis of body-based conceptualization allows researchers to identify both universal cognitive patterns and culture-specific linguistic realizations. While all humans share similar bodily structures and experiences, the ways in which these experiences are linguistically encoded are influenced by cultural values, social norms, and historical traditions. Therefore, a comparative study of body-related metaphors in different languages contributes to a deeper understanding of the interaction between cognition and culture. In this respect, English and Uzbek present a particularly interesting pair for contrastive analysis. English, as a global language with a strong tradition of individualism, and Uzbek, as a language shaped by collectivist values and rich cultural heritage, demonstrate both overlapping and divergent patterns of body conceptualization. Examining how these languages employ body-based metaphors can reveal underlying conceptual differences in worldview and value systems. The aim of this article is to investigate the conceptualization of the human body in English and Uzbek by synthesizing findings from cognitive linguistics and metaphor studies. The objectives of the study are to identify key body-related metaphors in both languages, to analyze their conceptual motivation, and to compare their semantic and cultural characteristics. By doing so, the article seeks to contribute to contrastive linguistics, cognitive semantics, and intercultural communication, as well as to provide practical insights for translation and foreign language learning.

Literature Review. The conceptualization of the human body has been widely examined in modern linguistics, particularly within the frameworks of cognitive linguistics and conceptual metaphor theory. One of the foundational works in this field is the study by Lakoff and Johnson, who demonstrated that metaphor is not merely a rhetorical device but a fundamental mechanism of human thought. Their theory established that abstract concepts are systematically structured through concrete, embodied experiences, with the human body serving as one of the most productive source domains for metaphorical mapping. Scholars such as Johnson and Evans argue that bodily experience shapes image schemas and conceptual structures that underlie linguistic meaning. These studies highlight the central role of the body in organizing

human perception, reasoning, and linguistic categorization. As a result, body-related metaphors have been analyzed as key evidence of the embodied nature of cognition. In English, studies have shown that the head is commonly associated with intellect and rational control, while the heart is conceptualized as the center of emotions and moral values. At the same time, cross-linguistic and contrastive studies demonstrate that body-based metaphors are also influenced by cultural and social factors. Researchers working in cultural linguistics emphasize that metaphorical meanings reflect culturally specific worldviews and value systems. For example, while many languages associate the heart with emotions, the moral and social connotations attached to this body part may vary across cultures. In Uzbek linguistics, body-related expressions have been studied mainly within the fields of phraseology and semantics. Uzbek scholars have analyzed idioms and proverbs containing body-part terms, pointing out their expressive and evaluative functions. However, many of these studies remain descriptive and do not fully adopt a cognitive or conceptual approach. The present study addresses this gap by synthesizing cognitive and metaphorical findings to examine how the human body is conceptualized in English and Uzbek, contributing to a deeper understanding of both universal and culture-specific aspects of linguistic meaning.

Methodology. This research is conducted within the theoretical and methodological framework of cognitive linguistics, with a particular emphasis on Conceptual Metaphor Theory and the principle of embodiment. The study adopts a qualitative and contrastive methodology aimed at exploring how the human body is conceptualized in English and Uzbek through metaphorical language. The methodological foundation of the study is based on the assumption that language reflects underlying cognitive structures shaped by embodied human experience. Accordingly, body-related metaphors are treated not as isolated stylistic expressions but as systematic conceptual tools that reveal how speakers of different languages organize abstract thought. This approach enables the identification of both universal and culture-specific features in body-based conceptualization.

The research process consists of several interrelated stages. First, relevant linguistic material was collected from authoritative dictionaries, phraseological sources, corpora, and authentic texts in both English and Uzbek. The selected data include metaphorical expressions containing references to major body parts such as the head, heart, hand, and eye. These body parts were chosen due to their high metaphorical productivity and conceptual significance in both languages. Second, the collected expressions were subjected to conceptual analysis in order to identify underlying metaphorical mappings between source and target domains. At this stage, each expression was analyzed to determine which abstract concept it structures, such as emotion, cognition, morality, power, or social interaction. The analysis was guided by established cognitive linguistic models, allowing the researcher to reconstruct dominant conceptual metaphors. Third, a contrastive analysis was carried out to compare English and Uzbek data. This comparison focused on similarities and differences in conceptual motivation, semantic extension, and pragmatic usage. Similar metaphorical patterns were interpreted as evidence of shared embodied cognition, while divergences were explained in terms of cultural values, social norms, and linguistic traditions. To ensure methodological reliability, the study emphasizes recurring metaphorical patterns rather than isolated examples, and interpretations are supported by existing theoretical literature. This integrated methodological approach provides a systematic and culturally informed analysis of body-based metaphors, contributing to a more comprehensive understanding of conceptualization in English and Uzbek.

Results and Discussion. The analysis of body-related metaphorical expressions in English and Uzbek reveals a complex interaction between universal cognitive mechanisms and culture-specific conceptual patterns. The results demonstrate that in both languages the human body functions as a central source domain for conceptualizing abstract experiences such as emotions, intellect, morality, power, and social relations. This confirms the fundamental assumption of cognitive linguistics that embodied experience plays a crucial role in meaning construction.

One of the most prominent findings concerns the conceptualization of the head. In both English and Uzbek, the head is consistently associated with intellect, reasoning, and mental control. Expressions such as “use one’s head” in English and “boshi ishlaydi” in Uzbek reflect the shared conceptual metaphor THE HEAD IS THE CENTER OF REASON. This similarity can be explained by universal bodily experience, as the head is physically associated with the brain and sensory organs. However, a notable difference lies in pragmatic usage: Uzbek expressions involving bosh often extend to notions of leadership and social hierarchy, indicating a stronger connection between cognition and social authority. The analysis of heart-related metaphors shows both convergence and divergence between the two languages. In English, the heart primarily represents personal emotions, affection, and sincerity, as seen in expressions like “broken heart” or “from the heart.” In Uzbek, yurak not only denotes emotional states but also serves as a marker of moral character and social evaluation, for example, “yuragi keng” (generous) or “yuraksiz” (cowardly). These

findings suggest that while the metaphor THE HEART IS THE SEAT OF EMOTIONS is shared, its semantic extension reflects cultural values, with Uzbek placing greater emphasis on moral judgment and social harmony. Hand-related metaphors in both languages conceptualize action, control, and agency. English expressions such as "take something into one's hands" emphasize individual responsibility and personal initiative. Uzbek expressions involving qo'l frequently highlight cooperation, assistance, and ethical behavior, as in "qo'l bermoq" (to help) or "qo'li ochiq" (generous). This contrast reflects broader cultural tendencies, where English discourse often prioritizes individual agency, whereas Uzbek discourse underscores social relations and collective responsibility. Overall, the results indicate that many body-based metaphors are grounded in shared embodied cognition, leading to similar conceptual structures across languages. The findings support the view that metaphorical meaning emerges from the interaction between universal bodily experience and language-specific cultural models.

Conclusion. This study has examined the conceptualization of the human body in English and Uzbek through the theoretical perspectives of cognitive linguistics and conceptual metaphor theory. The analysis has demonstrated that the human body functions as a fundamental cognitive source domain through which speakers of both languages conceptualize abstract notions such as emotions, intellect, morality, agency, and social relations. The comparative analysis reveals that a number of body-based conceptual metaphors are shared across English and Uzbek, reflecting universal patterns rooted in common human embodiment. Metaphors associating the head with reason and the heart with emotions appear consistently in both languages, indicating that certain conceptual structures are grounded in basic physiological and perceptual experience. These similarities highlight the cross-linguistic stability of core embodied metaphors. Uzbek body-related expressions tend to emphasize moral evaluation, social harmony, and collective values, whereas English metaphors more frequently foreground individual agency, personal responsibility, and emotional self-expression. Such differences demonstrate that while embodiment provides a shared cognitive foundation, cultural models shape how embodied experience is interpreted and encoded in language. The findings of this research have important implications for contrastive linguistics, translation studies, and intercultural communication. A cognitive approach to body-based metaphors enables a deeper understanding of meaning beyond literal translation and helps avoid cultural misinterpretation. For language learners and translators, recognizing underlying conceptual metaphors can enhance semantic accuracy and pragmatic appropriateness. In conclusion, the study underscores the significance of integrating cognitive and cultural perspectives in linguistic analysis. The human body, as both a universal biological entity and a culturally mediated conceptual model, offers valuable insight into the relationship between language, thought, and culture. Future research may expand this investigation by including additional languages, exploring diachronic changes, or examining the role of body-based metaphors in specific discourse types.

References:

(1). Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.

(2). Lakoff G. (1987). Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind. University of Chicago Press.

(3). Johnson M. (1987). The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason. University of Chicago Press.

(4). Kövecses Z. (2010). Metaphor: A practical introduction (2nd ed.). Oxford University Press.

(5). Evans V., Green M. (2006). Cognitive linguistics. An introduction. Edinburgh University Press.

(6). Gibbs R.W. (2006). Embodiment and cognitive science. Cambridge University Press.

(7). Barcelona A. (Ed.). (2000). Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective. Mouton de Gruyter.

(8). Croft W., Cruse D.A. (2004). Cognitive linguistics. Cambridge University Press.

(9). Sharifian F. (2011). Cultural conceptualisations and language. Theoretical framework and applications. John Benjamins.

(10). Kövecses Z. (2005). Metaphor in culture. Universality and variation. Cambridge University Press.

(11). Boers F. (2000). Metaphor awareness and vocabulary retention. Applied Linguistics, 21(4), 553–571. https://doi.org/10.1093/applin/21.4.553

(12). Charteris-Black J. (2004). Corpus approaches to critical metaphor analysis. Palgrave Macmillan.

Askarova Robiyaxon Baxtiyor qizi (International Nordic University Master's student:
E-mail: askarovarobiya@gmail.com; 0009-0007-5237-2980)

PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF ADVERTISING LANGUAGE IN UZBEK MASS MEDIA

Annotation. *This article examines the pragmatic characteristics of advertising language in Uzbek mass media from theoretical and functional perspectives. The study explores how speech acts, implicature, presupposition, and politeness strategies function as persuasive mechanisms in television, print, and digital advertising texts in Uzbekistan. The research is grounded in classical pragmatic theory and Uzbek pragmalinguistic scholarship. A qualitative discourse-analytic method was applied to a corpus of 160 advertisements collected between 2024 and 2025. The findings reveal that Uzbek advertising discourse is predominantly directive in illocutionary force, yet indirectness and positive politeness strategies play a central role in persuasion. Implicature and presupposition are identified as key inferential tools that construct product necessity and consumer desire. The results demonstrate that advertising discourse in Uzbek mass media reflects socio-cultural norms such as collectivism, respect, and family orientation. Pragmatic theory provides an integrated framework for interpreting the persuasive structure of advertising language.*

Keywords: *pragmatics, advertising discourse, Uzbek media, speech acts, implicature, presupposition, politeness strategies, persuasion.*

Asqarova Robiyaxon. Baxtiyor qizi (Xalqaro Nordic universiteti magistratura talabasi;
E-mail: askarovarobiya@gmail.com; 0009-0007-5237-2980)

O'ZBEK OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA REKLAMA TILINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston ommaviy axborot vositalarida reklama tilining pragmatik xususiyatlari nazariy va funktsional nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda nutq harakatlari, implikatura, presuppozitsiya va xushmuomalalik strategiyalari O'zbekistonda televideniya, bosma va raqamli reklama matnlarida qanday qilib ishontirish mexanizmlari sifatida ishlashi o'rganiladi. Tadqiqot klassik pragmatik nazariya va o'zbek pragmalingvistik ilmiy ishlariga asoslangan. 2024 va 2025-yillar oralig'ida to'plangan 160 ta reklamadan iborat to'plamga sifatli diskurs-analitik usul qo'llanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsata diki, o'zbek reklama diskursi, asosan, imlo kuchida direktivdir, ammo bilvosita va ijobiy xushmuomalalik strategiyalari ishontirishda markaziy rol o'ynaydi. Implikatura va presuppozitsiya mahsulot zarurati va iste'molchi istagini shakllantiruvchi asosiy xulosa vositalari sifatida aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ommaviy axborot vositalarida reklama diskursi kollektivizm, hurmat va oilaviy yo'nalish kabi ijtimoiy-madaniy normalarni aks ettiradi. Pragmatik nazariya reklama tilining ishontirish tuzilishini talqin qilish uchun yaxlit asos yaratadi.*

Kalit so'zlar: *pragmatika, reklama diskursi, o'zbek ommaviy axborot vositalari, nutq harakatlari, im-plikatura, presuppozitsiya, xushmuomalalik strategiyalari, ishontirish.*

Аскарова Робияхон. Бахтиёр кизы (Международный Нордик университет, магистрант:
E-mail: askarovarobiya@gmail.com; 0009-0007-5237-2980)

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕКЛАМНОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКСКИХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются прагматические характеристики рекламного языка в узбекских средствах массовой информации с теоретической и функциональной точек зрения. Исследование изучает, как речевые акты, импликатура, пресуппозиция и стратегии вежливости функционируют как механизмы убеждения в телевизионных, печатных и цифровых рекламных текстах в Узбекистане. Исследование основано на классической прагматической теории и узбекской прагмалингвистике. Для анализа был применен качественный дискурсивно-аналитический метод к корпусу из 160 рекламных объявлений, собранных в период с 2024 по 2025 год. Результаты показывают, что узбекский рекламный дискурс преимущественно директивный по иллокутивной силе, однако косвенность и позитивные стратегии вежливости играют центральную роль в убеждении. Импликатура и пресуппозиция определены как ключевые инструменты вывода, формирующие потребность в продукте и желание потребителя. Результаты демонстрируют, что рекламный дискурс в узбекских средствах массовой информации отражает социокультурные нормы, такие как коллективизм, уважение и семейная ориентация. Прагматическая теория предоставляет комплексную основу для интерпретации структуры убеждения в рекламном языке.*

Ключевые слова: *прагматика, рекламный дискурс, узбекские СМИ, речевые акты, импликатура, пресуппозиция, стратегии вежливости, убеждение.*

Introduction. Advertising language represents a specialized form of media discourse whose primary goal is persuasion. Unlike neutral informational texts, advertisements aim to influence attitudes and behaviors. Structural linguistic analysis alone cannot explain this persuasive power; therefore, a pragmatic approach is necessary.

According to Levinson, pragmatics studies the relationship between language and context, focusing on inferred meaning rather than literal expression[1]. In advertising discourse, persuasive force often depends on what is implied rather than on what is explicitly stated.

Similarly, George Yule defines pragmatics as the study of speaker meaning and contextual interpretation.[2] Advertising texts encode communicative intention strategically, expecting the audience to infer hidden meanings.

Uzbek mass media have experienced rapid commercialization and digital expansion in recent decades. However, despite the growth of advertising discourse, pragmatic analyses of Uzbek advertising language remain limited. This study aims to analyze the pragmatic mechanisms underlying advertising discourse in Uzbek media and to determine how they reflect socio-cultural norms.

Literature review. The theoretical foundations of this study are rooted in classical pragmatic theory. J.L.Austin introduced the Speech Act Theory in How to Do Things with Words[3], where he differentiated between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts. In the context of advertising discourse, the primary focus is on achieving perlocutionary effects that motivate consumer action.

Austin's concepts were further developed by John Searle, who categorized speech acts into five types: representatives, directives, commissives, expressives, and declarations.[4] Advertising discourse is primarily directive in nature, although it often employs indirect expressions.

Another significant contribution to this field comes from H. P. Grice, who proposed the Cooperative Principle and conversational maxims[5]. Advertisements often intentionally violate the maxims of Quantity and Quality to create implicatures.

Stephen C.Levinson[6] and George Yule[7] have elaborated presupposition theory. Presuppositions function as background assumptions embedded within discourse and are rarely questioned by listeners.

Politeness theory, developed by Penelope Brown and Stephen C.Levinson, emphasizes the concepts of positive and negative face[8] Positive politeness strategies are especially relevant for advertising discourse in collectivist cultures.

In Uzbek linguistics, Sh. Safarov highlights that pragmatic meaning is culturally conditioned[9]. Uzbek communicative norms emphasize respect and indirectness, which influence advertising language.

Research methodology. This study employs a qualitative pragmatic analysis to examine the pragmatic characteristics of advertising language in Uzbek mass media. The research is theoretically grounded in speech act theory, implicature theory, presupposition theory, and politeness theory. The analysis of communicative intention is based on John L. Austin's distinction between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts[10]. Illocutionary force classification follows John R.Searle.[11]

[1] Levinson Stephen C. Pragmatics. Cambridge. Cambridge University Press, 1983, p. 5.
[2] Yule George. Pragmatics. Oxford. Oxford University Press, 1996, p. 3.
[3] Austin J L. How to Do Things with Words. Oxford: Oxford University Press, 1962, pp. 94–108.
[4] Searle, John R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge. Cambridge University Press, 1969, pp. 23–42, 66–71.
[5] Grice H.P. "Logic and Conversation". In: Cole P., Morgan J. (eds.), Syntax and Semantics, vol. 3. New York, Academic Press, 1975, pp. 45–58
[6] Levinson, Stephen C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 167–200.
[7] Yule, George. Pragmatics. Oxford, Oxford University Press, 1996, pp. 25–30.
[8] Brown Penelope & Levinson, Stephen C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 61–89.
[9] Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. Toshkent, "Fan", 2008, pp. 42–58.
[10] John L. Austin. How to Do Things with Words, Oxford. Oxford University Press, 1962, pp. 94–107.
[11]John R. Searle. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, pp. 23–42.

Implicatures were identified according to H.Paul Grice's Cooperative Principle and conversational maxims[1]. Presupposition triggers were analyzed following Stephen C.Levinson.[2] Politeness strategies were examined using the framework of Penelope Brown and Stephen C.Levinson[3].

The corpus consists of 200 advertising texts collected from Uzbek television, online media, and social networks (2022–2025). The data were analyzed in four stages: (1) identification of speech acts, (2) detection of implicatures, (3) analysis of presuppositions, and (4) classification of politeness strategies.

Result. The analysis of 200 advertising texts from Uzbek mass media (2022–2025) revealed systematic pragmatic patterns that characterize advertising discourse as strategically persuasive and culturally embedded.

The findings show that 68% of the analyzed advertisements contain directive speech acts, either in direct or indirect form. Imperative constructions such as "Buy now," "Choose quality," and their Uzbek equivalents were common. However, a significant proportion of directives were mitigated through interrogative or sug-gestive forms.

This confirms John R.Searle's classification of directives as attempts to get the hearer to do something[4]. The results also reflect John L.Austin's view that the persuasive power of utterances lies in their illocutionary force.[5]

From a national perspective, Nodira Mahmudova notes that communicative intention in Uzbek discourse often manifests indirectly through pragmatic cues[6], which corresponds to the softened directive strategies identified in this study.

Discussion. The findings of this study demonstrate that advertising language in Uzbek mass media functions as a strategically constructed pragmatic system rather than a purely informative discourse. The dominance of directive speech acts confirms that advertising is primarily action-oriented and aims to influence consumer behavior.

According to John R.Searle, directives are illocutionary acts intended to make the hearer act[7]. The prevalence of softened imperatives and indirect constructions in Uzbek advertising suggests that persuasion operates not through direct command, but through mitigated illocutionary force. This observation aligns with John L.Austin's claim that the effectiveness of speech depends on its illocutionary and perlocutionary dimensions[8].

Shavkat Rahmatullayev emphasizes that meaning in Uzbek discourse is often realized not only through lexical-semantic units but also through contextual and communicative intention[9]. This observation supports the current study's claim that advertising language relies heavily on pragmatic inference rather than explicit propositional meaning.

Presuppositions were also identified as a powerful persuasive mechanism. By presenting product necessity or consumer desire as already established facts, advertisements reduce cognitive resistance. This corresponds to Stephen C.Levinson's explanation of presupposition as backgrounded information that remains unquestioned in discourse.[10] The implicit framing of assumptions strengthens ideological positioning within advertising discourse.

Nodira Mahmudova argues that pragmatic factors such as speaker intention, addressee orientation, and socio-cultural norms play a decisive role in shaping Uzbek public discourse[11]. Her analysis confirms that communicative strategies in Uzbek texts are culturally conditioned, which corresponds with the present findings regarding collectivist politeness strategies in advertising language.

Overall, the results confirm that pragmatic mechanisms operate as central tools of persuasion in advertising communication.

---

[1] H. Paul Grice. Studies in the Way of Words, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989, pp. 24–40

[2]Stephen C. Levinson. Pragmatics, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 167–185.

[3] Penelope Brown and Stephen C.Levinson. Politeness: Some Universals in Language Usage, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, pp. 61–84.

[4] R.Searle. Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, pp. 66–71

[5] Austin How to Do Things with Words, Oxford: Oxford University Press, 1962, pp. 98–101.

[6] N.Maxmudova. Pragmalingvistika asoslari, Toshkent, "Fan", 2012, pp. 90–93.

[7]Searle Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, pp. 66–71.

[8] Austin. How to Do Things with Words, Oxford. Oxford University Press, 1962, pp. 98–101.

[9] Sh Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent, Universitet nashriyoti, 2006, pp. 214–219.

[10] Stephen C. Levinson. Pragmatics, Cambridge. Cambridge University Press, 1983, pp. 181–185.

[11] N.Mahmudova. Pragmalingvistika asoslari. Toshkent, "Fan", 2012, pp. 87–95.

Conclusion. This study has examined the pragmatic characteristics of advertising language in Uzbek mass media from a conceptual and functional perspective. The findings demonstrate that advertising discourse is fundamentally pragmatic in nature and cannot be fully understood without reference to speech act theory, implicature, presupposition, and politeness strategies.

The predominance of directive speech acts confirms that advertising is structured around influencing behavior rather than merely transmitting information. However, the preference for indirect and softened forms indicates that persuasion is strategically moderated through pragmatic mitigation.

The high frequency of implicatures shows that meaning in advertising is often constructed inferentially. By exploiting conversational maxims, advertisers guide audience interpretation while avoiding explicit claims. Presuppositions function as cognitive shortcuts, presenting assumptions as given realities and thereby strengthening persuasive impact.

References:

(1). Levinson Stephen C. Pragmatics. Cambridge. Cambridge University Press, 1983, p. 5.

(2). Yule, George. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 3.

(3). Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford. Oxford University Press, 1962, pp. 94–108.

(4). Searle John R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge, Cambridge University Press, 1969, pp. 23–42, 66–71.

(5). Grice H.P. “Logic and Conversation”. In: Cole P., Morgan J. (eds.), Syntax and Semantics, vol. 3, New York, Academic Press, 1975, pp. 45–58.

(6). Brown Penelope & Levinson Stephen C. Politeness. Some Universals in Language Usage. Cambridge, Cam-bridge University Press, 1987, pp. 61–89.

(7). H.Paul Grice. Studies in the Way of Words, Cambridge, MA. Harvard University Press, 1989, pp. 24–40.

(8). Penelope Brown and Stephen C.Levinson. Politeness. Some Universals in Language Usage, Cambridge, Cam-bridge University Press, 1987, pp. 61–84.

(9). Safarov Sh. Pragmalingvistika asoslari. Toshkent, “Fan”, 2008, pp. 42–58.

(10). Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, Universitet nashriyoti, 2006, pp. 214–219

(11). N.Mahmudova. Pragmalingvistika asoslari, Toshkent, “Fan”, 2012, pp. 87–95

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

FIZIKA-MATEMATIKA		
Xolyigitova Mohigul Naim qizi	Differensial tenglamalar sistemasi nazariyasidan ba'zi ma'lumotlar	**3**
Tursunov Qahor Shonazarovich	Olam doimiylari va massa bilan energiya bog'lanishi	**6**
Алишер Яхшимуратов, Оллаберган Матёкубов	Решения системы Каупа в виде бегущей волны	**10**
FALSAFA		
Iminov Begzod Begijonovich	Axborot xurujlarining inson ongiga ta'sirining falsafiy jihatlari	**15**
Iskandarova Shamsiyabonu	Bilim va bilish nazariyasi – epistemiologiya tadriji	**17**
Ruziyeva Dilnoza Muxtorovna	O'zbek ayolining ma'naviy liderlik fenomeni	**20**
Mo'minov Fazliddin Qobil o'g'li	Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligining shaxs ma'naviy immunitetini shakllantirishdagi ijtimoiy-falsafiy asoslari	**23**
Davletov Jamshid Bekmatovich	Islom ta'limotida ijtimoiy adolat va bag'rikenglik tamoyillarining namoyon bo'lishi	**27**
IQTISODIYOT		
Salayeva Guli Mansurbek qizi	Aholi salomatligini yaxshilash uchun yashil investitsiyalarni jalb qilish	**30**
TILSHUNOSLIK		
Abduraxmonov Xudoynazar Abdirayimovich	O'zbek tilidagi abstrakt otlarning pragmatik va semantik xususiyatlari	**34**
Axrarova Fotima Baxramovna	Frazeologik ma'noning konnotativ tomoni	**37**
Sadullayeva Sapura Batirbek qizi	Kognitiv lingvistikada konsept: til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi integrativ yondashuv	**40**
Uralov Azamat Begnarovich	Ijtimoiy tarmoqlarda yozuv madaniyati va stilistika	**43**
Xoliyorova Charosxon Davron qizi	"Psixolingvistika"ning fan sifatida shakllanish bosqichlari	**46**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Bafoyeva Roxila Valijon qizi	Postmodern adabiyotda fragmentatsiya va muallifning nisbiylashuvi: ramziylik va intertekstuallik asosida talqin	**50**
Muxammedova Xulkar Eliboyevna	Gotik roman janri transformatsiyasi	**52**
Sabirova Sevara Baxtiyorovna	Matnazar Abdulhakim ijodida folklorizm poetikasi: mifologik tafakkur va badiiy transformatsiya	**54**
Xayrullayeva Kamola Ravshanovna	A.Rutherford va P.Qodirov tarixiy-biografik roman-larida humoyun mirzo obrazi talqini	**57**
Shonazarova Sevinchoy Davronbek qizi	Stendalning "Qizil va qora" romanida stilistik figuralarning badiiy-estetik vazifasi	**59**
Sulaymonova Hulkar Mo'minjonovna	Abu Bakr Xorazmiy ijodiy biografiyasining manbaviy asoslari	**64**
Xakimova Komila Kobiljon qizi, Xasanova Mashhura Jumanovna	"Qisasi rabg'uziy" va "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida Odam ato na'ti va Odam a.s. qissasi manbalari	**68**
PEDAGOGIKA		
Otaxonova Intizor Norimboy qizi	Oliy ta'lim tizimida kredit-modul tizimining joriy qilinishi	**73**
Xoljigitov Dimlurod	Raqamli ta'lim muhitida kompyuterli matematik tizimlarning didaktik imkoniyatlari	**75**
Kenjabayeva Dilafruz Adisalimovna	Axborotlashgan ta'lim sharoitida pedagogik estetikani rivojlantirishning didaktik asoslari	**78**
Avezmetov Jaxongir Sheraliyevich	Web-lug'atlar asosida ingliz tili leksikasini o'qitishning interaktiv modeli	**81**

Ozodova Odina Qobil qizi	Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik kompetensiyasini rivojlantirishda geymifikatsiya asosidagi konseptual yondashuv	**84**
Omonov Bahodir Nurillayevich	Ekologik ta’lim va tarbiyani takomillashtirishning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyati	**87**
Ubaydova Vazira Erkinovna	Ta’lim tizimida sufiy pedagogikaning tutgan o‘rni va tarixi	**90**
Tursunboyeva Mavjudaxon Shukurillo qizi	Til o‘qitishda kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishda “Google Classroom”ning o‘rni	**93**
Radjapova Feruza Abdullayevna	Adaptiv sun’iy intellekt muhitida pedagogik madaniyat transformatsiyasi va o‘qituvchining kasbiy roli	**96**
Ergasheva Malohat Tursunovna	PISA o‘qish savodxonligida matnlar bilan ishlashning o‘ziga xos xususiyatlari	**100**
Urakova Nargiza Salomovna	Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishda innovatsion-pedagogik texnologiyalarning o‘rni	**102**
Allanazarov Qo‘ldosh Olimovich	“Materiallar qarshiligi” fanida virtual laboratoriya va simulyatsiyalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari	**105**
Xo‘janiyozov Fayzulla Maqsud o‘g‘li, Yo‘ldashev Jamshid Hamid o‘g‘li	O‘quv jarayonida talabalar diqqatini tahlil qilish uchun neyron tarmoqqa asoslangan modelni ishlab chiqish	**108**
Ermonov Sherzod Ibrayim o‘g‘li	“Pedagogik-dasturiy vositalar” fanini o‘qitishda dasturiy-metodik ta’minotni takomillashtirishning innovatsion texnologiyalari	**110**
Abdusalomova Saidabonu Ziyovuddin qizi	O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’limtizimining rivojlanish bosqichlari va oliy ta’lim boshqaruvi sifatining nazariy asoslari	**114**
Nurimova Dildora Xolmurod qizi	Globallashuv sharoitida milliy ma’naviyatni asrash va rivojlantirishda ta’lim tizimining roli	**118**
Xatamqulova Zarinabonu Ma’murjon qizi	Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘quvchilarning tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar	**120**
Ashurova Shaxzoda Shavkatovna	Talabalarda nutqiy-me’yoriy konstruksiyalarni xatolar ustida ishlash orqali oshirish	**123**
Ismoilova Gulbaxor Azamovna	Ekologik madaniyatni rivojlantirishda interfaol usullarning ahamiyati va amaliyoti	**126**
Izbaskanova Nasiba Ataniyazovna	Topishmoqlar yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish usullari	**128**
Nurullayev Abduhamid Ro‘zimboyevich	O‘quv jarayonini loyihalash asosida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida zamonaviy kasbiy bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish mexanizmi	**131**
Bozorova Umida Baxtiyorovna, Abdurashidova Nilufar Shuhrat qizi, Qahhorova Umida Rahimjon qizi, Ibodullayeva Bahora Xamidullayevna, Toshpo‘latova Laziza Nodirjon qizi	“Botanika” fanida loyiha ishlaridan foydalanish orqali ekologik madaniyatni shakllantirish	**133**
Nurimova Dildora Xolmurod qizi	Ta’lim jarayonida milliy g‘oya va fuqarolik mas’uliyatini uyg‘un rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari	**136**
Shihova Hasiyat Ismailovna, Haytboyeva Mehriniso Nizomaddin qizi	Oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilarining sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish darajasi, munosabati va akademik halollikka ta’siri	**139**
Shinibekov Qarjawbay Palbekovich	Yoshlar ta’lim-tarbiyasiga e’tibor qaratish – davr talabi	**144**
Nurmuratov Anvar Yaxshibayevich	Ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida ta’lim grantlarining o‘rni va ahamiyati	**147**
Xudoyberdiyeva Shoxsanamxon Mukumjonovna	ARCS motivatsiya modeli asosida sinfdan tashqari faoliyatni tashkil etish: nazariya va amaliyot	**149**
Ахмаджонов Ахрорбек Шухратбек угли	Педагогическое значение использования историко-культурного наследия в подготовке будущих инженеров	**152**
Djumaniyazova Zilola Navfal qizi, Abdusattorova Ra’no Jakhangirovna	The Efficacy of Shadowing Technique in Improving English Speaking Skills	**155**

Juraeva Makhliyo Rashidovna	Analysis of Scientific Research on the Methodology of Competency Development	**159**
Soliyeva Muhayyo Tairovna	Teaching Foreign Languages to Esp Students with the Help of New Technologies	**162**
Solomons Donovan Benedict	The Influence of Leadership on Teacher Motivation and Professional Development	**164**
ILMIY AXBOROT		
G‘ulomova Hilola Shavkatovna	Sharq tafakkurida Navro‘z: Beruniy, Umar Xayyom va Sadriddin Ayniy qarashlari	**168**
Mahmudov G‘ayrat Xikmatilloevich	O‘zbekistonda ekologik ongning falsafiy transformatsiyasi	**170**
Nurullayev Firdavs Shamsiddin o‘g‘li	Harbiy sud amaliyotida manipulyativ xulq-atvorni aniqlashning psixologik jihatlari	**173**
Abduvaxabova Dilnoza Nurmaxamatovna	Makro va mikroekolingvistika: til va ekologik muhit o‘zaro ta’sirining lingvistik tahlili	**177**
Kushmanov Jasur Bahodirovich, Shomurotova Hilola Axmadjon qizi	Bevosita tarjimada pragmatik muammolar: nazariy va amaliy aspektlar	**179**
Mustofoqulov Farhod Xolmurod o‘g‘li	Normandiya regionidagi turizm obyekti nomlarining lingvokulturologik tahlili	**181**
Ibragimova Fazilat Erkinovna	So‘roq gaplarning sintaktik lingvopoetikasi	**185**
Qurbonova Farangiz Mirzayevna	Metaforik modellar va madaniyatlararo tafovut: maqsadga yo‘naltirilgan frazeologizmlarning talqin muammolari	**188**
Sadiqov Zoxid Yaqubjanovich, Rajapova Ro‘zigul Mansurbek qizi	O‘zbek va ingliz tillaridagi gender xususiyatlarini aks ettiruvchi maqollarda ayol tasviri	**190**
Azizov Solijon Uchmas o‘g‘li	Kriminal badiiy diskursda “jinoyat” va “adolat” konseptosferalarining lingvopragmatik talqini	**194**
Uralova Oysuluv Poyan qizi	Ingliz va o‘zbek tillarida zookomponentli maqollarning semantik va struktur xususiyatlari	**197**
Mirzaabdullayeva Mahliyoxon Xosiljon qizi	Fe’l leksikasida konnotativ ma’no va uning strukturaviy ifodasi: o‘zbek, rus va ingliz tillari qiyosi	**199**
Karimova Xurshida Abdurashid qizi	Hozirgi xitoy tili quyosh energetikasi terminlari hosil bo‘lishida affiksatsiya usulining o‘rni	**202**
Xudayqulov Abdulla Eshquvatovich	O‘zbek tilidagi rasmiy-idoraviy hujjatlar matnlarida ayrim inglizcha qisqartmalarning ishlatilishi xususida	**206**
Xodjayeva Dildora Yusupovna	Mehmonxona marketingi va brendida so‘zlarning semantik va leksik ahamiyati	**210**
Джуманова Дильбар Рахимовна	Гендерные различия в семантике семейных отношений в русских пословицах	**213**
Рахматова Мамура Шахридиновна	Система художественных средств выражения семейных ценностей в художественном тексте Л.Улицкой и Л.Петрушевской	**216**
Хазраткулова Феруза Турдимурод кизи	Растения и смерть: утрата и горе, выраженные через цветы в английской литературе	**221**
Сапарниязова Дилшода Ерназаровна	Компаративное исследование культурной маркированности каракалпакских и английских фразеологизмов	**226**
Самарова Азиза Мухиддиновна	Табличный анализ вопросов семьи, брака и развода в Узбекской ССР в 1950, 1959, 1970, 1979, 1989 годах	**228**
Alidjanova Nodira Murodilloyevna	Scholarly Perspectives on the Definition of Proverbs	**231**
Bobojonova Dilfuza Shukhrat kizi	A Linguistic Analysis of Lord Byron’s “The Corsair” and its Uzbek Translation	**233**
Nasrulloyeva Nasiba Sadulloyevna	Transformation of English and Uzbek Computer and Internet Vocabulary in Online Media	**236**
Sabirova Madina Rashid kizi	Conceptualization of the Human Body in English and Uzbek: A Cognitive and Metaphorical Analysis	**240**
Askarova Robiyaxon Baxtiyor qizi	Pragmatic Characteristics of Advertising Language in Uzbek Mass Media	**243**

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Tangribergan Do‘schonov**

Terishga berildi: 20.04.2026
Bosishga ruxsat etildi: 30.04.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.14
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari